ERDŐS TIBOR

Az újratermelési ciklus alakulása az imperializmusban

KOSSUTH

ERDŐS TIBOR

AZ ÚJRATERMELÉSI CIKLUS ALAKULÁSA AZ IMPERIALIZMUSBAN

ERDŐS TIBOR

Az újratermelési ciklus alakulása az imperializmusban

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1961

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

I

A TÚLTERMELÉSI VÁLSÁGOK

A TŐKÉS ÚJRATERMELÉS CIKLIKUS ALAKULÁSA

A kapitalista társadalom egyik legszembetűnőbb gazdasági sajátossága, hogy nem tudja biztosítani a termelés egyenletes fejlődését. A tőkésországokban a termelés egy ideig emelkedik, növekedésének üteme ilyenkor igen nagymértékű lehet, majd a növekedést hirtelen a termelés gyors zuhanása váltja fel. A termelésnek ezt a csökkenését általában a gazdasági pangás állapota követi, amikor a viszonylag alacsony termelési színvonal nem emelkedik és nem is csökken lényegesen. Ezután a termelés ismét emelkedni kezd, egészen a következő válságig. A tőkés gazdaságra tehát a termelés hullámszerű alakulása jellemző, a hosszabb időközbeni emelkedés mindig csak törvényszerűen ismétlődő visszaeséseken keresztül következik be. A tőkés termelésnek ezt a hullámszerű, az ismétlődő visszaeséseken, válságokon át érvényesülő s ugyanakkor felfelé ívelő mozgását, a termelés ciklikus alakulásának nevezzük. S minthogy a termelés emelkedésének ez a szükségképpen ismétlődő félbeszakítása csak a tőkés társadalomban következik be, a termelés ciklikus alakulása, vagy más szóval, az újratermelési ciklus, kizárólag a kapitalizmus kategóriája.

Annak, hogy a tőkés újratermelés alakulása ciklikus, óriási a gazdasági és politikai jelentősége. A termelés hullámzása maga után vonja a foglalkoztatott munkások és alkalmazottak számának ingadozását is. A munkanélküliek száma válság idején nagymértékben megnövekszik, sőt lehet, hogy katasztrofális méreteket ér el. Például 1933-ban az Egyesült Államokban a teljes munkanélküliek száma elérte a 12,8 milliót, ez a munkát keresőknek 24,9%-át tette ki. A nagyarányú munkanélküliség rontja az egész munkásosztály helyzetét, mert a munkaerő-túlkínálat lenyomja a reálbéreket, fokozza a munkaviszonyban állók létbizonytalanságát. A munkanélküliség nö-

vekedése, a reálbérek csökkenése fokozza a dolgozó tömegek politikai elégedetlenségét. Kiéleződik a munkás- és tőkésosztály közti harc, a kapitalizmus alapvető osztályellentéte. A válságban romlik a kisárutermelők, a kis- és középtőkések helyzete is, meggyorsul tönkremenetelük, nagyon sok kis- és középtőkés üzem is csődbe jut. Ebben az időben halad előre a leggyorsabban a tőke centralizációja. Nem véletlen tehát, hogy az újratermelési ciklus vizsgálata igen fontos helyet tölt be a közgazdasági kutatásban.

A tőkés újratermelés ciklikus alakulásának az az oka, hogy a kapitalizmusban elkerülhetetlen a túltermelési válságok kirobbanása. A túltermelési válságok idején a termelés csökken, azért a termelés emelkedése a kapitalizmusban nem lehet egyenletes. A túltermelési válság és az újratermelési ciklus tehát szorosan kapcsolódik egymáshoz. S minthogy a tőkés újratermelést a válság teszi ciklikussá, ezért a túltermelési válság az újratermelési ciklus legfontosabb szakasza. A marxista közgazdászok a ciklus vizsgálata közben a túltermelési válságra összpontosítják figyelmüket, s nem pedig a ciklus egyéb szakaszaira. Mi teszi szükségessé a túltermelési válságok kirobbanását? Miért csak a kapitalizmusban következnek be ilyen válságok? Milyen összefüggés van a tőkés termelési viszonyok, a kapitalizmus gazdasági törvényei és a túltermelési válságok között? Miért nem lehetséges a kapitalizmus viszonyai között a túltermelési válságok kiküszöbölése? – ezek a tőkés újratermelési ciklus marxista vizsgálata során a legfontosabb kérdések.

Ha a túltermelési válságok állandóak (permanensek) lennének, vagyis, ha a termelés csökkenését nem követné a termelés emelkedése, akkor a válság ellenére sem lenne ciklikus a tőkés újratermelés. Permanens túltermelési válság azonban nincs, hanem csak periódikus, időszakos, átmeneti. A termelés csak akkor lehet ciklikus, ha a túltermelési válságok kirobbanása *törvényszerű*, és ha ezek a válságok *periodikusak*. A tőkés társadalomban éppen ez a helyzet. A kapitalizmus egyik speciális törvénye a *periodikus* túltermelési válságok ismétlődő kirobbanása. Adam Smith és David Ricardo, az angol klasszikus polgári közgazdaságtan két legnagyobb művelője nem ismerte el a túltermelési válságok szükségességét a kapitalizmusban. Ezért az ő álláspontjukból kiindulva nem is lehet megmagyarázni a tőkés termelés ciklikus mozgását. A kispolgári közgazdász, Sismondi szerint szükségszerű a válság a kapitalizmusban, de úgy gondolta, hogy a kapitalizmusban a válságnak permanensnek kell lennie. Így – bár Sismondi a válság tőkés viszonyok közötti

szükségességéről beszélt – válságelmélete mégsem alkalmas a tőkés újratermelési ciklus megmagyarázására.

A tőkés újratermelési ciklus vizsgálatánál tehát kiindulásképpen két fő kérdésre kell feleletet adni:

a) Miért elkerülhetetlenek a túltermelési válságok a kapitalizmusban?

b) A túltermelési válságok miért periodikusak?

A két kérdésre a marxizmus klasszikusai már tökéletes választ adtak. Így a két kérdés megválaszolásakor lényegében a marxizmus klasszikusainak a válságelméletét foglaljuk össze.

A TÚLTERMELÉSI VÁLSÁGOK SZÜKSÉGESSÉGE A KAPITALIZMUSBAN

a) *A válságok elvont lehetősége*

Bár a túltermelési válságok a kapitalizmus kategóriái, a válságok kirobbanásának megvolt az elvont lehetősége már jóval a kapitalizmus előtt, azóta, amióta árutermelés létezik. A tőkés árutermelést megelőzte az egyszerű árutermelés. Amikor kialakult a társadalmi munkamegosztás és megjelent a magántulajdon – mindkettő a termelőerők fejlődésének elkerülhetetlen következménye volt –, megjelent az árutermelés. Árutermelés már létezett a rabszolgatartó és feudális társadalomban is. Az árutermelés viszonyai között a termelők csak együttesen elégíthetik ki a társadalom szükségleteit, hiszen minden árutermelő csak egyfajta árut állít elő, s ezért a termelők sokrétű szükségleteit csak az egész társadalom, illetve sok árutermelő együtt elégítheti ki. A társadalmi munkamegosztás így az árutermelők munkáját szorosan összekapcsolja, az árutermelők kölcsönösen függnek egymástól, munkájuk a társadalmi összmunka egy részének számít. Ilyen értelemben az árutermelő munka *társadalmi munka.* A termelőerők és a társadalmi munkamegosztás fejlődése azonban szükségképpen előidézte a magántulajdon kialakulását. Az árutermelők mint magántulajdonosok termelnek, s ennyiben munkájuk *magánmunka.* Az árutermelő munka tehát *magánmunka is* és *társadalmi munka is,* s ez egyben az árutermelés alapvető ellentmondása. A társadalmi munkamegosztás és a magántulajdon megjelenése a termékek elosztásában nagyon lényeges változást idézett elő. Mivel az árutermelő mint magántulajdonos termel, ezért a termékek is magán-

tulajdonba kerülnek. Az árutermelő, a tulajdonos termékéről csak úgy mond le, ha érte egy másik, nagyjából hasonló értékű terméket kap. „Adok, hogy adj" – ez az elv uralkodik az árutermelés viszonyai között. Ekkor a termékek cseréje egyben árucsere, melynek fejlődése szükségképpen magával hozza a pénz kialakulását.

A válságok elvont lehetőségét az árutermelés alapvető ellentmondásának, és a pénznek a kifejlődése hozza létre. Naturálgazdálkodás viszonyai között a túltermelési válság problémája fel sem merül. Ha az árucsere még a pénz közvetítése nélkül bonyolódik le, vagyis, ha a csere közvetlen, szintén lehetetlen a túltermelési válság kibontakozása, hiszen a vételek összege szükségképpen egyenlő az eladások összegével. A közvetlen csere képlete $A_1 - A_2$, vagyis áru cserélődik áruval. A_1-et eladják A_2-ért, de ez egyben azt is jelenti, hogy A_1-ért megveszik A_2-t. Az eladás egyben vétel, s a vétel egyben eladás. A pénz kialakulásával azonban lényegesen megváltozik a helyzet. Ekkor az árucsere már közvetett (ami tulajdonképpen kifejezi a magán- és társadalmi munka közti ellentmondás viszonylagos fejlettségét), képlete $A_1 - P - A_2$, mely tulajdonképpen két csereaktusból tevődik össze, $A_1 - P$-ből és $P - A_2$-ből. Az árut eladják pénzért, s ezért egy másik árut vásárolnak. Ugyanaz az árutermelő, ha elad, csak mint eladó, ha vásárol, csak mint vásárló szerepel. Az eladás nem vétel, s a vétel nem eladás. A pénz közbeékelődése megszünteti az eladás és vétel egységét, *lehetővé* teszi, hogy az eladások és a vételek összege eltérjen egymástól. A pénz általános egyenértékes, bármilyen más áru bármikor megkapható érte. Könnyen lehet, hogy az árutermelő ezt a különleges árut visszatartja a forgalomtól, elad pénzért, de a kapott pénzért semmit sem vásárol. Ebben az esetben mások nem tudnak eladni. Minél nagyobb mértékben tartják vissza a pénzt a forgalomtól, annál nehezebb mások számára az eladás, annál nagyobb a lehetőség a válság kibontakozására.

A válságok elvont lehetőségének a megértésében jelentős szerepe van a marxista pénzelméletnek is. A polgári közgazdászok közül sokan a pénzt csak mint forgalomban levő pénzt tudják elképzelni. A pénz a forgalomban pedig az áruk vételét és eladását közvetíti. Ha a pénznek csak forgalmi eszköz funkciója lenne, vagyis pénz a forgalmon kívül nem létezne, akkor az árutermelés és -eladás növekedése automatikusan bővítené a piacot, az általános túltermelési válság kibontakozása lehetetlen lenne. Ricardo pl. csak a forgalomban tartózkodó pénzt tekintette pénznek, nem is tartotta lehetségesnek az általános túltermelési válságot. Viszont Marx, aki a pénz lénye-

gét teljes mélységben feltárta, nem korlátozta a pénz működési terét a forgalomra. Sőt a pénzt akkor tekintette igazi pénznek, amikor az már elhagyta a forgalom szféráját és kincsként ülepedett le. A pénz mint általános egyenértékes, az érték és a társadalmi gazdagság megtestesítője kivonható a forgalomból, s ennyiben megteremti a válság lehetőségét.

A válságok elvont lehetősége még jobban elmélyül, amikor kialakul a pénz fizetési eszköz funkciója. Ha az árutermelők kölcsönösen tartoznak egymásnak, akkor az egyik árutermelő tönkremenetele maga után vonhatja a többiek csődjét is. A fizetési nehézségek a pénz fizetési eszköz funkciójának kialakulása után láncreakciószerűen terjedhetnek tovább, s ezzel az áruk eladása még nehezebbé válik.

Noha az árutermelés és a pénz már több ezer éve létezik, a túltermelési válságok mégis csak a kapitalizmusban, s itt is csak 1825 óta ismétlődnek. A túltermelési válságok lehetősége még nem jelenti szükségességüket. A lehetőség még nem valóság. Ezért fogalmazunk úgy, hogy a kapitalizmus előtt a túltermelési válságnak csupán *elvont (formális)* lehetősége lép fel.

A válságoknak ez az elvont lehetősége a kapitalizmus előtt alapjában véve azért nem vált valósággá, mert a termelőerők, és így a technika fejlettségi színvonala igen fejletlen volt. A termelőerők viszonylagos fejletlensége megmutatkozott többek között a társadalmi munkamegosztás viszonylag szűk voltában. A kapitalizmus előtt a naturálgazdálkodás uralkodott. A feudalizmusban pl. a jobbágyok kezdetleges termelési eszközeikkel megtermelték mindazt, amire a földesúrnak szüksége volt, s ami a jobbágyok minimális szükségleteinek kielégítésére elegendő volt. Az árutermelés tehát igen szűk területre terjedt ki, márpedig a túltermelési válság nem képzelhető el fejlett árutermelés nélkül.

A termelőerők viszonylagos fejletlensége kifejezésre jutott továbbá a termelés alacsony színvonalában. Ott is, ahol már kifejlődött az árutermelés, nem a túltermelés, hanem az „alultermelés" jelentett problémát, általában a kereslet járt a kínálat előtt, s nem fordítva. Az alacsony technikai színvonal alapján a termelés nagyon lassan növekedett, tulajdonképpen hosszú időszakban is csak egyszerű újratermelés valósult meg. A túltermelési válságokat pedig általában a termelésnek a fogyasztáshoz képest viszonylag gyors, ugrásszerű emelkedése előzi meg, s ilyesmi a kapitalizmus előtti árutermelés időszakában elképzelhetetlen. A gazdaságban bekövetkező válságok sohasem a túltermelés következtében jöttek létre, hanem azokat természeti

katasztrófák, nagyon rossz termés, háború, járvány stb. okozta. Ezek a válságok tehát mind ún. „alultermelési válságok" voltak.

A termelés ilyen fejlettségi színvonalának az árutermelés viszonyai között a kismagántulajdon, a kisárutermelő tulajdon felelt meg. A kisárutermelés célja a termelő saját szükségleteinek kielégítése. Ekkor a termelés és a fogyasztás közti kapcsolat közvetlen. A kisárutermelő termelése értékben nem haladja meg fogyasztását, termelése szükségleteihez igazodik. Ezért a termelés társadalmi méretekben sem haladhatja meg a fogyasztást. Minthogy a kisárutermelés magántulajdonon alapuló árutermelés, a kisárutermelésben is érvényesül az anarchia törvénye, itt is kialakulnak a termelési ágak közti aránytalanságok. Ezek az aránytalanságok azonban megközelítően sem váltak olyan nagyméretűvé, mint a kapitalizmusban, mert a technika fejletlensége miatt az aránytalanságok sokkal kevésbé voltak rejtettek (nem áll elő olyan helyzet, hogy valamely termelési ág fejlesztése közben a beruházások elhúzódása miatt csak hosszú idő múlva növekszik a kínálat), mert a kisárutermelők többnyire rendelésre dolgoztak, s mert a nagyon lassú gazdasági fejlődés miatt a keresleti struktúra, valamint az összkereslet csak nagyon lassan és kismértékben változott, ami megkönnyítette a kisárutermelők alkalmazkodását a piachoz. Ezek az okai annak, hogy a válságok lehetősége a kapitalizmus előtt nem vált valósággá.

b) *A túltermelési válságok kirobbanásának elkerülhetetlensége a kapitalizmusban*

A tőkés termelési viszonyok kialakulása a termelőerők fejlődésének szükségszerű következménye. A kapitalizmusban a termelőerők magas fejlettségi színvonala következtében az árutermelés uralkodóvá válik, itt minden áru, még a munkaerő is. Az árutermelés uralomra jutásával megváltozik az árutermelés jellege. Az egyszerű árutermelést felváltja a tőkés árutermelés, amennyiben az áruk legnagyobb részét tőkés üzemekben állítják elő. A tőkés árutermelés alapvető ellentmondása más, mint az egyszerű árutermelésé. Míg az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondása a társadalmi és magánmunka, a tőkés árutermelésé a társadalmi termelés és egyéni elsajátítás közti ellentmondás. Az utóbbi ellentmondás, tehát a kapitalizmus alapvető ellentmondása teszi szükségszerűvé a túltermelési válságok kirobbanását.

Az egyszerű árutermelés és a tőkés árutermelés alapvető ellentmondása között szoros, meghatározott kapcsolat van. A kapitalizmus alapvető ellentmondása az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondásából fejlődik ki, ugyanúgy, mint ahogy a kisárutermelés szükségképpen szüli a kapitalizmust. A kisárutermelő munkája magán- és társadalmi munka is, munkája a társadalmi összmunka része, munkatermékének értékét a társadalmi átlagmunka-felhasználás határozza meg, és nem az, hogy ő maga mennyi munkát használt fel a termék előállítására. Ha az áru előállítására a társadalmi átlagnál nagyobb munkamennyiséget használ fel, tehát ha munkájának a termelékenysége az átlagosnál alacsonyabb, akkor rosszul jár, elszegényedik, tönkremegy, ha pedig munkájának a termelékenysége magas, vagyis az áru előállítására a társadalmi átlagnál kevesebb munkát fordított, akkor meggazdagszik, idegen munkaerőt is alkalmazni fog, tőkéssé válik. Az árutermelők differenciálódása a kisárutermelés törvénye, s ez a törvény a magán- és társadalmi munka közti ellentmondáson alapul. A kisárutermelők differenciálódásának eredményeként létrejön a kapitalizmus, s ennek már a társadalmi termelés és egyéni elsajátítás az alapvető ellentmondása, ami annyiban is kapcsolódik az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondásához, hogy tulajdonképpen feltételezi a magán- és társadalmi munka közti ellentmondás létét. A munkának a kapitalizmusban is magán- és társadalmi jellege van egyszerre, egy időben, hiszen megvan a társadalmi munkamegosztás és a magántulajdon. Csakhogy a magán- és társadalmi munka közti ellentmondás a tőkés árutermelésben sokkal magasabb fokot ér el, s ezért a kapitalizmus alapvető ellentmondása éppúgy különbözik az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondásától, mint a tőkés árutermelés az egyszerű árutermeléstől.

A társadalmi termelés, illetve a termelés tőkés társadalmasítása a termelőerők sokkal magasabb fejlettségi színvonalát tételezi fel, mint az egyszerű árutermelés. A termelés társadalmasítása azt jelenti, hogy egyetlen termelő sem mondhatja el egyvalamely termékről, hogy „ezt a terméket én csináltam", hiszen tulajdonképpen már minden áru előállításában az egész társadalmi termelőszervezet részt vesz. A kisárutermelés idején – bár az árutermelők csak együttesen elégíthetik ki a társadalom szükségleteit – egy-egy árut nagyjábanegészében egy árutermelő állított elő. A kapitalizmusban ellenben ez nagyon ritkán fordulhat elő, mert itt összehasonlíthatatlanul na-

gyobb méretű a társadalmi munkamegosztás, igen nagy a különböző termelési ágak, iparágak száma, és egy-egy iparágban a termelés jelentős részét – a koncentráció alapján – nagyüzemek állítják elő, ahol igen fejlett fokot ér el az üzemen belüli munkamegosztás. Az üzemen belüli munkamegosztás alapján a termelő csak egy kis részmunkát végez. A különböző részmunkafolyamatokat végző munkások tevékenysége kölcsönösen kiegészíti egymást. Az üzemen belüli munkamegosztás keretén belül a termelők egymásrautaltsága még inkább megnövekszik, amikor a manufaktúrát felváltja a gyáripar. A gépi berendezések megmozgatásához a munkások szervezett együttműködése szükséges, sőt az üzemen belüli munkamegosztás még nagyobb méretűvé válik. A társadalmi munkamegosztás szélesedése miatt pedig megnövekszik a különböző iparágak közti kölcsönös függés. A kapitalizmusban a termelés részfolyamatait különböző iparágak végzik, mind több részfolyamat önállósul az újonnan létrejövő iparágak termelésében (pl. a fonás és szövés különválása a textiliparban). A technikai fejlődés mind az üzemen belüli, mind a társadalmi munkamegosztás bővülését szükségessé teszi, s ugyanakkor a munkamegosztás kiszélesedése előfeltétele a technika további fejlődésének. Ezért minél fejlettebb a munkamegosztás, általában annál magasabb a termelőerők fejlettségi színvonala, és annál nagyobb a termelés további kiterjesztésének lehetősége. A termelés tőkés társadalmasításával lehetővé válik a termelés *ugrásszerű, nagyméretű* kibővítése, ami a kisárutermelés viszonyai között elképzelhetetlen.

A termelés társadalmasítása társadalmi ellenőrzést, irányítást, társadalmi tulajdont és elsajátítást követel meg. Minél nagyobb a különböző iparágak közötti kölcsönös függés, annál inkább szükséges a termelés központi irányítása, az iparágak arányos fejlődésének biztosítása. Ez azért is fontos, mert a termelés ugrásszerű növekedésének a lehetősége miatt az iparágak közti arányok igen könnyen felborulhatnak. Ugyanakkor a termelés koncentráltsága következtében a piaci helyzetet egy-egy vállalat termelése nagymértékben befolyásolja, egy ipari nagyvállalat termelésének aránytalan megnövekedése vagy kiesése is komoly zavarokat idézhet elő a társadalmi termelés folyamatában. Végül a termelőerők fejlődése a kapitalizmusban túlnő az országhatárok keretein, kialakul a nemzetközi munkamegosztás, ami a termelés országok közti, nemzetközi ellenőrzését, összehangolását követeli meg. A termelésnek ezt a társadalmi irányítását azonban lehetetlenné teszi a magánelsajátítás. A kapitalizmus alapvető

ellentmondása tehát azt fejezi ki, hogy a termelőerők már kinőtték magántulajdonos burkukat és a társadalmi tulajdon kialakítását követelik meg.

A társadalmasított termelésnek ellentmondó egyéni elsajátítás egyben tőkés elsajátítás. Tőkés elsajátítás esetén a termelés célja, mozgatórugója a profit, és nem a termelők, a munkások szükségleteinek kielégítése. Ezzel a termelés és fogyasztás közti közvetlen kapcsolat megszakad. A kapitalizmusban azért termelnek, hogy minél nagyobb profithoz jussanak és minél magasabb profitrátát érjenek el, s nem azért, hogy a fogyasztás színvonalát növeljék. Ha a tőke értékesülési foka hirtelen esik, akkor ez a termelés csökkenését eredményezi, függetlenül attól, hogy mekkorák a társadalmi szükségletek, és a szükségletkielégítés technikailag adott lehetőségei. A kisárutermelés viszonyai között, amikor a termelés célja a termelők szükségleteinek kielégítése, a fogyasztás színvonalát csupán a technikai színvonal viszonylagos fejletlensége korlátozta. A kapitalizmusban egy tisztán társadalmi korlát lép fel, vagyis az, hogy a termelésnek a tőkés profitszükségleteit kell kielégítenie. Természetesen a termelés a kapitalizmusban is kapcsolódik a fogyasztáshoz, a termelés itt sem szakadhat el végképp a fogyasztástól, nem fejlődhetik attól függetlenül. A tőkésnek, hogy profitját növelni tudja, figyelembe kell vennie a fogyasztási igényeket. A termelés és fogyasztás közti kapcsolat azonban itt már közvetve, csak a profit közvetítésén keresztül valósulhat meg. A továbbiakban látni fogjuk, hogy túltermelési válságok csak akkor robbanhatnak ki, amikor a termelés és fogyasztás közti közvetlen kapcsolat megszűnik, amikor a termelés célja a profit, tehát amikor kialakul a kapitalizmus alapvető ellentmondása.

Az egyszerű árutermelés viszonyai között a túltermelési válságok kirobbanása lehetetlen, csak a válságok elvont lehetősége áll fenn. Az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondásának fejlődése azonban szükségképpen a kapitalizmus alapvető ellentmondásának kifejlődésére vezet, s ennyiben a magán- és társadalmi munka közti ellentmondás, és ezt az ellentmondást tartalmazó áru már kezdettől fogva magában hordja a kapitalizmusra jellemző túltermelési válság csíráját.

A kapitalizmusban az üzemen belüli termelés szervezett. A termelés megszervezése a tőkés vállalaton belül feltétlenül szükséges, hiszen ilyen vállalatokban a munkások ezrei dolgoznak igen fejlett üzemen belüli munkamegosztás alapján. A különböző munkafolyamatok összehangolása lehetséges is, mert a termelési eszközök egyetlen tőkés tulajdonában vannak. Ezért a termelés üzemen belüli szervezettsége a kapitalizmusban igen magas fokú. Az egész társadalmi termelésben mégis anarchia uralkodik, sőt az anarchia fokozódik, s ezt az anarchiát a termelés üzemen belüli szervezettsége még csak fokozza. A társadalmi termelés anarchiájának alapja a kapitalizmus alapvető ellentmondása. A nagyon sok, különböző iparág termelését magántulajdon alapján központilag irányítani lehetetlen, az iparágak közti arányosságok csak az aránytalanságok vak átlagán keresztül és csak hosszabb időközben alakulhatnak ki, de úgy, hogy egy adott időszakban soha sincs arányosság az iparágak között. Az, ami utólag, spontán, tehát pusztító erővel szabályozza az iparágak termelését, az értéktörvény. Az értéktörvénynek ezt a szabályozó szerepét a kapitalizmusban semmi más nem pótolja. Ezért az üzemen belüli szervezettség és az üzemen kívüli anarchia (a társadalmi termelés anarchiája) közti ellentmondás a tőkés termelés állandóan ható, speciális ellentmondása.

A termelést a kisárutermelés viszonyai között is az értéktörvény szabályozta, az anarchia mégis csak a kapitalizmusban idézi elő a túltermelési válságok kirobbanását. A kapitalizmusban a technikai színvonal már igen magas fokú, ami a termelés *ugrásszerű* kiterjesztését teszi lehetővé. Ezért a különböző iparágak között – mivel a felhalmozás, a termelés bővítésének helyes mértékét a kapitalizmusban senki sem határozhatja meg – rövid időn belül igen nagy aránytalanságok keletkezhetnek, az egyik iparág termelése túlságosan nagyméretűvé válhat, a másiké pedig viszonylag alacsony színvonalon maradhat. Az aránytalanságok kialakulását nagyon megkönnyíti az a körülmény, hogy ezek nem kerülnek rögtön felszínre – mint a kisárutermelés esetében –, hanem elég sokáig rejtettek lehetnek. A kisárutermelő befektetései hamar megtérülnek, mindjárt realizálódnak a termelés növekedésében, s az árak csökkenése rögtön figyelmeztet az esetleges aránytalanságra. A kapitalizmusban azonban – *éppen az aránytalanságok átmeneti rejtettsége miatt* – az értéktörvény csak jóval később jelzi az aránytalanságokat az áraknak a termelési

ártól való eltérésén keresztül. Rudolf Hilferding az iparágak közti aránytalanságok kialakulásának folyamatát igen részletesen ábrázolta a „Finánctőke" című munkájában.

Hilferding abból indul ki, hogy a tőke szerves összetétele iparáganként jelentősen különbözik egymástól. A nehéziparban a tőke szerves összetétele jóval magasabb, mint a könnyűiparban. Ennek megfelelően a nehéz- és könnyűiparban az állótőkék aránya is nagyon eltérő. Ha a kereslet emelkedik, ez beruházásokra ösztönöz mind a nehéziparban, mind a könnyűiparban. Mivel a nehéziparban nagy állótőkeberuházások szükségesek, s ezek csak hosszabb idő múlva készülhetnek el, a nehézipari termelés növekedése nem tud lépést tartani a kereslet növekedésével, a kínálat nem tud azonnal alkalmazkodni a kereslethez, elmarad tőle, ezért az árak a nehéziparban jelentős mértékben emelkednek. A könnyűiparban viszont, ahol a szükséges állótőke-beruházások jóval kisebbek és rövid idő alatt elkészülnek, a termelés sokkal inkább lépést tud tartani a kereslet növekedésével, ezért az árak is lassabban emelkednek. Az áralakulás tehát a nehéz- és könnyűiparban egyenlőtlen, ami a profitráta alakulását is egyenlőtlenné teszi. Mivel a nehéziparban a profitráta ugyanabban az időben magasabb, mint a könnyűiparban, a tőkék a nehéziparba áramlanak, s újabb tőkebefektetéseket eszközölnek mindaddig, amíg az új állótőke-befektetések eredményeképpen a termelés és így a kínálat ugrásszerűen növekedni kezd. Ekkor kerülnek napvilágra az eddig rejtett aránytalanságok. A nehéziparban a tőkések kénytelenek a termelést csökkenteni, a munkások egy részét elbocsátják, ami a fizetőképes kereslet esését idézi elő, s ezért minden iparág kénytelen csökkenteni termelését. Az iparágak közti aránytalanságok így vezetnek a válság kirobbanására.

Hilferding az iparágak közti aránytalanságok kialakulását sokkal jobban ábrázolta, mint az aránytalanságok keletkezésének okát. A válságot az áralakulás zavaraiból vezette le, s egyszerűen forgalmi zavarnak tekintette. Az iparágak közti aránytalanságokat nem kapcsolta szorosan össze a kapitalizmus alapvető ellentmondásával. A felszíni folyamatokat nagyon alaposan ábrázolta, de a lényeget nem tudta feltárni, megrekedt a felszínen. Az áralakulás zavarait csak a kapitalizmus alapvető ellentmondásából kiindulva lehet helyesen megmagyarázni.

A polgári teoretikusok – osztályhelyzetük miatt – az iparágak közti aránytalanságokat a kapitalizmus alapvető ellentmondásától elszakítva tárgyalják, mintha ezeket az aránytalanságokat el lehetne

választani a kapitalizmustól. A legális marxisták pedig Marx „Tőké"-jének II. kötetét teljesen félreértették. A marxi újratermelési sémákat, és az itt tárgyalt arányossági követelményeket úgy tekintették, mint amelyek rendszeresen létrehozhatók a kapitalizmusban, csupán törekedni kell a szóban forgó arányosságok kialakítására. Minthogy képtelenek voltak megérteni a kapitalizmus ellentmondásait, nem értették azt sem, hogy a tőkés termelés aránytalan fejlődése objektív törvény.

Az iparágak közti aránytalanságok nem mindig vezetnek válságra. Ha az aránytalanságok nem túlságosan nagyméretűek, akkor ezek a termelés általános fejlődése közben az értéktörvény utólagos, spontán szabályozó hatására nagyobb zavar nélkül megszűnnek. Másrészt az iparágak közti aránytalanságokkal lényegében csak az ún. részleges válságok kirobbanását lehet megmagyarázni, tehát az egyes iparágak termelésének a válságait. Az általános túltermelési válság kirobbanására, amely egyszerre érinti az összes iparágakat, az iparágak közötti aránytalanságok nem adnak teljes magyarázatot. Az iparágak közti aránytalanságok hozzájárulnak az általános túltermelési válság kirobbanásához, nagymértékben elmélyítik azt, de alapjában véve nem az iparágak közti aránytalanságok váltják ki az általános túltermelési válságokat. Hilferding válságelméletének legfőbb hibája, hogy a válságokat pusztán az iparágak közötti aránytalanságokból vezette le. Válságelmélete színtiszta aránytalansági elmélet. Nem is beszél túltermelési válságokról, mert szerinte a „túltermelés" éppen olyan értelmetlen kifejezés, mint a „fogyasztáshiány". Túltermelés vagy fogyasztáshiány csak azt jelentheti, hogy a társadalom kevesebbet fogyaszt, mint amennyit megtermelt. „Nem lehet azonban belátni – írta Hilferding –, hogyan lehetséges ez, ha a helyes arányokban termeltek. Mivel az össztermék egyenlő az állandó tőkével plusz a változó tőkével plusz az értéktöbblettel (c+v+m) s a v-t és az m-et elfogyasztják, az elhasznált állandó tőke elemeinek pedig egymást kölcsönösen pótolniuk kell, ezért a termelés végtelenül bővíthető anélkül, hogy ez áruk túltermelésére, vagyis arra vezessen, hogy több árut – ebben az összefüggésben és e felfogás szempontjából az áruk csak használati értékeknek számítanak –, tehát több jószágot állítanak elő, mint amennyi elfogyasztható volna."[1]

Hilferding a fogyasztás korlátozottságát csak annyiban tekinti a

[1] *Rudolf Hilferding*: A finánctőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1959. 330. old.

válság feltételének, amennyiben, ha a fogyasztást tetszés szerint bővítenék, úgy a válság az iparágak bármilyen nagy aránytalansága esetén is lehetetlen lenne, hiszen a korlátlan piac képes lenne a legtöbbet termelő iparág termékeit is felszívni. Hilferding tehát nem érti, hogy a kapitalizmusban a termelés és a fogyasztás között is aránytalanság alakul ki, hogy ez az aránytalanság az iparágak közötti aránytalanságokkal együttesen fejlődik, hogy igenis lehetséges, sőt szükségszerű a kapitalizmusban a túltermelés, hogy lényegében a termelés és fogyasztás között elkerülhetetlenül kifejlődő aránytalanság az oka annak, hogy a kapitalizmusban a válságok nemcsak részlegesek, hanem általánosak.

A termelés és fogyasztás közti ellentét kiéleződése a kapitalizmusban

Hilferding mindjárt az elején követi el a hibát, amikor feltételezi, hogy a (v+m)-et teljes egészében mindig elfogyasztják. Ebben az esetben tényleg nem törhetne ki túltermelési válság. De még az iparágak közti aránytalanságok hatására kibontakozó válság is feltételezi a nemzeti jövedelem egy részének fel nem használását. Az aránytalanul gyorsan fejlődő iparág termékeit nem lehet maradéktalanul realizálni, s ez annyit jelent, hogy az itt megtermelt jövedelem egy részét sem termelő módon, sem személyes fogyasztás útján felhasználni nem lehet. A termelt áruk részleges realizálhatatlansága következtében a szóban forgó iparág termelését csökkentik és munkásokat bocsátanak el. Mindez kihat a többi iparág konjunkturális helyzetére is, hiszen egy, vagy egyes iparágak részleges válsága csökkenti a termelési eszközök és fogyasztási cikkek keresletét más iparágakkal, illetve termelési ágakkal szemben. Ezért az iparágak közti nagyobb aránytalanságok esetén nemcsak egy-egy iparágban, hanem az iparágak jelentős részében is realizálhatatlanná válhat a termelt áruk egy része. Ez egyben a nemzeti jövedelem egy részének fel nem használását jelenti. Természetesen ebben az esetben a közvetlen kiindulópont nem a nemzeti jövedelem egy részének el nem költése, fel nem használása, hanem az iparágak közti aránytalanságok kiéleződése. Éppen az utóbbi tényező miatt realizálhatatlan a különböző iparágakban termelt áruk egy része. De az iparágak közti aránytalanságok kifejlődése együtt jár a nemzeti jövedelem egy részének felhasználhatatlanságával.

A gazdasági válságot és *a nemzeti jövedelem egy részének fel nem használását azonban nemcsak az iparágak közti aránytalanságok, ha-*

nem a termelés és a fizetőképes fogyasztás közti ellentét kiéleződése is előidézheti, s ez az a tényező, amit Hilferding válságelméletében csaknem teljesen elhanyagol, s amiért a válságot nem nevezi túltermelési válságnak. Sőt a termelés és a fizetőképes fogyasztás közti ellentét a válság kirobbanásában jóval nagyobb szerepet játszik, mint az iparágak közti aránytalanságok kiéleződése. A termelés és a fizetőképes fogyasztás közti ellentét kiéleződése pedig a kapitalizmusban éppúgy törvényszerű folyamat, mint az iparágak közti aránytalanságoknak a kapitalizmus alapvető ellentmondásának talaján végbemenő fokozódása.

A termelés és a fizetőképes fogyasztás közti ellentét – hasonlóan az iparágak közti aránytalanságok kifejlődéséhez – a kapitalizmus alapvető ellentmondásának talaján jön létre. Már volt szó arról, hogy a kapitalizmusban a termelés nagymértékben társadalmasított, ami feltételezi a kiszélesedett társadalmi munkamegosztás alapján a nagyüzemi, gépi termelés kialakulását. A gépi nagyipar kialakulása idején technikailag adott a már magas színvonalú ipari termelés nagyarányú és *ugrásszerű* kibővítésének lehetősége. Ez nem volt elképzelhető a kapitalizmust megelőző társadalmakban, a kisárutermelés idején, hiszen akkor a munka termelékenysége gépek felhasználása hiányában rendkívül lassan emelkedett, s a foglalkoztatottság is csak lassan nőtt. Az ipari termelés időnkénti nagyarányú és ugrásszerű növekedése a kapitalizmusban nemcsak lehetővé, hanem szükségszerűvé is vált. A tőkés termelés mozgatórugója ugyanis a profit. A profit növelése pedig egyrészt a termelés bővítése és mind több áru realizálása útján érhető el. A nagyobb profit megszerzése érdekében a tőkések beruháznak, bővítik termelési kapacitásukat, fejlesztik a technikát – erre kényszeríti őket az egyre élesedő konkurrenciaharc is –, s az eredmény: a termelés és az árukínálat ugrásszerű emelkedése. A gyorsan növekvő termeléssel azonban nem tud lépést tartani a fizetőképes fogyasztás, s ennek oka a tőkés termelési viszonyokban, közvetlenül a tőkés elsajátításban, a tőkés termelés céljában rejlik.

A profit ugyanis nemcsak a termelés kiterjesztése, s mind több áru realizálása útján növelhető, hanem a munkások, s általában a dolgozók kizsákmányolásának fokozásával is. A reálbérek leszorítása csökkenti az egy árura jutó munkabér-költségeket, ezen keresztül az önköltséget, s növeli a profitot. Ezért a tőkések mindent elkövetnek, hogy a reálbéreket csökkentsék, s ha a munkásoknak sikerül is béremelést kiharcolniuk, ez az emelkedés csak igen kismértékű lehet. A dolgozó tömegek fizetőképes keresletét a reálbérek mozgása határ-

rozza meg, s a személyes fogyasztás alakulása döntően a dolgozó tömegek fizetőképes fogyasztásától függ.

A kapitalizmus alapvető ellentmondásának talaján tehát korlátlan törekvés érvényesül a termelés igen gyors ütemű növelésére, mintha a termelés kiszélesítését semmi nem korlátozná. Ezzel szemben a személyes fogyasztás színvonala csak nagyon lassan emelkedik. A kapitalizmusban tehát szükségképpen ellentét, aránytalanság fejlődik ki a termelés és a fizetőképes fogyasztás között, túl sokat termelnek a fizetőképes fogyasztás színvonalához képest.

Akkor, amikor a termelés és fogyasztás közti ellentét a fejlődésnek egy bizonyos fokán napvilágra kerül – később foglalkozunk majd azzal, hogy ez az ellentét miért nem jelentkezik mindig a felszínen –, a termelés és a beruházás esni kezd. A termelés csökkenése nem korlátozódik csak a fogyasztási cikkeket gyártó termelési ágak területére, mert válság idején a termelési eszközök kereslete is csökken, mégpedig rendszerint igen nagy mértékben. A válság ezért a termelési eszközöket gyártó iparágakat is érinti, sőt az utóbbiakban a termelés rendszerint nagyobb mértékben csökken, mint a fogyasztási cikkek termelése. A termelés és fogyasztás közti ellentét kiéleződése tehát általános, az egész tőkés nemzetgazdaságot sújtó túltermelési válság kirobbanását idézi elő. S mivel az általános túltermelési válság kirobbanásában a termelés és fogyasztás közti ellentétnek van a legnagyobb és közvetlen szerepe – s nem az iparágak közti aránytalanságoknak, amelyek inkább részleges válság kirobbanására vezetnek –, *az általános túltermelési válság közvetlen oka a termelés és fogyasztás közti ellentét kiéleződése.* Az iparágak közti aránytalanságok természetesen nagy szerepet játszanak az általános túltermelési válság elmélyítésében. *A kapitalizmus alapvető ellentmondása pedig,* amely elkerülhetetlenül szükségessé teszi az iparágak közti aránytalanságok, valamint az általános túltermelési válságot közvetlenül kiváltó termelés és fogyasztás közti ellentét kiéleződését, *az általános túltermelési válságok végső oka, alapja.* A kapitalizmus alapvető ellentmondása tehát a termelés és a fogyasztás közti ellentét kiéleződésén keresztül vezet a túltermelési válságok kirobbanásához.

A termelés és fogyasztás közti ellentét kiéleződésének hatására a társadalmi termék s ezen belül a nemzeti jövedelem egy része realizálatlanná, s ezzel el nem fogyaszthatóvá, fel nem használhatóvá válik. Ez nyilván nem azért következik be, mert a munkások nem fogyasztanának többet; ezt szívesen megtennék, de munkabérük fogyasztásuknak nagyon szűk határt szab. A nemzeti jövedelem egy

része felhasználatlanná válik, kívül reked az újratermelés körén, mert a tőkések jövedelmük egy részét a termelés és fogyasztás közti ellentét kiéleződése miatt *nem tudják elkölteni, illetve felhasználni.* A realizált profit egy részéből a tőkések személyes szükségleteiket elégítik ki, s ez a rész az óriási profitnak csak egyik hányadát teszi ki, akármilyen fényűzően élnek is a kapitalisták. Hosszabb időközben a termelő fogyasztás (beruházás) és személyes fogyasztás útján felhasználják a megtermelt és realizált összes profitot, s ezzel együtt az egész nemzeti jövedelmet. A termelés és fogyasztás ellentétének kiéleződésekor és felszínre kerülésekor azonban a *profitnak termelő módon történő felhasználása nagyon komoly akadályokba ütközik.* Ilyenkor nem érdemes beruházni, hiszen a meglevő kapacitás segítségével előállított árukat sem lehet maradéktalanul realizálni. *Az eredmény: a beruházások zuhanása, s a felhalmozásra szánt profit visszatartása, vagyis a nemzeti jövedelem egy részének fel nem használása.* A beruházások csökkenése – a termelési eszközök keresletének csökkentésén, a munkanélküliség növekedésén és a fizetőképes kereslet csökkentésén keresztül természetesen tovább mélyíti a túltermelési válságot.

Ennek a folyamatnak megvan a pénzügyi vetülete is. A válság kirobbanásakor a tőkések személyes fogyasztásukon felül megmaradó pénzjövedelmüket *nem költik el* és nem is költhetik el teljes egészében beruházási cikkek vásárlására – hiszen ennek semmi értelme, s tekintetbe véve az *árak esését, kész ráfizetés lenne –, hanem megtakarítják, visszatartják a forgalomtól.*[2] A beruházási cikkeket termelő iparágak tőkései nem tudnak eladni, s a fogyasztási cikkeket gyártó iparágak tőkéseihez hasonlóan csökkentik termelésüket. A termelés csökkentésének közvetlen oka mind a fogyasztási cikkeket termelő iparágakban, mind az I. osztályhoz tartozó iparágakban, a termelés és fogyasztás ellentéte. A beruházási cikkek gyártása is azért csökken, mert ezekből pl. a fogyasztási cikkeket termelő iparágak nem tudnak elegendőt felszívni a fizetőképes kereslet korlátozottsága miatt. Ha az utóbbi színvonala emelkedne, akkor a beruházási cikkek gyártása is tovább növekedhetne.

[2] A megtakarítások valóban szerepet játszanak a túltermelési válság kirobbanásában, csak nem úgy, ahogy azt a keynesi iskola teoretikusai ábrázolják. Ők a válság magyarazatában tulajdonképpen már a megtakarításoknál megállnak, és nem vezetik ezeket vissza a kapitalizmus termelési viszonyaira és a kapitalizmus alapvető ellentmondására. Ezért a keynesista közgazdászok szerint a válságok nem következnek szükségképpen a tőkés társadalom gazdasági viszonyaiból.

Természetesen a termelés és fogyasztás közti ellentét nem független az iparágak közti aránytalanságoktól. Amikor a termelés és fogyasztás közti ellentét felszínre kerül, akkor jelentkeznek az iparágak közti aránytalanságok is. (Például kiderül, hogy túl sok textilipari gépet, acélt stb. állítottak elő a fogyasztási cikkeket gyártó iparágak, vagy az ezek számára termelési eszközöket gyártó iparágak részére.) Ez azonban nem ok arra, hogy a termelés és fogyasztás közti ellentét szerepét a válság kirobbanásában tagadjuk, mint ahogy ezt Hilferding teszi, *hiszen pl. az említett esetben az iparágak közti aránytalanságok kiindulópontja a termelés és a fizetőképes fogyasztás közti ellentét kiéleződése.*

Az a tétel, hogy a termelés és fogyasztás közti ellentét kiéleződése a túltermelési válság közvetlen oka, nem jelent engedményt az ún. „fogyasztáshiány-elmélet"-nek. A fogyasztáshiány-elmélet szerint a túltermelési válság oka egyszerűen a személyes fogyasztás alacsony színvonala. Ez a túltermelési válságok lényegének teljes meg nem értését jelenti.

Lehet a dolgozó tömegek fogyasztási színvonala bármilyen alacsony, ha nem lehetséges a termelés gyors és nagymértékű kiterjesztése, tehát ha még nem alakult ki a gépi nagyipar, nem robbanhat ki túltermelési válság. Például a kapitalizmus manufaktúra-korszakában a munkások nagy nyomorban éltek, az általános túltermelési válságok mégis ismeretlenek voltak. Azt mondhatjuk, hogy csak a kapitalizmus alapvető ellentmondásának viszonylag magas fejlettségi foka teszi szükségszerűvé a túltermelési válságok kirobbanását. Ez a magyarázata annak, hogy az első túltermelési válság Angliában 1825-ben robbant ki, és hogy a többi európai tőkésországban, Franciaországban és Németországban stb. csak a XIX. század közepétől jelentkeznek a túltermelési válságok. Ezt a megállapítást támasztják alá a tőkésországok mezőgazdaságában kibontakozó válságok is.

Ismeretes, hogy a kapitalizmus fejlődésének egyik sajátossága, hogy a tőkés mezőgazdaság messze lemarad az ipar fejlődésétől. A mezőgazdaságban igen nagy a kisárutermelő parasztgazdaságok aránya és alacsony a gépesítés. A mezőgazdasági munka nagyfokú gépesítése csak az utóbbi egy-két évtizedben haladt előre lényegesen a legfőbb kapitalista országokban, elsősorban az Egyesült Államokban. Mivel a legtöbb országban a mezőgazdaság még mindig nagyrészt a kézi munkán alapul, a mezőgazdaságban kibontakozó túltermelési válságok (most eltekintünk az ún. elhúzódó agrárválságoktól) inkább csak az iparban kirobbanó túltermelési válságok *eredményei,*

pedig a mezőgazdasági lakosság fogyasztási színvonala rendkívül alacsony. A túltermelési válságok fő fészke az ipar, mert a gépi termelés az iparban vált uralkodóvá. Az ipari válság szükségszerűen a mezőgazdaságban is válságot idéz elő, hiszen a mezőgazdasági termékek túlnyomó részét (élelmiszert, nyersanyagokat) az ipar, az ipari munkásság s a városi lakosság vásárolja fel. Amikor az ipari válság megszűnik, s a mezőgazdasági termékek kereslete növekszik, a mezőgazdaság válságának is vége szakad.

Hasonló a helyzet azokban az elmaradott országokban, ahol a gazdaság egészében még nem fejlődött ki a tőkés gépi nagyipari termelés. Ezekben az országokban a nemzeti jövedelem legnagyobb részét a mezőgazdaság adja, az ipar elmaradott, s legfeljebb néhány iparágban, rendszerint a kitermelő iparágakban termelnek a fejlett gépi technika alapján. Az elmaradott országokhoz tartozik a tőkés világ országainak legnagyobb része. A tőkés világ lakosságának túlnyomó része is az elmaradott országokban él, mégis ezek az országok a kapitalista világ termelésének alig néhány %-át adják. Az Egyesült Államokban, Nyugat-Németországban, Angliában, Franciaországban és Kanadában összpontosul a tőkés világ ipari termelésének több mint 80%-a, és itt a kisebb, de fejlett európai tőkésországokat, valamint Japánt még csak számításba sem vettük. Annak ellenére, hogy az elmaradott országokban a dolgozó lakosság európai ember számára elképzelhetetlen nyomorban él, az egy főre jutó fogyasztás rendkívül alacsony – az általános túltermelési válság feltételei mégsem alakultak ki, mert itt a termelés társadalmasítása és a technika fejlődése nem érte el a megfelelő színvonalat. A túltermelési válságok azonban az elmaradott országokat is sújtják, sőt a terhek itt még nehezebbek, mert az elmaradott területek gazdasága az imperialista országok gazdaságának függvénye. Ha az imperialista országokban válság robban ki, akkor ez átterjed az elmaradott országokra is, mert a vezető tőkésországok nyersanyag- és élelmiszer-behozatala rohamosan csökken, s az elmaradott országok nemzeti jövedelmének túlnyomó része éppen a nyersanyag- és élelmiszer-termelésből származik. Kuba cukortermelése pl. évi 5–6 millió tonna. Ez Magyarország cukortermelésének csaknem hússzorosa, pedig Kuba lakossága hazánkénál jóval kisebb, kb. 5,5 millió. 1954-ben Kuba exportjának 80%-a cukor, Venezuela exportjának 94%-a kőolaj, Burma exportjának 84%-a rizs, Brazília exportjának 61%-a kávé volt, amelynek legnagyobb része az imperialista országokba irányult. Ez a magyarázata annak, hogy a túltermelési válságok az elmaradott országokban is kibontakoznak. *Az ál-*

talános túltermelési válságok fő fészke mindig a vezető tőkésországok gazdasága.

Nem véletlen, hogy Marx, aki a túltermelési válság közvetlen okának a termelés és a fizetőképes fogyasztás közti ellentét kiéleződését tekintette, támadta a fogyasztáshiány-elméletet, hiszen a fogyasztás magas vagy alacsony színvonala önmagában még semmit sem mond arról, hogy a túltermelési válság kirobbanása szükségszerű, avagy sem. Marx „A tőke" II. kötetében a következőket írja: „Az a megállapítás, hogy a válságok oka a fizetőképes fogyasztás, vagyis a fizetőképes fogyasztók hiánya, tiszta tautológia. A tőkés rendszer csak fizető fogyasztást ismer, kivéve a koldusét, vagy a »csirkefogóét«. Az áruk eladhatatlan volta annyit jelent, hogy nem találtak fizetőképes vevőkre, tehát fogyasztókra (hiszen az árukat végső soron termelő vagy egyéni fogyasztásra vásárolják). Ha pedig ennek a tautológiának azzal akarják a mélyebb megalapozottság színét kölcsönözni, hogy kijelentik, a munkásosztály túlságosan kicsiny részét kapja meg saját termékének, tehát a bajt ki lehetne küszöbölni, ha nagyobb rész jutna neki, vagyis munkabére növekednék, erre csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a válságokat mindig éppen olyan szakasz készíti elő, amelyben a munkabér általánosan emelkedik és a munkásosztály realiter (valóban) jelentékenyebben részesedik az évi termék fogyasztásra rendelt részéből."[3] Amikor Hilferding azt igyekszik bizonyítani, hogy a túltermelési válság kirobbanásában a személyes fogyasztás korlátozottságának nincs lényeges szerepe, éppen Marxnak erre az idézett megjegyzésére hivatkozik. Hilferding azonban itt teljesen félreérti Marxot. Marx itt ugyanis azt mondja, hogy a válság oka a *termelés és fogyasztás* (fizetőképes kereslet) *aránytalan* fejlődése, ami a kapitalizmus alapvető ellentmondására vezethető vissza. A termelés és fogyasztás mozgását *összefüggésükben* kell vizsgálni, és nem egymástól elszakítva, mint ahogyan azt a fogyasztáshiány-elmélet képviselői a személyes fogyasztással kapcsolatban teszik. A túltermelési válság nem egyszerűen azért robban ki, mert a dolgozó tömegek fizetőképes fogyasztása alacsony színvonalú, hanem azért, mert a kapitalizmusban a termelés és fogyasztás közt ellentét jön létre, mert a termelés aránytalanul gyorsabban fejlődik, mint a fizetőképes fogyasztás.

[3] *Marx:* A tőke. II. köt. Szikra 1953. 416—417. old.

c) *A túltermelési válságok átfejlődése világgazdasági válságokká*

Mindenütt, ahol már kialakult a tőkés termelési mód, szükségszerű a túltermelési válságok kirobbanása. A válságok még azoknak az országoknak a gazdaságát is megrázkódtatják, ahol a termelőerők és a tőkés termelési viszonyok viszonylag fejletlenek, mert gazdaságuk ezer szállal kapcsolódik a fejlett imperialista országok gazdaságához. A túltermelési válságok hamarosan kiterjedtek lényegében az egész tőkés világra. 1847-től, illetve 1857-től kezdve már nemcsak Angliában, hanem a kapitalista világ egészében ismétlődtek a gazdasági válságok.

A túltermelési válságoknak az egész tőkés világra történő kiterjedésével párhuzamosan egy olyan tendencia is érvényesül, hogy a válságok minden tőkésországban egyszerre, egy időben és ne más-más időben robbanjanak ki. A túltermelési válságok egy időben történő kirobbanásának tendenciája éppen úgy a kapitalizmus lényegéből ered, mint a válságok kirobbanásának szükségszerűsége. A kapitalizmusban a termelőerők viszonylag magas fejlettségi színvonalat érnek el, túlnőnek az országhatárok keretein, és kialakul a nemzetközi munkamegosztás. A nemzetközi munkamegosztás pedig szükségszerűvé teszi a tőkésországok között a külkereskedelmet. Ezért a kapitalista országok termékeik egy részét állandóan külföldön realizálják, a szükséges áruk egy részét pedig állandóan külföldön vásárolják. A nemzetközi munkamegosztáson alapuló külkereskedelem már önmagában is magyarázza, hogy a túltermelési válságok miért robbannak ki nagyjából egy időben. Ha az egyik tőkésországban túltermelési válság robban ki, akkor ez többek között megnyilvánul az import csökkenésében – mert az iparnak kevesebb termelési eszközre van szüksege, s a reálbérek csökkenése miatt csökken a fogyasztási cikkek forgalma is, a kereskedők a raktárkészleteket inkább csökkenteni, mint növelni igyekszenek –, más országok kénytelenek csökkenteni az exportjukat, ami ezekben az országokban is csökkenti a hazai megrendeléseket, a foglalkoztatottságot, a fizetőképes keresletet stb. A válság tehát tovagyűrűzik a többi tőkésországra. A nemzetközi munkamegosztáson kívül az iparágak közti aránytalanságok, valamint a termelés és fogyasztás közt kiéleződő ellentét is szükségszerűvé teszi a kapitalizmusban a külkereskedelmet. Ha valamelyik iparág termelése aránytalanul megnövekszik, az illető iparág tőkései természetesen áruikat külső piacon is megpróbálják elhelyezni, mert siker esetén megmenekülnek a profitveszteségtől, vagy legalábbis csökkenteni tud-

ják a veszteséget. Hasonló a helyzet akkor, amikor az összes áruk egy része eladhatatlanná válik (a válságban). Azok a tőkés vállalatok, amelyek jelentős külföldi piaccal rendelkeznek, mindig előnyben vannak azokkal a vállalatokkal szemben, amelyek csak a hazai piacra termelnek. Tehát a kapitalizmusban az újratermelést jellemző speciális ellentmondások miatt is szükség van külső piacra. A külső piacnak sok tőkésország számára nagy a jelentősége. Egyes országokban, mint pl. Nyugat-Németországban, a nemzeti jövedelem 25–30%-a is a külkereskedelem csatornáiba kerül. Érthető, hogy az egyik tőkésország gazdaságának konjunkturális alakulása jelentős mértékben függ a másik ország gazdasági helyzetétől.

Ha már egyszer a túltermelési válságok a különböző tőkésországokban – gazdaságuk egymástól való kölcsönös függése miatt – nagyjából egyszerre robbantak ki, akkor még nagyobb a valószínűsége annak, hogy a következő túltermelési válság minden tőkésországban egy időben zajlik le. Ezután a termelés már mindenütt nagyjából egyszerre kezd növekedni, mert a válságot követően a tömeges beruházásokat a tőkések az egész világon egyszerre valósítják meg. (Nagy beruházásokat mindig a válság befejeződése után eszközölnek.) Az új túltermelési válság feltételei így az egész tőkés világgazdaságban nagyjából egyszerre érlelődnek meg. Ekkor a túltermelési válság már sokkal könnyebben terjed át a többi kapitalista országra.

A túltermelési válságnak az egész tőkés világban történő egyidejű kirobbanása a XIX. században meglehetős szabályszerűséggel bekövetkezett. Az imperializmusban, s különösen a kapitalizmus általános válságának időszakában ellenben működnek olyan tényezők, amelyek e tendencia érvényesülését megzavarják, s a válságoknak világválsággá való fejlődését esetenként megakadályozzák. Ezekkel a tényezőkkel később foglalkozunk. A monopóliumok előtti kapitalizmusban, a XIX. században, sőt századunk elején a válságok kevés kivétellel nagyjából egy időben robbantak ki, s a legtöbb tőkésországban jelentkeztek, tehát világgazdasági válságok voltak, így 1847-ben, 1857-ben, 1866-ban, 1873-ban, 1882-ben, 1890-ben, 1900-ban és 1907-ben. A válságok egy időben történő kirobbanásában kifejezésre jutott, hogy a tőkés gazdaság a XIX. század közepétől kezdve világgazdasággá fejlődött.

d) *A túltermelési válságok éleződésének tendenciája a kapitalizmusban*

A túltermelési válságok nem egyforma mélységűek. Bár valamennyit a kapitalizmus alapvető ellentmondása teszi szükségessé a termelés és fogyasztás közti ellentét kiéleződésén keresztül, az egyes túltermelési válságok mélységük és időtartamuk tekintetében jelentősen különböznek egymástól. Egy következő válság az előző túltermelési válsághoz képest lehet mélyebb és tartósabb, de lehet enyhébb lefolyású is. De ha a tőkés termelés alakulását hosszabb időszakban vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a válságok tendenciaszerűen súlyosbodnak.

A túltermelési válságok súlyosbodásának szintén a kapitalizmus alapvető ellentmondása az alapja. A kapitalizmus alapvető ellentmondása a tőkés társadalom fejlődésével éleződik, a termelés még társadalmibbá válik, a kisajátítás pedig még inkább egyéni lesz. Szélesedik a társadalmi munkamegosztás, fejlődik a technika, előrehalad a termelés koncentrációja és centralizációja, növekszik az iparágak közötti kölcsönös függés, a termelési eszközök tulajdona pedig még kevesebb kézben összpontosul. Ennek megfelelően az iparágak közti aránytalanságok, valamint a termelés és fogyasztás közti ellentét tendenciálisan kiéleződik. A termelést a technika fejlődése alapján egyre inkább szélesíteni lehet, s ez a termelésnek a fogyasztástól való egyre gyakrabb elszakadására vezet még akkor is, ha a reálbérek a munkásosztály gazdasági harca következtében hosszabb időközben valamelyest emelkednek is. A munka termelékenysége aránytalanul gyorsabban emelkedik a reálbéreknél, a munkásosztály részesedése a nemzeti jövedelemből egyre inkább csökken, s az értéktöbblet-ráta növekszik. Ezért hosszabb időközben a válságok mélyülnek.

A túltermelési válságok tendenciális mélyüléséről szóló tétel egyáltalán nem azt jelenti, hogy a kapitalizmus fejlődésének bizonyos fokán automatikusan összeomlik. A kapitalizmus automatikus összeomlása sohasem fog bekövetkezni. Arról van csupán szó, hogy a termelés kilengései, a realizálás nehézségei fokozódnak a kapitalizmusban, növekszik a létbizonytalanság, s mindez természetesen élezi a politikai ellentéteket. A társadalmi össztermék azonban amíg a kapitalizmus fennáll, hosszabb időközben mindig realizálható lesz.

A válságok tendenciaszerű mélyüléséről szóló tétel továbbá nem azt jelenti, hogy minden következő válságnak mélyebbnek kell lenni az előzőnél. A válságok alakulását sok tényező befolyásolja. Hosszú

ideig tartó nagyarányú beruházások miatt – pl. nagy vasútépítkezések idején – a válságok enyhébb lefolyásúak lehetnek. Új piacok feltárásának hasonló hatása lehet. A válságok lefolyását nagyban befolyásolják a háborúk, s a tőkésállam gazdasági beavatkozása is. A válságok mélyülése csak hosszú időszakon át érvényesül; s lehetséges, hogy egy nagyobb válságot több enyhébb válság követ. Végül nem felel meg a valóságnak az a tétel sem, hogy a kapitalizmusban a fejlődésnek egy bizonyos fokán nem lehetséges bővített újratermelés, hogy a kapitalizmusra a szűkített újratermelés válik jellemzővé. Esetenként persze előfordulhat, hogy a termelés nem éri el az előző legmagasabb színvonalát (akkor az újratermelés tényleg szűkített), de ez csak kivételnek tekinthető, s nem pedig szabálynak. Az a tétel, hogy egy bizonyos ponton túl a kapitalizmusban a szűkített újratermelés válik uralkodóvá, tulajdonképpen hallgatólagosan elismeri a társadalmi termék realizálhatatlanságáról szóló tételt, s ezzel az ún. „összeomlás-elmélet" hibájába esik. Nem lehet azonban belátni, hogy az értéktöbblet-ráta növekedése esetén a társadalmi termék miért válik realizálhatatlanná. Miért realizálható a 100%-os rátájú értéktöbblet és miért nem realizálható, ha a kizsákmányolás foka pl. 300%? Az értéktöbblet és ezzel együtt a társadalmi össztermék hosszabb időközben történő realizálhatósága nem attól függ, hogy a kizsákmányolás foka hány %. Ha az értéktöbblet-ráta magasabb, akkor jóval nagyobb beruházásokra van szükség, sokkal nagyobb a „termelő fogyasztás" szerepe is (hiszen az értéktöbblet-ráta növekedése nagyrészt a technika fejlődésén s így a beruházások növekedésén alapul). A kizsákmányolás növekedése csupán azt magyarázza, hogy a termelés kilengései miért növekednek, a válságok miért mélyülnek, és hogy miért csökken hosszabb időközben a termelés átlagos évi növekedési üteme.

A TÚLTERMELÉSI VÁLSÁGOK PERIODICITÁSA

A túltermelési válságok alapja, a kapitalizmus alapvető ellentmondása és a válságok közvetlen oka, a termelés és fogyasztás közti ellentét a kapitalizmusban mindig fennáll, a válságok mégsem állandóak, hanem időnként robbannak ki, tehát periodikusak. Ennek oka abban rejlik, hogy a termelés és fogyasztás közti aránytalanság, valamint az iparágak közti aránytalanságok nem mindig egyforma mértékűek, sokáig rejtettek maradnak és csak időnként, akkor kerülnek felszínre,

amikor az aránytalanságok nagymértékben kiéleződnek. A válság időszakában pedig a termelés és fogyasztás közti ellentét ellenkező előjelűvé válik, ezért ekkor nem a válság feltételei, hanem a termelés újabb növekedésének feltételei érlelődnek meg. A válságot mindig követi a termelés újabb emelkedése, s azt az időszakot, amikor a termelés ismét emelkedik, a megélénkülés és fellendülés szakaszának nevezzük. A válságok periodicitásának tehát az az oka, hogy a tőkés újratermelésben szükségképpen kialakuló aránytalanságok – elsősorban a termelés és fogyasztás ellentéte – nem mindig hatnak egyforma erővel, hanem fejlődnek, éleződnek, s a *válságban ideiglenesen megoldódnak*. S azt, hogy a válságot közvetlenül kirobbantó termelés és fogyasztás közti ellentét nem hat mindig egyforma erővel és egy ideig rejtve maradhat, az értéktöbbletnek termelő módon történő felhasználásával magyarázhatjuk.

Az értéktöbblet termelő fogyasztás útján történő felhasználásának a tőkés újratermelés alakulásában óriási szerepe van. A termelő fogyasztás figyelembevétele nélkül nem lehet bebizonyítani, hogy az értéktöbblet elvileg és hosszabb időközben teljes egészében realizálható, hogy ezzel együtt hiánytalanul realizálható a társadalmi össztermék. Másrészt *enélkül azt sem lehet megérteni, hogy a túltermelési válságok csak periodikusak lehetnek, nem pedig permanensek*. Ha a termelő fogyasztás kiesne, a válság állandóvá válna, mert az értéktöbbletet a tőkések képtelenek elfogyasztani. Abszurditás azonban a termelő fogyasztástól elvonatkoztatni, hiszen a felhalmozást a konkurrencia törvénye és a kapitalizmus gazdasági alaptörvénye szükségszerűvé teszi.

A kapitalizmusban a tőkés kizsákmányolás miatt a dolgozó tömegek fizetőképes kereslete mindig korlátozott, ezért a gépi nagyipar kialakulása nyomán a termelés és a személyes fogyasztás mértéke sohasem arányos egymással (mert a személyes fogyasztás nagy részét a dolgozók fogyasztása teszi ki). Ennek ellenére csak időnként robban ki válság, mert az újonnan létrehozott termékek egy részét eleve mint termelési eszközöket termelik meg és termelő fogyasztás útján használják fel. Az egyéni fogyasztás + termelő fogyasztás tehát egyenlő lehet az újonnan létrehozott termékek értékével még akkor is, ha a tőkés kizsákmányolás miatt aránytalanul kicsi a dolgozók személyes fogyasztása. Sőt, kezdetben az összkereslet nagyobb, és gyorsabban növekszik, mint az összkínálat, s ezért úgy tűnik, mintha a termelést korlátlanul lehetne növelni. Ez annak a következménye, hogy a gépi nagyipar kialakulása után az össztőkén belül az állótőke aránya

igen magas, s az állótőke-beruházások pedig csak viszonylag hosszú idő alatt készülhetnek el. Az állótőke-beruházások kezdetben nagy keresletet támasztanak a termelési eszközök termelésével szemben anélkül, hogy maguk a termelést növelnék. Ez így történik a termelés mindkét osztályában (a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelésének területén is), de főleg az I. osztályban. Egyes ipari objektumok, mint pl. kohók, acélművek építése évekig eltarthat, s addig csak a keresletet növelik, de a kínálatot nem. A beruházások közvetve a fogyasztási cikkek keresletét is növelik, mert az új üzemek építéséhez új munkásokat is alkalmazni kell, s így társadalmi szinten emelkednek a reálbérek. A fizetőképes kereslet növekedése pedig újabb lökést ad a termelő beruházásoknak, az állótőkék bővítésének. A beruházások előrehaladásával természetesen tovább fejlődik a termelés és fogyasztás ellentéte is, ezt az ellentétet azonban egy ideig áthidalják maguk a beruházások.

A termelő fogyasztáson kívül, de éppen a termelő fogyasztásra támaszkodva egyéb tényezők is szerepet játszanak abban, hogy a kereslet egy ideig túlhaladja a kínálatot. Mivel az állótőkék kibővítése szélesíti a piacot, és úgy tűnik, hogy a termelés, a forgalom növekedését semmi sem akadályozhatja meg, a kereskedők megnövelik raktárkészleteiket még akkor is, ha ezt pillanatnyilag a piaci kereslet alakulása nem kívánja meg. Ezért a II. osztállyal szembeni megrendelések és a II. osztály megrendelései az I. osztálynál nagymértékben emelkedhetnek akkor is, ha a fizetőképes kereslet nem növekszik, vagy csak nagyon lassan emelkedik. A megrendeléseknek ilyen módon bekövetkező növekedését a kereskedelem által támasztott *fiktív keresletnek nevezzük.* Ezt a fiktív keresletet erősíti az ármozgás is. Mivel a kereslet kezdetben meghaladja a kínálatot, az árak szükségképpen emelkednek. A kereskedők az árak további emelkedésére spekulálva, raktárkészletüket még inkább gyarapítják, hiszen tartanak attól, hogy az árukat később csak drágábban vásárolhatják meg. Az így megnövelt kereslet tovább emeli az árakat, ami újabb áruvásárlásra ösztönöz. Ilyen lépéseket maguk az ipari tőkések is tesznek, a munkaeszközöket és a nyersanyagokat még alacsony áron igyekeznek beszerezni, ezért ők is bővítik a raktárkészleteket. A kereslet túlsúlya a kínálattal szemben az iparágak közti aránytalanságok okozta gazdasági zavarokat is mérsékeltebbekké teszi, mert ekkor az iparágak közti aránytalanságok is nagyrészt rejtve maradnak.

A termelésnek, a beruházásoknak, az áru- és nyersanyagkészleteknek ez a gyors, ugrásszerű bővülése azonban nem tart sokáig, hanem

csak addig, amíg az új beruházások nagyobbrészt el nem készülnek. Ezután ugrásszerűen megnövekszik a kínálat, s *ezzel napvilágra kerül a termelés és a fizetőképes fogyasztás közt nagymértékben kiéleződött ellentét.* A fizetőképes fogyasztás a II. osztály termelését nem tudja teljes egészében felszívni, s a II. osztály tőkései a fogyasztási cikkeket előállító termelési eszközöket (melyeknek termelése az I. osztályban ugrásszerűen megnövekszik) nem tudják megvásárolni. A beruházások csökkenni kezdenek, most a kínálat kerül túlsúlyba a kereslettel szemben, a termelő fogyasztás a termelés és a fizetőképes fogyasztás közti ellentétet már nem tudja áthidalni, s kirobban az általános túltermelési válság.

A válságban a termelés a fizetőképes fogyasztás színvonalához alkalmazkodik oly módon, hogy a termelés és a beruházások zuhanni kezdenek, legjobban az I. osztályban és kisebb mértékben a II. osztályban. A termelés ingadozásai az I. osztályban mindig nagyobbak, mint a II. osztályban, éppen azért, mert az I. osztály kapcsolata a piaccal közvetett. A válságban csökken a személyes fogyasztás színvonala is, elsősorban a munkanélküliség növekedése, vagyis a kifizetett bérek csökkenése miatt. A személyes fogyasztás azonban nem csökken olyan mértékben, mint a termelés, mert egyrészt a kizsákmányoló osztályok személyes fogyasztása nem csökken, s másrészt a kínálatnak a keresslettel szembeni túlsúlyra jutása miatt az árak süllyedő tendenciájúak. Míg a válság előtt az árak általában a termelési ár fölé emelkednek, addig a válságban a termelési ár alá esnek. A termelés és az egyéni fogyasztás között ily módon ellenkező előjelű aránytalanság alakul ki, s eközben amikor a termelés és a személyes fogyasztás mozgásuk közben keresztezik egymást, a termelés és a fogyasztás között villanásszerűen, egy pillanatra, mintegy véletlenül létrejönnek a helyes arányok.

A létrejött ellenkező előjelű aránytalanságnak a tőkés újratermelés további alakulásában igen nagy szerepe van. Éppen azért, mert a termelés (a fogyasztási cikkek termelése) az egyéni fogyasztás színvonala alá süllyed, lehetséges a felesleges árukészletek fokozatos felszívódása.[4] Az ipari tőkések és a kereskedők a raktári árukészleteket

[4] Sokan nem értik, hogy a termelés és fogyasztás közti ellenkező előjelű aránytalanság teszi lehetővé azt, hogy a tőkés gazdaság ismét kilábaljon a válságból. A válságból történő kilábalást alapjában véve a felhalmozott készletek elpusztításával magyarázzák. A készletek elpusztítására a kapitalizmus történetében valóban többször is sor került. Ennek azonban az árufeleslegek felszámolásában aránylag kisebb a jelentősége. Azok, akik a válságokból történő kilábalást lényegében az áru-

lassan eladják, a kínálat csökken, s a kereslet ismét meghaladja a kínálatot. Az árak emelkednek, s ez a tőkéseket újabb beruházásokra, a termelés növelésére ösztönzi. A termelés és fogyasztás közti ellenkező aránytalanság megszűnik, a termelés gyors növekedése közben újból elszakad az egyéni fogyasztástól, amit a termelő fogyasztás a leírt módon egy ideig képes áthidalni.

A termelés és fogyasztás közti ellentét bizonyos ideig tartó áthidalásában, és ezért a válságok periodicitásában meghatározott módon szerepet játszik az állótőkék tömeges felújítása is. Az állótőkék felújítását nem szabad összetéveszteni az állótőkék kibővítésével; az előbbit az amortizációs alapból finanszírozzák, az utóbbit pedig az értéktöbbletből. Az állótőkék felújítása – ha eltekintünk a technika közben bekövetkező fejlődésétől – nem bővíti a termelést, az állótőkék kibővítése pedig a bővített újratermelés legjelentősebb módszere.

Abban az esetben, ha az állótőkét évről évre egyenletesen újítanák fel, akkor ennek a válságok periodicitásához vajmi kevés köze lenne. Tisztán passzív szerepet játszana, mert a termelés alakulására sem növelő, sem pedig fékező hatást nem gyakorolna. A termelés és fogyasztás közti ellentét ideiglenes áthidalására sem lenne alkalmas, mert nem befolyásolja a megtermelt új érték, a nemzeti jövedelem felhasználását. (Az új beruházás, az állótőkék kibővítése éppen a nemzeti jövedelem termelő módon való felhasználását jelenti.) Az állótőkék felújítása azonban nem egyenletesen megy végbe.

A válságok időszakában, amikor a piac rohamosan szűkül, és a termelés gyorsan csökken, nemcsak a beruházások csökkennek, hanem az elhasznált állótőkék felújítása is elmarad. Ilyenkor a beruházások még az amortizációs alapot sem érik el. Ha az állótőkéket nem, vagy csak részlegesen újítják fel, tehát, ha az amortizációs alapnak társadalmi szinten csupán egy részét költik el (márpedig ez a válságban és az azt követő depresszióban így történik), akkor ennek olyan hatása van, *mintha az új beruházások csökkennének, vagyis, ha az értéktöbbletnek a beruházásokra fordított hányadát kisebbítenék, s a tőkések a megmaradt értéktöbblet-részt megtakarítanák.* A kereslet mindkét esetben hirtelen csökken, a gazdasági élet a válság állapotába jut. A különbség csupán annyi, hogy az új beruházások elmaradása esetében az új érték, illetve a nemzeti jövedelem egy része esik ki az újratermelés köréből, s ha a felújítások értéke csökken az amorti-

készletek elpusztításával magyarázzák, akarva-akaratlanul elfogadják azt a tételt, hogy a társadalmi össztermék hosszabb időkozben történő hiánytalan realizálása elvileg lehetetlen.

zációs hányad alá, akkor pedig *a holtmunka, a „c" egy része nem kerül be a tőkés újratermelésbe.* A tőkés újratermelési ciklusnak a válságot és depressziót követő két szakaszában, a megélénkülés és fellendülés idején, tehát akkor, amikor a termelés ismét emelkedik, *a felújítások összege rendszerint jóval nagyobb az amortizációs hányadnál.* A válság és depresszió idején fel nem használt amortizációs alap jelentős részét is a válság után fordítják felújításra. Ezért az állótőkék felújítása igen egyenlőtlen, a válság befejeződése után rendszerint az állótőkék tömeges felújítása következik be.

Az állótőkéknek ez az időnkénti tömeges felújítása a tőkés viszonyok között törvényszerű. A megélénkülés kezdetén a növekvő kereslet már önmagában az állótőkék felújítására ösztönöz annál is inkább, mert előzőleg a válság és a depresszió időszakában (s ez az idő 4–5 év is lehet) a rossz gazdasági helyzet miatt a felújítások nagy része elmarad, s ugyanakkor a *fizikai kopás* nagy mértéket ölt. Még nagyobb jelentősége van az ún. *erkölcsi kopásnak.* A válság kirobbanása előtti fellendülés időszakában igen nagyarányúak a beruházások, s ezek jelentős része a fejlettebb technikán alapul. A technikai fejlődés csökkenti az áruk előállításához társadalmilag szükséges munkamennyiséget. A termelőberendezések értéke tehát nemcsak azért csökken, mert az állótőkék fizikailag elhasználódnak, hanem azért is, mert a termelékenység általános emelkedése is csökkenti a meglevő termelőberendezések értékét. Ekkor az állótőkék „erkölcsileg" kopnak. Az áruk értékcsökkenésének az árak csökkenésében kellene kifejeződnie. Az árcsökkenés azonban ilyenkor rendszerint nem következik be, mert a megélénkülés és a fellendülés idején, mint már láttuk, az összkereslet gyorsabban emelkedik, mint az összkínálat. Az árszínvonal csak a válságban igazodik az értékszínvonalhoz, sőt ekkor az árak az érték színvonala alá süllyednek. Ezért a technikai fejlődés miatti erkölcsi kopás éppen a válság és a depresszió szakaszában jut napvilágra, amikor az áremelkedést az árak csökkenése váltja fel. Ekkor derül ki, hogy a gépek, épületek stb. értéke nemcsak fizikai elhasználódásuk miatt, hanem az általános technikai fejlődés miatt is csökken, s ez eggyel több ok az állótőkék válság utáni tömeges felújítására.

Az erkölcsi kopás jelentősége ezzel még nem merült ki. A technikai fejlődéssel ugyanis nemcsak a gépek, hanem minden áru értéke csökken. Ha pedig a válságban az értéknek megfelelően az áruk ára esni kezd, akkor az a gép, amellyel a termelés a fellendülés szakaszában kifizetődő volt, elavulttá válik, hiszen az önköltség és az ár közti

rés az árcsökkenés miatt nagymértékben összeszűkül. Az új árfeltételek mellett a profit régi tömege és esetleg rátája csak a technika további fejlesztésével, az önköltség csökkentésével s így többek között az állótőkék tömeges felújításával érhető el. A termelők, még a fejlettebb technikával rendelkezők is, kénytelenek felújítani gépparkjukat, mert másképp a profit régi színvonalára nem számíthatnak, s másrészt azért, mert ellenkező esetben az erős konkurrenciaharcban alulmaradnak s extraprofit helyett rövidesen még az átlagprofitot sem tudják realizálni.

Ha már egyszer az állótőkéknek ez a nagyjából egy időben végbemenő tömeges felújítása bekövetkezett, akkor egy új válság után az állótőkék egyszerre történő tömeges felújításának még nagyobb a lehetősége és szükségessége. Mivel az állótőkéket társadalmi szinten lényegében egyszerre újítják fel, szükségképpen egyszerre is használódnak el. Az újabb túltermelési válság után már csak ezért is egyszerre kell az állótőkéket felújítani. Az állótőkék felújítása tehát erősen hullámzik. A megélénkülés és a fellendülés idején jóval meghaladja az amortizációs hányadot, ezért ekkor pótlólagos keresletet támaszt, s élénkíti a konjunktúrát, a válság és a depresszió idején elmarad az amortizációs hányad mögött, s ezért keresletkiesést, illetve elhalasztott keresletet jelent a termelési eszközök termelésével szemben. Az állótőkék felújításának ez a mennyiségi ingadozása jelentősen befolyásolja a tőkés újratermelés alakulását, hiszen a felújítások az összes beruházásoknak igen nagy %-át teszik ki, pl. az Egyesült Államokban kb. a felét.

Az állótőkék tömeges felújításának a tőkés újratermelési ciklusban játszott jelentős szerepe ellenére is súlyos hiba lenne a túltermelési válságot, vagy akár a túltermelési válságok periodicitását is a felújításokkal magyarázni. Az állótőkék tömeges felújítása már feltételezi a túltermelési válságok időnkénti kirobbanását. A felújítás éppen azért tömeges és hullámzó, mert a kapitalizmusban elkerülhetetlenek a túltermelési válságok és ezek a válságok periodikusak. Az állótőkék tömeges felújítása tehát nem ok, hanem okozat. *A termelőberendezések felújításának hullámzása – amit a tőkés újratermelési ciklus vált ki – azonban visszahat magára a ciklusra, a megélénkülést és fellendülést még erőteljesebbé teszi, a túltermelési válságot pedig elmélyíti, a depresszió időszakát meghosszabbítja.* Az állótőkék tömeges, egyenlőtlen felújítása miatt tehát a termelés ingadozásai *jóval nagyobbak,* mint amekkorák enélkül lennének. Ennyiben beszélünk az állótőkék tömeges felújításáról, mint a válságok periodicitásának

és a tőkés újratermelés ciklikus mozgásának *anyagi alapjáról*. Ha az állótőkék tömeges felújításának a feltételei különösen kedvezőek, ha a felújítás igen nagyméretű és hosszan tartó, akkor *a fellendülés szakasza a szokottnál erőteljesebb és tartósabb lehet*. Ellenkező esetben fordított a helyzet. Az állótőke-felújítás tehát nemcsak a termelés hullámzására, hanem *a ciklus időtartamára is* hatást gyakorol. Azonban a felújítások megnövekedésének, tartósabbá válásának okát nem önmagában az állótőke-felújításban kell keresni, hanem magában a ciklusban, a különleges konjunkturális tényezőkben, s végső fokon a kapitalizmus ellentmondásaiban. Tehát minden esetben csak az állótőke-felújításoknak a tőkés újratermelésre gyakorolt visszaható szerepéről beszélhetünk.

Láttuk, hogy a kapitalizmusban törvényszerű a periodikusan ismétlődő túltermelési válságok kirobbanása. A tőkés gazdaság az emelkedés és hanyatlás szüntelen változásán keresztül fejlődik. „Miként az égitestek, ha egyszer meghatározott mozgásba kerültek, azt állandóan ismétlik, ugyanúgy, a társadalmi termelés is, mihelyt egyszer a váltakozó kitágulás és összehúzódás e mozgásába belevetették, állandóan ismétli ezt. Az okozatok a maguk részéről okokká lesznek, s a saját feltételeit állandóan újratermelő egész folyamat váltakozásai a *periodicitás* formáját öltik fel."[5] E szüntelen, körforgásszerűen ismétlődő folyamat kezdő- és végpontja a válság. A két válság közti időt nevezzük egy termelési ciklusnak. A válság lezárja az előző ciklust, utat nyit a következőnek, megindul az állótőkék tömeges felújítása és kibővítése, hogy ennek nyomán a termelés növekedése egy újabb válságba torkolljon. „A válság – írja Marx – mindig kiindulópontja a nagy új befektetésnek. Ezért – az egész társadalmat tekintve – a válság többé-kevésbé a következő megtérülési ciklus új anyagi alapja."[6]

RÉSZLEGES ÉS KÖZBEESŐ VÁLSÁGOK

Nem minden termelésvisszaesés tekinthető periodikus túltermelési válságnak. Ha a termelés csak egy vagy egynéhány iparágban csökken, és nem vonja maga után az össztermelés csökkenését, akkor csak „részleges válságról" beszélünk. Ha a termelés csak rövid ideig és nagyon kismértékben csökken a megélénkülés vagy a fellendülés

[5] *Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 587. old.
[6] *Marx:* A tőke. II. köt. Szikra 1953. 187—188. old.

közben, akkor „a termelés szabálytalan ingadozásáról" van szó. A közbeeső válság különbözik mind a részleges válságtól, mind a termelés szabálytalan ingadozásaitól. Közbeeső válság esetén a termelés általában nagyobb mértékben csökken, mint a termelés szabálytalan ingadozásakor, s hosszabb ideig is tarthat. A közbeeső válság a termelés csökkenését jelenti minden termelési ágban, részleges válságban csak egy vagy egynéhány iparág termelése csökken. A közbeeső válság nem azonosítható a periodikus túltermelési válsággal sem. Ilyen válságnak először is *nem kell feltétlenül bekövetkeznie minden egyes termelési ciklusban,* s ilyen értelemben a közbeeső válság nem törvényszerű, ciklikus jelenség, mint a periodikus túltermelési válság. A közbeeső válság további jellemzője az, hogy a periodikus túltermelési válság után aránylag hamar, 3–4–5 év múlva bekövetkezhet, amikor a termelés és fogyasztás közti ellentét már jelentős mértékben kiéleződött, de normális körülmények között a termelő-fogyasztás szerepe miatt még nem kerülhetne felszínre. A közbeeső válság rendszerint valamilyen konkrét gazdasági tényező miatt, vagy valamilyen pótlólagos konjunkturális tényező kimerülése következtében robban ki. Ilyen tényező pl. a fegyverkezési kiadások csökkenése egy helyi jellegű háború befejezése után. A közbeeső válság is túltermelési válság, a termelés és fogyasztás közti ellentét kiéleződése nélkül nem robbanhat ki. De míg a periodikus túltermelési válság minden ciklusban törvényszerűen ismétlődik, addig a közbeeső válság megjelenése esetleges.

Éppen azért, mert a közbeeső válság még a termelés és fogyasztás ellentétének nagymértékű kiéleződése előtt konkrét gazdasági tényezők hatására bontakozik ki, a közbeeső válság általában nem tekinthető a kapitalista újratermelésben rejlő és ciklikus önmozgása során fejlődő ellentmondások törvényszerű, minden ciklusban bekövetkező kirobbanásának és ideiglenes megoldásának. Ilyen értelemben a közbeeső válság egy-egy ciklusban esetleges. A közbeeső válság rendszerint nem egy előző ciklus bezáródása és egy új ciklus kezdete. Csupán *cikluson belüli* jelenségnek tekinthető. Megszűnésével az adott ciklus folytatódhat és aránylag rövid idő, néhány év leforgása után várható az esedékes periodikus túltermelési válság kirobbanása, amely már törvényszerű, és a ciklus lezáródását jelenti. Természetesen a közbeeső válságok hatnak az újratermelési ciklus további alakulására. Mivel a termelés ilyenkor csökken, a termelés és fogyasztás közti ellentét valamelyest enyhül, s a tőkések beruházási politikája óvatosabbá válik, s így a közbeeső válság a soron következő periodi-

kus túltermelési válság mélységét enyhítheti, de ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a soron következő válság biztosan enyhe is lesz. Mivel az imperializmusban a világháborúkon kívül a helyi jellegű háborúk gyakorivá válnak, s a gazdasági élet bizonytalansága sokkal nagyobb mint a monopóliumok előtti kapitalizmusban, *a közbeeső válságok elsősorban a kapitalizmus monopolista szakaszának jellemzői.*

A TŐKÉS ÚJRATERMELÉSI CIKLUS SZAKASZAI

A tőkés újratermelési ciklus négy szakaszra oszlik: a) *a válság* szakaszára, melyet a termelés csökkenése jellemez, s addig tart, ameddig a termelés el nem éri a legalacsonyabb színvonalat. A válságot b) a *depresszió* (pangás) időszaka követi. Ekkor a termelés már nem csökken, de nem is emelkedik lényegesen. Amikor a termelés ismét emelkedik, kezdődik c) *a megélénkülés* szakasza. A megélénkülést a termelés emelkedése jellemzi, s addig tart, ameddig a termelés el nem éri az előző ciklus legmagasabb színvonalát. Innentől számítjuk d) *a fellendülés* (prosperitás) szakaszát. A fellendülés egészen a következő válság kirobbanásáig, a termelés csökkenéséig tart. Fellendülésről tehát csak akkor beszélünk, ha az újabb ciklusban a termelés magasabb színvonalat ér el, mint az előző ciklusban. Ez a szakasz a ciklusból esetleg ki is maradhat, ekkor a válság mindjárt a megélénkülést követi, mint ahogy ez az 1929–1933-as válság utáni új ciklusban történt az Egyesült Államokban. Megélénkülés nélkül azonban új válság kirobbanása nem képzelhető el és nem következhet be, hiszen az új válság feltételei a megélénkülésben és fellendülésben jönnek létre.

A túltermelési válság rendszerint robbanásszerűen tör ki. Ennek okáról tulajdonképpen már szó volt akkor, amikor a túltermelés egy ideig tartó rejtettségéről beszéltünk. A termelő fogyasztás, s ezen belül az állótőkék nagyarányú kibővítése nemcsak a túltermelés rejtettségét idézi elő, hanem azt is, hogy a termelés és a fogyasztás közti ellentét igen élessé válik (éppen a rejtettség következtében), s ez az igen éles ellentét felszínre kerülésekor hirtelen, drámai lefolyású válságban robban ki. Ugyanilyen hatása van a kereskedők által támasztott fiktív keresletnek, valamint annak, hogy az áruk ára a megélénkülés és fellendülés idején eltér értéküktől (az árak emelkednek akkor, amikor az érték csökken, vagy legalábbis az árak meghaladják az értéket). Az ár minél nagyobb mértékben eltér az értéktől,

annál valószínűbb, hogy a termelés és fogyasztás közti ellentét végsőkig történő kiéleződése miatt az árak szinte egyik napról a másikra zuhanni kezdenek, ami szintén maga után vonja a termelés és a beruházások rohamos csökkenését, a válság robbanásszerű kitörését.

A túltermelési válságnak azonban nem kell feltétlenül robbanásszerűen bekövetkezni. A válság hevességét tompíthatják az általános túltermelési válság előtti részleges válságok, vagy kisebb termelési visszaesések, amelyek a belső feszültségeket részben már előbb levezetik, az árak emelkedését fékezik, a beruházásokat lassítják stb. Ebben az esetben az általános túltermelési válság enyhébb, és kevésbé drámai lefolyású lehet. Hasonlóan hathat az is, ha az árak esését a válság kirobbanásakor sikerül fékezni, vagy esetleg megakadályozni. Ebben az esetben a beruházások jóval kisebb mértékben csökkennek. Az áresés bizonyos mértékű korlátozásának az imperializmusban, a monopóliumok kialakulása következtében megvan a lehetősége. A tőkés újratermelésben érvényesülő fő erők a válságok robbanásszerű bekövetkezése irányában hatnak, az ezzel szemben felsorolt tényezők ellenható erőknek tekinthetők.

A túltermelési válságok a tőkés újratermelés minden szféráját behatóan érintik. A válság hatása a termelés és a beruházások csökkenésében, a termelőberendezések kapacitás-kihasználatlanságának növekedésében, a munkanélküliség emelkedésében, a kis- és középtőkés vállalatok csődjében és a kisárutermelők tömeges tönkremenésében nyilvánul meg. A forgalom területén a válság kitörésekor rohamosan csökken a szállítás, növekszik a szállítóeszközök kapacitáskihasználatlansága, esik a forgalom volumene, nagymértékben emelkednek az eladhatatlan árukészletek. A válságban hirtelen pénzhéség lép fel. A megélénkülés és fellendülés idején a különböző pénzhelyettesítők igen jól ellátják a feladatukat, a válságban azonban a pénzhelyettesítők iránti bizalom megrendül. Mindenki készpénzt követel, sőt megindul a hajsza a gazdagság megtestesítője, az arany után. A pénzéhséget még csak fokozza a vállalatok csődje, ami a hitelkapcsolatok láncolatában is komoly bonyodalmakat okoz. Egy sereg követelés behajthatatlanná válik, s ez maga után vonja a hitelfeltételek szigorítását. Azok, akik azelőtt hitelben adtak el, a válságban csak készpénzért hajlandók eladni. A vállalatok a meglevő váltókészleteket igyekeznek a bankoknál leszámítoltatni. A pénz- és hitelválság igen drámai lehet. A burzsoá közgazdászok közül sokan éppen drámaisága miatt, a pénz- és hitelválságból igyekeznek levezetni a túltermelési válságokat. Ezek a polgári teoretikusok nem értik, hogy

pl. a hitel bőséges, vagy szűk volta nem oka, hanem következménye a tőkés újratermelés ciklikus mozgásának. A bőséges hitel a megélénkülés és fellendülés idején erősíti a konjunktúrát, meghosszabbítja azt, a válságot pedig mélyíti, de a pénz- és hitelműveletek csupán visszahatnak a ciklusra. A pénz- és hitelműveletek alakulását csak az újratermelés ciklikus fejlődéséből kiindulva, annak alapján lehet megérteni.

A *depresszióban* a termelésnek, a beruházásoknak, az áraknak a válságban bekövetkezett gyors csökkenése megszűnik, azonban a termelés, az árak, a beruházások még mindig ugyanúgy, mint a válság mélypontján, igen alacsony színvonalon mozognak. A depresszió szorosan kapcsolódik a válsághoz, a két szakaszban lezajló gazdasági folyamatok sok tekintetben egyeznek egymással. Mindkét szakaszban alacsony a profitráta, nagy a munkanélküliség, a válságban is és a depresszióban is rohamosan halad előre a tőkék centralizációja, vagyis a kisárutermelők, valamint a kis- és középtőkések tönkremenetele. A válság és a depresszió terhét legkevésbé a nagytőkések viselik, sőt pozíciójuk relatíve javul is, mert ebben a két szakaszban nagyon sok versenytárstól megszabadulnak, s ráadásul ilyenkor a tönkrement versenytársak üzemeit potom áron tudják megvásárolni. A válság és a depresszió erősen sújtja a kistermelők és kisvállalatok tömegeit, de legjobban a munkásosztályt. Ebben az időben óriásira nő a munkanélküliség, csökkennek a reálbérek, és fokozódik a létbizonytalanság. A válságban ezért nagymértékben kiéleződnek az osztályellentétek a tőkés- és munkásosztály között.

Közös a válságban és a depresszióban továbbá az, hogy e két szakaszban teremtődnek meg a termelés újabb növekedésének feltételei. Foglalkoztunk már azzal, hogy a termelés és az árak igen gyors csökkenése miatt a válságban és a depresszióban ellenkező aránytalanság alakul ki a termelés és fogyasztás között, vagyis a fogyasztás színvonala ekkor meghaladja a termelést. Ez már önmaga is a termelés újabb növekedését készíti elő. De ebbe az irányba hat a vállalati csődök növekedése is, mert a versenyző partnerek számbeli csökkenése következtében a megmaradt nagyobb vállalatok több árut adhatnak el, s így az illető vállalatoknál csökkennek a raktárkészletek. A megmaradt vállalatok számára tehát javulnak a piaci feltételek. Ugyancsak a raktárkészleteket csökkenti, hogy a készletek egy része a hosszú raktározás következtében tönkremegy, és hogy a készletek egy másik részét az árak további esésének megakadályozása érdekében elpusztítják. A raktárkészletek felszívódásával lassanként nö-

velni lehet a termelést, s az áruforgalmat, ami a depresszió vége felé a munkabérek emelkedését eredményezi. Ugyancsak a profitráta növekedésének az irányában hat a munka intenzitásának növelése, a munka termelékenységének emelkedése, mely részben a termelésben foglalkoztatott gyakorlott munkások arányának növekedése miatt következik be (mert elsősorban a még gyakorlatlan, az átlagosnál kisebb ügyességű munkásokat bocsátják el), és részben az elavult géppark termelésből való kikapcsolása következtében. Ezek a profitráta süllyedését gátló tényezők akkor, mikor a felesleges készletek legnagyobbrészt felszívódtak, jelentősen hozzájárulnak a profitráta emelkedéséhez. Mivel a tőke értékesülési foka ismét javul, s a készletek felszívódása miatt növekednek az árak, a beruházások ismét jelentősen emelkednek, s ezzel vége szakad a válság és a depresszió szakaszának.

A válságot és depressziót felváltó *megélénkülés és fellendülés* szakaszában minden ellentétesen alakul. Emelkednek a beruházások, a termelés, az árak, a profitráta. A termelés túlhaladja a fogyasztást annak ellenére, hogy a reálbérek is növekednek. A kisárutermelők, valamint a kis- és középtőkések tönkremenetele lelassul, a tőke centralizációja helyett a tőke koncentrációja lép előtérbe. Míg a válságban a társadalmi termelés I. osztályának termelése sokkal gyorsabban csökken, mint a II. osztályé, addig a megélénkülés és fellendülés időszakában a termelési eszközök gyártása jóval gyorsabb ütemben növekszik a fogyasztási cikkek termelésénél. A válság és a depresszió szakasza előkészíti a talajt a megélénkülés és a fellendülés számára, az utóbbi két szakaszban pedig az újabb válság feltételei érlelődnek meg. A ciklus különböző szakaszai tehát szorosan kapcsolódnak egymáshoz, mindegyik szakasz az előző következménye és egyben a következő szakasz előkészítése. Ezért a tőkés újratermelési ciklus lényege nemcsak az, hogy a tőkés termelés emelkedését a túltermelési válságok rendszeresen félbeszakítják, hanem az is, hogy az egymást hullámszerűen váltó szakaszokban mindig érlelődnek a következő szakaszok feltételei. Abban az esetben, ha a termelés emelkedése közben valamilyen speciális ok (pl. háború) következtében nem érlelődnek egy következő túltermelési válság feltételei, és a ciklus különböző szakaszai nem a meghatározott sorrendben követik egymást, nem is helyes a termelés ciklikus mozgásáról beszélni.[7]

[7] Ebben a kérdésben, mint a berlini Humboldt Egyetemen 1958. októberében megtartott vitán, sőt röviddel azt megelőzőleg már kiderült, a marxista közgazdászok között nincs teljes egyetértés. A tőkés termelési ciklus kategóriáját

A tőkés ciklus túltermelési válsággal kezdődik, és egy újabb válsággal végződik. Egy ciklus időtartama a két válság közti idővel egyenlő. A múlt században a túltermelési válságok nagyjából 10 évenként ismétlődtek, ezért ekkor a ciklusok átlagos időtartama 10 évet tett ki. Ebből azonban nem következik, hogy a válságoknak feltétlenül 10 évenként kell ismétlődniük. A válságok 10 évenkénti megjelenését Marx és Engels nem mint elméleti megállapítást rögzítette, hanem csupán mint tapasztalati tényt. Ha a válságok nem 10 évenként ismétlődnek, ha pl. két válság közti idő hosszabbá válik, ebből egyáltalán nem következik az, hogy a válságtörvény már nem érvényesül, és hogy a marxi válságelmélet nem tükrözi vissza helyesen a valóságot.

A két válság közti idő hosszúságát, vagyis a ciklus időtartamát az állótőke-beruházások alakulása nagymértékben befolyásolja. Láttuk, hogy az értéktöbblet termelő módon történő felhasználása egy ideig áthidalja a termelés és a fogyasztás közti ellentétet. Ez az idő nagyban attól függ, hogy milyen a beruházások megoszlása az I. és II. osztály között, sőt attól is, hogy az I. osztályon belüli beruházások mennyiben szolgálják a munkaeszközöket előállító termelési eszközök termelését, és mennyiben a fogyasztási cikkeket előállító termelési eszközök termelését. Amikor a technikai fejlődés igen gyors, akkor az állótőke-beruházások igen nagyok, s a beruházások aránya az I. osztályban megnő a II. osztályhoz képest. Ekkor lehetséges, hogy a ciklus hosszabb lesz. Ugyanakkor ellenható tendencia is érvényesül, mert a technika fejlődése miatt a munkaerő-kereslet viszonylag csökken, növekszik a kizsákmányolás foka, ezért a fizetőképes kereslet aránylag lassan nő, s mindennek következtében a ciklus meghosszabbodása – ha bekövetkezik – nem lehet nagymértékű. Ha az állótőke-beruházások viszonylag kisebb mértékűek, akkor érvényesül a ciklus lerövidülésének a tendenciája. Nagyon sok függ az adott történelmi-gazdasági körülményektől. Ha a nagyarányú állótőke-beruházásokkal

nem egyformán értelmezik. Mendelszon pl. akkor is a termelés ciklikus mozgásáról beszél, amikor egy speciális tényező, a világháború miatt túltermelési válság átmenetileg nem robbanhat ki, és átmenetileg az újratermelési ciklus szakaszai nem szabályosan váltakoznak. Mások, mint pl. a szovjet közgazdászok közül Kirszanov, a ciklus-lényeghez kapcsolják a különböző szakaszok szabályos váltakozását. Ha e szabályos váltakozás tendenciája nem érvényesül, s közben átmenetileg az általános túltermelési válság feltételei nem alakulnak ki, nem beszélnek a termelés ciklikus mozgásáról.

párhuzamosan új piacokat sikerül a tőkésországoknak feltárni és meghódítani, akkor a ciklus meghosszabbodása jelentősebb lehet. A már meglevő piacok elveszítése ellenkező hatással jár. Befolyásolja a ciklus időtartamát a hazai és nemzetközi munkamegosztás alakulása, a kisárutermelők differenciálódása. Sok függ attól is, hogy proletarizálódásuk előtt a kisárutermelők milyen mértékben kapcsolódtak be az árutermelésbe, és termelésüknek hány %-át fogyasztották el saját maguk. Ha a kisárutermelők már elsősorban piacra termeltek, s az ún. „önfogyasztásuk" csak nagyon kis jelentőségű, akkor lehet, hogy a kisárutermelők tönkremenetele nem bővíti, hanem szűkíti a piacot. Ha a nemzetközi politikai helyzet a tőkésországok számára romlik, akkor ennek nyomán gyorsan csökken a külföldi hiteleladások összege, így a belső piacon a termelés és fogyasztás ellentéte hamarább felszínre kerülhet, és hamarább kirobbanhat a válság. Ha az állótőkék tömeges felújítása nagyon erőteljes, akkor ez tendenciálisan hosszabbítja a ciklust, a kisebb mértékben előrehaladó felújítás pedig inkább rövidíti. A ciklus időtartamát tehát nagyon sok speciális tényező befolyásolja. E tényezők hatása kölcsönösen függ egymástól, az egyik hosszabbítja, a másik rövidíti a ciklust, s a különböző időkben másmás tényezők lépnek előtérbe. A múlt század válságainak története azt bizonyítja, hogy a következő túltermelési válság kirobbanásának szükséges feltételei nagyjából 10 év alatt érlelődtek meg. Nagyjából ennyi idő telt el addig, amíg a termelés és fogyasztás közti ellentét annyira kiéleződött, hogy ez túltermelési válság kirobbanásához vezetett. A ciklus időtartamát befolyásoló tényezők ismeretében viszont az sem meglepő, hogy a válságok kirobbanása közti idő nem volt mindig 10 év, hanem 7 és 11 év között ingadozott.

A múltban megpróbálták a ciklus időtartamát az állótőkék és elsősorban a gépi berendezések élettartamával magyarázni. Mindenesetre feltűnő, hogy a ciklusok átlagos időtartama és a gépi berendezések átlagos élettartama is 10 év. Nem lehet azonban belátni, hogy az állótőkék 10 évenkénti elhasználódása miért okozna 10 évenként válságot. Ha pedig az állótőke-felújítást a válságok ismétlődésétől elszakítva vizsgáljuk, akkor eleve nem érthető, hogy a felújítás miért valósul meg egyszerre, tömegesen. Ekkor csak az állótőkék *egyenletes felújítását* lehetne indokolni, s így végképp nem lehetne az állótőkék átlagos élettartamából levezetni a válságok 10 évenkénti ismétlődését. Másodszor az állótőkék átlagos 10 évi élettartama *inkább függ a ciklus időtartamától, mint a ciklus átlagos 10 évi tartama az állótőkék, gépi berendezések átlagos élettartamától.* Az állító-

tőkék elhasználódási ideje nemcsak a fizikai, hanem az erkölcsi kopástól is függ, sőt a konkurrenciaharc miatt igen nagymértékben az utóbbitól. Mivel a válságok átlagosan 10 évenként ismétlődnek, *az erkölcsi kopás szintén ilyen időközönként válik elsősorban nyilvánvalóvá, ezért az állótőkék tömeges felújítása akkor is szükségszerűvé válik, ha ezt a fizikai kopás mértéke nem is indokolja minden esetben.* A gépparkot nagyon sokszor nem a fizikai kopás, hanem az erkölcsi kopás miatt újítják fel. A géppark átlagos felhasználási ideje és a ciklus időtartama közti megegyezés tehát nem véletlen, tényleg van köztük ok és okozati kapcsolat, *a ciklus időtartamától függ az állótőkék átlagos felhasználási ideje, élettartama.* Különben is nagyon természetes, hogy az állótőkék felújítása elsősorban társadalmi, és nem fizikai tényezőktől függ.

A XIX. SZÁZADI KAPITALIZMUS TÚLTERMELÉSI VÁLSÁGAINAK RÖVID TÖRTÉNETE

A múlt században, tehát a monopóliumok előtti kapitalizmusban a túltermelési válságok aránylag szabályszerűen ismétlődtek. A ciklus – bár az egymást követő válságoknak megvoltak a maguk sajátosságai – klasszikusan alakult. A ciklus e klasszikus alakulásának megismerése érdekében röviden áttekintjük a XIX. század válságait. A múlt században bekövetkező válságok történetének ismerete alapján könnyebb felismerni az újratermelési ciklus sajátosságait a kapitalizmus monopolista szakaszában.

Az első általános túltermelési válság – részleges túltermelési válságok, amelyek csak egy vagy egynéhány termelési ágat érintettek, azelőtt is voltak – 1825-ben, Angliában robbant ki. Ez a válság csak Angliára terjedt ki, de itt létrejötte már szükségszerű volt, mert Angliában 1825-re a gépi nagyipari termelés uralkodóvá vált. Az 1825-ös válság után a gépi nagyipar igen gyors ütemben fejlődött, és az Egyesült Államokban az össztermelés egyre nagyobb részét adta. Ugyanakkor a gazdasági kapcsolatok Anglia és az Egyesült Államok közt mind szorosabbá váltak. A következő túltermelési válság, amely 1836-ban tört ki, Anglián kívül már az Egyesült Államokat is érintette. Az 1847-es válság fő fészke Anglia volt, de a válság már majdnem az egész európai kontinensre kiterjedt. Az 1847-es válságnak éppen e jellegzetessége miatt beszélünk ezután a világgazdasági válságok ismétlődéséről.

Az 1847-es válság befejeződése után a tőkés gazdaság rendkívül gyors fellendülést élt át. A fellendülés alapja a vasútépítkezés volt, amely az egész világra kiterjedt. A vasútvonalak hossza 1850–1860 között, 10 év alatt 38 600 km-ről 108 000 km-re, azaz a háromszorosára emelkedett. A vasútépítés a legnagyobb méreteket az Egyesült Államokban érte el, ahol ugyanezen idő alatt a vasútvonalak hossza 15 100 km-ről 53 900 km-re növekedett. A nagyarányú vasútépítés miatt egyes iparágak is igen gyorsan fejlődtek. Az 1847-es válság mélypontjától az 1857-es válság kirobbanását megelőző időig (tehát a fellendülésig) a széntermelés Angliában 36, az Egyesült Államokban 92, Németországban 117 s Franciaországban 97%-kal növekedett, a nyersvastermelés növekedése pedig ugyanezekben az országokban sorrendben 63, 40, 152 és 144%-ot ért el. Ugyanakkor a reálbérek messze lemaradtak a termelés növekedésétől, sőt több országban az egy keresőre jutó reálbér még csökkent is. A gyors, a spekulációtól is hajtott fellendülés 1857-ben *világméretű válságba torkollott.* A válság átfogta Észak- és Dél-Amerikát, valamint az egész európai kontinenst. A válság különösen az Egyesült Államokban, Németországban, Franciaországban volt mély, és erősen érintette Angliát és Oroszországot. Az Egyesült Államokban a válság legjobban a vasútépítkezéseket sújtotta, a visszaesés 26,8%-os volt és a nyersvastermelést, ahol a termelés csökkenése 20%-ot ért el. Angliában leginkább a hajóépítés csökkent, 25,6%-kal. A vasútépítkezés csökkenése legnagyobb méretű Németországban volt, 52,8%-os, ennek megfelelően gyorsan csökkent a nyersvastermelés is, 25,4%-kal, Franciaországban is a vasútépítkezést és a nyersvastermelést érintette a legjobban a válság, a két termelési ág hanyatlása 39, illetve 13%-os volt. Abban, hogy az 1857-es válság világgazdasági válsággá vált, nagy szerepet játszott a külkereskedelmi forgalom hanyatlása. Az importcsökkenés mértéke az Egyesült Államokban 27,2, Angliában 13,6, Németországban 9 és Franciaországban 21,5%-ot ért el. Mindenütt gyorsan emelkedett a munkanélküliség. Az Egyesült Államokban a munkanélküliek száma kb. 200 000 volt, Angliában egy év alatt a duplájára, a munkából élők 6%-áról 12%-ára emelkedett. Az 1857-es válság mind mélységét, mind kiterjedését tekintve, az eddigi legnagyobb válság volt.[8]

Az 1857-es válságot az 1866-os követte, amelyet az amerikai polgárháború megzavart, úgyhogy Európában 1866-ban gyapothiány lépett

[8] Az 1857-es válságot jellemző adatok forrása: *Trachtenberg:* Tőkés újratermelés és gazdasági válságok. IV. fej. Moszkva 1954. (oroszul).

fel. Az aránylag enyhébb lefolyású válság fő fészke Anglia volt. Ezt a válságot rövid időn belül az 1873-as válság, a XIX. század legnagyobb válsága követte, amely mélységét és tartósságát tekintve meghaladta az 1857-es válság méreteit. Míg a megelőző válságok nem tartottak másfél-két évnél tovább, ez a válság a depresszióval együtt öt évig tartott. E válság további sajátossága, hogy Angliában csak 1878-ban fejlődött ki teljes erővel. A válság európai centruma Németország volt, ahol a gazdasági fejlődés 1871 után a Franciaországtól behajtott 5 milliárd frankos hadisarc alapján nagyon meggyorsult. Hihetetlen méreteket öltött itt az ún. gründolási láz. A válság előtt gombamódra szaporodtak a részvénytársaságok, s hatalmas összegeket értek el a spekulációs részvénykibocsátások. A részvénytársaságokat alapító bankok nagy osztalékokat fizettek, hogy felhajtsák saját részvényeik árfolyamát. A részvényárfolyamok gyors emelkedését a válságban árfolyamzuhanás váltotta fel, egymást érték a bankcsődök, amelyek tönkretették a tőlük függő vállalatokat is.

A termelés minden tőkésországban nagymértékben csökkent, különösen a szén- és a nyersvastermelés. A nyersvastermelés pl. az Egyesült Államokban 27, Németországban 15, Angliában 12, Olaszországban 9%-kal csökkent.[9]

Az 1873-as gazdasági válsággal bezárul a „szabadversenyes" kapitalizmus korszaka és megkezdődik az átmenet a monopolkapitalizmusba. Az átmenet időszakában három túltermelési válság robbant ki: az 1882-es, az 1890-es és az 1900-as. Az 1882-es válság központja Franciaország és az Egyesült Államok, az 1890-es válságé Németország és az Egyesült Államok. Mindkét válság sok országra kiterjedt. Az 1900-as válság tulajdonképpen már az imperializmus korának válsága, amelyet 1890 után nagy fellendülés előzött meg. Ekkor is nagyarányúak voltak a vasútépítkezések, s az elmaradott területek gyarmatosítása is óriási mértékben bővítette a piacot. A válság különösen éles volt Németországban és az Egyesült Államokban, de jelentősen megrázkódtatta Anglia, Franciaország és Oroszország gazdasági életét is.

A válságok XIX. századbeli története azt bizonyítja, hogy a válságtörvény meglehetősen szabályszerűen érvényesült. A termelőerők fejlődésével a válság mindinkább világválsággá vált, egyre több országra kiterjedt, s tendenciálisan érvényesült a ciklusok párhuzamos moz-

[9] Adatok: *A. Spiethoff:* Die Wirtschaftlichen Wechsellagen. II. Lange statistische Reihen. 1955.

gása, a válságok egy időben történő kialakulása a különböző tőkésországokban. A válságok története azt is megmutatja, hogy a válságok tendenciálisan mélyültek. A század második felében a válságok általában mélyebbek voltak, mint az első három válság, az 1825-ös, 1836-os és az 1847-es. Ha pedig a válságok kirobbanása közti időt tekintjük, akkor azt látjuk, hogy ezek sorrendben 11, 11, 10, 9, 7, 9, 8 és 10 év után következnek. Az átlagos időköz tehát valamivel kevesebb, mint 10 év, és ugyanakkor egy olyan tendencia érvényesül, hogy hosszabb periódusban a válságok közti idő csökkent. A válságok tendenciális sűrűsödése és mélyülése összhangban van a marxi válságelmélettel. Minél élesebbé válik ugyanis a kapitalizmus alapvető ellentmondása, annál erősebben kerülhet ellentétbe egymással a termelés és a fogyasztás, ez az ellentét annál hamarább éleződik ki és kerülhet napvilágra, s ezért annál mélyebbek és gyakoribbak lehetnek a túltermelési válságok. A múlt század kapitalizmusának túltermelési válságai tehát a marxi válságelmélet helyességének nagyon világos és egyértelmű gyakorlati bizonyítását szolgáltatták.

II

A TŐKÉS ÚJRATERMELÉSI CIKLUS „SZABÁLYTALAN" ALAKULÁSA A MONOPOLKAPITALIZMUSBAN

A XX. SZÁZADI KAPITALIZMUS (MONOPOLKAPITALIZMUS) TÚLTERMELÉSI VÁLSÁGAINAK RÖVID TÖRTÉNETE

A monopolkapitalizmus első túltermelési válságáról, amely 1900-ban (az Egyesült Államokban három évvel később, 1903-ban) robbant ki, már szóltunk az előző fejezetben. Ez a válság két, két és fél évig tartott, s 1904-ben az egész tőkés világ a megélénkülés és a fellendülés szakaszába lépett. A következő válság aránylag hamar, 1907-ben robbant ki, s ez minden tőkésországot érintett. Legnagyobb méreteket az Egyesült Államokban ért el, ahol a válság előtti fellendülés különösen erőteljes volt.

1913 végén egy újabb túltermelési válság feltételei érlelődtek meg, a válság kibontakozását azonban az I. világháború kirobbanása megakadályozta. Az 1913–1914-es válság világméretűnek ígérkezett. Angliában az ipari termelés egy év alatt 7%-kal esett, ezen belül a nyersvastermelés 15%-kal, a kőszéntermelés pedig 8%-kal csökkent. Az Egyesült Államokban a termelés csökkenése 13%-ot ért el, ezen belül a nyersvasé 24,6%-ot tett ki. A válság érzékenyen érintette Németországot és Franciaországot is. A nyersvastermelés Németországban és Franciaországban egy év alatt 25,4, illetve 48,1%-kal csökkent.[1] A válságot azonban félbeszakította az 1914 nyarán kirobbant I. világháború. Az Egyesült Államokban pl. már 1915-ben a háborús konjunktúra hatására a termelés jóval meghaladta az előző legmagasabb színvonalat. Németországban, Angliában és Franciaországban a termelés továbbra is csökkent, de már nem a túltermelés, hanem a háború következtében. Erről tanúskodik a munkanélküliség

[1] Az 1913—1914-es válság adatainak forrása: Historical Statistics of the United States 1789—1945, *J. Kuczynski:* Die Geschichte der Lage der Arbeiter in England seit 1832, 239. old., Tribüne Verlag Berlin 1955., *A. Spiethoff:* Die Wirtschaftlichen Wechsellagen II. Lange statistische Reihen. Polygrafischer Verlag A. G. Zürich.

alakulása is: a háború végére a munkanélküliség mindhárom országban rendkívül alacsony színvonalra csökkent (Németországban pl. a háború előtti színvonal 1/7-ére). A férfi munkaerő legnagyobb részét a harcterek szívták fel.

Az I. világháború befejeződése után 1920-ban robbant ki ismét túltermelési válság, melynek alakulására az I. világháború utóhatásai nyomták rá bélyegüket. Az Egyesült Államokban és Angliában a termelés jelentősen, 20, illetve 40%-kal esett. Az egész tőkés világ termelése 13%-kal csökkent. Az 1920–1921-es túltermelési válság azonban nem terjedt ki minden tőkésországra, általában azokra nem, amelyek a világháborúban igen nagy veszteségeket szenvedtek. A háborúban vereséget szenvedett, és a Központi Hatalmakhoz tartozó országokban, valamint Olaszországban és az Oroszországtól elszakított területeken – pl. Lengyelországban – a termelés 1920–1921-ben is emelkedett. (Németországban pl. 26%-kal.) A válság tehát nem terjedt ki Németországra, Olaszországra, Csehszlovákiára, Lengyelországra, Ausztriára és még néhány más tőkésországra. Az a tendencia tehát, hogy a túltermelési válság egyszerre robbanjon ki valamennyi tőkésországban, az I. világháború után jelentős törést szenvedett. A válságok történetének új vonása jelentkezett, ti. az, hogy a válság nem érintette a volt cári Oroszországot. A proletárdiktatúra országában, a fiatal szovjetköztársaságban a gazdasági fejlődést már a szocializmus gazdasági törvényei szabták meg. Ez a válság 1921 közepén fejeződött be.

Az 1929–1933-as túltermelési válság a tőkés világgazdaság történetének legnagyobb válsága. Az egész kapitalista világot átfogta, igazi világválság volt, és mind tartósságát, mind pedig mélységét tekintve, felülmúlta az összes megelőző túltermelési válságokat. A válság az Egyesült Államokban robbant ki, ahol a fellendülés különösen erős volt.

1929 májusában az ipari termelés lassan süllyedni kezdett, a süllyedés októberig 5%-ot ért el. Októbertől decemberig a termelés zuhanása már 30%-ot tett ki. Ugyancsak 1929 októberében robbant ki a New York-i értéktőzsdén egy óriási tőzsdekrach, amikor az értékpapírok árfolyamai néhány nap alatt 40–60%-kal estek. 1930-ban és 1931-ben a termelés tovább csökkent, estek az értékpapírok árfolyamai is, bár lassabban, mint 1929-ben. A termelés legmélyebb pontját világszerte 1932-ben érte el. A termelés csökkenése bankcsődökkel párosult. 1931-ben összeomlottak a nagybankok Németországban, ami az egész tőkés Európa pénzpiacát megrázkódtatta. 1933-ban az Egyesült

Államokban soha nem látott bankkatasztrófa következett be. Két hét leforgása alatt az Egyesült Államok egész bankrendszere megbénult, a fizetéseket a bankok beszüntették. Az 1929–1933-as válság méreteit jellemzik az alábbi adatok:

*Az ipari termelés %-os csökkenése**

Megnevezés	Anglia	Egyesült Államok	Németország	Franciaország
Ipari össztermelés	23,8	46,2	40,6	32,9
Széntermelés	19,7	40,9	35,9	15,8
Nyersvastermelés	52,9	79,4	70,3	46,6
Acéltermelés	46,0	75,8	64,9	41,9

* Forrás: *Trachtenberg:* Tőkés újratermelés és gazdasági válságok. V. fej. Moszkva 1954. (oroszul).

Az árak a termelés nagyfokú monopolizáltsága ellenére is gyorsan csökkentek. A nagykereskedelmi árak indexe pl. az Egyesült Államokban 32,6%-kal, Angliában 33,6%-kal, Németországban 33,4%-kal és Franciaországban 45,1%-kal esett. Számításba kell venni még azt is, hogy a valuták minden országban jelentősen elértéktelenedtek, így az aranyban kifejezett árcsökkenés kivétel nélkül még nagyobb mértékű volt. A válság hatására csökkent a külkereskedelmi forgalom is. A tőkés világkereskedelem értéke 1929–1932-ig 67,6 milliárd dollárról 26,2 milliárd dollárra, tehát 61,2%-kal zuhant.

Drámai hatást váltott ki a válság az értékpapír-piacon. Az Egyesült Államokban 1929–1932 között a részvények árfolyamvesztesége 87,4 %-ot ért el. A New York-i értéktőzsdén az értékpapírok árfolyamvesztesége ez idő alatt 80 milliárd dollárt tett ki. Az értékpapírok árfolyamvesztesége más országokban is nagy méreteket öltött; Németországban 63,7, Franciaországban 59,9, Angliában 47,7, Belgiumban 80,3, Svédországban 71,6%-os volt.

A válság alatt ugrásszerűen megnövekedett a csődök száma. Angliában 20 ezer, Németországban 71 ezer vállalat ment tönkre. Az Egyesült Államokban különösen sok vállalat jutott csődbe. 1930–1932 között 86 500 kereskedelmi és iparvállalat (kis- és középvállalat) ment tönkre, és ugyanakkor 9000 bank omlott össze. (1959 májusában az összes bankok száma pontosan 14 ezer volt.) Az ipari és bankvállalatok centralizációja még sohasem haladt olyan gyorsan előre, mint az 1929–1933-as válság idején.

A válság nemcsak a vállalatok, hanem a tőkésállamok csődjét is kiváltotta. Egész sor ország (1933-ig 30) részben vagy teljes egészében leállította az adósságok törlesztését. A válság miatt egyetlen ország sem tudta valutájának árfolyamát a régi színvonalon fenntartani. 1936-ig valamennyi ország leértékelte valutáját: Anglia 40,4, az Egyesült Államok 40,9, Japán 66,2%-kal stb.

A válság terhét elsősorban a munkásosztály viselte. A munkanélküliség világméretekben óriásira duzzadt. 1933-ban a teljes munkanélküliek száma – hivatalos adatok szerint – elérte a 30 milliót. Az Egyesült Államokban a teljes munkanélküliek száma 1933-ban 12 830 000, Németországban 1932-ben 5 575 000, Angliában ugyancsak 1932-ben 2 892 000 volt. Az Egyesült Államokban a munkát keresőknek legalább 25%-a, Németországban csaknem 1/3-a nem talált munkát. Ennek megfelelően nagymértékben csökkent a kifizetett munkabérek összege (az Egyesült Államok feldolgozó iparában pl. 58%-kal). Az Egyesült Államokban a kifizetett munkabérek reálértéke is jóval kisebb volt, mint 1929-ben, mert közben a fogyasztói árindex csak 24,6%-kal, s ezen belül az élelmiszerek árindexe csupán 36,4%-kal csökkent. A munkásosztály abszolút elnyomorodása az egész tőkés világban ijesztő méreteket öltött, ami a tőkés- és munkásosztály ellentétének gyors kiéleződéséhez vezetett. Az Egyesült Államokban pl. a nagy munkanélküliség ellenére évről évre növekedett a sztrájkokban részt vevő munkások száma; 1930-ban 183 000, 1931-ben 342 000, 1932-ben 324 000 és 1933-ban 1 168 000 munkás sztrájkolt. Az 1929–1933-as válság egyértelműen bizonyította, hogy a kiéleződő osztályellentétek már a kapitalizmus létét fenyegetik. Ezért az 1929–1933-as válság óta a monopoltőke állama mindent megtesz, hogy a túltermelési válságokat elodázza, illetve mélységüket csökkentse. Az 1929–1933-as válságra rányomta a bélyegét, hogy a kapitalizmus általános válságának talaján játszódott le, amikor a kapitalizmus stabilitása megrendült, s a termelőerők és a tőkés termelési viszonyok közti ellentmondás a végsőkig kiéleződött. A kapitalizmus általános válságának talaján a termelőerők fejlődése, a termelőberendezések felhasználása egyre nagyobb, bár nem áthághatatlan nehézségekbe ütközik.[2]

[2] Az 1929—1933-as válságot jellemző adatok forrása: *Trachtenberg:* Tőkés újratermelés és gazdasági válságok V. fej. Moszkva 1954. (oroszul)., *J. Kuczynski:* Die Geschichte der Lage der Arbeiter in den Vereinigten Staaten. Berlin 1955. 155. old., Statistical Yearbook of the United Nations 1949—1950., Federal Reserve Bulletin. Washington 1959 szeptember.

Az 1929–1933-as világgazdasági válság után a termelés ismét emelkedni kezdett. A megélénkülés a vezető tőkésországokban igen egyenlőtlenül alakult. A termelés az Egyesült Államokban elég lassan és nem nagymértékben emelkedett, 1937-ben csak 3%-kal haladta meg az 1929-es színvonalat. Angliában ellenben elég nagy fellendülés következett be, 1937-ben a termelés 26%-kal volt nagyobb, mint 1929-ben. A termelés jelentősen növekedett Németországban is, ellenben Franciaországban a gazdasági helyzet továbbra is kedvezőtlenül alakult. 1937-ben az Egyesült Államokban, Angliában és Franciaországban valamint még számos más tőkésországban a termelés újból csökkenni kezdett, és ezt a marxista irodalom mint az 1929-es válságot követő periodikus túltermelési válságot tárgyalja, melyet félbeszakított a II. világháborút megelőző háborús készülődés. Ezzel szemben Kuczynski az 1937-es visszaesést nem tekinti egy új ciklust lezáró periodikus túltermelési válságnak, hanem csupán „közbeeső válságnak". Kuczynski arra hivatkozik, hogy az 1937-es visszaesés az 1929–1933-as válság után nagyon hamar következett be, és nagyon gyorsan véget ért. A válság egy sor országra nem terjedt ki, befejeződését pedig nem helyes a háborús készülődéssel magyarázni, hiszen az Egyesült Államokban, ahol a legnagyobb mérvű volt a termelés csökkenése, a hadikiadások csak igen lassan emelkedtek és még 1939-ben is csak alacsony színvonalon mozogtak (1937-ben 1185 millió, és 1939-ben 1368 millió dollárt tettek ki). A növekedés nem egészen 200 millió dollár, és ez az Egyesült Államok nemzeti jövedelmének akkor is csak elenyésző töredékét jelentette. (Az Egyesült Államok nemzeti jövedelme 1937-ben 73,9, 1939-ben 72,9 milliárd dollár.[3]) Kuczynski szerint ez a közbeeső válság az iparágak közti aránytalanságok nagyfokú kiéleződése miatt robbant ki, és úgy gondolja, hogy a soron következő periodikus túltermelési válság feltételei nagyjából 1940–1941-re érlelődtek volna meg. E válság kirobbanását azonban a II. világháború megakadályozta. Kuczynskinek az 1937-es válsággal kapcsolatos álláspontja valóban több érvvel alátámasztható, a legtöbb marxista közgazdász azonban az 1937-es válságot periodikus túltermelési válságnak tekinti.

Akár periodikus túltermelési válságnak, akár közbeeső válságnak tekintjük az 1937-es visszaesést, az 1929–1933-as válságot követő ciklus mindenképpen különlegesen alakult. Azok is, akik az 1937-es válságot periodikus túltermelési válságnak tekintik, arról beszélnek, hogy

[3] Basic Data of the American Economy. Homewood, Illinois 1955.

kibontakozását a háborús készülődés félbeszakította. A legkülönösebb azonban az, hogy a tőkésországok egész sorában nem csökkent a termelés (pl. Németországban, Japánban, Olasz-, Lengyel-, Svédországban, Ausztriában, Indiában, Ausztráliában, Svájcban, Chilében és még számos más országban). Angliában és Franciaországban csökkent ugyan a termelés, de igen kismértékben, pedig Angliában a válságot megelőzőleg a termelés erőteljesen emelkedett. Mindez ismét azt a feltevést támasztja alá, hogy az 1937-es válság csak közbeeső válság volt, hiszen a periodikus túltermelési válságtól csak akkor lehet mentes a tőkésországok ilyen jelentős része, ha a tőkés világgazdaságot a háborúk gazdasági következményei jelentős mértékben befolyásolják. Erről azonban 1937-ben még nem lehetett szó.

A II. világháború befejeződése után az Egyesült Államokban 1945–1946-ban részleges válság bontakozott ki a hadiipart kiszolgáló iparágakban, így az acéliparban és a fémmegmunkáló gépeket előállító iparban. 1946-tól az ipari össztermelés ismét emelkedett, ami az 1948–1949-es periodikus túltermelési válságba torkollott. E válság egyik sajátossága, hogy nem volt mély, az ipari termelés csak kismértékben csökkent. A válság hamar véget ért, s 1950 májusában a termelés már meghaladta az 1948 októberében elért színvonalat. Az 1948–1949-es válság sajátossága továbbá az, hogy csak az Egyesült Államokra korlátozódott. A többi tőkésországban, elsősorban a II. világháborúban részt vevő európai tőkésországokban a termelés jelentősen emelkedett úgy, hogy a tőkés világ ipari termelése az Egyesült Államokban bekövetkezett termeléscsökkenés ellenére is kb. 1%-kal növekedett. Az 1948–1949-es válság enyhe lefolyása és gyors befejeződése a II. világháború utóhatásának a következménye.[4] A válság utáni megélénkülést és fellendülést a koreai háború befejeződése után az Egyesült Államokban az 1953–1954-es közbeeső válság szakította félbe. A termelés a csúcsponttól a mélypontig 12%-kal csökkent.[5] A tartós javakat előállító iparágak (nagyrészt termelési eszközöket állítanak elő) termelése nagyobb mértékben csökkent, mint a nem tartós javak termelése (nagyrészt fogyasztási cikkek előállítása). Ez a válság – amely a közbeeső válság tipikus példája –, mivel a koreai háború által támasztott pótlólagos piac kiesésével függött össze,

[4] Az 1948—1949-es válság adatainak forrása: *J. Kuczynski:* Studium zur Geschichte des Kapitalismus. 133., 135. old., Federal Reserve Bulletin. 1959 szeptember.

[5] *Varga Jenő:* A marxista válságelmélet és a konjunktúra vizsgálata. Mirovaja Ekonomika. 1961. 3. sz.

megint csak lényegében az Egyesült Államokra korlátozódott. A közbeeső válság befejeződése után folytatódott az 1948–1949-es válság után kibontakozó fellendülés. A termelés 1955-től 1957-ig, amikor az Egyesült Államokban kirobbant a következő periodikus túltermelési válság, 4%-kal, 139 pontról 143 pontra emelkedett. Az ipari termelés az 1957-ben elért csúcsponttól az 1958 áprilisi mélypontig 13,1%-kal csökkent, ezen belül a tartós javak termelése 20%-kal. Egyes cikkek termelése gyorsan zuhant (pl. az acélé az 1957. évi 139-es átlagról [index] 1958 áprilisában 82-re). Nagymértékben csökkent még a személy- és teherautók, vasúti kocsik és sok más cikk termelése. Az európai tőkésországokban megint nem robbant ki általános túltermelési válság, csupán részleges válságok és válságjelek éreztették hatásukat, amennyiben a termelés növekedési üteme hirtelen nagymértékben lelassult, s egyes országokban a termelés átmenetileg és kismértékben csökkent is. Az Egyesült Államokban a termelés 1958 végén elérte az 1956-os és az 1957-es színvonalat, a válság tehát 1958-ban véget ért.[6] A válság befejeződése óta az ipari termelés az Egyesült Államokban és az európai tőkésországokban viszonylag gyors ütemben emelkedik, amelyet 1960-ban az Egyesült Államokban a termelés újabb, aránylag mérsékelt csökkenése szakított félbe.

A monopolkapitalizmus eddigi válságainak története a következő jellemvonásokat mutatja:

1. A periodikus túltermelési válságok elég szabálytalan időközben követték egymást: az Egyesült Államokban pl. 1903-ban, 1907-ben, 1914-ben (ezt a világháború félbeszakította), 1920-ban, 1929-ben, 1948-ban és 1957-ben (ha az 1937-es válságot közbeeső válságnak tekintjük). A válságok közti időtartam sorrendben: 4, 7, 6, 9, 19 és 9 év. Ha figyelembe vesszük, hogy az 1914-es válság félbeszakadt, és csak a teljesen kibontakozó válságokat vesszük számításba, akkor a válságok közti idő így alakul: 4, 13, 9, 19 és 9 év. Tehát az újratermelési ciklus az Egyesült Államokban nagymértékben eltér a tőkés termelési ciklus XIX. századbeli többé-kevésbé klasszikus alakulásától.

2. A túltermelési válság nem mindig terjedt ki minden tőkésországra. Így az 1920–1921-es válság nem terjedt ki Németországra, Olaszországra, Csehszlovákiára, Lengyelországra, Ausztriára stb., az 1948–1949-es pedig csak az Egyesült Államok gazdaságát érintette.

[6] Az 1957—1958-as válság adatainak forrása: Federal Reserve Bulletin. 1958 szeptember és 1958 december. A közölt index-számok bázisa 1947—1949.

Az 1957–1958-as túltermelési válság is elsősorban az Egyesült Államokat érintette, az európai tőkésországokban csak válságjelek tűntek fel. Az imperializmusban tehát az a tendencia, hogy a válság a különböző tőkésországokban egy időben robbanjon ki, s az újratermelési ciklus párhuzamosan alakuljon, jelentős törést szenvedett. Jelentkezett az ún. *deszinkronizációs tendencia,* amely az előbb említett tendenciával szemben ellentétes hatású.

3. Az Egyesült Államokon kívüli tőkésországokban az újratermelési ciklus még szabálytalanabbul alakult, a válságok még különbözőbb időközben ismétlődtek. Ez elsősorban Németországról mondható el. Ha figyelembe vesszük, hogy az 1914-es válságot a háború félbeszakította, akkor a túltermelési válságok közti idő Németországban így alakult: 1900-tól 1907-ig 7 év, 1907-től 1929-ig 22 év (az 1914-es válság félbeszakadt), s 1929 óta Németországban nem robbant ki periodikus túltermelési válság. Angliában már rendszeresebben követték egymást a válságok, s ilyen értelemben Anglia közbülső helyet foglal el az Egyesült Államok és Németország, illetve a háborús pusztításoktól közvetlen kárt szenvedett európai tőkésországok között. Angliában a túltermelési válságok 1900-ban, 1907-ben (ami félbeszakadt), 1929-ben követték egymást, s azóta Angliában csak közbeeső válságokkal, szabálytalan visszaesésekkel stb. találkozunk. 1929 óta periodikus túltermelési válság itt sem robbant ki. A periodikus túltermelési válságoknak ez a szabálytalan ismétlődése a XIX. századi válsághoz viszonyítva nagyon szembeötlő.

4. Az egyes periodikus túltermelési válságok mélységük, tartósságuk és kiterjedettségük tekintetében igen eltérnek egymástól. Az 1929–1933-as válság soha nem látott méretű és tartósságú válság volt, alapjaiban rázta meg a tőkés gazdasági rendszert. Hatása alól a polgári közgazdászok sem vonhatták ki magukat, az 1930-as években rohamosan tért hódított az ún. stagnációs elmélet, amely a monopoltőkés állam beavatkozását követelte a gazdasági élet élénkítése és a tőkés rend stabilizálása érdekében. Az 1920–1921-es, az 1948–1949-es és 1957–1958-as válság rövid ideig tartott, s különösen az 1948–1949-es válság igen enyhe lefolyású volt. Az a különös helyzet állott elő, hogy egyes periodikus túltermelési válságok mélységüket és tartósságukat tekintve nem sokban különböznek a közbeeső válságoktól, sőt az is előfordul, hogy a periodikus túltermelési válság enyhébb lefolyású, mint egy közbeeső válság. Az imperializmusban tehát aránylag enyhe és rendkívül mély túltermelési válságok váltogatják egymást.

5. Az imperializmusban periodikus túltermelési válságok közt a részleges és közbeeső válságok, valamint szabálytalan visszaesések sokkal gyakoribbá válnak, mint a monopóliumok előtti kapitalizmusban. Ilyen szabálytalan visszaesés következett be Angliában 1925–1926-ban, amikor a gyáripar termelése 10%-kal esett, 1952-ben ismét 5%-kal csökkent a gyáripari termelés. 1952–1953-ban a termelés Franciaországban, Belgiumban, Svédországban, Norvégiában, Dániában, Argentínában, Új Zeelandban is csökkent. 1957–1958-ban sok európai országban újból kisebb-nagyobb mértékben esett a termelés. A termelés szabálytalan visszaesésének időpontjai az Egyesült Államokban: 1924-ben 5,8%-kal, 1927-ben 1,1%-kal, 1945–1946-ban részleges válság, amely összefonódott a béketermelésre történő átállással kapcsolatos termeléscsökkentéssel, 1953–1954-ben közbeeső válság. Az összképhez még az is hozzátartozik, hogy a tőkésországokban a két világháború között elhúzódó agrárválság tombolt, s a II. világháború után, az 1940-es évek vége felé az Egyesült Államokban ismét elhúzódó agrárválság bontakozott ki, ami napjainkban is tart.

Az imperializmusban tehát az újratermelési ciklus rendkívül bonyolultan alakul, amely a tőkés termelési viszonyoknak az imperializmusban bekövetkezett formaváltozására, s ennek gazdasági és politikai következményeire vezethető vissza. A ciklus a szabadversenyes kapitalizmushoz *képest* „szabálytalanul" alakul. A termelésre nem jellemző *az a szabályos* ciklikus ritmus, ami a XIX. századi kapitalizmusra jellemző. A kapitalizmus az imperializmus kialakulásával halódó szakaszába lépett. Amikor a kapitalizmusra a hanyatlás válik jellemzővé, nemcsak a termelési viszonyok, hanem – persze emiatt – a válságtörvény is formaváltozáson megy keresztül, mely a ciklusnak a múlt századihoz képesti „szabálytalan" alakulásában is megnyilvánul Ilyen értelemben nagyon találó L. A. Mendelszon szovjet közgazdásznak a berlini Humboldt Egyetem közgazdasági vitáján elhangzott előadásában tett megjegyzése, miszerint a halódó kapitalizmusban az újratermelési ciklus éppen úgy nem lehet normális ritmusú, mint ahogy egy súlyosan beteg ember lélegzése sem lehet szabályos.[7] Ezért az újratermelési ciklus alakulásának a XX. században, s különösen az I. világháború után észlelhető „szabálytalansága" a kapitalizmus gyors hanyatlásának kifejezője.

[7] *L. A. Mendelszon:* Wirtschaftskrisen und Wirtschaftszyklen nach dem zweiten Weltkrieg. Konjunktur, Krise, Krieg. Dietz Verlag Berlin. 14. old.

AZ ÚJRATERMELÉSI CIKLUS MÓDOSULÁSÁT ELŐIDÉZŐ FŐBB TÉNYEZŐK AZ IMPERIALIZMUSBAN

A termelőerők fejlődése szükségképpen maga után vonja a termelési viszonyok fejlődését. A termelőerők fejlődésük bizonyos pontján ellentétbe kerülnek az adott termelési viszonyokkal, és új termelési viszonyok létrejöttét követelik meg. Így a társadalom fejlődése során különböző típusú termelési viszonyok követik egymást, a feudális viszonyokat felváltják a tőkés termelési viszonyok, a tőkés termelési viszonyokat pedig a szocialista termelési viszonyok. A termelési viszonyok azonban egy társadalmi formán belül is változnak, s ez a változás is a termelőerők fejlődésén alapul. Egy társadalmi formán belül azonban a termelési viszonyok típusa azonos marad, a kapitalista viszonyokra pl. mindig a tőkés kizsákmányolás, a tőkésbérmunkás viszony a jellemző. Ezért, hogy utaljunk az egyazon társadalmi formán belüli termelési viszonyok *típusának* változatlanságára, a termelési viszonyoknak pl. a kapitalizmuson belüli változásait *formaváltozásoknak* nevezzük.

A termelés tőkés koncentrációja és centralizációja alapján a századforduló táján tömegesen jöttek létre a monopóliumok. A monopóliumok kiemelkedtek a kis- és középtőkés vállalatok tengeréből, s a XX. századi kapitalizmusban a termelési viszonyokat, a gazdasági-állami és politikai életet a monopóliumok uralma jellemzi. A monopóliumok uralmának megfelelően a tőkésosztály soraiból kiemelkedik a finánctőkések csoportja, ez a maroknyi csoport irányítja az imperializmusban a gazdasági és politikai életet. A monopóliumok nemcsak átlagprofitot, hanem rendszeresen monopolista extraprofitot realizálnak. Megjelenik a monopolista profit kategóriája, ami annyit jelent, hogy nemcsak a tulajdon- és osztályviszonyok, hanem ezeknek megfelelően az elosztási viszonyok is megváltoznak a finánctőkések javára, a munkások, alkalmazottak és a kisárutermelők, általában a dolgozó tömegek, de még a kis- és középtőkések, sőt a gyengén fejlett tőkésországok kárára is.

A termelési viszonyok formaváltozáson mennek át az állammonopolista kapitalizmus kialakulásával is, amennyiben ez a monopoltőkés viszonyok tökéletes kifejlődését jelenti. A monopóliumok kialakulása után az állam már nem egyszerűen az összburzsoázia, hanem elsősorban a finánctőke elnyomó szerve, s a finánctőke az államot felhasználja profitja növelése érdekében. A monopóliumok kialakulásával a finánctőke az államot szükségképpen maga alá rendeli, ezért az

állammonopolista kapitalizmus a monopóliumok kialakulásával egy időben keletkező kategória. A monopóliumok megszilárdulása törvényszerűen erősíti az állammonopolista kapitalizmust. Az állammonopolista kapitalizmus, amennyiben megjelenik az állami monopolista tulajdon a tőkés államosítások és állami beruházások eredményeként, amennyiben megváltoztatja az elosztási viszonyokat a monopóliumok javára a költségvetésben a nemzeti jövedelem újraelosztása útján – önmagában is a termelési viszonyok formaváltozását jelenti. Az állammonopolista kapitalizmus elválaszthatatlan a monopóliumoktól, ezért a kapitalizmusban éppen olyan törvényszerűen jön létre, mint ahogy a monopóliumok kialakulnak, s ugyanúgy mint a monopóliumok, új ellentéteket szül. Tulajdonképpen az állammonopolista kapitalizmusban is a monopóliumok uralma jut kifejezésre[8], ezért az imperializmusban a tőkés termelési viszonyok formaváltozásai alapjában véve azért következnek be, mert kialakulnak a monopóliumok.

A tőkés termelési viszonyok formaváltozásai azonban a termelőerők és termelési viszonyok közti antagonisztikus ellentétet, konkrétan a kapitalizmus alapvető ellentmondását nem oldhatják meg, sőt, az egyéni elsajátítás továbbfejlesztésén keresztül kiélezik, s ezért szükségképpen kirobban a szocialista forradalom. A történelmi fejlődés dialektikája következtében a szocialista forradalom nem győzhetett először egyszerre minden tőkésországban, hanem csak egy vagy egynéhány országban. Ezért a kapitalista rendszer mellett létrejött a szocialista rendszer, sőt a kapitalizmus általános válságának második szakaszában, a II. világháború után, a szocialista világrendszer. Egy országban, illetve a szocialista világgazdaságban a szocialista

[8] Az állammonopolista kapitalizmus nem egyszerűen csak politika, mint ahogy sokan ezt hiszik. Az állammonopolista kapitalizmus ugyanúgy a termelési viszonyok szükségszerű formaváltozását jelenti, mint a monopóliumok kialakulása. Az a szemlélet, miszerint az állammonopolista kapitalizmus csupán politika, olyan látszatot teremt, mintha folytatható lenne másfajta politika, pl. az állam gazdasági beavatkozásával ellentétes politika is. A termelőerők fejlődése egyformán szükségessé teszi a monopólium és az állammonopolista kapitalizmus létrejöttét, s a termelési viszonyoknak az imperializmusban bekövetkező formaváltozásaihoz hozzátartozik a monopoltőkés állami tulajdon kialakulása, s a nemzeti jövedelem növekvő állami koncentrálódása. Az állammonopolista kapitalizmus azonban nem a kapitalizmus újabb szakasza, nem a monopolkapitalizmus utáni szakasz. Az állammonopolista kapitalizmus az *imperializmuson belül* jelenti a termelési viszonyok formaváltozását, amennyiben ezek a változások is a *monopóliumokra* vezethetők vissza. Az állammonopolista kapitalizmus a monopóliumokkal egy időben jelenik meg, és vele együtt, a szocializmus győzelmével szűnik meg.

termelési viszonyok kialakulása után a szocializmus gazdasági törvényei érvényesülnek, s a világgazdaságra és világpolitikára a szocializmus törvényei mind nagyobb hatást gyakorolnak. Ezért a tőkés gazdaság vizsgálatánál sem szabad elvonatkoztatni a szocialista rendszer lététől, már csak azért sem, mert a II. világháború után a szocialista világrendszer kialakulása és óriási mértékű megerősödése következtében a kapitalizmusból eredő egyes specifikus törvényeknek nem feltétlenül ugyanaz a hatásuk, mint azelőtt. (Például az egyenlőtlen fejlődés törvénye nem feltétlenül vezet világháború kirobbanásához.)

A tőkés termelési viszonyok formaváltozásainak megfelelően a kapitalizmus gazdasági törvényei is formaváltozásokon mennek keresztül. Az árak pl. tartósan és nagymértékben eltérnek az értéktől, illetve a termelési ártól, a monopóliumok – hosszabb időt tekintve is – nagyobb profitot realizálnak, mint az átlagprofit. Változás következett be az értéktörvényben és az alaptörvényben, de változott a konkurrencia törvénye, az egyenlőtlen fejlődés törvénye, s ami bennünket most közelebbről érdekel, a válságtörvény is. Ezek a törvények most nem pontosan ugyanúgy érvényesülnek, mint a monopóliumok előtti kapitalizmusban. S ez nem véletlen, hiszen ezek a törvények a tőkés termelési viszonyok speciális törvényei, így nem maradhatnak változatlanok, ha alapjuk, a tőkés termelési viszonyok változnak. A törvények legbenső lényege persze változatlan, ugyanúgy, mint a termelési viszonyok típusa, lényege, de sokszor jelentősen más módon érvényesülnek, mint a monopóliumok előtti kapitalizmusban. Az egyenlőtlen fejlődés törvénye pl. csak az imperializmusban idéz elő világháborúkat, a monopóliumok előtti kapitalizmusban nem. Az árak azelőtt az egyes termelőtől függetlenül alakultak, az imperializmusban már nem. A termelőerők és termelési viszonyok közti ellentmondás az imperializmusban krónikus kapacitás-kihasználatlanságra vezet, a monopóliumok előtti kapitalizmusban nem, s a példákat még lehetne sorolni.

A gazdasági törvényeknek e szükségképpen bekövetkező formaváltozásai is alapjában véve a monopóliumok kialakulására vezethetők vissza. A törvények érvényesülésében nagyon sok konkrét tényező játszik szerepet, de egyetlen tényező hatása sem érthető meg a monopóliumok nélkül. Így vagyunk a válságtörvénnyel is. A túltermelési válság kirobbanása a monopolkapitalizmusban is törvényszerű, de e törvény érvényesülését a monopóliumok léte számos konkrét tényező hatásán keresztül komplikálja, a válságtörvény is forma-

változáson megy keresztül, amit különben a válságok szabálytalan ismétlődése is bizonyít.

A tőkés gazdaságnak, különösen a kapitalizmus általános válsága második szakaszának a vizsgálatakor – s erről már volt szó –, nem szabad elvonatkoztatni a szocialista világrendszer lététől. Ez érvényes a gazdasági törvények, s ezen belül különösen a válságtörvény vizsgálatára is. A kapitalizmus gazdasági törvényeit természetesen a tőkés termelési viszonyokból kiindulva kell vizsgálni. A formaváltozásokat a monopóliumok kialakulása okozza, a szocialista világrendszer kialakulása csak befolyásolja vagy korlátozza a kapitalizmus gazdasági törvényeinek érvényesülését.

III

A VILÁGHÁBORÚK HATÁSA A TŐKÉS ÚJRATERMELÉSI CIKLUSRA

A VILÁGHÁBORÚK ELKERÜLHETETLENSÉGE AZ IMPERIALIZMUSBAN

A háborúk története nagyon messzire nyúlik vissza. Háborúk nemcsak az imperializmusban és nem is csak a kapitalizmusban robbantak ki, hanem már jóval korábban. A világháborúk azonban kizárólag az imperializmus kategóriái. Amikor kialakulnak a monopóliumok, s a szabadversenyt felváltja a monopolista verseny, szükségszerű a világháborúk kirobbanása is.

A monopóliumok magas, monopolista profit megszerzésére törekednek. Ezt egyrészt úgy érik el, hogy emelik az árakat, így kialakulnak a monopolárak. A monopolár azonban nem egyértelműen hat a monopolista profit növelése irányában, mert a fizetőképes keresletet visszaszorítja, s így a monopóliumok a hazai piacon viszonylag kevesebb árut tudnak realizálni. A monopóliumok ezért nemcsak arra törekszenek, hogy az árakat növeljék, illetve a reálbéreket leszorítsák, hanem arra is, hogy a piacokat bővítsék, külső piacokat szerezzenek, minél több nyersanyagforrást kaparintsanak meg, és ebben a törekvésükben szükségképpen ellentétbe kerülnek egymással. A különböző országok monopóliumai közötti ellentétek hamarosan mint a monopóliumok és az uralmuk alá hajtott államok, országok ellentétei is megjelennek. A monopóliumok érdekei nemzeti köntösbe burkolódznak. Minél nagyobbak az imperialista országokban a belső gazdasági feszültségek, és minél mélyebbek a különböző tőkésországok monopóliumai közötti ellentétek, annál kiélezettebbek az imperialista országok egymás közti ellentétei. Az imperialista országok közti ellentéteket az egyenlőtlen fejlődés törvényének az érvényesülése rendkívüli mértékben fokozza, mert ez a törvény a kizsákmányolási érdekszférák ismétlődő újrafelosztását teszi szükségessé. Az egyenlőtlen fejlődés törvénye azóta létezik, amióta kialakult a magántulajdonon alapuló árutermelés. Ez a törvény tehát érvényesül a kisárutermelés

és a tőkés árutermelés viszonyai között, s így természetesen a monopolkapitalizmusban is. Olyan viszonyok között, amikor a társadalmi munkamegosztás keretén belül termelő vállalatok magántulajdonban vannak, a különböző vállalatok, iparágak és országok csakis egyenlőtlenül fejlődhetnek. S az egyenlőtlen fejlődés törvénye a legerőteljesebben *éppen az imperializmusban* érvényesül. Az imperializmus a technika igen magas fejlettségi színvonalát tételezi fel, s ez iparági, de országos szinten is lehetővé teszi a termelés ugrásszerű kibővítését. A termelés fejlődésének *üteme* tehát a vezető tőkésországok között nagyon *különböző* lehet. Az egyik ország *ugrásszerűen* fejlődhet, felzárkózhat a másik mögé, sőt utolérheti, és el is hagyhatja azt. Ezt nagyon megkönnyíti az a körülmény, hogy az imperializmusban érvényesül az ún. *nivellálódási tendencia,* ami annyit jelent, hogy a vezető tőkésországok közt a technikai *színvonal* fejlettségbeli különbségei nem növekszenek, hanem tendenciálisan csökkennek. Anglia, Franciaország és Németország közt a XX. században a technikai fejlettségbeli különbség összehasonlíthatatlanul kisebb, mint amilyen pl. a XIX. század közepén volt.

Az a monopoltőkés ország, amely gyors ütemben felzárkózik a másik vezető tőkésország mögé, természetesen egyre inkább benyomul az idegen országok monopóliumainak érdekszféráiba, egymásután hódítja el az áru- és tőkekiviteli piacokat, nyersanyagforrásokat, s mivel a területi felosztás már befejeződött, a gyarmatok újrafelosztását is követeli a maga javára. Az egyenlőtlen fejlődés törvényének érvényesülése következtében a monopóliumok és a vezető tőkésországok közötti erőviszonyok állandóan változnak, ezért a gazdasági és területi újrafelosztás problémája állandóan napirenden van. Az újrafelosztás azonban nem megy simán, mert minden imperialista ország ragaszkodik a már megszerzett érdekszférákhoz, gyarmatokhoz. Az ellentétek kiéleződésének egy bizonyos ponton túl már csak egyetlen megoldása lehet – az erőszak, a háború. Mivel a monopóliumok az egész világot behálózzák, s az újrafelosztás kisebb-nagyobb mértékben pozitív vagy negatív értelemben minden tőkésországot érint, hiszen az egész tőkés világ egynéhány óriási finánctőkés csoport, illetve imperialista ország befolyása alatt áll – a vezető tőkésországok közt kirobbanó háborúk szükségképpen világháborúkká terebélyesednek.

A világháborúk kirobbanásában tehát az egyenlőtlen fejlődés törvénye és a monopóliumok játszanak szerepet. S mivel az egyenlőtlen fejlődés törvényének sajátosságai a termelőerők magas fejlettségéből

és a monopóliumokból erednek, a világháborúk természetének, keletkezésének vizsgálatakor a kapitalizmus imperializmusbeli termelési viszonyaiból, elsősorban a monopóliumból kell kiindulni. A világháborúkban és a világháborúknak a gazdasági életre, így az újratermelési ciklusra gyakorolt hatásában tehát tulajdonképpen a monopóliumok szerepe nyilvánul meg.

A kapitalizmus imperialista szakaszának termelési viszonyai alapján a túltermelési válságok is és a világháborúk kirobbanása is szükségszerű. Bár a háborúnak és a túltermelési válságnak merőben más a természete – a válságok, ha speciális tényezők a ciklus alakulását nem zavarják, aránylag rendszeresen ismétlődnek, a háborúk esetében ilyenről szó sincs, a válságnak és a háborúnak egészen más a közvetlen kirobbantó oka stb. –, a háború, elsősorban a világháború mégis nagy hatást gyakorol a tőkés újratermelési ciklus alakulására. *Teljes bizonyossággal állítható, hogy az újratermelési ciklus imperializmusbeli alakulására közvetlenül a legnagyobb hatást éppen a világháborúk gyakorolták.* Ezért a világháborúknak az újratermelési ciklusra gyakorolt hatását az utóbbi években a marxista közgazdászok igen részletesen vizsgálták, s ebben a kérdésben széles körű és gyümölcsöző vita bontakozott ki.

A VILÁGHÁBORÚK ÚJRATERMELÉSI CIKLUSRA GYAKOROLT HATÁSÁNAK PROBLÉMÁJA A MARXISTA IRODALOMBAN

Minden marxista közgazdász egyetért abban, hogy világháború idején túltermelési válság nem törhet ki, sőt a világháború kirobbanása a túltermelési válságot félbeszakítja. A háború idején a túltermeléssel szemben mindig az „alultermelés" a jellemző, a békeiparágak termelése nem tudja kielégíteni a keresletet. Abban is egyetértenek, hogy – bár a világháború idején túltermelési válság nem robbanhat ki – a válság elmaradása egy cseppet sem javít a kapitalizmus helyzetén, hiszen a világháborúk – mint ahogy ezt az I. és II. világháború is bizonyította – a kapitalizmust még a legmélyebb túltermelési válságnál is súlyosabban megrázkódtatják. Továbbá mindenki hangsúlyozza, hogy a világháború az újratermelési ciklus alakulására utólag is nagymértékben hat, és hogy a háborút követő ciklus alakulásának vizsgálatakor ettől az utóhatástól nem szabad eltekinteni. Az egyes részletkérdésekben azonban a marxista közgazdászok nem értenek teljesen egyet. Így jelentősen eltérnek a vélemények abban

a kérdésben, hogy a háborúk az újratermelési ciklus menetét félbeszakítják-e vagy sem. Más szóval, a világháborúk idején megvalósuló tőkés újratermelés ciklikus vagy pedig nem.

A legtöbb marxista közgazdász, így a szovjet közgazdászok közül Varga Jenő, P. Figurnov, A. Kirszanov, Kronrod, a németek közül Johann Lorenz Schmidt azt az álláspontot foglalja el, hogy a világháborúk az újratermelési ciklus menetét félbeszakítják. Abból indulnak ki, hogy háború idején a túltermelési válság feltételei nem alakulhatnak ki, és akkor az újratermelés menete nem hasonlít a ciklus egyik szakaszához sem. Az a tendencia, hogy a ciklus fázisai megfelelő sorrendben kövessék egymást, a háború alatt nem érvényesül. Ilyenkor az újratermelés menetét döntően nem ciklikus tényezők szabják meg, ezért a tőkés újratermelést a háború ideje alatt nem lehet ciklikusnak nevezni. A háború befejezése után ismét a ciklikus tényezők kerülnek túlsúlyba, ezért a tőkés újratermelés újból ciklikussá válik.

Másoknak, pl. a szovjet L. A. Mendelszonnak, J. A. Trachtenbergnek, valamint a németek közül Fred Oelssnernek, az a véleménye, hogy a világháború az újratermelési ciklus menetét nem szakítja félbe, az újratermelés a háború alatt is ciklikus, és csupán a ciklus nagymértékű deformálódásáról lehet beszélni. Mendelszon szerint a tőkés újratermelés ciklikus jellegének tagadása a háború időszakában tulajdonképpen azt a megállapítást foglalja magában, hogy a kapitalizmus egyik igen lényeges specifikus törvényét, a válságtörvényt meg lehet szüntetni. Az újratermelési ciklus ugyanis nem más, mint a válságtörvény megjelenési formája, ezért a ciklus tagadása szükségképpen a válságtörvény tagadását jelenti. Szerinte a ciklus és a válságtörvény a világháború idején sem szenved törést, mert fennmarad a válság alapja, a kapitalizmus alapvető ellentmondása, sőt ez az ellentmondás a háború idején óriási mértékben élesedik. Továbbá a háborús időkben fejlődnek és éleződnek azok az aránytalanságok és ellentétek, amelyek a háborút követő idők túltermelési válságaiban robbannak ki. S végül a háborús gazdaság sajátosságai meghatározzák a háború utáni ciklus formáját, lefolyását. Mendelszon szerint az a tétel, hogy a háború idején a tőkés újratermelés nem ciklikus, a tőkés újratermelés egységének, folytonosságának elvetését jelenti, márpedig ez nagyon súlyos hiba, hiszen a világháború utáni gazdasági helyzetet csak akkor lehet helyesen elemezni, ha látjuk a háború alatti gazdasági folyamatok és a háború utáni gazdaság közötti kapcsolatokat.[1]

[1] *L. A. Mendelszon:* Wirtschaftskrisen und Wirschaftszyklen nach dem zweiten Weltkrieg. Konjunktur, Krise, Krieg I. kot. Dietz Verlag Berlin.

Hasonló a véleménye Henri Claude, francia marxista teoretikusnak. Szerinte a világháborúk időszakának a kikapcsolása a tőkés újratermelési ciklusból arra a hibára vezet, hogy a háború utáni ciklust mechanikusan a háború előtti ciklushoz kapcsolják, pedig a háború utáni ciklust egyáltalán nem a háború előtti, hanem éppen a háború alatti gazdasági folyamatok határozzák meg. Fred Oelssner, német marxista közgazdász szerint az újratermelési ciklus félbeszakítása a világháborúk által már csak azért is képtelenség, mert a tőkés újratermelés csak ciklikus lehet. Ha az újratermelés ciklikus jellegét tagadjuk, akkor ezzel tulajdonképpen lehetségesnek tartjuk, hogy a tőkés újratermelés a világháború idején tervszerű legyen.[2]

Azok, akik a tőkés újratermelést a világháborúk időszakában is ciklikus újratermelésnek tekintik, szintén nem értenek egyet minden kérdésben. Trachtenberg szerint a világháború nemcsak beletartozik a ciklusba, hanem egyszersmind a ciklus egy fázisát képezi. E megállapításakor a világháborúkban végbemenő nagy pusztításokra hivatkozik, arra, hogy az állótőkék és az árukészletek jelentős része tonkremegy, s mivel ez a túltermelési válság idején is megtörténik, véleménye szerint a világháború azonosítható a ciklikus válságfázissal, hiszen nagyjában-egészében betolti a válság funkcióit.

Hasonló az álláspontja Fred Oelssnernek is, aki bár hangsúlyozza a túltermelési válság és a világháború kozti különbséget, mégis a világháborút mint a tőkés újratermelési ciklus válságszakaszát helyettesítő fázist tárgyalja. Oelssner odáig megy, hogy a világháborút az általa deformált ciklus legfontosabb meghatározó szakaszának tekinti. „Ha a háború kirobban – írja Oelssner – átveszi a válság gazdasági funkcióit... Ezzel a háború nem szakítja félbe a ciklust, hanem most mint a ciklus meghatározó szakasza megváltoztatja annak lefolyását, úgy. is mondhatjuk, a ciklus deformálódását hozza létre... Ha a ciklus lefolyását felszínesen szemléljük, akkor persze a háború félbeszakítja a ciklust, akkor a háború látszólag a válságot is megakadályozza. A tények tudományos elemzése alapján azonban felismerhető, hogy a válságot a háborúval nem lehet elkerülni, hogy a háború, bár más módon, a válság funkcióját tolti be. A válság bent rejtőzik a háborúban... A válságnak, mint az egész ciklust alkotó tényezőnek

[2] *Henri Claude:* Die Weltkriege und die Deformation der okonomischen Zyklen. Konjunktur, Krise, Krieg. II. kot Dietz Verlag Berlin., *Fred Oelssner:* Probleme det Kriseufroschung. Konjunktur und Krise. 1959. 1. sz.

a meghatározó szerepe különösen akkor lép előtérbe, ha a válságfunkciót egy háború gyakorolja."[3] Tehát Oelssner a háborúnak lényegében ugyanolyan szerepet tulajdonít, mint a túltermelési válságnak.

Ezzel szemben Mendelszon azt állítja – noha a világháború szerinte nem szakítja félbe a tőkés újratermelési ciklust –, hogy tarthatatlan minden olyan kísérlet, amely a háborús gazdaságot mint a normális ciklus egyik vagy másik szakaszát próbálja ábrázolni. A háború a gazdaság olyan állapotát teremti meg, ami a ciklus egyik szakaszához sem hasonlítható. Magától értetődő, hogy Oelssner és Trachtenberg álláspontját azok még inkább vitatják, akik tagadják a termelés ciklikus mozgását világháború idején. Schmidt pl. hangsúlyozza, hogy a háborúnak válságfunkciói is és olyan funkciói is vannak, amelyek a megélénkülés és fellendülés szakaszára jellemzőek, s ráadásul ezeket a funkciókat speciális, nem ciklikus tényezők hívják életre. A háború és a válság természete, lefolyása merőben különbözik egymástól, s ezért abszurditás a háborút vagy a háború funkcióit a válsággal vagy a ciklus bármely egyéb szakaszával azonosítani.

Végül jelentősek a véleményeltérések a világháborúnak az újratermelési ciklusra gyakorolt utóhatásával kapcsolatban. Figurnov szerint a világháborúk befejeződése után hamarosan túltermelési válságnak kell kirobbanni, mert a világháborúk alatt a kapitalizmus ellentmondásai rendkívüli mértékben kiéleződnek, s a termelési ágak közti aránytalanságok jelentősen megnövekednek. Nem véletlen, hogy 1920–1921-ben az Egyesült Államokban túltermelési válság játszódik le, s Figurnov szerint az Egyesült Államokban 1945–1946-ban is periodikus túltermelési válság volt. Nem tartja elfogadhatónak azt a nézetet, hogy az ipari termelés 28%-os visszaesése a béketermelésre történő átállás következménye, hanem azt a háború alatt kiéleződő ellentmondások kirobbanásával magyarázza.

Mendelszon viszont az 1945–1946-os visszaesést nem tekinti periodikus túltermelési válságnak. Azt azonban ő is hangsúlyozza, hogy a visszaesést nem lehet csak az átállás nehézségeivel magyarázni. Szerinte 1945–1946-ban az Egyesült Államokban részleges válság játszódott le, amely a hadiipart és a hadiipart nagymértékben kiszolgáló iparágakat – az acélipart, a fémfeldolgozó gépgyártást stb. – érin-

[3] *Fred Oelssner:* Probleme der Krisenfroschung. Konjunktur und Krise. 1959. 1. sz. 6—7. old.

tette. Mendelszon nem beszél a háborút szükségképpen követő általános túltermelési válságról. Az 1945–1946-os visszaesést már csak azért sem tekinti annak, mert a békeiparágak termelése ekkor gyors ütemben emelkedett. Mendelszonnak az a véleménye, hogy a háború utáni években lezárul – a szerinte a háborút is magában foglaló – újratermelési ciklus, ezt a lezárást azonban nem feltétlenül a túltermelési válság, hanem igen sok tőkésországban az ún. hadiinflációs válság végzi el. Az ún. „hadiinflációs válságnak" Mendelszon igen nagy jelentőséget tulajdonít. Hadiinflációs válságnak a gazdasági élet: a pénzügyi- és hitelviszonyok, valamint a termelés világháborúkat követő összeomlását nevezi. „Sajátos körülmények között – írja Mendelszon –, amelyeket a háborúk, a gazdaságnak háborús gazdaságra való átállása, az infláció és annak következményei hívnak életre, különös fajtájú tőkés gazdasági válságok keletkeznek; nem hasonlítanak a szokásos – normális időkre jellemző – túltermelési válságokhoz, hanem súlyosságukat, pusztító erejüket és szociális következményeiket illetően gyakran túlszárnyalják azokat. Ezeket a válságokat, mivel a háború, a hadigazdaság és az infláció hívja életre, hadiinflációs válságoknak nevezhetjük ... A hadiinflációs gazdasági válságok, éppúgy mint a szokásos válságok, a tőkés újratermelés zavarát (dezorganizációját) jelentik, amelyet a kapitalizmus alapvető ellentmondása hoz létre. A hadiinflációs válságok a háborúk termékeként, a tőkés gazdaság militarizálásának következményeiként jönnek létre. Közvetlen okaik: hatalmas anyagkészletek kivonása az újratermelési folyamatból, háborús pusztítások, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok megsértése a háborúk és az infláció által, mélyrehatóan aránytalanságok létrejötte mind az egyes országok gazdaságában, mind az egész tőkés világgazdasági rendszerben a háborúk és a gazdaság militarizálásának következményeként. A hadiinflációs válságok a szokásos ciklikus válságoktól abban különböznek, hogy általában nem az intenzív bővített újratermelés és a termelőerők növekedése alapján keletkeznek, hanem elsősorban annak következtében, hogy a háború, a gazdaság militarizálása és az infláció, valamint a termelőerők ehhez kapcsolódó megsemmisítése a bővített újratermelés folyamatát megzavarja.

A hadiinflációs válság a legkülönbözőbb megjelenési formákat veheti fel; megjelenhet mint alultermelés, mint a bővített újratermelési folyamatot szolgáló anyagok hiánya, amely korlátozza a termelést, mint a gazdasági élet szétzilálása, melyet az infláció hoz létre, mint a világkereskedelem és egyéb nemzetközi gazdasági kapcsolatok

dezorganizációja a háborúk által, és mint a valuták leértékelése stb. Az újratermelési folyamatnak a háborúk és azok következményei által előidézett zavara némelykor részleges túltermelési válságként is megjelenhet, a hadiinflációs válságra mégis az *alultermelés* a jellemző.

A hadiinflációs válság különböző méretet ölthet: szó lehet világválságról, olyan válságról, amely csak egyes országok gazdaságát érinti, és olyanról, amely ez országok gazdaságának csak néhány ágát, területét ragadja meg, és részleges természetű ... A hadiinflációs válságok keletkezése egyike a legfontosabb momentumoknak, amelyek a ciklus módosulását, a válságtörvény hatásának módosulását a kapitalizmus általános válságának korszakában kifejezésre juttatják. Erre a korszakra jellemzőek egész gazdasági ciklusok is, amelyek a háborúk, a gazdaság mindenoldalú militarizálása, az infláció és e tényezők következményeinek *döntő befolyása alatt* bontakoznak ki. Ezek olyan ciklusok, amelyek a világháborúk időszakára esnek ..." Bár a világháborúk idején túltermelési válság kirobbanása lehetetlen, „... téves lenne ezért a háborút mint válságellenes tényezőt tárgyalni. A háború csak azáltal távolítja el átmenetileg a túltermelési válságok lehetőségét, hogy egyben létrehozza a tőkés gazdaság olyan válságszerű megrendüléseinek alapját, amelyek még súlyosabbak, a termelési folyamat még mélyebb dezorganizációját idézik elő, még nagyobb szenvedést hoznak a néptömegek számára. Ezek azonban nem a szokásos válságok, hanem hadiinflációs válságok.

Ezek nem ciklikus válságok annyiban, amennyiben egyetlen szokásos ciklusfázist sem képviselnek, és nem a ciklus önmozgásának folyamatában keletkeznek. Keletkezésük egy rendkívüli tényező, a háború gazdasági következménye, mely tényező maga is gazdaságon kívüli természetű. Ilyenfajta válságok mégis törvényszerűek az imperialista háborúk korszakában, szükségképpen bentfoglaltatnak az olyan ciklusokban, amelyeknek alkotórésze a háborús időszak ... Természetesen a hadiinflációs válságok lefolyásának és keletkezésének törvényszerűségei mások ... mint az általános túltermelési válságok lefolyásának és keletkezésének törvényszerűségei. Azonban éppúgy a kapitalizmus alapvető ellentmondásának termékei és éppenúgy arra vezetnek, hogy a tőkés gazdaság ugrásszerűen fel- és lefelé mozog, és éppúgy a munkásosztály elnyomorodásának és a kapitalizmus minden ellentmondása kiéleződésének jelentős tényezői."[4] Szándékosan

[4] *L. A. Mendelszon:* Witschaftskrisen und Wirtschaftszyklen nach dem zweiten Weltkrieg. Konjunktur, Krise, Krieg. I. kot. Dietz Verlag. Berlin 1959. 18—22. old.

idéztünk Mendelszontól ilyen részletesen, hiszen a hadiinflációs válság egészen új kategória a marxista közgazdasági irodalomban.

Mendelszon szerint az I. és a II. világháború után is világgazdasági válság játszódott le. Az I. világháború utáni világválságban az általános túltermelési válság hadiinflációs válsággal fonódott össze. Az Egyesült Államokban, Angliában és Japánban túltermelési válság zajlott le, a hadiinflációs válság középpontja Európában Németország volt. A II. világháború utáni világgazdasági válság sajátságosan fejlődött. E válság 1945-től 1949-ig tartott. Az 1945–1946-os években a világgazdasági válság fő fészke Nyugat-Európa volt; itt a válság tipikus hadiinflációs jelleget öltött. Az Egyesült Államokban ugyanakkor részleges túltermelési válság zajlott le, amelyben bizonyos mértékig a hadiinflációs válság nyomai is jelentkeztek. A válság végefelé, 1948-ban és 1949-ben a világválság súlypontja az Egyesült Államokba tolódott át, ahol általános túltermelési válság következett be, míg Európában és Japánban tovább folytatódott a hadiinflációs válság. Ily módon Mendelszon szerint az új világciklus 1949 második felében kezdődött el, amikor az általános túltermelési válság az Egyesült Államokban befejeződött.

A hadiinflációs válságok teóriájának Mendelszon a képviselője, s e teóriával szemben kritikai megjegyzés kevés hangzott el. A berlini közgazdasági konferencián, ahol Mendelszon a háború utáni ciklusról előadást tartott, Szokolov lengyel közgazdász bírálta Mendelszon álláspontját. Bírálatának lényege: szerinte Mendelszon sok olyan jelenséget, amelyek ténylegesen megrázkódtatják a gazdasági életet, de amelyekre éppen az alultermelés a jellemző, a túltermelési válságokkal együtt egyazon kategóriába sorol. Szokolov szerint ez a válságfogalom túl széles, túl merész és indokolatlan kiterjesztése, és úgy gondolja, hogy a „válság" fogalmát csak a túltermeléssel helyes összekapcsolni. Hasonlóképpen helytelennek tartja a háború által okozott fűtőanyag-, nyersanyag- és élelmiszerhiányból eredő megrázkódtatásokat, valamint a valutaleértékeléseket a részleges válságokkal egy kategóriába sorolni, olyképpen, hogy mindegyikhez a válságfogalmat kapcsoljuk. Ezért Szokolov nem tartja elfogadhatónak, hogy 1948–1949-ben a ciklus lezárult. Úgy látja, hogy – legalábbis Európában – folytatódott a világháború által félbeszakított ciklus. Európában tehát nem helyes új ciklusról beszélni. Vagyis Szokolov szerint is félbeszakítják a világháborúk a ciklust. Ugyanakkor Szokolov hangsúlyozza, hogy a világháborúk a különböző tőkésországokban átmenetileg és szükségképpen az újratermelési ciklus

deszinkronizációját (egyidejűségének, párhuzamos futásának megszüntetését) hozzák létre, és a II. világháború után elég hosszú idő kellett ahhoz, hogy az ún. szinkronizáció helyreállása megkezdődjön. A ciklus deszinkronizációjának igen nagy jelentőséget tulajdonít Figurnov és különösen Johann Lorenz Schmidt. Alapjában véve mindketten a világháborúkból vezetik le a ciklus párhuzamos mozgásának megszűnését. Tulajdonképpen Mendelszon is a deszinkronizáció mellett foglal állást, amennyiben hangsúlyozza, hogy a világháborúkat követő években a tőkésországokban egyszerre nem robbanhat ki általános túltermelési válság.[5]

Ennyiben lehet összefoglalni a világháborúknak a ciklusra gyakorolt hatásáról kibontakozott vitát. E rövid összefoglalóból inkább a véleményeltéréseket lehet megismerni, s a különböző álláspontok kritikáját a következő fejezetekben a háborúknak az újratermelési ciklusra gyakorolt hatását részletesen elemezve adjuk.

A TŐKÉS ÚJRATERMELÉS ALAKULÁSA A VILÁGHÁBORÚK IDŐSZAKÁBAN

a) *A tőkésországok gazdasági helyzetének alakulása a világháborúk idején*

A világháborúk kirobbanása után a tőkés gazdaságot rövid idő alatt a békegazdaságról a hadigazdaságra állítják át. A termelés a háborút szolgálja, amely a hadiiparral és a hadiipart kiszolgáló iparágakkal szemben kimeríthetetlen keresletet támaszt. A dolgozó férfiak jelentős részét a harcterekre kényszerítik, ugyanakkor a gyorsan fejlődő hadiipar egyre több munkaerőt igényel. A katonai behívások ellenére is növekszik az alkalmazott munkaerők létszáma. Meghosszabbítják a munkaidőt – gyakran nagyon jelentős mértékben –, s ennek megfelelően általában emelkedik a kifizetett munkabérek összege is. A munkanélküliek száma a világháborúk idején rohamosan csökken, sőt, annak ellenére, hogy a nők és a gyerekek nagy részét is bevonják a termelésbe, munkaerő-hiány lép fel. A világ-

[5] *Szokolov:* Zur Charakterisierung der Nachkriegszyklus im gegenwärtigen Stadium des Monopolkapitalismus. Konjunktur, Krise, Krieg. II. köt. 57—65. old., *Johann Lorenz Schmidt:* Neue Probleme der Krisentheorie. Akademie Verlag. Berlin 1958.

háborúban tehát a hadiipar és a hadiipart kiszolgáló iparágak termelése erőteljesen növekszik, a munkanélküliség csökken. Erről tanúskodnak a következő statisztikai adatok.

Az összipari termelés – különösen a hadiipar és a hadiipart kiszolgáló iparágak termelésének növekedése következtében – az Egyesült Államokban 1913–1918 között évenként a következőképpen alakult (1923–1925 = 100): 1913: 67, 1914: 61, 1915: 68, 1916: 81, 1917: 82, 1918: 81. A termelés tehát 1913-hoz képest 1918-ig 21%-kal növekedett. Különösen gyorsan emelkedett a munkaeszközök termelése, 1913–1918 között 88,4%-kal. A fogyasztási cikkek termelése már sokkal szerényebb mértékben fejlődött, 1914–1918-ig csupán 3%-kal. Ha az egyes termelési ágak fejlődését vizsgáljuk, nagyjából hasonló képet kapunk. A kőszén- és acéltermelés 1913-tól 1918-ig az Egyesült Államokban és Angliában a következőképpen alakult:

*Kőszén- és acéltermelés az I. világháború alatt** (millió tonna)

Év	Egyesult Államok		Anglia	
	Kőszén	Acél	Kőszén	Acél
1913	509	31,3	287	7,7
1914	459	23,5	266	7,8
1915	475	32,2	253	8,6
1916	527	42,8	256	9,0
1917	582	45,1	249	9,7
1918	606	44,5	228	9,5

* Forrás: *Varga Jenő:* A tőkés gazdaság a II. világháború után. Szikra 1947.

Látható, hogy az acéltermelés mindkét országban jelentősen emelkedett, az Egyesült Államokban 43%-kal, Angliában 23%-kal. A széntermelés az Egyesült Államokban emelkedett, Angliában csökkent, de 1914-től 1917-ig lényegében Angliában is azonos színvonalon mozgott. Az acéltermelés ilyen gyors növekedése nem véletlen, hiszen az acél a fegyverek előállításának legfontosabb nyersanyaga.

A munkanélküliek száma részben a haditermelés növekedése, de legfőképpen a katonai behívások miatt valamennyi hadviselő országban gyors ütemben csökkent. Szembetűnő, hogy a munkanélküliség a következő táblázatban szereplő mind a négy országban milyen gyors ütemben csökkent, valamint az, hogy az európai országokban a

munkanélküliség hamarább szorult vissza, s színvonala a háború ideje alatt jóval alacsonyabbra esett, mint az Egyesült Államokban. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy az európai tőkésországokban a hadsereg létszáma az összlakossághoz képest óriási méretűre duzzadt, és a munkanélküliek sokkal nagyobb részét szívta fel, mint az Egyesült Államokban. A munkanélküliség csökkenése a világháborúk idején egyáltalán nem jelenti a munkásosztály helyzetének javulását, ellenkezőleg, ez is visszatükrözi azt a tényt, hogy a világháborúk a munkásosztály jelentős részét pusztulással fenyegetik. Az I. világháború halálos áldozatainak száma (legnagyobb részük a harctereken pusztult el) Németországban 1 millió 770 ezer, Franciaországban 1 millió 360 ezer, Ausztria–Magyarországon 1 millió 200 ezer, Anglia vesztesége 900 ezer és az Egyesült Államoké 126 ezer volt.

*A munkanélküliség alakulása a tőkésországokban 1914—1918 között**

Megnevezés	1914	1915	1916	1917	1918
Egyesült Államok (gyáriparban az összes munkások %-ában)	12,9	12,4	3,5	3,5	3,5
Anglia %-ban	3,3	1,1	0,4	0,7	0,8
Németország (a szervezett munkások %-ában)	7,2	3,2	2,2	1,0	0,8
Franciaország (a munkanélküliség miatt kieső munkaórák %-ban)	10,0	5,0	2,0	1,0	2,0

* Forrás: *Kuczynski:* Die Lage der Arbeiter in USA, England, Frankreich, Deutschland.

A világháború azonban nemcsak a termelés növelésének tendenciáját hozza létre, hanem több országban az össztermelés csökkenését, de legalábbis igen sok iparág termeléscsökkenését is előidézi. A termeléscsökkenés közvetlen okai: a nemzetközi gazdasági kapcsolatok megszakítása, ebből fakadó nyersanyaghiány, több iparágban munkaerő-hiány – főként szakmunkáshiány – a termelés csökkenése a háborús pusztítások következtében, a termelési eszközök átcsoportosítása a hadiiparba, s emiatt súlyos nyersanyaghiány a békeiparágakban, a békeiparágak, fogyasztási cikkek termelésének csökkenése. *A közvetlen háborús cselekményekből eredő pusztításoknak igen nagy szere-*

pük lehet, előidézhetik az összipari termelés csökkenését is. Mindkét világháborúban Európa volt az összeütközések fő színtere, az európai országok szenvedték a legnagyobb veszteségeket, s ezért a termelés is elsősorban az európai tőkésországokban csökkent. Németországban pl. 1913-tól 1918-ig az ipari termelés így alakult: 1913: 100, 1914: 83, 1915: 67, 1916: 64, 1917: 62 és 1918: 57. A csökkenés tehát 43%-os. A termeléscsökkenés főként az anyag-, élelmiszerhiányra, a munka termelékenységének csökkenésére és bizonyos mértékig a háború pusztításaira vezethető vissza. A termelés csökkenésének tendenciája elsősorban a II. osztályban érvényesült, az I. osztály termelése jóval lassabban csökkent, ami a meg-megújuló háborús erőfeszítésekkel magyarázható. A két osztály termelésének ilyen alakulása egészen sajátságos, csak nagy háború esetén fordulhat elő. Békeidőben, a megélénkülés és fellendülés szakaszában, emelkedik mindkét osztály termelése, s ezen belül gyorsabban az I. osztályé. Válság idején mindkét osztály termelése csökken, de a II. osztályé mindig lassabban, mint az I. osztályé. Világháború idején – a táblázat tanúsítja – fordított a helyzet, a termeléscsökkenés mértéke, amennyiben az mindkét osztályban bekövetkezik – mint pl. Németországban az I. világháború idején – jóval nagyobb a II. osztályban, mint az I. osztályban.

*A termelés alakulása Németországban 1913—1918 között**

Év	I. osztály	II. osztály	Összesen
1913	100	100	100
1914	85	90	83
1915	74	76	67
1916	82	60	64
1917	90	50	62
1918	70	40	57

* Forrás: *Kuczynski:* Probleme der politischen Ökonomie. Akademie Verlag. Berlin 1957. 23. old.

Az egyes iparágak termelése – a kőszén-, a nyersvas- és az acéltermelés, amely nagyjából hitelt érdemlő képet ad az összipari, s ezen belül elsősorban a nehézipari termelés alakulásáról – Németországban és Franciaországban a következőképpen alakult:

*Kőszén-, nyersvas- és acéltermelés alakulása az I. világháború alatt**

(millió tonna)

Év	Franciaország			Németország		
	Kőszén	Nyersvas	Acél	Kősz n	Nyersvas	Acél
1913	41	5,2	4,7	190	19,3	18,3
1914	28	2,7	2,8	161	14,4	14,8
1915	20	0,6	1,1	147	11,7	12,9
1916	21	1,5	1,7	159	13,2	15.5
1917	29	1,7	2,0	168	13,1	15.4
1918	26	1,3	1,8	158	11,8	11,8

* Forrás: *Varga Jenő:* A tőkés gazdaság a II. világháború után. Szikra 1947., *Arthur Spiethoff:* Die Wirtschaftlichen Wechsellagen. II. köt.

Szembetűnő, hogy Franciaországban a termelés jóval nagyobb mértékben csökkent, mint Németországban. Ennek az volt az oka, hogy Franciaország az I. világháborúban jelentős területeket, fontos iparvidékeket vesztett el. A háború pusztításai Franciaországot sokkal inkább sújtották mint Németországot (Németország területének csak igen kis részén folytak hadműveletek). A termeléscsökkenés azonban Németországban is jelentős volt, a munkanélküliség a katonai behívások miatt mindkét országban a háború előtti színvonal töredékére esett vissza. A munkanélküliség nagyarányú csökkenése azonban nem eredményezte a reálbérek emelkedését, mert az infláció miatt a létfenntartási költségek jobban emelkedtek, mint a nominálbérek. Ezt szemlélteti az alábbi táblázat:

*Az átlagos nominálbérek, a létfenntartási költségek és az átlagos reálbérek alakulása Németországban és Franciaországban az I. világháború idején**

(1900 = 100)

Év	Németország			Franciaország		
	Nominálbér-index	Létfenntartási index	Reálbérindex	Nominálbér-index	Létfenntartási index	Reálbérindex
1914	129	134	96	117	111	105
1915	147	168	87	123	130	95
1916	172	221	78	138	153	90
1917	230	329	70	177	189	94
1918	292	407	72	219	264	83

* Forrás: *Kuczynski:* Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Frankreich seit 1830, und in Deutschland 1871—1932. Berlin 1955.

Az I. világháborúban tehát a munkásosztály abszolúte is elnyomorodott. A világháború hatására Németországban és Franciaországban az abszolút elnyomorodás sokkal erőteljesebben érvényesült, mint bármely eddigi túltermelési válságban még akkor is, ha csak a reálbérek mozgását vizsgáljuk. A reálbérek az I. világháború idején egyedül az Egyesült Államokban emelkedtek, 1913-tól 1918-ig kb. 17%-kal, és 1914–1918 között 34%-kal. E nagyarányú reálbér-emelkedés részben azzal magyarázható, hogy a termelés az Egyesült Államokban gyors ütemben növekedett, a munkanélküliség pedig csökkent, hogy az I. világháborúban az Egyesült Államok gazdasága csak nyert és semmit sem vesztett, s részben azzal, hogy a munkásosztály gazdasági harca a háborús években fokozódott. A sztrájkolók száma 1914-hez képest a duplájára emelkedett.

Az I. világháború a tőkésországok gazdaságára rendkívül erőteljes, ugyanakkor nagyon egyenlőtlen hatást gyakorolt. A háború nyomán – elsősorban az európai tőkésországokban – olyan gazdasági helyzet alakult ki, amely merőben eltért a háború előtti időszak gazdasági helyzetétől. A háború alatti gazdasági helyzetet még az jellemezte, hogy sehol sem fenyegetett az általános túltermelési válság veszélye, a fogyasztási cikkek kereslete mindenütt meghaladta a kínálatot (leginkább Európában, de még az Egyesült Államokban is), mert a világháború minden hadviselő tőkésország erejét lekötötte, a megtermelt javak legnagyobb részét a háború emésztette fel. A tőkésországok gazdaságára a háború alatt általában az alultermelés volt a jellemző.

A II. világháború mind méreteit, mind pedig pusztító hatását tekintve messze felülmúlta az I. világháborút. Az I. világháborúban 36 állam állt hadban egymással, a katonai szolgálatra behívottak száma 36 millió fő volt; a II. világháborúban 61 állam üzent hadat egymásnak, és a hadseregek létszáma elérte a 110 millió főt. 1914–1918-ig körülbelül 10 millió katona esett el, a II. világháborúban az elesettek, a koncentrációs táborokban elpusztított és a bombázások következtében meghalt emberek száma elérte az 50 milliót. A hadműveletek lényegesen több ország területére terjedtek ki. A II. világháborúban a légibombázások miatt a hátországok gazdasága és lakossága is nagyon sokat szenvedett a háború pusztításaitól. Az I. világháborúban a hadikiadások körülbelül 200 milliárd dollárt tettek ki, a II. világháború hadikiadásai ennek az összegnek több mint az ötszörösére rúgtak, meghaladták az 1000 milliárd dollárt. Ezek az összegek azonban nem foglalják magukban a háború okozta károkat.

A II. világháború a tőkésországoknak sokkal többe került, mint 1 billió dollár.

A II. világháború a tőkésországok gazdaságára még egyenlőtlenebbül hatott, mint az I. világháború. A tőkésországok közül az Egyesült Államok és Kanada ipari termelése ugrásszerűen megnövekedett (az Egyesült Államokban több mint kétszeresére, Kanadában több mint 80%-kal). Ilyen rövid idő alatt ilyen nagy arányban még sem az Egyesült Államokban, sem pedig Kanadában nem növekedett a termelés.

*Az ipari termelés alakulása az Egyesült Államokban és Kanadában**

(1937 = 100)

Megnevezés	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Egyesült Államok	96	111	143	176	212	208	180
Kanada	101	121	146	172	184	184	163

* Forrás: Statistical Yearbook of the United Nations. New York 1949.

A termelés gyors növekedését több tényező idézte elő. Az Európában kirobbant világháború óriási keresletet támasztott a hadiipari termeléssel szemben, s ugyanakkor a háborús pusztítások az Egyesült Államok és Kanada iparát nem érintették. Az Egyesült Államok és Kanada ipara sokkal jobban el volt látva a szükséges termelési eszközökkel és nyersanyagokkal, mint bármely más tőkésország ipara. Az Egyesült Államokban a II. világháború kirobbanása előtt a termelőberendezések kapacitás-kihasználatlansága igen nagy méreteket ért el (kb. 40%-ot), és nagyméretű volt a munkanélküliség (a teljes munkanélküliek száma még 1939-ben is 9,5 millió volt), ezért a meglevő és kihasználatlan termelőberendezések egyszerű felhasználásával is ugrásszerűen emelkedhetett a termelés. A termelés gyors emelkedése elsősorban a meglevő kapacitások kihasználásán alapult és nem pedig az új beruházásokon, s a termelésnövekedés legnagyobb részét a haditermelés emelkedése tette ki. Ezekről tanúskodik a tartós és nem tartós javak termelésének háború alatti alakulása. (Az amerikai statisztika a tartós javak közé nagyrészt a termelési eszközöket sorolja be, és itt tartják nyilván a hadianyagok, fegyverek termelését is.)

*Tartós és nem tartós javak termelésének alakulása a II. világháború alatt az Egyesült Államokban**
(1947—1949 = 100)

Megnevezés	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Tartós javak	49	63	91	126	162	159	123
Nem tartós javak	66	69	84	93	103	99	96

* Forrás: Federal Reserve Bulletin. Washington 1958 február.

A termelés csúcspontját 1943-ban érte el, és addig a tartós javak termelése 230,6%-kal, a nem tartós javaké pedig csak 56%-kal növekedett. A tartós és nem tartós javak termelésének alakulása azonban pontatlanul tükrözi a háborús szükségleteket kielégítő termelés alakulását, mert a nem tartós javak termelésébe tartozik pl. a vegyipari, a petróleum és gumitermékek előállítása is, amely a világháború idején nagy részben a háborús szükségleteket elégítette ki. A „Survey of Current Business" 1958 júliusi száma szerint 1943-ban a feldolgozó ipar termelésének 62%-a háborús célokat szolgált, s mivel 1939-ben ugyanez a százalékos részesedés csak 2% volt, néhány év alatt a háborús célokat szolgáló termelés súlya a 30-szorosára emelkedett.

Az Egyesült Államok termelése a háború alatt nagyon jelentősen növekedett, de nem minden iparágban. Sőt a tartós fogyasztási cikkek termelése és a lakásépítkezés rohamosan csökkent. A személygépkocsi-termelés pl. a következőképpen alakult:

1940	1941	1942	1943	1944	1945
3 717 385	3 779 682	222 862	139	610	69 532 darab

A személygépkocsi-termelés 1943-ban és 1944-ben gyakorlatilag a nullpontra zuhant. Nagymértékben csökkent a háború alatt a lakásépítkezés is, 1939-től 1944-ig 73%-kal. Ezért az Egyesült Államokban a II. világháború idején a tartós fogyasztási cikkek iránti kereslet legnagyobb részét nem tudták kielégíteni. Bizonyos hiány mutatkozott azonban az összes fogyasztási cikkekben is, annak ellenére, hogy a nem tartós fogyasztási cikkek termelése a háború alatt nem csökkent, hanem valamit emelkedett.

Az összipari termelés gyors emelkedése és a katonai behívások miatt a munkanélküliség az Egyesült Államokban rohamosan csökkent. 1940-ben a férfi munkaerő 15%-a volt munka nélkül, 1944-ben már csak 1%-a. 1941–1944-ig a munkaerő felhasználása az Egyesült Államokban így alakult:

*A munkaerő felhasználása az Egyesült Államokban**
(millióban)

Megnevezés	1941	1942	1943	1944
Fegyveres erők	1,0	2,1	7,0	10,5
Polgári munkaerő	53,0	53,2	52,4	50,7
Munkanélküli	7,7	4,3	1,4	0,8
Foglalkoztatott	45,3	48,9	51,0	49,9

* Forrás: *Varga Jenő:* A tőkés gazdaság a II. világháború után. Szikra 1947. 107. old.

A hadsereg, valamint a hadiipari termelés kiterjesztése tehát több munkaerőt szívott fel, mint amennyi a teljes munkanélküliek száma 1941-ben volt. A különbség onnan adódik, hogy azok is munkát vállaltak, akik a háború előtt nem dolgoztak, illetve nem is kerestek munkát. A munkaerő feltételezett összlétszáma tehát a háború alatt jelentősen megemelkedett. Az Egyesült Államokban az ipari termelés növekedését az egy keresőre jutó átlagos reálbérek emelkedése kísérte. Kuczynski adatai szerint a foglalkoztatott gyári munkások reálbére így alakult: 1939: 100, 1941: 107, 1942: 109, 1944: 111.

Merőben más a kép az európai hadviselő imperialista országokban. Ezeknek az országoknak a gazdaságában a világháború nagyon komoly pusztításokat okozott, és az élelmiszer- valamint a nyersanyaghiány nagyon komoly nehézségeket jelentett. Olyan statisztikai adatok, melyek az európai vezető tőkésországok összipari termelésének az alakulását jellemeznék, nem állnak rendelkezésre, s ezért a termelés alakulásával kapcsolatban csak megközelítő becslésekre szorítkozhatunk. Franciaországban az ipari termelés terjedelme 1944-ben az 1938-asnak kb. a 40%-át tette ki, Angliában 1945-ig 1937-hez képest az ipari termelés kb. 20%-kal csökkent. Az egyes iparágak termeléséről azonban már több adat áll rendelkezésre. A kőszén-, acél- és az alumíniumtermelés alakulását szemlélteti a következő táblázat:

*Kőszén-, nyersvas-, acél- és alumíniumtermelés alakulása a vezető európai tőkésországokban a II. világháború idején**

(millió tonnában)

	Németország				Anglia				Franciaország				Olaszország			
	kőszén	nyersvas	acél	alumínium	kőszén	nyersvas	acél	alumínium**	kőszén	nyersvas	acél	alumínium	kőszén	nyersvas	acél	alumínium
1939	174,6	17,7	23,7	0,19	235,0	8,1	13,4	0,02	49,1	7,3	7,9	0,05	2,0	1,0	2,2	0,03
1940	173,0	15,0	21,5	0,20	227,8	8,3	13,1	0,04	39,3	3,6	4,4	0,06	2,2	1,1	2,2	0,04
1941	172,0	15,5	19,9	0,23	209,6	7,5	12,5	0,08	41,8	3,3	4,3	0,06	2,3	1,1	2,0	0,05
1942	172,6	15,5	19,6	0,26	208,2	7,8	13,1	0,12	41,8	3,8	4,4	0,04	2,5	0,9	1,9	0,04
1943	174,3	17,0	19,4	0,24	202,1	7,3	13,2	0,15	40,5	4,9	5,1	0,04	1,3	0,7	1,7	0,05
1944	153,6	17,0	—	0,24	195,8	6,8	12,3	0,14	25,2	2,8	3,0	0,02	0,6	0,3	1,0	0,02
1945	35,4	—	—	—	185,7	7,2	12,0	0,11	33,3	1,1	1,6	0,03	0,7	0,1	0,4	—

* Forrás: Statistical Yearbook of the United Nations 1949—1950.

** Első- és másodrendű alumínium együtt.

A négy, a nehézipar, s ezen belül a hadiipar szempontjából rendkívül fontos termékből háromnak, a kőszénnek, nyersvasnak és acélnak a termelése mind a négy országban csökkenő irányzatú. Ez arra enged következtetni, hogy a II. világháború idején az egész nehézipari termelés is csokkent, noha a háborús erőfeszítések önmagukban ellentétes hatásúak. Ez alól egyedül Anglia kivétel, mivel Anglia a II. világháború alatt a lend-lease alapján igen jelentős mennyiségű nyersanyagot kapott, ezért fel kell tételeznünk, hogy Angliában a nehézipar termelése emelkedett. Az alumíniumtermelés viszont mindenütt emelkedett, ami a repülőgépipar igen gyors fejlődésével magyarázható. Noha a hadviselő országok gazdasági erejüket a nehézipar, s ezen belül a hadiipar fejlesztésére összpontosították, ennek ellenére az európai tőkésországok többségében a nehézipar termelése mégis csökkent, nyilvánvaló, hogy a könnyűipar és általában a fogyasztási cikkek termelése még *sokkal nagyobb mértékben* esett. Ezt bizonyítják a fogyasztási kiadásokról szóló adatok. Angliában pl. 1939-től 1943-ig a fogyasztási kiadások 21%-kal csökkentek, s e kiadások a háború utolsó évében tovább estek. Egyes cikkeknél 1943-ban a fogyasztás csökkenése igen nagy méreteket ért el, pl. ruházati cikkekből 45, bútorból 77, autóból és kerékpárból 89%-kal kevesebbet vásároltak.[6]

A fogyasztási cikkek termelése Németországban és Franciaországban is nagymértékben esett. A háború vége felé Németországban a lakosság élelmezése és textilanyagokkal való ellátása szinte katasztrofálissá vált.

1944–1945-ben Németország nyugati területén a jegyre kiszolgáltatott élelmiszeradag tápértéke nem sokkal haladta meg a napi ezer kalóriát. A ruházati anyagokkal való ellátás terén pedig azért vált súlyossá a helyzet, mert az import nyersanyagok hiánya miatt a termelés gyorsan csökkent, s a hadseregbe beosztott katonák sokkal több textilanyagot használtak el, mint azelőtt, s ezért polgári fogyasztásra ruházati anyag, textiláru csak nagyon kis mennyiségben jutott. Néhány fogyasztási cikk termelését szemlélteti a túloldali táblázat:

A hadiipari termelés emelkedése, de elsősorban a katonai behívások következtében az európai tőkésországokban is rohamosan csökkent, sőt gyakorlatilag megszűnt a munkanélküliség. Például Angliában a teljes munkanélküliek száma az 1939-es másfélmilliós színvonal-

[6] A fogyasztás csokkenésére vonatkozó adatok forrása: *Varga Jenő:* A tőkés gazdaság a II világháború után. Szikra 1947.

*Néhány fogyasztási cikk termelése a II. világháború alatt Németországban és Franciaországban**

Év	Németország				Franciaország			
	Vaj (ezer tonna)	Margarin (ezer tonna)	Cukor (ezer tonna)	Cipő (ezer pár)	Vaj (ezer tonna)	Margarin (ezer tonna)	Cukor (ezer tonna)	Cipő (ezer pár)
1939	462	413	2062	76 000	196	35	1169	45 880
1940	573	323	2085	55 709	170	—	484	—
1941	—	409	1771	70 300	154	26	735	—
1942		381	1905	75 577	145	23	685	—
1943	591	384	1902	71 627	149	20	648	—
1944	—	364	1612	56 591	123	8	332	—
1945	—	—		—	125	32	461	21 251

* Forrás: Statistical Yearbook of the United Nations 1949—1950.

ról 1944-ig 78 ezerre csökkent, Franciaországban a munkanélküliek száma 1939-ben 382 ezer, 1945-ben 15 ezer. Németországban pedig olyan óriási volt a munkaerő-hiány, hogy nagyon gyakran délutánonként különböző könnyebb munkákban az iskolásgyerekeket is foglalkoztatták.

A munkanélküliség igen gyors csökkenése ellenére a reálbérek az európai tőkésországok többségében nagymértékben estek. A létfenntartási költségek sokkal gyorsabban emelkedtek, mint a bérek. Kuczynski a franciaországi reálbérek esését a háború előtti színvonalhoz képest kb. 50%-ra becsüli. Gyorsan csökkent a reálbér Németországban is, Angliában pedig lényegében azonos színvonalon maradt. A reálbér azonban sehol sem csökkent olyan nagymértékben, mint a fogyasztási cikkek termelése.

Végül a világháborúknak a tőkésországok gazdaságára gyakorolt hatása vizsgálatakor nem szabad figyelmen kívül hagyni – különösen a II. világháború esetében – a háborús pusztításokat. Németországban a háborús pusztítások következtében tönkrement a géppark 10–15%-a, elpusztult vagy súlyosan megrongálódott a lakások 30–40%-a. A németek által megszállt tőkésországokban a háborús pusztításokat még a gazdaság kifosztása, üzemek, épületek, árukészletek, gépi felszerelések módszeres elpusztítása egészítette ki. Varga Jenő adatai szerint a német fasiszta hadsereg Franciaország vasúthálózatának jelentős részét elpusztította vagy megrongálta, a háború előtti 15 000 mozdonyból csak 2500 maradt meg, s Franciaország Németországnak megszállási költségek fejében több mint 12 milliárd dollárt fizetett ki.

A háborús pusztítások kétségkívül Németországban érték el a legnagyobb méreteket, de igen jelentősek voltak Franciaországban, Belgiumban, Angliában (különösen a kereskedelmi hajópark pusztulása volt nagyméretű), Olaszországban és Japánban.[7]

A tőkésországok háború alatti gazdasági helyzetének vizsgálata után, összefoglalásképpen a következőket lehet megállapítani:

1. A világháborúk idején – elsősorban éppen a háború következtében – a tőkésországok fejlődése *még egyenlőtlenebb,* mint békeidőben. Egyes országok termelése a világháborúk idején ugrásszerűen emelkedett – mint pl. az Egyesült Államok ipari termelése mindkét világháború alatt –, más tőkésországokban az összipari termelés a háborús pusztítások, nyersanyag- és munkaerő-hiány miatt nagymértékben csökkent. A statisztikai adatok azt mutatják, hogy pl. az Egyesült Államokban a II. világháború alatt az összipari termelés sokkal gyorsabb ütemben emelkedett, mint bármelyik gazdasági fellendülés idején, viszont több tőkésországban az ipari termelés jóval nagyobb arányban csökkent, mint bármelyik túltermelési válságban.

2. A háborús pusztítások mindkét világháborúban nagyon egyenlőtlenül érintették az egyes kapitalista országokat. Az Egyesült Államok gazdasága közvetlen háborús károkat egyik világháborúban sem szenvedett, Németország, különösen a II. világháborúban, és Franciaország gazdasága viszont annál inkább. Azokban a tőkésországokban, amelyekben a háború jelentős pusztításokat okozott, rendszerint az ipari termelés is jelentősen csökkent – több országban a háború befejeződése után is. Ott viszont, ahol közvetlen háborús károk nem érték az országot, a termelés rendszerint jelentősen emelkedett (az Egyesült Államokban mindkét világháború idején). A háborús pusztítások tehát még fokozták a tőkésországok háború alatti fejlődésének egyenlőtlenségét.

3. Függetlenül attól, hogy a termelés valamely hadviselő tőkésországban emelkedett-e vagy pedig csökkent, az általános túltermelési válság jelei egyetlen háborút viselő tőkésországban sem mutatkoztak. A háború elhúzódásával a tőkésországok gazdaságára mindinkább az alultermelés vált jellemzővé, hiány lépett fel munkaeszközökben,

[7] Természetesen a háború a Szovjetunió és a népi demokratikus országok területén is nagy pusztítást okozott, sőt a háborús károk mértéke éppen ezekben az országokban volt a legnagyobb. Itt azonban a szocialista táborhoz jelenleg tartozó országok világháború alatti és utáni gazdasági helyzetével nem foglalkozunk, hiszen a cél a világháborúnak a tőkésországok gazdasági helyzetére gyakorolt hatását és a tőkés újratermelési ciklusnak a világháborúk által kiváltott módosulását elemezni.

nyersanyagokban és fogyasztási cikkekben egyaránt. Bár a II. világháború alatt az Egyesült Államokban az ipari termelés több mint kétszeresére emelkedett, itt is inkább az alultermelés okozott problémát és nem a túltermelés.

4. Az Egyesült Államokban az összipari termelés ugrásszerű emelkedésén belül növekedett a fogyasztási cikkek termelése is, de a hadiipar gyors fejlesztése miatt csak *igen lassú ütemben.* Mivel a munkanélküliség mindkét világháborúban rohamosan csökkent, nőtt a foglalkoztatottak száma, erősen emelkedett a hadsereg fogyasztása, s viszonylag gyors ütemben emelkedtek az egy keresőre és az összlakosságra jutó reálbérek, *nem éleződött* a termelés és fogyasztás közti ellentét, hanem a termelés és fogyasztás közt *ellenkező előjelű aránytalanság* alakult ki. A két világháborúban tehát az Egyesült Államokban olyan gazdasági helyzet alakult ki, amely az újratermelési ciklus *egyetlen szakaszára* sem jellemző.

5. Az európai hadviselő tőkésországokban általában csökkent az összipari termelés. A gazdasági helyzet ezekben az országokban még különösebben alakult, mint az Egyesült Államokban. Békeidőkben, ha csökken a termelés, növekszik a munkanélküliség, a nominálbérek gyors csökkenése és a munkanélküliség növekedése következtében esnek a reálbérek, s az ipari termelésen belül elsősorban a termelési eszközök termelése csökken. A két világháború idején az európai tőkésországokban *elsősorban a II. osztály és nem az I. osztály termelése csökkent.* A hadiipar termelése ugrásszerűen emelkedett. A munkanélküliség az összipari termelés hanyatlása ellenére *gyakorlatilag megszűnt,* mivel a munkaerő jelentős részét a hadsereg felszívta, s bár a nominálbérek gyorsan emelkedtek (ami megint szokatlan jelenség a termelés csökkenésekor), a reálbérek az árak és adók nagymértékű emelkedése következtében mégis jelentősen csökkentek. A világháborúk idején tehát egy időben csökkent a termelés, a munkanélküliség és a reálbér, az árak viszont emelkedtek. Az európai tőkésországokban is ellenkező aránytalanság alakult ki a termelés és fogyasztás között, mert a II. osztály termelése a reálbérnél gyorsabb ütemben csökkent. Sőt a reálbérek esését az európai hadviselő tőkésországokban közvetlenül éppen a II. osztály termelésének gyors csökkenése idézte elő. *Az európai hadviselő országokban kialakult gazdasági helyzet sem hasonlít tehát a tőkés ciklus egyetlen szakaszára sem.*

6. A világháborúk idején az egyes iparágak termelése rendkívül aránytalanul fejlődik. Ugrásszerűen emelkedik a hadiipar termelése, az iparágak többségét átállítják a haditermelésre, a nyersanyagok

nagy részéből hadianyagokat gyártanak, a békeiparágak termelését elhanyagolják, a fogyasztási cikkek termelése a hadviselő országok többségében rohamosan csökken. Az iparágak közti nagymértékű aránytalanság a háború alatt mégsem idéz elő sem részleges, sem általános túltermelési válságot, mivel a tőkésállam a hadiipar termékeit mind felvásárolja. Ezért az iparágak közti aránytalanságok csak a háború befejezése után okozhatnak részleges gazdasági válságokat.

FÉLBESZAKÍTJÁK-E A VILÁGHÁBORÚK A TŐKÉS TERMELÉSI CIKLUS ALAKULÁSÁT?

A kapitalista országok háborús gazdaságának elemzése azt bizonyítja, hogy a tőkés termelés ciklikus mozgása a világháborúk alatt *átmenetileg megszűnik.* Ekkor a ciklus különböző szakaszai – a válság, depresszió, megélénkülés és fellendülés – még csak megközelítő szabályszerűséggel sem váltják egymást. A világháború idején – mint fentebb láttuk – a gazdasági élet teljesen másképpen alakul, mint békeidőkben, amikor a tőkés termelés ciklikus. A világháborúk idején lehetetlen a túltermelési válság kirobbanása, mert ekkor az általános, periodikus túltermelési válság konkrét feltételei nem alakulhatnak ki. Mindezek alapján helytelen a világháborúk alatti tőkés termelés ciklikus mozgásáról, vagy akár deformált ciklusról is beszélni.

Mendelszon szovjet közgazdász legfőbb érve amellett, hogy a tőkés újratermelés a világháborúk alatt is ciklikus, az, hogy a ciklus a válságtörvény megjelenési formája, a ciklus és a válságtörvény egymástól elválaszthatatlanok. Ezért az a tétel, hogy a háború az újratermelési ciklust félbeszakítja, egyben annyit is jelent, hogy a válságtörvényt meg lehet szüntetni. A háború alatti ciklus tagadása tehát egyben egy nagyon fontos objektív gazdasági törvény érvényesülésének a tagadását jelenti.

Mendelszonnak igaza van abban, hogy a világháborúk a válságok alapját, gyökerét, tehát a kapitalizmus alapvető ellentmondását nem szüntetik meg, sőt a háborúk a társadalmi termelés és egyéni elsajátítás közti ellentmondást óriási mértékben kiélezik. A kapitalizmus alapvető ellentmondása azonban mindig *a termelés és fogyasztás ellentétén,* a termelési eszközök és fogyasztási cikkek termelésének a fizetőképes fogyasztástól való *elszakadásán* keresztül vezet szükségképpen a periodikus túltermelési válságok kirobbanására. Ha ez az

ellentét valamilyen speciális tényező miatt nem éleződik ki, ha a fogyasztási cikkek termelése és a II. osztály termelését közvetlenül vagy közvetve szolgáló termelési eszközök termelése a fizetőképes fogyasztástól nem szakad el – márpedig a világháborúban pontosan ez a helyzet –, akkor periodikus túltermelési válság az alapvető ellentmondás éleződése ellenére sem robbanhat ki.

Ez a megállapítás egyáltalán nem jelenti a marxista törvényfelfogás revideálását. Nem arról van szó, hogy a világháborúk idején a válságtörvényt *meg lehet szüntetni.* Ha valaki amellett foglal állást, hogy a világháborúk idején általános túltermelési válságok nem robbanhatnak ki, nem tesz engedményt az idealizmusnak, hiszen nem azt állítja, hogy ekkor a tőkésállam a válságokat kiküszöbölheti a tőkés újratermelés menetéből, hanem azt, hogy a háborús gazdaságban objektíve olyan *speciális* feltételek jönnek létre, amelyek nem a túltermelési válság kirobbanása irányában, hanem azzal éppen ellentétes irányban hatnak. A termelés ciklikus mozgásáról, a válságtörvény érvényesüléséről pedig csak akkor van értelme beszélni, ha érvényesül a termelés mindkét osztályának a fizetőképes fogyasztástól való elszakadásának a tendenciája. A termelésnek és a fizetőképes fogyasztásnak az ilyen módon való alakulása csak békeidőkben törvényszerű, a világháborúk idején nem, ezért a marxista politikai gazdaságtannak a túltermelési *válságra és a ciklusra* vonatkozó megállapításai nem érvényesek a világháborúk időszakában lezajló újratermelési folyamatra.

A termelés ciklikus mozgása a világháborúk idején megszűnik. A ciklus átmeneti megszakításának azonban nagy ára van. A háború az anyagi értékek sokkal nagyobb pusztítását jelenti, mint a legmélyebb túltermelési válság, nem is szólva arról, hogy a dolgozó lakosság milliói veszítik el életüket a háborús cselekmények során. A tőkés termelés ciklikus mozgásának a világháborúk miatti félbeszakítása tehát a kapitalizmus sokkal nagyobb megrendülését jelenti, mint egy túltermelési válság kirobbanása. A kapitalizmus létét a világháborúk még jobban veszélyeztetik, mint akár a legsúlyosabb világgazdasági válság. Mint láttuk a termelés és fogyasztás között a világháborúk alatt és a túltermelési válság idején is ellenkező aránytalanság alakul ki, s az árukészletek, valamint termelőberendezések egy része is elpusztul a túltermelési válságban. Néhány marxista teoretikus, mint pl. Fred Oelssner, többek között ezért a termelést a világháborúk idején nem egyszerűen ciklikusnak tekinti, hanem a világháborút *lényegében* a ciklus válságfázisával azonosítja, mondván,

hogy a háborúnak „válságfunkciói" vannak. A háborút a válsággal azonosítani még nagyobb hiba, mint a háború alatti termelést ciklikusnak tekinteni. A termelés és fogyasztás közti ellenkező aránytalanság *egészen más módon* és *egészen más tényezők* következtében alakul ki háború idején, mint a túltermelési válságban. Válság alkalmával a raktárak termelési eszközökkel és fogyasztási cikkekkel túltelítettek, háború idején a raktárak üresek. Más okozza a fogyasztási cikkek termelésének csökkenését a válságban és más a háborúban. Oelssner formalizmussal vádolja azokat, akik tagadják a termelés háború alatti ciklikus mozgását, pedig éppen ő esik a formalizmus hibájába, hiszen csak a felszíni folyamatokat vizsgálja, és nem elemzi a *hasonló felszíni* folyamatokat létrehozó, lényegileg eltérő okokat.

Az a tétel, hogy a háborúk lényegében a ciklus válságfázisának szerepét töltik be, még formailag sem állja meg a helyét. Oelssner kifejezésével élve ugyanis a világháború nemcsak „válságfunkciókat", hanem „konjunkturális" funkciókat is betölt. A világháború idején pl. egyes iparágak – így a hadiipar és a hadiipart kiszolgáló iparágak – az Egyesült Államokban az egész nehézipar – rendkívül gyorsan fejlődnek, a növekedés sokszor gyorsabb, mint a tényleges fellendülés idején elért legmagasabb növekedési ütem. Az említett iparágakban igen nagy beruházásokat is eszközölnek. A nagy beruházások – normális körülmények között – pedig éppen a megélénkülés és fellendülés szakaszában valósulnak meg. A háborúk idején a hadiiparban, de más iparágakban is – pl. a műanyagiparban, vegyiparban, gépiparban stb. – rendkívül gyors a technikai fejlődés, melynek eredményeképpen a munka termelékenysége sok területen a sokszorosára emelkedik. Olyan szabadalmakat alkalmaznak a termelésben, amelyeket a háború előtt a monopóliumok megvásároltak, és megakadályozták felhasználásukat. A háború alatt elért technikai fejlődés eredményeinek egy része a békeidőben is felhasználható. (Ez is azt bizonyítja, hogy a háború alatti technikai fejlődés hatása nem korlátozódik a hadiiparra.) A háború alatt gyors ütemben csökken a munkanélküliség, viszont a munkanélküliség csökkenése békeidőben a megélénkülés és fellendülés szakaszát jellemzi. A példákat még lehetne sorolni. Ha valaki a gazdasági folyamatokat formálisan vizsgálja, akkor a háború időszakát akár a fellendülés szakaszával is azonosíthatja, s ezzel még nagyobb hibát követne el, hiszen a világháborúkban a kapitalista rendszer nem erősödik, hanem nagyon megrendül.

A tőkés termelés a világháborúk alatt nem ciklikus, és nem is terv-

szerű. Oelssner, hogy a háború alatti tőkés újratermelés ciklikus jellegét bizonyítsa, hamis alternatívát állít fel. A tőkés újratermelés vagy ciklikus, vagy tervszerű – mondja az alternatíva, s mivel az utóbbi képtelenség, a tőkés újratermelés – Oelssner szerint – a világháború alatt is csak ciklikus lehet. Oelssner alternatívájának helytelensége gazdaságtörténeti alapokból kiindulva is szembetűnő. 1825 előtt nem volt általános túltermelési válság, tehát az újratermelés nem lehetett ciklikus, noha a kapitalizmus Angliában már jóval 1825 előtt kifejlődött. A XVIII. századi angol kapitalizmust mégsem nevezi senki sem tervszerűnek, Oelssner sem, aki összefoglaló munkát írt a monopolkapitalizmus előtti válságok történetéről. Oelssner alternatívája nem állja meg a helyét elméleti tekintetben sem, hiszen nem a termelés ciklikus mozgása és a tervszerűség, hanem a tervszerűség és a spontaneitás az ellentétpár. Ciklikus csak az anarchikus termelés lehet, de az anarchikus termelés rövid időközben még a fejlett kapitalista viszonyok között *sem feltétlenül ciklikus.*

Végül az a körülmény, hogy a háború alatti gazdasági folyamatok nagymértékben megszabják a tőkés termelés háború utáni ciklikus alakulását, egyáltalán nem bizonyítja a tőkés termelés háború alatti ciklikus mozgását. Egyáltalán nem lehet megérteni, hogy az újratermelési ciklus további alakulását miért csak ciklikus termelés szabhatja meg. Az igaz, hogy a tőkés újratermelés folytonos, de ez a folytonosság nem tételezi fel a *ciklus* folytonosságát. A háború kirobbanásával a tőkés újratermelés nem ciklikusan alakul, a háború hatására a tőkés újratermelés arányai nagymértékben megváltoznak, az aránytalanságok sok esetben ellenkező előjelűvé válnak, s a háború idején a tőkés termelés további mozgását lényegében ezek az újonnan kialakuló feltételek szabják meg. Az a tétel tehát, hogy a háború alatt a termelés ciklikus alakulása megszűnik, nem annyit jelent, hogy a háború után folytatódik a háború által félbeszakított ciklus, mint ahogy ezt Henri Claude francia marxista közgazdász feltételezi. A háború a ciklust megszakítja, s a háború utáni ciklus már lényegében nem a háború előtti ciklustól függ, hiszen alakulását alapjában véve a háború alatt kialakuló gazdasági feltételek szabják meg.

A tőkés újratermelési ciklus imperializmusbeli alakulásának egyik sajátossága tehát az, hogy az újratermelési ciklus időnként, a világháborúk idején megszakad, nincs meg az a folytonossága, mint a XIX. században. Ilyenkor túltermelési válság nem robbanhat ki, s a világháborúk már csak ezért is megzavarhatják a túltermelési válsá-

goknak azt a nagyjából szabályos ismétlődését, amely a XIX. századi kapitalizmust jellemezte. Az I. világháború pl. megakadályozta az 1913–1914-es válság elmélyülését. A marxista közgazdászok többsége szerint a II. világháború az 1937–1938-as válság elmélyülését akadályozta meg, Kuczynski szerint pedig a II. világháború egy soron levő periodikus túltermelési válság kirobbanását is megakadályozta. (Kuczynski – mint említettük – az 1937-es válságot közbeeső válságnak tekinti.)

A világháborúk azonban távolról sem csak ennyiben hatnak a tőkés újratermelési ciklusra. A háborúk viszonylag hosszú ideig rányomják bélyegüket a tőkés termelés háború utáni alakulására.

A TŐKÉS ÚJRATERMELÉS ALAKULÁSA A VILÁGHÁBORÚK BEFEJEZŐDÉSE UTÁN

a) *Lehetséges-e általános túltermelési válság közvetlenül a világháború utáni években?*

A tőkésországok termelése a világháborúkat követő években különösen alakult. A háborúban részt vett tőkésországok többségében az ipari össztermelés csökkent (pl. az I. világháború után – 1918–1919-ben – az Egyesült Államokban és Németországban, valamint a németekkel szövetséges európai tőkésországokban). Az összipari termelés csökkenésével egyidejűleg az árak emelkedtek. Elsősorban Németországban, de az Egyesült Államokban is, ahol a fogyasztói árak 13%-kal növekedtek. Más országokban, mint pl. Angliában és Franciaországban, az ipari termelés némileg emelkedett. Angliában 1919-ig 9%-kal növekedett az ipari termelés, de még így is jóval elmaradt a háború előtti szinttől. Egyébként Angliában az első világháború idején a termelés elég szabálytalanul ingadozott, s ez folytatódott 1919-ben is. Franciaországban, noha 1914–1918 között a háborús cselekmények és fontos iparvidékek német megszállása miatt az ipari termelés erősen csökkent, a termelés már gyorsabban növekedett, mint Angliában, de a háború előtti szintet csak 1922–1923-ban érte el.

A tőkésországok termelése tehát nagyon egyenlőtlenül alakult, egyik országé erősen csökkent, másiké emelkedett. A háború utáni első egy-két évben termelési eszközökben és fogyasztási cikkekben *egyetlen tőkésországban sem volt túltermelés,* még mindenütt kisebb-

nagyobb áruhiány jelentkezett, ami Németországban katasztrofális méreteket öltött. A fogyasztási cikkek hiánya a világháború örökségének tekinthető, a háborúban ugyanis az ipart haditermelésre állították át. Ugyancsak a világháború következménye a német és amerikai ipar termelésének háború utáni csökkenése is. Az Egyesült Államok ipari termelése azért csökkent 1918–1919-ben, mert a hadiipari termelés és a hadiipart kiszolgáló iparágak termelése visszaesett. Németország ipari termelése is elsősorban emiatt csökkent, és másrészt, mert Németország a háborúban vereséget szenvedett. Anglia és Franciaország gazdasági helyzetét ugyancsak a világháború befolyásolta. A háború utóhatását tükrözik az áralakulások is. Láttuk, az Egyesült Államokban a fogyasztási árak 13%-kal emelkedtek, mert fogyasztási cikkekben hiány volt (bár itt az áruhiány nem közelítette meg az európai méreteket). Viszont azoknak a cikkeknek az ára, amelyek szorosan kapcsolódtak a hadiipari termeléshez, s amelyekkel szemben a kereslet a háború befejeződése miatt gyorsan csökkent (a békeiparágak növekvő kereslete a háború befejezéséből származó kiesést ugyanis nem tudja egészen pótolni), jelentősen esett. Például a vegyipari cikkek ára a háború alatt 125%-kal emelkedett – 1918–1919-ben pedig 14%-kal csökkent, a fémek és fémtermékek ára 5%-kal esett. Ez az árcsökkenés már csak azért is jelentős, mert mindkét termelési ágban igen nagy hatalomra tettek szert a monopóliumok. Mivel az I. világháború utáni egy-két évben minden tőkésország gazdaságát elsősorban az áruhiány jellemezte, *sehol sem alakultak ki az általános túltermelési válság konkrét feltételei.* Legfeljebb *részleges* válságról lehet szó pl. az Egyesült Államokban az említett cikkek (vegyicikkek és fémáruk) termelésében. Az acéltermelés az Egyesült Államokban 1918–1919-ig 10 millió tonnával, 23%-kal csökkent. Annak eldöntése, hogy az Egyesült Államokban 1918–1919-ben részleges válság zajlott-e le, vagy pedig az egyes területeken bekövetkező termeléscsökkenést az átállás nehézségei okozták, külön vizsgálatot igényelne.

A II. világháború után ugyanúgy, mint 1918–1919-ben, az ipari termelés több országban nagymértékben csökkent. Németország termelése pl. 1946-ban a háború előtti színvonal 31%-ára zuhant, Japánban az 1944-ben elért 146 pontról 1946-ban 34-re (a bázisév 1937), a csökkenés tehát csaknem 80%-os. A termelés általában a fasiszta Németországgal szövetséges tőkésországokban esett a legnagyobb mértékben. A termelés csökkenését azonban ugyanúgy, mint az I. világháború után, nem a túltermelés, hanem Németország és szö-

vetségeseinek háborús összeomlása, veresége, a háborús pusztítás váltotta ki. A világháború idején termelési eszközökben és fogyasztási cikkekben óriási hiány volt, ezért a fasiszta Németországban és a vele szövetséges országokban bekövetkezett nagyarányú termeléscsökkenést semmiképpen sem lehet túltermelési válságnak tekinteni, azzal azonosítani, már csak azért sem, mert a fogyasztási cikkek előállítása az ipari össztermelés gyors zuhanása ellenére – bár nagyon alacsony szintről – jelentősen emelkedett. A gazdasági folyamatok most is merőben különböztek a válságban lejátszódó eseményektől. Így pl. az óriási áruhiány miatt mindenütt gyorsan emelkedtek az árak, erős infláció játszódott le. Igen nagyarányú infláció bontakozott ki Japánban, ahol az árak 1946-ban az 1937-es színvonal 13-szorosára, 1949-ben 166-szorosára emelkedtek. Ausztriában 1947-ben 4,5-szeresére, Olaszországban 55-szörösére növekedtek az árak 1937-hez képest.

A termelés jelentősen csökkent több, a II. világháborúban győztes tőkésországban is, így az Egyesült Államokban és Kanadában. Az Egyesült Államokban az ipari termelés 28%-kal csökkent. Ezekben az országokban sem lehet azonban a termelés csökkenését általános túltermeléssel magyarázni, hiszen a fogyasztási, különösen a tartós fogyasztási cikkek termelése ugrásszerűen emelkedett, ami általános túltermelési válság idején nem fordulhat elő. Az Egyesült Államok 28%-os termeléscsökkenését azonban a béketermelésre történő átállás kétségtelen nehézségei nem magyarázzák meg teljesen, hiszen pl. míg az acéltermelés az Egyesült Államokban 11 millió tonnával csökkent, ezzel egy időben az európai országokban óriási acélhiány lépett fel, s az európai országok a súlyos devizahiány miatt voltak kénytelenek az acélvásárlást korlátozni. Az amerikai ipari termelés csökkenésében tehát kétségtelenül szerepet játszott az acélipar és a fémmegmunkáló gépipar *részleges* válsága is.

A fasiszta Németországgal szemben háborút viselő tőkésországok közül Franciaországban és Angliában emelkedett a termelés. Franciaország a világháborúban, főként a német megszállás miatt erősen elszegényedett és itt is igen erős infláció fejlődött ki. A nagykereskedelmi árindex 1937-hez képest 1946-ban a hétszeresére, 1947-ben a 11-szeresére emelkedett, s az infláció azóta is tart.

A tőkésországok gazdasági fejlődése a világháborúkat követő években azt mutatja, hogy *közvetlenül* a világháborúk után *nem lehetséges általános* túltermelési válság kirobbanása. Ebben az időben a gazdasági fejlődés még *legnagyobbrészt nem ciklikus,* bár a háború befejeződése után a békegazdaságra történő átállás alapján hamarosan létre-

jönnek a tőkés termelés ciklikus fejlődésének feltételei. A tőkés újratermelés tehát *nem válik mindjárt a háború befejezése pillanatában ciklikussá,* hanem csak bizonyos idő elteltével. Ez az idő azonban – a békeiparágak termelésének gyors felfutása miatt – *elég rövid.* A kapitalizmus alapvető ellentmondásának talaján ekkor a termelés és fogyasztás közt újból ellentét, aránytalanság fejlődik ki, s ennek az aránytalanságnak a kiéleződése – ami a világháború következtében a különböző tőkésországokban más-más időben következik be – újból általános túltermelési válság kirobbanását idézi elő. A tőkés újratermelés újból felveszi azt a hullámszerű, nagyjából szabályszerű visszaeséseken keresztüli mozgást, ami rá a békeidőben jellemző.

Bár a világháborúk alatt és az utáni években általános túltermelési válság nem robbanhat ki, a háborús cselekmények sokkal jobban megrázzák a tőkés gazdaságot, mint a legmélyebb túltermelési válság. Néhány vezető tőkésországban a termelés is sokkal mélyebbre zuhan, mint akár az 1929–1933-as túltermelési válságban. Mindez azonban nem indokolja, hogy a világháborúkat követő és világháborúk által kiváltott gazdasági és társadalmi megrázkódtatást *lényegében* a túltermelési válságokkal egy kategóriába soroljuk. Mendelszon tulajdonképpen ezt teszi, amikor a marxista közgazdasági irodalomba bevezeti a hadiinflációs válságok kategóriáját. Sőt Mendelszon szerint a háborút követő időben *világgazdasági válság* bontakozott ki, amelynek keretén belül az Egyesült Államokban 1945–1946-ban részleges válság zajlott le, ugyanitt megvoltak a hadiinflációs válság nyomai is, az európai hadviselő országokban és Japánban pedig hadiinflációs válság következett be. Mendelszon ezért különleges fajtájú világgazdasági válságról beszél, amelyben a túltermelés jelenségeinek másodlagos szerepük van, lényegét a hadiinflációs jelenségek adják. S mivel Európában és Japánban a hadiinflációs válságok jóval mélyebbek voltak, mint pl. az Egyesült Államokban az 1945–1946-os részleges és az 1948–1949-es általános túltermelési válság, Mendelszon szerint az említett országok gazdaságát a háború utáni években a *válságok* jobban megrázták, mint az Egyesült Államok gazdaságát. „Lehet-e pl. a japán gazdaság fejlődését – írja Mendelszon – az utolsó 12 évben mint válságmentes fejlődést tekinteni, szemben az amerikai gazdaság válságok által megszakított fejlődésével? Nem világos tehát, hogy a japán gazdaságot ezekben az években válságok okozta megrendülések, az egész gazdasági élet szétzilálása és az újratermelési folyamat zavarai jellemezték, amelyek összehasonlíthatatlanul mélyebbre hatottak, súlyosabbak voltak, mint az Egyesült Államokban?

Ezeket (a hadiinflációs válságokat pl. Japánban) semmiképpen sem helyes csak azért ignorálni, mert nem felelnek meg a klasszikus ciklus sémájának."[8] Mendelszon a „hadiinflációs válságokat", konkréten a II. világháború utáni „világgazdasági válságot", úgy tárgyalja, mint a háború alatti és *a háború által deformált ciklus lezárását*. Mendelszon teóriája szerint a hadiinflációs válság tulajdonképpen úgy zárja be a háború által deformált ciklust, mint pl. az 1929–1933-as válság az 1920–1921-es túltermelési válság után kezdődő ciklust.

Mendelszon a hadiinflációs válságok teóriájának a kidolgozásával következetesen végigvitte azt a gondolatot, hogy a ciklus a világháborúk idején is folytatódik. Nála a különleges fajta, a háború által deformált, a szokásos ciklustól merőben eltérő ciklus, különleges, a klasszikustól különböző válságba, hadiinflációs válságba torkollik. A háborús időkre s a háborút követő „hadiinflációs válságra" is az alultermelés a jellemző. Mendelszon mindkét esetben ugyanazt a hibát követi el: a háborús, a békés gazdaságtól merőben eltérő gazdaságra a ciklus és a válság kategóriáját – amely a tőkés gazdaság világháborúkon kívüli időszakára jellemző – bár átalakított formában, de mindenképpen rá akarja húzni. Nem fogadható el Mendelszonnak az az érvelése sem, hogy mivel a túltermelési válság is és a hadiinflációs válság is a kapitalizmus alapvető ellentmondásának terméke, mindkettő a válság kategóriájába sorolható. Ilyen alapon minden, a kapitalizmusra speciálisan jellemző jelenséget azonos kategóriába lehetne sorolni, hiszen minden ilyen jelenség szorosan kapcsolódik az alapvető ellentmondáshoz. Ekkor azonban minőségileg különböző kategóriákat kevernénk össze, mint ahogy azt Mendelszon is teszi a túltermelési és az ún. hadiinflációs válságok esetében.

Van azonban Mendelszon teóriájának egy nagyon fontos és nagyon helyes magva, ami ezt a válságelméletet meglevő hibája ellenére is nagyon értékessé teszi. Amikor a hadiinflációs válságokat vizsgálja, tulajdonképpen részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a világháborúk alatt, és közvetlenül a világháborúk után az általános túltermelési válság kirobbanásának lehetetlensége semmit sem javít a kapitalizmus helyzetén. Ellenkezőleg, az egész tőkés világrendszert tekintve a gazdasági életet még súlyosabb konfliktusok, ellentmondások, zavarok jellemzik, mint a legnagyobb túltermelési válságok idején, sok tőkésországban a termelés soha nem látott mértékben esik,

[8] *Mendelszon:* Wirtschaftskrisen und Wirtschaftszyklen nach dem zweiten Weltkrieg. Konjunktur, Krise, Krieg. Berlin 1959. 22. old.

s a szociális-politikai ellentétek, s elsősorban a tőkés- és munkásosztály közti ellentét, éppen a világháborúk idején és közvetlenül azután éleződnek ki leginkább. A világháborúk idején tehát a kapitalizmus óriási, soha nem látott mértékben megrendül. A kapitalizmus a világháborúk idején és közvetlenül a háború befejezése után olyan értelemben jut válságba, amennyiben stabilitása megrendül és a világháború súlyos gazdasági helyzetet, áruhiányt, inflációt, anyagi értékekben és emberéletben óriási pusztításokat idéz elő, amennyiben az osztályellentétek a végsőkig kiéleződnek – mert a világháború a dolgozók helyzetét elviselhetetlenné teszi – s ez a kapitalizmust bukással fenyegeti. A világháborúnak mindezeket a következményeit Mendelszon kitűnően ábrázolja, s ezzel tulajdonképpen bebizonyítja, hogy a ciklus rendellenes alakulása és a túltermelési válságok bizonyos ideig történő elmaradása nem a tőkés társadalom megszilárdulásának, *hanem éppen hanyatlásának a kifejezője*. Nem lehet megérteni azonban, hogy ezeket a következményeket, ellentmondásokat miért kell egy, a túltermelési válságokkal közeli rokonságba hozott kategóriába szorítani, s pl. a II. világháborút közvetlenül követő évben lezajló gazdasági eseményeket, mint egy deformált ciklust lezáró világgazdasági válságot tekinteni.

Mendelszonnak az a megállapítása, hogy az 1920–1921-es és az 1948–1949-es válság után egy új ciklus kezdődött el, bizonyos fenntartásokkal elfogadható. A túltermelési válság fő fészke mindkét esetben az Egyesült Államok gazdasága volt. Ebben az országban a békeiparágak össztermelése egyik világháború idején sem csökkent, a termelés és fogyasztás közti ellenkező aránytalanság úgy alakult ki, hogy a fizetőképes kereslet, illetve az egyéni fogyasztás gyorsabban nőtt, mint a fogyasztási cikkek termelése. A béketermelésre történő átállás után a II. osztály, s különösen a tartós fogyasztási cikkek termelése ugrásszerűen megnövekedett, ugyanakkor az egyéni fogyasztást az árak és a munkanélküliség gyors emelkedése erősen korlátozta. Például 1918–1920-ig a foglalkoztatottak száma 2,8 millióval, 1921-ig 6,5 millióval csökkent, a fogyasztói árak pedig 1918–1920-ig 30%-kal emelkedtek. A II. világháború után a teljes munkanélküliek száma 1944–1948 között 670 000-ről 2 064 000-re nőtt, a fogyasztói árak pedig ugyanezen idő alatt 37%-kal növekedtek. Valamelyest a munkabérek is emelkedtek, de nem olyan mértékben, hogy a foglalkoztatottság csökkenése következtében beállott kiesést ki tudták volna egyenlíteni. Az 1920–1921-es és az 1948–1949-es válság előtt az Egyesült Államok gazdasági helyzete szokatlanul alakult: a munkanélküliség

növekedett, a fizetőképes kereslet viszont csökkent a termelés emelkedése idején. Mégis, a termelés visszaesését mindkét esetben mint általános és jellegzetes, háború utáni túltermelési válságot tekinthetjük, hiszen mindkét világháború után érvényesült a termelésnek a fizetőképes fogyasztástól történő elszakadásának a tendenciája, az újratermelés hamar ciklikussá vált, melynek nyomán a fizetőképes fogyasztáshoz képest túltermelés következett be. A termelés mindkét termelési osztályban csökkent, de az I. osztályban jóval nagyobb mértékben. Az 1920–1921-es és az 1948–1949-es években jelentkeztek mindazok a sajátosságok – a termeléscsökkenés, a munkanélküliség növekedése, az árak és a fizetőképes kereslet csökkenése –, amelyek a túltermelési válságokat jellemzik. Az 1920–1921-es és az 1948–1949-es válság tehát merőben különbözött azoktól a visszaesésektől, amelyek pl. az Egyesült Államokban 1918–1919-ben és 1945–1946-ban jelentkeztek. Ezek a túltermelési válságok egyben jelezték, hogy az Egyesült Államokban, s az I. világháború után az Egyesült Államokon kívül Angliában és Franciaországban a tőkés újratermelés már ciklikusan alakult – hiszen túltermelési válság csak a ciklus fejlődése nyomán következhet be –, s hogy befejeződésük után egy új ciklus kezdődött. (Az 1920–1921-es és az 1948–1949-es válság egy-egy „csonka" ciklust zárt le.)

Az I. világháború után Németországban és a vele szövetséges tőkésországokban, a II. világháború után az európai tőkésországokban és Japánban a tőkés újratermelési ciklus egészen más módon állt helyre, mint az Egyesült Államokban. Ezekben az országokban a világháborúk után nem fejlődött ki általános túltermelési válság. Ez nem volt véletlen, hiszen itt a termelés a háború utáni időben a háború következtében nagyon alacsony színvonalra zuhant, viszonylag hosszabb ideig nem a túltermelés, hanem az alultermelés jelentett problémát. Az említett országok ipari termelésének alakulását a II. világháború után a következő oldalon levő táblázat adatai szemléltetik.

Az adatok azt bizonyítják, hogy ezekben az országokban a termelés csak a világháború miatt esett vissza, hogy nemcsak a világháborút követő egy-két évben, hanem *hosszabb időn át* nem robbant ki általános túltermelési válság. A termelés fokozatos emelkedésével párhuzamosan lassanként a termelés ciklikus mozgásának feltételei is helyreálltak – bár később, mint az Egyesült Államokban –, hiszen ezekben az országokban a háborús gazdaságról áttértek a békegazdaságra. Ezzel *egy új ciklus* kezdődött, mert a háború következtében a gazdasági fejlődés feltételei *egészen mások* voltak, mint a világ-

*Az ipari termelés alakulása a II. világháború után**
(1937 = 100)

Év	Japán	Nyugat-Németország	Anglia	Franciaország	Olaszország	Belgium	Hollandia
1944	146	—	—	35	—	—	43
1945	61	—	—	46	—	31	32
1946	34	31	90	77	—	72	75
1947	40	37	98	91	93	86	95
1948	52	56	109	104	98	92	114
1949	65	80	116	113	104	94	127

* Forrás: Statistical Yearbook of the United Nations 1949—1950., Konjunktur, Krise, Krieg. I. kot. I. köt Berlin 1959. 94. old.

háború előtt. Míg az Egyesült Államokban az 1920-as és az 1950-es években lezajló ciklust egy-egy túltermelési válság vezette be – most az ún. csonka ciklusoktól eltekintünk – és ennyiben az említett ciklusok alakulásában semmi rendkívüli nem volt, addig az I. világháború után Németországban és a vele szövetséges országokban, a II. világháború után a már említett és többek közt az előző táblázatban felsorolt országokban a ciklust *nem előzte meg* egy túltermelési válság. Az a tétel, hogy a ciklus kezdete és befejezése a túltermelési válság, az említett országokra ebben az időszakban nem alkalmazható mechanikusan, hiszen a ciklus normális mozgását itt a világháborúk rendkívüli mértékben megzavarták. A válságszakasz elmaradása közvetlenül a világháborúk után az egyes tőkésországokban, a tőkés újratermelési ciklus imperializmusbeli alakulásának egyik leglényegesebb sajátossága.

Az európai tőkésországokban és Japánban a II. világháború után az új ciklus nem pontosan egy időben jött létre. Nyugat-Németországban és Japánban az új ciklus kb. 1948–1949-ben kezdődött meg. A termelés mindkét országban ekkor kezdett erőteljesen emelkedni. Ellenben Angliában és Franciaországban a ciklus korábban, 1946–1947-ben kezdődött, hiszen itt 1948-ban az ipari termelés már meghaladta az 1937-es színvonalat. Nagyjából hasonló a helyzet Hollandiában, Belgiumban és még más európai tőkésországokban. Minthogy a II. világháború a tőkésországokat különböző mértékben és módon érintette, az új ciklus is különböző időben kezdődött el. Mendelszonnak azt a tételét, hogy az 1920–1921-es és az 1948–1949-es válsággal új ciklus kezdődött, részben ezért lehet csak bizonyos fenn-

tartással elfogadni, s részben pedig azért, mert az I. és II. világháború után nem mindenütt robbant ki túltermelési válság.

b) *A világháborúk utóhatásai a világháborúkat követő tőkés újratermelési ciklusra*

Az I. fejezetben foglalkoztunk a beruházásoknak, s ezen belül az állótőke-felújításoknak és a felhalmozásnak a tőkés újratermelési ciklusban betöltött szerepével. Láttuk, hogy ha a beruházások tartósak és nagyarányúak, akkor az ipari össztermelés általában növekszik, s a megélénkülés és fellendülés szakasza meghosszabbodik. Ekkor a beruházások viszonylag hosszabb ideig képesek áthidalni a termelés és fogyasztás közt szükségképpen éleződő ellentétet.

A világháborúk önmagukban előidézik a beruházások nagyarányú növekedését a háborút követő ciklusban. Ekkor az elhasznált állótőkék tömeges pótlása meggyorsul, az állótőkék bővítése pedig nagy arányokat ér el, mert a világháborúk idején a beruházások gyakran abszolút mértékben is csökkennek. E jelenség azzal magyarázható, hogy a háború alatt az óriási mérvű hadianyagtermelés a rendelkezésre álló nyersanyagok nagy részét felszívja, s ugyanígy a munkaerő jelentős részét is a haditermelésben foglalkoztatják. Ezért nincs elegendő anyag és munkaerő, amellyel a beruházásokat megvalósítanák s az állótőkéket maradéktalanul felújíthatnák. Ráadásul a háború alatti beruházások igen egyenlőtlenül oszlanak el. A beruházások túlnyomó részét a hadiiparban eszközlik, a békeiparágakkal pedig mostohán bánnak. A békeiparágakban kiesett beruházásokat tehát a háború után kell pótolni. Hogy a világháborúnak ez a hatása mennyiben érvényesül, elsősorban a háború méreteitől, súlyosságától és attól függ, hogy a háború mennyire köti le a különböző tőkésországok gazdaságát. Az I. világháború pl. sokkal kevésbé hatott ilyen irányba, mint a második. Sok függ attól is, hogy a háborúnak ezt a hatását egyéb, a háborútól független ellentétes tényezők mennyire ellensúlyozzák (pl. új piacok feltárásának befejeződése, a vasútépítkezés befejeződése stb.). Mindenesetre tény az, hogy pl. az Egyesült Államokban az I. világháború utáni ciklusban a beruházások jelentősen emelkedtek, és jóval meghaladták a háború előtti színvonalat. Míg 1904-től 1913-ig a privát összberuházások – 1929-es árakon számítva – évi átlagban 10,7 milliárd dollárt tettek ki, addig 1919–1928 között évi átlagban 15,7 milliárd dollárt. A világháborúnak ez a szerepe sokkal világ-

gosabban jutott kifejezésre a II. világháború után. Ha az Egyesült Államok háború alatti beruházásainak alakulását vizsgáljuk, a következő képet kapjuk:

*A bruttó nemzeti termék és a beruházások alakulása az Egyesült Államokban 1929-ben és a II. világháború idején**
(milliárd dollár)

Év	Bruttó nemzeti termék	Bruttó magán-beruházás	A bruttó nemzeti termék %-ában	Beruházások tartós term. fel-szerelésekben	A bruttó nemzeti termék %-ában
1929	103,8	15,8	15,3	6,4	6,2
1940	100,5	13,0	12,9	6,1	6,1
1941	125,3	17,2	13,7	7,7	6,1
1942	159,6	9,3	5,8	4,7	3,0
1943	192,6	4,6	2,4	3,8	1,9
1944	210,6	5,7	2,7	5,3	2,5
1945	213,1	9,1	4,3	7,1	3,3

* Forrás: Historical Statistics of the United States 1789—1945.

A beruházások a második világháború utolsó éveiben olyan mértékben csökkentek, hogy még az amortizációt sem fedezték. Így az ipari termelés gyors növekedése idején a társadalmi össztőke értékben nem növekedett, hanem csökkent. Az Egyesült Államok termelési berendezései a II. világháborúban elavultak, annál is inkább, mert a beruházások volumene a 30-as években is nagyon alacsony volt, messze elmaradt az 1929-es színvonaltól. A beruházások csökkenésén belül nagyon jelentősen estek a lakásépítkezésre fordított összegek. A lakásépítkezések a háború előttinek csupán kis hányadát tették ki. Míg 1940-ben a lakásépítkezésekre fordított kiadások összege 3185 millió dollár volt, addig 1945-ben csupán 1356 millió dollár. 1940-ben 603 ezer, 1945-ben csupán 209 ezer lakás építését kezdték meg. A lakáshelyzetet az 1930-as évek rossz gazdasági helyzete is súlyosbította. 1930-ban 330 ezer, 1935-ben csak 221 ezer lakást építettek.[9] Az Egyesült Államokban tehát a II. világháború után égetően szükségessé vált az állótőkék tömeges felújítása és a lakásépítkezések kiterjesztése.

[9] Lakásépítkezésre vonatkozó adatok forrása: Statistical Abstract of the United States 1958.

Az európai tőkésországok háború alatti beruházásairól megbízható, átfogó adatok nincsenek. Az azonban bizonyos, hogy az európai országokról még inkább elmondható mindez, mert az európai országok gazdaságát a II. világháború sokkal jobban megrázta, mint az Egyesült Államokét, s az európai országok gazdasági ereje a II. világháború idején is jóval kisebb volt. Bizonyítja ezt pl. a lakásépítkezések alakulása Angliában a háború alatt. Míg 1939-ben Angliában 221 ezer lakást építettek, 1941–1944 között átlagban évenként 11 ezret és 1945-ben 3 ezret.

Az állótőkék tömeges, rendkívül nagyarányú felújítása, az új beruházások létesítése – ami annak a következménye volt, hogy e téren kb. másfél évtizedes elmaradást kellett pótolni – tartós és erős konjunktúra alapjává vált a tőkés világgazdaságban. A beruházások hosszú időn át nagy keresletet támasztottak az I. osztály termelésével szemben, ezért a társadalmi össztermelést viszonylag gyors ütemben lehetett növelni. A társadalmi össztermelés növekedése alapot adott a foglalkoztatottság viszonylagos magas színvonalának, ami főként a II. osztály termelése szempontjából volt igen fontos. Így az állótőkék tömeges felújítása, a beruházások ugrásszerű emelkedése minden termelési ágban éreztette hatását. A beruházások az Egyesült Államokban a II. világháború után az alábbiak szerint alakultak:

A bruttó nemzeti termék és a beruházások alakulása az Egyesült Államokban 1945-től 1958-ig
(milliárd dollár, mindenkori áron)*

Év	Bruttó nemzeti termék	Bruttó hazai magánberuházás	%	Bruttó beruházás tartós term. felsz.-ben	%
1945	213,1	9,1	4,3	7,1	3,3
1950	285,0	51,2	18,0	21,1	7,4
1951	328,2	56,8	17,3	23,1	7,0
1953	363,2	50,3	13,8	24,2	6,6
1954	361,1	48,3	13,4	22,4	6,2
1956	414,6	65,9	15,9	28,0	6,7
1957	442,5	66,6	15,0	28,5	6,4
1958	441,7	54,9	12,4	22,9	5,2

* Forrás: Historical Statistics of the United States 1789—1945., Statistical Abstract of the United States 1958., Federal Reserve Bulletin 1959 szeptember.

A táblázatból látható, hogy az 1950-es években a beruházások volumene és a bruttó társadalmi termékhez viszonyított aránya sokszorosan meghaladta a háború alatti színvonalat, sőt a beruházások %-os aránya – különösen a tartós termelési felszerelések esetében – többször túlszárnyalta az 1929-ben elért kiugró színvonalat is. (Lásd az előző táblázatot is.) A beruházások ilyen hatalmas volumene és aránya kifejezi az Egyesült Államokban az 1950-es évek első felében lezajlott viszonylag igen gyors gazdasági fejlődést. Igen nagyarányúak voltak az építkezésekre, s ezen belül a lakásépítkezésekre fordított kiadások. Az amerikai lakásépítkezések a II. világháború után a következőképpen alakultak:

*Lakásépítkezések az Egyesült Államokban a II. világháború után**

Megnevezés	Évek								
	1945	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957
Megkezdett lakásépítkezések a lakások száma szerint (1000 lakás)	209	1396	1091	1127	1104	1220	1329	1118	1042
Lakásépítkezésekre fordított kiadások milliárd dollár	1,3	14,4	13,1	13,5	14,3	15,7	18,9	17,9	17,0

* Forrás: Statistical Abstract of the United States 1958.

Igen nagyarányúak voltak a beruházások a II. világháborút követő új ciklusban az európai tőkésországokban is, így Nyugat-Németországban és Angliában. Sőt, a beruházások aránya Nyugat-Németországban jóval túlhaladta az Egyesült Államokban megvalósult beruházások arányát. Angliában és Nyugat-Németországban a beruházások a túloldali táblázat adatai szerint alakultak.

Franciaországban a beruházásoknak a bruttó társadalmi termékhez viszonyított aránya 16 és 18% között mozgott. Ez is nagyon jelentős. Azt látjuk tehát, hogy az európai tőkésországokban a beruházá-

A bruttó társadalmi termék és a beruházások alakulása Angliában és Nyugat-Németországban 1950-től 1957-ig
(milliárd fontsterling, illetve milliárd DM)

Év	Anglia (milliárd fontsterling)			Nyugat-Németország (milliárd DM)		
	Bruttó társadalmi termék	Bruttó beruházások	%	Bruttó társadalmi termék	Bruttó beruházások	%
1950	11,7	1,7	14,8	97,2	18,4	19,0
1951	12,8	1,9	14,9	119,6	22,2	18,6
1952	13 9	2,1	15,3	134,2	25,4	19,0
1953	14,9	2,4	16,0	143,7	28,6	19,9
1954	15,9	2,6	16,2	153,9	32,2	20,9
1955	16,9	2,9	16,9	175,6	39,7	22,6
1956	18,3	3,1	17,2	193,4	44,3	22,9
1957	19,4	3,4	17,5	209,6	46,1	22,0

* Forrás: Statistisches Jahrbuch fur die Bundesrepublik Deutschland 1958.. Annual Abstract of Statistics. London 1958.

sok aránya valamivel meghaladta az Egyesült Államok beruházásait, Nyugat-Németországban pedig messze felülmúlta a többi tőkésországban megvalósult beruházásokat. Ebben speciális tényezők nagy szerepet játszottak, melyeknek elemzésére a következő fejezetekben visszatérünk.

*Lakásépítkezések Angliában és Nyugat-Németországban a II. világháború után**
(ezerben)

Megnevezés	1939	1941—1944	1945	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957
Anglia	221,7	11,2 (évi átl.)	3,0	205,4	201,8	248,3	326,8	354,1	324,4	307,6	307,5
Nyugat-Németország	116,0	–		535,0	456,0	482,0	562,0	595,0	600,0	543,0	501,0

* Forrás: Annual Abstract of Statistics. London 1958. és Statistisches Jahrbuch fur die Bundesrepublik Deutschland 1958.

Angliában és Nyugat-Németország háború utáni konjunktúrájában az összberuházásokon belül igen nagy szerepük volt a lakásépítkezéseknek. A lakásépítkezés a II. világháború befejeződése után a gazdasági élet normalizálódásával ugrásszerűen megnövekedett, amit a világháború idején erősen fokozódó lakásínség tett szükségessé.

A világháborúban részt vett vezető tőkésországok háború utáni nagyarányú beruházásait egyedül az állótőkék tömeges felújítása nem magyarázza meg. A nagyarányú beruházásokban igen nagy szerepe volt – elsősorban az európai tőkésországokban – a *háborús károk helyreállításának.* Az elpusztult gyárépületek, gépi berendezések, raktárak, utak, vasutak, szállítóeszközök, lakóházak és bútorok pótlása szintén nagyarányú beruházásokat követelt, és hosszú ideig jó konjunktúrát biztosított elsősorban az I. osztály termelése számára. Bár az Egyesült Államok gazdaságát közvetlen háborús károk nem érték, a háborús károk helyreállítása Európában közvetett úton mégis éreztette hatását az amerikai gazdaságban. Az európai tőkésországok legyengülése, nagy veszteségei, valamint az a körülmény, hogy a háborús károk helyreállítása gazdasági erejük jó részét lekötötte, szerepet játszottak abban, hogy az Egyesült Államok a II. világháború befejezése után hatalmas exporttöbbletet tudott elérni. A nagyarányú áruexport, s a gyorsan növekvő amerikai tőkekivitel jelentős mértékben élénkítette az amerikai gazdasági életet.

Láttuk, hogy a hadigazdaságra való átállással a békeiparágak, általában a fogyasztási cikkek termelése az Egyesült Államokon kívül minden vezető tőkésországban csökkent, s a termeléscsökkenés olyan mérvű volt, hogy a tőkésországok jó részében bekövetkező reálbércsökkenés ellenére sem tudták kielégíteni a fogyasztási cikkekkel szembeni keresletet. A fogyasztási cikkek termelése és a fizetőképes kereslet között minden tőkésországban, még az Egyesült Államokban is ellenkező aránytalanság alakult ki. A legnagyobb hiány a tartós fogyasztási cikkekben mutatkozott. A II. osztály alacsony termelése miatt a lakosság jövedelmének egy részét nem tudta elkölteni (természetesen elsősorban a lakosság jobb módú rétege), hanem megtakarította azzal a céllal, hogy a háború után vásárolja meg a szükséges fogyasztási cikkeket. A lakosság az el nem költött jövedelmeket takarékban helyezte el. Varga Jenő szerint a vezető tőkésországokban a takarékbetétek állománya a következőképpen alakult:

*Takarékbetétek alakulása 1939—1944-ig**
(milliárdban)

Megnevezés	1939	1944	Növekedés %-ban
Egyesült Államok (dollár)	14,0	56,1	300
Anglia (fontsterling)	1,4	4,4	214
Franciaország (frank)	67,0	168,0	136
Németország (márka)	20,0	81,0	305

* Forrás: *Varga Jenő:* A tőkés gazdaság a II. világháború után. Szikra 1947. 252. old.

Az el nem költhető és a lakosság által megtakarított jövedelmeket *elhalasztott keresletnek* nevezzük. A II. világháború alatt tekintélyesre duzzadt elhalasztott kereslet a háború befejezése után a fogyasztási cikkek, s elsősorban a tartós fogyasztási cikkek piacára zúdult, ami a tőkés gazdaságok számára a háború utáni években jelentős konjunkturális tényezőt jelentett. Lehetővé vált a II. osztály termelésének növekedése, ez pedig égetően szükségessé tette a tőkeberuházásokat, az állótőke tömeges felújítását A háború alatt felduzzadt elhalasztott kereslet tehát megadta az állótőke-felújítások és új beruházások számára az első impulzust.

Az erősen megfogyatkozott *raktárkészletek háború utáni feltöltése* ugyancsak jelentősen növelte a békeiparágak termelésével szembeni keresletet. Ezt a keresletet elsősorban a kereskedő tőkések támasztják, akik az áruforgalom zavartalan lebonyolítása érdekében megfelelő készletet tartalékolnak. Mindaddig, amíg a megfelelő készletet el nem érik, az ipartól rendszeresen rendelnek árukat. Így az ipari tőkéseket a világháború után a raktárkészletek feltöltése is a beruházások növelésére ösztönözte. Ez a tényező különösen Európában játszott nagy szerepet, mert itt a készletek a háború végére úgyszólván minden árucikkben erősen megfogyatkoztak.

A II. világháború tehát meghatározott speciális tényezőkön – így az állótőkék tömeges felújításán és kibővítésén, a nagyarányú lakásépítkezéseken, a háborús károk helyreállításán, az elhalasztott keresleten és a raktárkészletek háború utáni feltöltésén – keresztül nagy hatást gyakorolt a háborút követő, nagyjából 1948-ban elkezdődő új tőkés termelési ciklusra. Nagyrészt ezeknek a tényezőknek, s ezeken belül is az állótőkék tömeges felújításának és kibővítésének köszön-

hető, hogy az új ciklusban a fellendülés igen erőteljes és igen tartós volt, hogy a vezető tőkésországok termelése viszonylag igen gyors ütemben emelkedett. Ahol a háború utóhatásai erősebben hatottak, tehát Európában és Japánban, ott az ipari össztermelés is gyorsabban emelkedett. Az Egyesült Államokban, melynek gazdaságát a II. világháború kevésbé érintette, sőt az ipari termelése a háború alatt kétszeresére emelkedett, az új ciklusban az ipari termelés már jóval lassabban növekedett. Az I. világháború után a tőkésországok ipari termelése jóval lassabban emelkedett, mint a II. világháború után, s ez nem véletlen. Az I. világháború – mivel kisebb méretű volt – utóhatásaiban kevésbé befolyásolta a tőkés újratermelési ciklust. Az állótőkék tömeges felújításának és kibővítésének a háborús károk helyreállításának a konjunkturális szerepe sokkal kisebb volt, mint a II. világháború után.

A világháborúk – elsősorban a II. világháború – utóhatásai nagymértékben, spontán módon és átmenetileg befolyásolták a tőkésországok gazdasági helyzetének alakulását. Az állótőkék tömeges felújításának és kibővítésének befejeződésével, a háborús károk helyreállításával stb. ezek a speciális tényezők kimerültek, s vége szakadt az ipari termelés igen gyors ütemű növekedésének is. Az 1960-as években a tőkés világ ipari termelése minden valószínűség szerint lassabban növekszik majd, mint az 1950-es években.

c) *A gyors technikai fejlődés hatása a II. világháború utáni ciklusra*

A II. világháború utáni nagy beruházások nemcsak az előbb ismertetett tényezők következményei voltak, hanem a II. világháborúban és a II. világháború után kibontakozó gyors technikai fejlődésnek is.

Ismeretes, hogy a haditechnika a háborúk idején nagyon gyorsan fejlődik. Ez a fejlődés azonban nem korlátozódik a hadiiparra, hanem erősen érezteti hatását a békeiparágakban is. Háború idején a haditermelés növelése és a munkaerő-hiány, főleg a szakmunkáshiány csökkentése érdekében nagyon sok olyan új technikai eljárást alkalmaznak, amelyek minden további nélkül felhasználhatók a békeiparban is. Utalni lehet itt a fémmegmunkáló gépek tökéletesítésére, új, sokkal termelékenyebb szerszámgépek beállítására, amelyek sokszorosan csökkentették a munkaidőt, s amelyek a munkafolyamatok felbontásával és leegyszerűsítésével a nem szakképzett munkaerők fokozottabb alkalmazását is lehetővé teszik. Nyilvánvaló, hogy a fém-

megmunkálásra fordított időt nemcsak a hadiiparban kell leszorítani, ezért a technikai fejlődés – legalábbis a háború befejezése után – a békeiparágakban is kiváltja a beruházások jelentős növekedését.

A háború a hadiiparral és a hadiipart kiszolgáló egyes iparágakkal szemben óriási és állandó keresletet támaszt, s ez elősegíti ezekben az iparágakban a munkamegosztás fejlődését, ami megteremti a termelési folyamatok részleges majd teljes automatizálásának alapját. A háború alatt – legtöbbször állami erőből – létesített üzemekben rendkívül nagy figyelmet szenteltek arra, hogy ezek a munka igen magas termelékenységét biztosítsák. Ezt többek között a futószalag-rendszer széles körű alkalmazásával, az üzemen belüli munkamegosztás kiterjesztésével, ennek alapján a lehető legmagasabb termelékenységű gépek beállításával, az üzemen belüli szállítás és technikai felügyelet maximális automatizálásával, a nagyfokú villamosítással stb. érik el.

A technika gyors fejlődését idézte elő a II. világháború azáltal is, hogy az egyes tőkésországokat a nyersanyagpiacoktól való elszakításukkal a műanyagok, szintetikus úton előállított nyersanyagok, üzemanyagok előállítására szorította. Példa erre a szintetikus kaucsuk, a műbenzin, a különböző műszálak termelésének rohamos fejlődése. Az előállított műanyagok tulajdonságai vetekedtek a természetes nyersanyagokéval, önköltségük pedig már a háború végére alacsonyabb színvonalra csökkent a természetes nyersanyagok önköltségénél. Ez a körülmény a háború után a műanyagipar további gyors fejlődését idézte elő. Rendkívüli jelentőségű volt – különösen a hitleri Németország számára – a különböző új fémötvözetek előállítása, amelyek ipari felhasználhatóságukat tekintve sokszor jobbnak bizonyultak az addig felhasznált ötvözeteknél. A példákat még lehetne sorolni, de az említettek is alátámasztják azt, hogy a háború alatt alkalmazott új technikai eljárások elég jelentős részét nemcsak a haditermelésben, hanem a polgári termelésben is fel lehet használni. Ebből természetesen semmi esetre sem lehet olyan következtetést levonni, hogy a háború valamilyen tekintetben is haladó társadalmi jelenség lenne.

A háború hatására kibontakozó gyors technikai fejlődés már a háború idején is befolyásolja a polgári termelést, *s még inkább így van ez a háború befejeződése után.* Ekkor a termelési kapacitásnak a béketermelésre való átállításával az új technikai eljárások, fejlett gépi berendezések stb. rendkívül nagymértékben befolyásolják a konkurrencia feltételeit. *Az említett új technikai eljárások alkalmazása a polgári termelésben nagymértékben fokozza az erkölcsi kopást,*

ezért az állótőkék tömeges felújítása és kibővítése nemcsak a fizikai kopás miatt válik szükségszerűvé. Ekkor a tőkés konkurrenciában csak az a vállalat állja meg a helyét, amelyik alkalmazni tudja az új technikát. Kétségtelen, hogy a II. világháború után a beruházások ilyen magas színvonalában a háború által kiváltott gyors technikai fejlődés is jelentős szerepet játszott.

A II. világháború nemcsak ilyen közvetlen úton gyorsította meg a technikai fejlődést, hanem közvetett módon is. A II. világháború az európai vezető tőkésországokat és Japánt nagyon legyengítette, az említett országok világgazdasági jelentősége a háborút közvetlenül követő években a háború előttinek a töredékére csökkent, s helyüket az Egyesült Államok foglalta el. A vezető tőkésországok közti egyenlőtlen fejlődés megnyilvánult az Egyesült Államok világpiaci előretörésében, valamint Németország és Japán külkereskedelmi forgalmának összezsugorodásában. Természetes, hogy az európai tőkésországok – elsősorban Nyugat-Németország – és a Távol-Keleten Japán arra törekszik, hogy világpiaci pozícióikat visszaszerezzék. Ennek azonban egyik legfontosabb feltétele a technika gyors fejlesztése, az új technikai eljárásoknak a polgári termelésben történő széles körű alkalmazása volt.

Az a körülmény, hogy a II. világháború eredményeképpen kialakult a szocialista tábor, s ennek következtében a kapitalista világpiac területileg összeszűkült, a tőkésországok közti konkurrenciaharc erősödését és az új technika fokozottabb alkalmazását idézte elő. A technika fejlesztésére készteti az imperialista országokat a kapitalista és szocialista rendszer gazdasági versenye, valamint a szocialista országok nagyon gyors ütemű gazdasági fejlődése is.

Természetesen a II. világháborút követő gyors technikai fejlődést olyan tényezők is ösztönözték, amelyek nem kezelhetők úgy, mint a II. világháború közvetett utóhatásai. Ilyen pl. az integrációs törekvéseknek a technikai fejlődésre gyakorolt hatása. A „Montánunióba" és az „Európai Gazdasági Közösségbe" tömörült hat nyugat-európai tőkésország egyik célkitűzése a közös piac létrehozása, az egymás közti kereskedelem liberalizálása. Ez a tagországok számára elengedhetetlenül szükségessé teszi a technika gyors fejlesztését, hogy eddigi pozícióikat megtarthassák, illetve megerősíthessék.

A polgári termelésben a II. világháború után kibontakozó gyors technikai fejlődés befolyást gyakorol a tőkés ciklusra. A beruházások jelentős növelésén keresztül erősíti és meghosszabbítja a megélénkülést és a fellendülést. Mindaddig, amíg beruháznak, s a beruházások

eredményeképpen a fogyasztási cikkek termelése és kínálata erőteljesen növekedni nem kezd, a technikai fejlődés által kiváltott beruházások elsősorban az összkeresletet növelik, vagyis a gyors technikai fejlődés élénkíti a tőkés konjunktúrát. E konjunkturális hatás időtartamát jelentősen meghosszabbítja a beruházásoknak az I. osztályban és ezen belül is a termelési eszközöket előállító termelési eszközök területén történő koncentrálódása. Ennek az a következménye, hogy a termelés először nem a fogyasztási cikkeket előállító iparágakban, hanem a személyes fogyasztással távolabbi kapcsolatban levő termelési eszközöket előállító iparágakban emelkedik jelentős mértékben, ezért a termelés és fogyasztás közti valójában állandóan élező ellentét viszonylag hosszabb ideig rejtve maradhat. A gyors technikai fejlődés nagyjából ezt a hatást váltotta ki a II. világháborút követő ciklusban.

A gyors technikai fejlődésnek ez a konjunkturális hatása azonban csak átmeneti jellegű. Amilyen mértékben tovagyűrűződik a termelés növekedése az I. osztályból kiindulva a fogyasztási cikkeket előállító iparágakba – ez a folyamat elkerülhetetlen, hiszen az I. osztály termelése nem növekedhet a II. osztály termelésétől és a személyes fogyasztástól függetlenül –, olyan mértékben teremti meg egy igen mély periodikus túltermelési válság kirobbanásának közvetlen feltételét. A gyors technikai fejlődés hosszabb időközben elmélyítheti a periodikus túltermelési válságot, hiszen a kapitalizmusban a munka termelékenységének emelkedése az értéktöbblet-ráta növekedésére, s ezzel a kapitalizmus alapvető ellentmondásának, valamint a termelés és a fogyasztás közti ellentétnek a kiéleződésére vezet. A gyors technikai fejlődés a tőkés termelési viszonyok talaján a munkanélküliség növelésén keresztül a reálbérek csökkenését is kiválthatja. Kezdetben a beruházások és a termelés ugrásszerű növekedése jelentősen csökkentheti a munkanélküliség mértékét, később azonban a technikai fejlődés előbb-utóbb feleslegessé teszi az addig alkalmazott munkaerő egy részét, hiszen a kapitalizmusban semmi sem biztosítja a munkaerő-kínálat és -kereslet egyensúlyát, sőt a kapitalizmus gazdasági törvényei, különösen a technika gyors fejlődése idején, éppen a munkanélküliség növekedését teszik szükségessé. Az a törvény, hogy a termelékenység emelkedése a kapitalizmusban a munkanélküliséget növeli, már az 1957–1958-as válság után is erősen éreztette hatását. Bár az Egyesült Államokban az ipari termelés volumene 1959-ben kb. 4%-kal meghaladta az 1957-es színvonalat, a teljes munkanélküliek száma ez idő alatt a hivatalos statisztikai kimutatások sze-

rint is 2,9 millióról 3,8 millióra emelkedett. 1960-ban pedig a teljes munkanélküliek száma meghaladta az 5 milliót. A munkanélküliségnek a termelés növekedésével egy időben történő emelkedése nyilván jelentős részben a gyors technikai fejlődés közvetlen következménye, ami végső soron rontja a tőkésországok konjunkturális helyzetét. A gyors technikai fejlődés által előidézett gazdasági konjunktúrát tehát szükségképpen a később bekövetkező túltermelési válságok mélyülése, a termelés növekedési ütemének csökkenése követi. A gyors technikai fejlődés konjunkturális hatása – mivel a kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződésére vezet – csak átmeneti jellegű lehet.

A TŐKÉS ÚJRATERMELÉSI CIKLUS DESZINKRONIZÁCIÓJÁRA IRÁNYULÓ TENDENCIA A VILÁGHÁBORÚK UTÁN

A világháborúnak az előbb tárgyalt utóhatásai, amelyek a háború utáni konjunktúrát élénkítik, sőt jelentősen meghosszabbítják, nem hatnak minden tőkésországban egyforma erővel. Ellenkezőleg, hatásuk országonként szükségképpen különböző, mivel a világháború maga is különböző mértékben és más-más módon érinti a háborúban részt vevő tőkésországokat. A világháborúk idején a tőkésországok még egyenlőtlenebbül fejlődnek, itt a termelés ugrásszerűen emelkedik, másutt nagymértékben csökken. A világháború a tőkésországok egy részében nagy pusztításokat okoz, más országok közvetlen háborús pusztításokat nem szenvednek. Nyilvánvaló, hogy ott, ahol az ipari termelés a háború idején emelkedett, s az országot háborús pusztítások nem érték, a háborúnak nem minden utóhatása befolyásolja a gazdaság háború utáni helyzetét, illetve ezek az utóhatások kevésbé élénkítik a háború utáni konjunktúrát, mint ott, ahol az ipari termelés a háború idején csökkent, s a háború is igen nagymértékben pusztított. Az utóbbi országokban a háborús károk helyreállítása, a kiürült raktárak feltöltése, a lakosság – elsősorban a magasabb jövedelmű rétegek – tartós fogyasztási cikkekel való ellátása stb. nagy, hosszan tartó beruházásokat tesz szükségessé. Éppen ezért, mert itt a beruházási szükségletek igen nagyok, a termelés és fogyasztás közti ellentét hosszabb ideig áthidalható, s lehetséges, hogy a termelés tovább emelkedik akkor is, amikor egy másik tőkésországban (ott, ahol a háború utóhatásai kevésbé élénkítik a konjunktúrát) túltermelési válság robban ki. A világháborút követő ciklusban a túltermelési

válságok *nem feltétlenül fejlődnek világválsággá.* Ez elsősorban a háborút követő ciklus kezdetére igaz. A háború utáni új ciklus nem mindenütt kezdődik válsággal. Így történt ez az első világháború után, amikor az 1920–1921-es válság nem terjedt ki Németországra, Olaszországra, Csehszlovákiára, Lengyelországra, Ausztriára és Magyarországra. Ezekben az országokban a háború utáni új ciklus nem túltermelési válsággal kezdődött. Az I. világháború után a világháború következményeként átmenetileg a tőkés újratermelési ciklus deszinkronizációja, párhuzamos mozgásának megszűnése következett be, s a szinkronizáció csak az 1920-as évek vége felé, az 1929–1933-as világgazdasági válsággal állott helyre.

A tőkés újratermelési ciklus deszinkronizációja még erőteljesebben jelentkezett a II. világháború után. A II. világháború alatt a fejlődés egyenlőtlensége még erőteljesebb, s a háborús pusztítás sokkal nagyobb és egyenlőtlenebb volt, mint az I. világháborúban. A deszinkronizációs tendencia II. világháború utáni érvényesülését bizonyítja a tőkésországok ipari termelésének háború utáni fejlődése.

A II. világháború utáni új ciklus (a háború utáni csonka ciklust nem számítva) csak az Egyesült Államokban kezdődött túltermelési válsággal. Az 1948–1949-es válság idején a termelés minden más tőkésországban gyors ütemben emelkedett. Az ipari termelés 1946-tól minden tőkésországban – még Angliában is – gyorsabban emelkedett, mint az Egyesült Államokban. Leggyorsabban Nyugat-Németországban és Japánban növekedett az ipari termelés, ahol a hadviselő tőkésországok közül a legnagyobb méreteket érte el a háborús pusztítás, s ahol az ipari termelés a háborús vereség, valamint a katonai megszállás és különleges intézkedések következtében közvetlenül a háború után a legalacsonyabb színvonalra zuhant. Ez egyben azt is bizonyítja, hogy az ipari termelés rendkívül gyors ütemű növekedése Nyugat-Németországban és Japánban nem a kapitalizmus életképességét igazolja, hiszen ez a két ország a termelés gyors emelkedése ellenére sem érte el jó ideig a háború előtti legmagasabb színvonalat. A tőkésországok háború utáni ipari fejlődésének nagymértékű egyenlőtlenségében jórészt az jut kifejezésre, hogy a világháború utóhatásai a különböző tőkésországok újratermelését igen egyenlőtlenül befolyásolták.

Szembetűnő, hogy a termelés továbbra is csak az Egyesült Államokban esett vissza jelentősebben, válságok csak itt következtek be (1953–1954-ben és 1957–1958-ban). A második világháború utáni ciklus alakulására tehát nemcsak az jellemző, hogy csak

*Az ipari termelés indexe**

(1953 = 100)

Tőkés világ	1946 61	1947 68	1948 73	1949 74	1950 84	1951 91	1952 93	1953 100	1954 100	1955 111	1956 116	1957 120	1958 117
Európai tőkésországok	51	59	68	76	85	94	95	100	109	120	125	131	134
Egyesült Államok	67	75	78	72	84	90	93	100	93	104	107	107	100
Japán	24	29	38	48	55	74	82	100	108	117	144	167	169
Franciaország	60	71	81	88	88	99	103	100	109	120	133	145	153
Nyugat-Németország	—	—	40	57	72	85	92	100	112	129	139	147	152
Olaszország	—	—	62	68	79	90	91	100	109	120	128	136	143
Anglia	72	76	83	88	94	97	94	100	107	113	113	115	114
Belgium	64	81	88	88	90	103	100	100	108	116	122	123	115
Dánia	—	75	82	88	98	100	96	100	106	111	114	120	120
Hollandia	46	59	71	79	88	91	91	100	110	118	123	126	126

* Forrás: Statistical Yearbook of the United Nations 1955., Monthly Bulletin of Statistics United Nations 1959 november.

az Egyesült Államokban kezdődött túltermelési válsággal, s hogy az ipari termelés az európai tőkésországokban és Japánban jóval gyorsabban növekedett, mint az Egyesült Államokban, hanem az is, hogy az Egyesült Államok kivételével, a tőkésországok gazdasági fejlődését periodikus túltermelési válság továbbra sem szakította meg. Ez egyben annyit jelent, hogy a ciklus deszinkronizációja elég hosszú ideig tart, a ciklus párhuzamos mozgása még 1957–1958-ban sem állott helyre. Bizonyos azonban, hogy az 1957–1958-as válságban már megmutatkoztak a feltétlenül utat törő szinkronizációs tendencia *jelei* is, amennyiben az Egyesült Államokban kirobbanó túltermelési válság hatására a többi tőkésországban az ipari fejlődés üteme lelassult, s több helyütt komoly *válságjelek* mutatkoztak. Az ipari termelés növekedési üteme Japánban és Nyugat-Németországban jelentősen csökkent. Figyelemre méltó, hogy Angliában és Belgiumban a termelés ugyanabban az időben stagnált. Még érdekesebb a kép, ha nemcsak az ipari termelés évi adatait, hanem a termelés havi alakulását is nyomon követjük. Az adatok azt mutatják, hogy egyes európai tőkésországokban a termelés – bár nagyon rövid ideig – jelentős mértékben csökkent. Bár az 1957–1958-as válság nem fejlődött át világválsággá, s a II. világháború következményeként fellépő deszinkronizációs tendencia erősebbnek bizonyult azoknál a gazdasági erőknél, amelyek a tőkésországokat a világgazdasági válság felé viszik, az 1957–1958-as válság lefolyása egyben azt bizonyítja, hogy a tőkés világgazdaságban az újratermelési ciklus párhuzamos mozgása előbb-utóbb helyreáll.

A tőkés újratermelési ciklus világháború utáni deszinkronizációja alapjában véve a világháború gazdasági következménye. A világháború kimenetele a tőkésországok szempontjából igen fontos politikai következményekkel is jár, s e politikai tényezők nagymértékben visszahatnak a gazdaságra, maguk is fokozhatják a deszinkronizációs tendencia érvényesülését. A politikai tényezők ilyen értelmű szerepét a ciklus deszinkronizációjának vizsgálatakor nem szabad figyelmen kívül hagyni.

a) *A politikai tényezők szerepe a tőkés újratermelési ciklus világháború utáni deszinkronizációjában*

A II. világháború után a politikai tényezők leginkább Nyugat-Németországban hatottak az újratermelési ciklusra. A fasiszta Németországnak a II. világháborúban elszenvedett veresége után Nyugat-

Németországot megszállták az angol–amerikai és francia csapatok, s ez, valamint Nyugat-Németország kifosztása a világháborút közvetlenül követő években, és az ország kettészakadása – rendkívül lényeges hatást gyakorolt Nyugat-Németország II. világháború utáni gazdasági fejlődésére.

Nyugat-Németország gazdasága 1946-tól 1948-ig lényegében stagnált, a termelés alig emelkedett, noha nagyon fontos lett volna, hogy az állótőkéket tömegesen felújítsák, s az ipari termelés emelkedjen. Ehhez Nyugat-Németországban a technikai lehetőségek rendelkezésre is álltak, ugyanis a háború után kiderült, a háború inkább az épületekben – gyár- és lakóépületekben – okozott kárt, a gépparkban sokkal kisebbet, mint ahogyan azt a háború idején gondolták. Megbízható számítások szerint a géppark 10–12%-a, maximum 15%-a pusztult el. Egyes iparágakban pedig – a háborús erőfeszítések következtében – a termelési kapacitás jóval meghaladta az 1936-os színvonalat, pl. a nyersvas- és acéltermelő iparban. A keleti területekről történő áttelepítések következtében Nyugat-Németország lakossága ugrásszerűen megnőtt – kb. 10 millió fővel. Bőven volt tehát kihasználatlan termelési kapacitás, elegendő munkaerő állt rendelkezésre, nagy volt a kielégítetlen kereslet, az angol–amerikai megszállási övezetben 1946-ban és 1947-ben az ipari termelés mégis az 1936-os színvonal 34, illetve 39%-át tette ki, míg a szovjet megszállási zónában a nagyobb háborús károk ellenére az ipari termelés ugyanabban az évben elérte az 1936-os színvonal 53, illetve 62%-át.[10]

A II. világháborút közvetlenül követő években a nyugatnémet ipari termelés azért stagnált, mert Németországot a nyugati megszálló hatalmak kizsákmányolták és gyarmatosították. Ez a kizsákmányoló és gyarmatosító politika egyrészt a német ipar leszerelésében nyilvánult meg. A négy nagyhatalom közti egyezmények előírták a német fegyverkezési potenciál felszámolását. Ezt az egyezményt a nyugati hatalmak sohasem hajtották végre következetesen, arra azonban felhasználták, hogy olyan iparágakat jelentős mértékben leszereljenek, amelyek a nyugati hatalmak tőkései számára veszélyes konkurrenciát jelentettek. Így – bár a nyugatnémet ipar kapacitásának csak mintegy 8%-át szerelték le – egyes iparágakban, mint pl. az óraiparban, hajógyártásban, speciális gépek gyártásában, szállítóiparban, bányászatban a kapacitásveszteségek igen nagy mére-

[10]Forrás: *Horst Heininger:* Zur zyklischen Wirtschaftsentwicklung in Westdeutschland. Probleme der politischen Ökonomie. 129. old.

teket értek el (az óraiparban 66, a hajóiparban 60%-ot). A leszerelési akciók a nyugatnémet fegyverkezési potenciált nem számolták fel, de az ún. konkurrencia jellegű leszerelések megnehezítették a nyugatnémet gazdasági élet normalizálását.

A nyugatnémet ipari vállalatok konkurrencia jellegű leszerelésénél a nyugatnémet gazdaságot sokkal károsabban érintette az, hogy a megszálló hatalmak korlátozták a termelést az acél- és vegyiparban, a gép-, traktor- és autógyártásban, valamint az, hogy Nyugat-Németországból kényszerexportot bonyolítottak le a különböző nyersanyagokban, fűtőanyagokban, elektromos energiában stb. A kényszerexport következtében Nyugat-Németország a nyugati megszálló hatalmak *nyersanyagszállítója* lett. Így jelentős mennyiségű fát exportált a megszálló hatalmaknak akkor, amikor a háború és a szénhiány következtében az ország faszükséglete jóval meghaladta a háború előtti színvonalat. Hasonló helyzet alakult ki a széntermelés területén. Nyugat-Németország kőszéntermelése a háború előtt évi 120 millió tonna körül mozgott, s 1946-tól 1948-ig a termelés átlagban csak 70 millió tonnát ért el. Ugyanebben az időben a kitermelt szén 20%-át a nyugati megszálló országokba exportálták. Acélból még kevesebbet termeltek, 1946-ban 2,6 millió, 1947-ben 3,1 millió, s 1948-ban 5,6 millió tonnát. A Szövetséges Hatalmak Ellenőrző Bizottsága 1947-re a nyugatnémet acéltermelés felső határát – figyelembe véve a német újjáépítés szükségleteit – 10,7 millió tonnában állapította meg, vagyis a tényleges termelés a megállapított kvóta 30%-át sem érte el. Ennek oka a korlátozó intézkedéseken kívül a kényszerexport miatt fellépő szén- és energiahiány, ami nemcsak a nyersvas- és acéltermelést, hanem más iparágak termelésének növelését is akadályozta. 1946–1947-ben egész iparágak termelését állították le hosszabb-rövidebb időre (pl. a gépipar termelése 60–70 napig, az építőiparé 60–80 napig, a vegyiparé 50–70 napig, a textil- és ruházati iparé 40–70 napig szünetelt). Nyugat-Németország gyarmati kizsákmányolása a II. világháborút közvetlenül követő években visszatükröződik az angol–amerikai zóna exportstruktúrájában.

1945–1947-ben az exportstruktúra homlokegyenest különbözött a II. világháború előttitől. 1929-től 1937-ig az összexport túlnyomó része készáru export volt, 1945-től 1947-ig pedig csak a szén- és faexport az összes kivitel 80%-át tette ki. Nyugat-Németország kivitelét a gyarmati országok exportjához hasonlóan a készárukivitel rendkívül alacsony színvonala jellemezte, s a nagyméretű szénexport az országot súlyos gazdasági helyzetbe sodorta. Az importstruktúra is egészség-

Németország angol—amerikai zónájának exportja
*1945—1947-ben és 1929—1937-ben**
(árufajták %-ban)

Megnevezés	1945—1947	1929—1937
Szén	67	6,5
Fa	13	0,2
Egyéb nyersanyagok és félkészáruk	4	14,3
Készáruk	9	79,0
„Láthatatlan" export	7	–
Összesen:	100	100

* Forrás: *Horst Heininger:* Id. mű.

telen képet mutatott. 1945–1947-ben a nyersanyagok és félkészáruk importja az összbehozatal 14%-a, a háború előtt 56,5%-a, az élelmiszerbehozatal pedig 86%-a, míg a háború előtt csak 27,5%-a volt. A gyarmatosítás következtében a nyugatnémet ipar kezdetben rendkívül lassan fejlődött, a termelés ciklikus mozgása nagyon lassan, kínosan állott helyre, ezért a háború utáni új ciklus később kezdődött mint a többi európai tőkésországban.

1948–1949-től kezdve a nyugati megszálló hatalmak, elsősorban az Egyesült Államok, gyökeresen megváltoztatták Nyugat-Németországgal szemben folytatott politikájukat. Az amerikai imperializmus az egységes szocialista tábor kialakulása és megerősödése után – félve annak növekvő politikai befolyásától, gazdasági erejétől, az egész tőkés világ munkásmozgalmára gyakorolt forradalmasító hatásától – a világuralom megszerzése és a szocializmus megsemmisítése érdekében a Szovjetunió és a szocialista tábor ellen támadó háborút készített elő. Az Egyesült Államok a legmegfelelőbb európai szövetségesnek Nyugat-Németországot tekintette. Ezért az amerikai imperialisták Nyugat-Németország gyarmatosításának politikájáról a német imperializmus újjáélesztésének és megerősítésének politikájára tértek át, ami megnyilvánult Németország demokratikus alapokon történő újraegyesítésének megakadályozásában, a német monopóliumok likvidálásáról szóló potsdami egyezmény végrehajtásának szabotálásában, a német monopóliumok támogatásában (pl. a Marshall-terv szállításokon keresztül). Beszüntették a német üzemek mindennemű leszerelését, a termeléskorlátozásokat, a nyers- és fűtőanyagok stb.

kényszerexportját, lehetőséget adtak Nyugat-Németországnak, hogy áruexportját fokozza, megnyitották számára a világpiacot. A világháború utóhatásai ezután teljes erővel működésbe léptek.

Nyugat-Németországban a bruttó beruházások jóval nagyobb arányúak voltak, mint a többi európai tőkésországban, mint az Egyesült Államokban. Ezt a Németországban bekövetkező igen nagy háborús károk, illetve azok helyreállítása, valamint az, hogy a speciális politikai tényezők következtében a nagyarányú beruházások csak késve indulhattak meg, csak részben magyarázza. A II. világháború utáni németországi konjunktúrában, a hatalmas arányú beruházásokban, s ezzel a tőkés ciklus deszinkronizációjában még egy, a világháború következményeként fellépő speciális politikai tényező játszott igen jelentős szerepet, mégpedig *Németország kettészakadása.*

Németország kettészakadása miatt a nyugatnémet ipar jelentős szerkezeti átalakításra szorult. Nyugat-Németország területén inkább az ipar A szektora, míg a B szektor elsősorban a jelenlegi Német Demokratikus Köztársaság területén települt. Az ipar szerkezeti átalakítására, pontosabban a B szektor termelésének felfuttatására annál is inkább szükség volt, mert Nyugat-Németország a hidegháborús szellem élesztése, erősítése érdekében minimálisra korlátozta gazdasági kapcsolatait az NDK-val, valamint a közép- és kelet-európai népi demokratikus országokkal. Míg 1945-ben a hajóipar 93,4%-a, a vas- és acéltermelés 77,3%-a, a vegyipar 66%-a, a szénbányászat 64,6%-a s az egész 1936-os német ipar 58,3%-a Nyugat-Németországhoz tartozott, addig az elektrotechnikának csak 39, a ruházati ipar 43,5, a textilipar 52,9, a papíripar 46, az élelmiszeripar 53,5%-a.[11]

Németország kettészakadása következtében a Nyugat-Németországban keletkező gazdasági aránytalanságok megszüntetése jelentős összegű beruházásokat igényelt, s ezek az 1940-es évek végén, sőt az 1950-es évek elején is nagymértékben hozzájárultak az ipari össztermelés gyors emelkedéséhez. Mivel Németország kettészakadása miatt a B szektor termelésében mutatkozott a szűk keresztmetszet, a szerkezeti átalakítás egyben a B szektor viszonylag gyors fejlesztését jelentette. A B szektor termelésének gyors növelését követelték meg az áttelepítések is, amelyek Nyugat-Németország lakosságát kb. 20%-kal növelték. Ez a magyarázata annak, hogy Nyugat-Németországban 1950–1956 között az ipari termelés igen gyors növekedése ellenére az A és B szektor növekedési üteme nemigen különbözött

[11] Forrás: *Horst Heininger:* Id. mű. 126. old.

egymástól, az A szektor 103%-kal növekedett, a B szektor termelése pedig 76%-kal.

A nyugat-németországi ciklus II. világháború utáni alakulását tehát a politikai tényezők jelentősen befolyásolták. E tényezők miatt a német gazdasági élet viszonylag későn, 1948 után normalizálódott, ezért a háború utáni ciklus más tőkésországokhoz képest csak később kezdődött el. 1948 után a politikai tényezők hozzájárultak ahhoz, hogy a fellendülés különösen erős és hosszan tartó legyen. A ciklus későbbi kezdete, és a fellendülés szakaszának elhúzódása, valamint a fellendülés közvetlen alapját képező nagyarányú és tartós beruházások erősítették a tőkés újratermelési ciklus II. világháború utáni törvényszerű deszinkronizációját.[12]

b) *A tőkés újratermelési ciklus deszinkronizációjának hatása a túltermelési válságok mélységére*

A tőkés újratermelési ciklus világháború utáni deszinkronizációja hat a túltermelési válságok mélységére. A világciklusnak több, egymástól eltérő ciklusra történő felbomlása megteremti *a túltermelési válságok átmeneti enyhülésének,* s a válságok lerövidülésének a tendenciáját. Világos, hogy akkor, amikor valamely tőkésországban túltermelési válság robban ki, és más tőkésországokban a termelés továbbra is gyors ütemben emelkedik, a válság nem lehet olyan mély és olyan tartós, mint amikor a túltermelési válság világválsággá szélesedik. Ilyen esetben *a válság nem gyűrűződik tovább, nincs lehetőség arra, hogy a különböző tőkésországokban kirobbanó túltermelési válságok kölcsönösen elmélyítsék egymást,* ellenkezőleg, a többi tőkésországban tovább tartó, vagy esetleg éppen kibontakozó konjunktúra a gazdasági kapcsolatokon keresztül szükségképpen csökkenti a válság mélységét, lerövidíti időtartamát. A ciklus deszinkronizációjának ilyen értelmű hatása az I. világháború után még nemigen mutatkozott meg, mert ekkor a deszinkronizáció jóval kisebb

[12] A politikai tényezők — s közvetlenül az amerikai imperialisták gyarmatosító törekvései — hasonló eredményre vezettek Japánban. A háború befejezése után Japán ipari termelése rendkívül alacsony színvonalra zuhant, az 1944-es 146-os színvonalról 1945-ben 61-re és 1946-ban 34-re (1937 = 100). Japán ipari termelése — ugyanúgy, mint Nyugat-Németországé — csak 1948 után kezdett erőteljesen emelkedni, de az ipari termelés szintje még 1949-ben is csak az 1933—1934-es színvonalon mozgott. Így az sem véletlen, hogy az ipari termelés az 1950-es években Japánban is sokkal gyorsabban növekedett, mint a többi tőkésországban.

mértékű volt. Szerepet játszott az is, hogy Németország gazdasági helyzete ezekben az években még igen súlyos volt, a termelés aránylag lassan emelkedett, ezért csak kevéssé enyhítette az amerikai válságot. A deszinkronizáció jóval kisebb mértéke abban is megmutatkozott, hogy a túltermelési válság több tőkésországban való elmaradása ellenére 1920–1921-ben a tőkés világ ipari termelése egy év alatt 13%-kal csökkent.

A ciklus deszinkronizációjának a túltermelési válságok mélységét csökkentő hatása annál inkább jelentkezett a II. világháború után. A deszinkronizáció erőssége visszatükröződik többek között abban, hogy a tőkés világ ipari termelése 1948–1949-ben az Egyesült Államokban kibontakozó túltermelési válság ellenére valamivel több mint 1%-kal emelkedett, s Európában az ipari termelés csaknem 12%-kal növekedett. A többi tőkésországban kibontakozó konjunktúra megteremtette a lehetőséget az Egyesült Államok számára, hogy áruexportját magas színvonalon tartsa s ezzel együtt igen nagy exporttöbbletet érjen el. Míg az 1929–1933-as világgazdasági válságban az Egyesült Államok áruexportja óriási mértékben (68%-kal) zuhant – és ez is hozzájárult a túltermelési válság elmélyítéséhez –, addig 1948–1949-ben az áruexport lényegében változatlan maradt, 1948-tól 1949-ig mindössze 4,7%-kal csökkent. Az áruexport ilyen

*Az Egyesult Államok kulkereskedelme 1929—1933-ban és 1948—1949-ben**

(millio dollár)

Megnevezés	1929	1933	1948	1949
Export	5 240,9	1 674,9	12 660,0	12 070,0
Import	4 399,3	1 449,5	7 190,0	6 690,0
Exporttobblet	841,6	225,4	5 470,0	5 380,0

* Forrás: Statistical Abstract of the United States 1957., Historical Statistics 1789—1945.

kismértékű csökkenése semmi különösebb problémát nem okoz, s a ciklus bármelyik szakaszában bekövetkezhet. Az 1929–1933-as válságban az exporttöbblet csökkenése is igen nagyarányú volt (73,2%-os), míg az 1948–1949-es válságban csupán 1,7%-ot ért el. Az Egyesült Államok áruexportjának és exporttöbbletének kedvező alakulása

tehát nagymértékben enyhítette az 1948–1949-es túltermelési válságot, és rövidítette időtartamát.[13]

Az 1948–1949-es túltermelési válság enyhe lefolyását és korai befejeződését nem helyes a koreai háború kirobbanásából, s így a növekvő fegyverkezésből levezetni. Az Egyesült Államok gazdasága 1950 januárjára már kilábolt a túltermelési válságból, a termelés elérte az 1948-as legmagasabb színvonalat, s a válság idején nem növekedtek lényegesen a hadikiadások. Míg 1948 októberében a hadikiadások 931 millió dollárt tettek ki, addig 1950 áprilisától júniusáig a fegyverkezési kiadások átlagos havi összege 990 millió dollárt ért el. Az 1948–1949-es termelési visszaesés jó példa az olyan túltermelési válságra, mely a tőkés újratermelés deszinkronizációja következtében enyhébb lefolyású.[14]

A tőkés újratermelés deszinkronizációja az 1950-es években is befolyásolta az amerikai ciklust. Ez visszatükröződött az Egyesült Államok külkereskedelmi forgalmának alakulásában. Az ipari termelés

[13] Természetesen az Egyesült Államok a II. világháború után és különösen az 1948—1949-es válságban nem érhetett volna el ilyen nagyarányú exporttöbbletet az állammonopolista kapitalizmus erősodése, a tőkésországoknak nyújtott hitelek és segélyek nélkül. Az export fokozásának, illetve magas színvonalon tartásának alapja azonban a többi tőkésország gyors fejlődése volt. Túltermelési válság esetén ugyanis a segélyként átadott árukat sem lehetett volna pl. az európai piacokon elhelyezni.

[14] Az 1948—1949-es válság enyhe lefolyását és rövid időtartamát azonban nem lehet csak az újratermelési ciklus deszinkronizációjával magyarázni. Az 1948—1949-es válság lefolyását nagyban befolyásolta az 1945-ös és 1946-os évben az átállással, valamint a részleges válsággal kapcsolatos termelésvisszaesés, amely a később bekövetkezett általános túltermelési válságot enyhítette. Mivel az acélipar, a fémmegmunkáló gépipar és még néhány más iparág termelése már 1948—1949 előtt visszaesett, a szóban forgó iparágak túltermelése 1948—1949-ben jóval mérsékeltebb volt, vagyis termelésük a szokásosnál jóval kisebb mértékben csökkent. Szerepet játszott továbbá az a körülmény, hogy a békeiparágak termelésének emelkedése 1948 előtt nem elsősorban az állótőke-beruházások növelésének, hanem a meglevő kapacitások kihasználásának s béketermelésre történő átállításának következménye volt. Ezért a túltermelés *csak rövidebb ideig maradhatott rejtett,* s a termelés és fogyasztás közti ellentét (aránytalanság) *kevésbé éleződhetett ki,* mint az állótőke-beruházások normális alakulása esetén. Az I. és különösen a II. világháború *ilyen értelemben is igen jelentős mértékben befolyásolta az újratermelési ciklus háború utáni alakulását az Egyesult Államokban.* Nem véletlen, hogy az Egyesult Államokban a világháborút követő periodikus túltermelési válság *mindkét esetben aránylag igen hamar bekövetkezett.*

A II. világháborút követő válságok mélységére — így az 1948—1949-es válságéra is — lényeges hatást gyakorolt még a monopoltőkés állam gazdasági beavatkozása. Az állammonopolista kapitalizmusnak az újratermelési ciklusra gyakorolt hatásával azonban külön és részletesen foglalkozunk.

*Az Egyesült Államok külkereskedelme 1950-től 1958-ig**
(millió dollár)

Megnevezés	1950	1953	1954	1955	1957	1958
Export	10 280	15 780	15 100	15 420	20 680	17 690
Import	8 960	10 960	10 290	11 410	13 100	12 910
Exporttöbblet	1 320	4 820	4 810	4 010	7 580	4 780

* Forrás: Statistical Abstract of the United States 1959.

1953-as visszaesésekor az export csak 4%-kal, az exporttöbblet pedig egyáltalán nem csökkent, ami kétségtelenül enyhítette a válság mélységét. Az 1957-ben kibontakozott válság idején az amerikai áruexport – meglepetésre – elég jelentékeny mértékben csökkent, ami részben a deszinkronizációs tendenciának az 1950-es évek második felében megkezdődött gyengülésével, vagyis a ciklus párhuzamos mozgásának lassankénti helyreállásával magyarázható, s részben pedig azzal – ami az előbbi tényezővel szorosan összefügg –, hogy az Egyesült Államokkal versenyző vezető tőkésországok megerősödtek és a világpiacon jelentősen előretörtek.

A deszinkronizációs tendencia jelentőségét igazolja az Egyesült Államok gazdasági fejlődése s az itt kifejlődő túltermelési válságok mélysége szempontjából az a körülmény is, hogy az Egyesült Államok exporttöbbletének nagy részét éppen az európai országokban érte el, vagyis a nagy exporttöbblet elsősorban az európai tőkésországok háború utáni gyors, túltermelési válságokkal meg nem szakított fejlődésének tudható be. Így 1949-ben az Európában elért exporttöbblet 3250 millió dollárt tett ki, ami az 1949-es amerikai exporttöbbletnek több mint 60%-a.

c) *Az Egyesült Államokban a II. világháború után bekövetkezett termelési visszaesések értékelése*

Nemcsak a II. világháború utáni újratermelési ciklus, hanem az ebben az időszakban bekövetkezett termelési visszaesések értékelése is élénk vitát váltott ki a marxista közgazdászok között. Az egyes visszaesések minősítése tekintetében nincs teljes egyetértés közöttük. Ugyanazt a visszaesést – mint pl. az 1945–1946-ost, 1948–1949-est – túltermelési válságnak, közbeeső válságnak, részleges válságnak, s a termelés szabálytalan ingadozásának is nevezik. Ezzel kapcso-

latban kell foglalkozni Molnár Erik nézetével a túltermelési válságok lényegéről, tartalmáról, és a II. világháború utáni újratermelési ciklusról adott értékelésével.

Molnár Erik abból indul ki, hogy a válság lényege *nem pusztán a termelés csökkenése és a munkanélküliség növekedése.* Ez a megállapítás *önmagában* helyes. Ha válságról van szó, s ha ehhez a kategóriához semmiféle jelzőt nem kapcsolunk, akkor mindenki a *periodikus* túltermelési válságokra gondol. A termelés csökkenése s a munkanélküliség növekedése pedig *önmaga* nem feltétlenül jelenti azt, hogy a válság, illetőleg a termelés visszaesése egyben *periodikus* túltermelési válság. Lehetséges, hogy a visszaesés *részleges* válság, közbeeső válság, vagy pusztán a termelés szabálytalan ingadozása. A periodikus túltermelési válság lényegéhez a termelés csökkenésén kívül hozzátartozik az, hogy ez a visszaesés *törvényszerűen* következik be *minden egyes* ciklusban, hogy ezek időnként szükségképpen félbeszakítják a bővített tőkés újratermelést. Mindez nem mondható el a visszaesések többi fajtájáról, így pl. a közbeeső és részleges válságokról.

Valamely visszaesés válság-minőségét nem az dönti el, hogy milyen politikai következményekkel jár, a munkásosztály forradalmi mozgalmát mennyiben segíti elő, a politikai ellentéteket mennyire élezi. Ha a válság enyhébb lefolyású, a politikai ellentétek kevésbé éleződnek, ellenkező esetben a válság az osztály- és politikai ellentétek nagyfokú kiéleződését idézi elő. Ha az adott gazdasági és történelmi körülmények következtében a válság enyhe lefolyású – vagyis aránylag nem mély, és rövid időtartamú – nyilván nem okoz különösebb politikai megrázkódtatást, de ettől még a visszaesés *periodikus túltermelési válság lehet, ha az a tőkés bővített újratermelés ciklikus önmozgásából törvényszerűen következik.*

Molnár Erik, hogy tételét igazolja, Marx „Osztályharcok Franciaországban" című munkájára hivatkozik. Ebben a munkájában Marx többek között rámutat arra, hogy a termelőerők gyors fejlődése, a prosperitás, a fellendülés idején forradalmi átalakulás nem következhet be. „Új forradalom csak új válság nyomában lehetséges" – írja Marx. Marxnak ebből a megjegyzéséből azonban semmiképpen nem következik az, hogy a termelés visszaesése csak akkor gazdasági válság, ha az forradalmat, politikai megrázkódtatást, illetőleg a politikai ellentétek nagymértékű kiéleződését idézi elő. Molnár Eriknek nincs igaza akkor, amikor a tételét el nem fogadókat – akik a termelés csökkenésével járó politikai válságot nem tartják a gazdasági

válság feltétlen kritériumának – ökonomista, nem forradalmi állásponttal vádolja.

Molnár Erik érzi, hogy nem lehet, és nem helyes a termelés mindenfajta visszaesését egy kalap alá vonni, nem lehet a termelés minden bekövetkező csökkenését a periodikus túltermelési válsággal azonosítani. A termelési visszaesések megkülönböztetésének alapját azonban nem jó helyen keresi és véli megtalálni, s így hamis képet fest az újratermelési ciklus II. világháború utáni alakulásáról.

A termelési visszaesések *mélysége* nem mindig dönti el, hogy periodikus túltermelési válságról van-e szó. Így pl. az 1945–1946-os visszaesés – bár igen jelentős mértékű volt – több okból nem nevezhető periodikus túltermelési válságnak. Többek között azért nem, mert nem minden iparág termelése csökkent, ellenkezőleg, jó néhányé gyors ütemben emelkedett. Az 1948–1949-es visszaesés pedig – bár méreteit tekintve jóval kisebb volt, mint az 1945–1946-os – periodikus túltermelési válságnak minősül, *mert az ismét ciklikussá váló bővített tőkés újratermelést szükségképpen megszakító termelési visszaesés volt.* Ez a túltermelési válság a gyorsan felfutó békeipar termelése és a fizetőképes fogyasztás közti ellentét kiéleződésének eredménye, ugyanolyan törvényszerűséggel következett be, mint bármely periodikus túltermelési válság. Ezt a válságot – részben azért, mert enyhe lefolyású volt, s részben azért, mert rövid idő választotta el a II. világháború befejezésétől – sokan közbeeső válságnak tekintik. Egy olyan országban azonban, ahol az ipari termelés a világháború idején nagymértékben emelkedett, s ahol a háború közvetlen pusztításokat nem okozott, a béketermelésre történő áttérés után az ismét ciklikussá váló tőkés bővített újratermelés *rövid időn belül törvényszerűen válságba torkollik.* Ennek az az oka, hogy a fogyasztási cikkek termelésének ugrásszerű növekedése *a kapacitás egyszerű átállításával* megvalósítható, a beruházások jelentősége ilyenkor *viszonylag kisebb,* a termelés és fogyasztás ellentéte *csak rövidebb ideig maradhat rejtett,* tehát *hamar kirobban a túltermelési válság.* Az 1948–1949-es amerikai *periodikus túltermelési válság* tehát a tőkés termelés *ciklikus* fejlődésének eredménye, szerves része, melynek csupán *egyik sajátossága,* hogy bekövetkezése korai. *Másik sajátossága,* hogy nem volt mély és tartós, ami részben az előbbi sajátosságból következik. Ha ugyanis a termelés és fogyasztás ellentéte rövidebb ideig maradhat rejtett, akkor nem fejlődhet ki túlságosan nagy aránytalanság közöttük. *Ez vagy a viszonylag kisebb mértékű termeléscsökkenésben, vagy a válság rövidebb időtartamában, vagy egyszerre mind*

a kettőben jut kifejezésre. Az 1948–1949-es periodikus túltermelési válságot továbbá az 1945–1946-os amerikai részleges válság és az átállás zavarai, valamint a tőkés újratermelési ciklus II. világháború után érvényre jutó deszinkronizációjának tendenciája enyhítette. Ezért az 1948–1949-es válság nem okozhatott komoly megrázkódtatásokat az Egyesült Államok gazdasági és politikai életében. Ez azonban nem igazolja Molnár Eriket, aki az 1948–1949-es visszaesést nem tekinti válságnak.

Nem lehet egyetérteni Háy László nézetével sem, aki az 1948–1949-es visszaesést közbeeső válságnak tekinti. Az 1948–1949-es és az 1953–1954-es válságot „»közbenső« válságnak lehet tekinteni" – írja Háy László –, „bár az 1948–49-es amerikai válság sok tekintetben különbözött az 1953–54-estől: elsősorban abban, hogy 1953–54-ben a termelés esése nem terjedt ki minden jelentős iparágra, áresés nem következett be és a beruházások csökkenése nem volt jelentékeny. Az 1948–49-es válságot mégis »közbenső« válságnak tekintjük és nem általános túltermelési válságnak, főként azért, mert számos termelési ágban a termelés esése jelentéktelen volt és mert mélyreható változásokat nem okozott sem az Egyesült Államok gazdasági és politikai életében, sem a tőkés világgazdaságban."[15]

Háy László szerint tehát az 1948–1949-es válság azért közbeeső válság, mert nem mélyült el, s ennélfogva nem okozott mélyreható gazdasági és politikai megrázkódtatást. Mindazok – így Háy László is –, akik a válságokat *csupán* mélységük szerint osztályozzák – a termelés, a beruházások, az árak stb. esése alapján próbálják eldönteni, hogy periodikus túltermelési válságról van-e szó, vagy pedig csak közbeeső válságról –, nehéz helyzetbe kerülnek. Meg kellene mondaniuk, hogy a visszaesés milyen mélységtől kezdve általános, periodikus túltermelési válság, a termelés, a beruházások, az árak, a reálbérek stb. hány %-os esése szükséges ahhoz, hogy valamely visszaesést „igazi" válságnak tekintsünk. Erre a kérdésre választ adni megoldhatatlan feladat lenne, de nincs is semmi értelme. Nem arról van szó, hogy a válságok mélysége a minősítés szempontjából lényegtelen. (Ha pl. a termelés csökkenése nagyon kicsi, akkor ez már nagyon valószínűvé teszi, hogy a visszaesés nem minősíthető periodikus túltermelési válságnak.) *Azt kell megérteni, hogy ha a visszaesések értékelésénél a termelés stb. csökkenésének méretéből indu-*

[15] *Háy László:* Az újratermelési ciklus alakulása a II. világháború után. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1959. 18—19. old.

lunk ki s ezt állítjuk a vizsgálat középpontjába, zsákutcába jutunk. Nem lehet ebben az esetben megnyugtatóan megkülönböztetni a közbeeső válságot a periodikus túltermelési válságtól, aminek pedig a ciklus vizsgálata szempontjából elvi jelentősége van. Háy László a már idézett tanulmányában nem tudja meggyőzni az olvasót arról, hogy 1948–1949-ben közbeeső válság, 1957–1958-ban pedig periodikus túltermelési válság zajlott le. 1948–1949-ben az ipari termelés 12 hónap alatt 10,5%-kal, a behozatal 10%-kal, a nagykereskedelmi árindex 8%-kal esett, a munkanélküliség 2 millióról 5 millióra nőtt, a magánberuházások 27%-kal csökkentek. (Háy László adatai.) 1957–1958-ban az ipari termelés 8 hónap alatt 14%-kal, a behozatal 1,5%-kal esett, a nagykereskedelmi árindex 2,9%-kal emelkedett, a munkanélküliség *2,5 millióról 5,4 millióra nőtt, az üzleti beruházások 17,5%-kal csökkentek.*[16] *Az 1948–1949-es és az 1957–1958-as visszaesés méretei között nincs lényeges különbség,* s ilyen alapon nem is lehet bizonyítani, hogy 1948–1949-ben közbeeső, 1957–1958-ban pedig periodikus túltermelési válság zajlott le.

Amikor az 1948–1949-es és az 1953–1954-es visszaeséseket Háy László úgy értékeli, hogy nem okoztak *mélyreható gazdasági és politikai megrázkódtatást,* és ezért sem lehet ezeket általános túltermelési válságnak tekinteni, lényegében elfogadja Molnár Erik álláspontját, noha egészében állást foglal Molnár Erik hibás tételével szemben. Háy László tehát Molnár Erik bírálatában következetlen, s e következetlenség alapja az, hogy a válságok értékelésében, a periodikus túltermelési válságok és a közbeeső válságok megkülönböztetésében azok mélységét, kiterjedtségét tartja a legfontosabbnak.

Közbeeső válságnak az 1953–1954-es visszaesést kell minősíteni, nem elsősorban azért, mert mélységét tekintve elmaradt pl. az 1957–1958-as válságtól, hanem mert az Egyesült Államokban az 1948–1949-es válsággal kezdődő háború utáni új ciklust egy *speciális tényező hatására* szakította félbe. Mint minden közbeeső válság, az 1953–1954-es válság sem törvényszerű ciklikus jelenség, nem elengedhetetlen alkotórésze a ciklusnak, mint a periodikus túltermelési válság. Az 1953–1954-es közbeeső válságot a koreai háború mint speciális tényező idézte elő. A koreai háború az Egyesült Államokban az újratermelési ciklust úgy befolyásolta, hogy kirobbanása után a haditermelés gyors növekedésén keresztül az ipari össztermelés növeke-

[16] Részben *Háy László* adatai, részben Statistical Abstract 1959. és Federal Reserve Bulletin 1958 március és 1959 március.

dési ütemét jelentősen meggyorsította, létrejött az ún. „koreai boom". A koreai háború befejeződése után e pótlólagos konjunkturális tényező kiesése az ipari termelés „ciklusközbeni" csökkenését idézte elő. A statisztikai adatok azt mutatják, hogy a haditermelés a koreai

*A haditermelés indexe és %-os részesedése az ipari össztermelésben 1950—1954-ig**
(1947—1949 = 100)

Év	Hadi-termelés	%-os aránya az ipari össz-termelésben	Ipari össz-termelés
1950	105	9,1%	112
1951	196	15,8%	120
1952	270	21,2%	124
1953	287	20,8%	134
1954	222	17,2%	125

* Forrás: *Hans Wagner:* Die Entwicklung der Gruppen A und B. in dem USA. Konjunktur und Krise. 1959. 1. sz.

háború idején jóval gyorsabban növekedett, mint az ipari össztermelés, s a haditermelés az ipari össztermelés mind nagyobb %-át tette ki. Ezért a haditermelés csökkenése a koreai háború befejeződése után szükségképpen az ipari össztermelés hanyatlására, a munkanélküliség növekedésére, vagyis közbeeső válságra vezetett még akkor, amikor a periodikus túltermelési válság konkrét feltételei nem alakultak ki.

Az 1957–1958-ban lezajló válság már periodikus túltermelési válság volt, amely az 1948–1949-ben megkezdődő új ciklus lezárását jelentette. Nem speciális tényezők hatására robbant ki, mint az 1953–1954-es közbeeső válság, amely az ipari termelés átmeneti visszavetésén keresztül enyhítette a később bekövetkező 1957–1958-as periodikus túltermelési válságot. Az 1957–1958-as válságot még az állammonopolista kapitalizmus is enyhítette.

A termelés visszaesése az Egyesült Államokban 1960–1961-ben minden valószínűség szerint közbeeső válság volt, mégpedig elsősorban azért, mert valószínűtlen, hogy két év elmúltával a termelés és fogyasztás közti ellentét olyan fokot ért volna el, hogy az periodikus túltermelési válságot robbantott volna ki.

Az Egyesült Államokban a II. világháború után bekövetkező és a már értékelt termelési visszaeséseket semmiképpen nem lehet a termelés szabálytalan ingadozásainak tekinteni, mint ahogyan ezt Molnár Erik teszi arra a helytelen tételre támaszkodva, hogy a periodikus túltermelési válság feltétlen kritériuma a kapitalizmus politikai megrázkódtatása és a munkásosztály forradalmi mozgalmának fellendülése. Ha Molnár Erik következetes akar maradni, akkor az 1957–1958-as visszaesést sem tekintheti periodikus túltermelési válságnak, hiszen ez a válság sem okozott az Egyesült Államokban mélyreható politikai megrázkódtatást. Ekkor azonban rögtön fel lehet tenni a kérdést, hogyan lehetséges, hogy egy olyan országban, ahol a világháború közvetlenül pusztítást nem okozott, ahol a termelés a háború alatt több mint kétszeresére emelkedett, a háború után 15 évig még nem robbant ki túltermelési válság? A kapitalizmus jelenlegi időszakában olyan tényezők működnek, amelyek a periodikus túltermelési válságok kiküszöbölése irányában hatnak? Lehetséges-e, hogy a kapitalizmus további fejlődését csupán a termelés szabálytalan ingadozásai fogják megzavarni? Ezekre a kérdésekre Molnár Erik nem ad választ, hanem szabadjára engedi az olvasó fantáziáját.

E kérdésre választ adni, illetve Molnár Eriknek azt a tételét, hogy 1953–1954-ig az Egyesült Államok gazdaságát csupán szabálytalan ingadozások zavarták meg, bírálni nem egyszerűen azért szükséges, mert ez a marxi válságelmélet szempontjából *célszerű,* hanem azért, *mert ez a tétel nem felel meg a háború utáni amerikai gazdasági helyzet valóságának.* Molnár Erik a háború utáni amerikai gazdasági helyzetet *felszínesen, elméletileg nem elég mélyen* elemzi egy olyan koncepcióból kiindulva, amely helytelenül magyarázza a periodikus túltermelési válság lényeges ismérveit.

A háború utáni amerikai ciklust tehát nem négy periodikus túltermelési válság jellemezte – ilyen nemlétező koncepciót bírált Molnár Erik Háy László tanulmányáról rendezett vitán –, hanem csupán kettő. Ez a két periodikus túltermelési válság a világháborút követő konkrét történelmi és gazdasági körülmények következtében viszonylag enyhe lefolyású volt. Egy speciális tényező – a koreai háború – az első periodikus túltermelési válság után kivételes erővel élénkítette a konjunktúrát, de közbeeső és *nem periodikus* válságot okozott. A háború utáni amerikai gazdasági ciklus ilyen értékelése egyáltalán nem mond ellent a világháború utáni igen nagy konjunktúrának.

d) *A szocialista világrendszer hatása a tőkés újratermelési ciklus deszinkronizációjára*

A tőkés újratermelési ciklus deszinkronizációját nemcsak a világháború, hanem egyéb tényezők is elősegítik. Ilyen pl. a világ területi felosztása, az elmaradott területek gyarmatosítása, ezek bevonása a tőkés világgazdaságba. Egyes imperialista országok, mint pl. Anglia és Franciaország, a századfordulón már óriási gyarmatbirodalommal rendelkeztek. A nagy gyarmatbirodalom az imperialista országok számára gazdasági előnyt jelent, mert itt árufeleslegeiket kedvezőbb feltételek mellett és biztosabban tudják elhelyezni, a gyarmatok olcsó nyersanyagforrások, biztosított tőkekiviteli piacok. A gyarmatok kiaknázása élénkítheti a tőkésországok gazdasági életét, ösztönözheti a beruházásokat, egyszóval fokozhatja és meghosszabbíthatja a konjunktúrát. Minthogy a gyarmatok felosztása az imperialista országok között nagyon egyenlőtlen, következésképpen a gyarmati rendszer előnyeit sem egyformán élvezik, az imperializmus gyarmati rendszere is elősegíti a tőkés újratermelési ciklus deszinkronizációját.

Hasonló hatással jár az ún. preferenciális vámrendszer, melynek értelmében Anglia a „Commonwealth" országokba kedvezőbb feltételek mellett exportálhat, mint más országok. Ez Anglia számára nagyon jelentős előny, hiszen Anglia exportjának csaknem 50%-a a Commonwealth országaiba irányul. A preferenciális vámrendszer *önmaga* az angliai konjunktúra meghosszabbodásának tendenciáját hívja életre.

Az Európai Gazdasági Közösség a tagállamok – Nyugat-Németország, Franciaország, Belgium, Hollandia, Luxemburg és Olaszország – számára szintén gazdasági előnyöket jelent a kívülálló tőkésországokkal szemben, s ennyiben ez is a ciklus deszinkronizációját segíti elő. A tőkés újratermelési ciklus párhuzamos mozgásának felbomlása tehát *nemcsak a világháborúk, hanem több egyéb tényező következménye lehet.* A tőkés újratermelési ciklus imperializmusbeli alakulása azonban azt bizonyítja, hogy a világháború hatása *messze felülmúlja* a többi tényezőét, és hogy az utóbbiak hatását a tőkés újratermelésben a szinkronizáció irányában ható erők *rendre túlkompenzálták.* Csak a világháborúk tudták az újratermelési ciklus deszinkronizációja irányába ható erőket viszonylag hosszabb időn át érvényre juttatni. Hogy a világháborúk mennyire túlszárnyalják az egyéb tényezők hasonló jellegű hatását, bizonyítja az a körülmény is, hogy az I. világháború után, 1920-ban Németország – mely nem

rendelkezett gyarmatokkal – nem élt át túltermelési válságot, Angliában ellenben – ez az ország óriási gyarmatbirodalommal rendelkezett – igen mély túltermelési válság robbant ki.

Ezért annak a tételnek, hogy a szocialista világrendszer kialakulásával és megerősödésével lehetővé válik a világháború kirobbantásának megakadályozása még akkor, amikor léteznek imperialista országok, a tőkés újratermelési ciklus várható, jövőbeni alakulása szempontjából is óriási a jelentősége. A világháborúk kirobbantásának megakadályozása kiküszöböli a tőkés újratermelési ciklus bizonyos ideig tartó deszinkronizációjának alapját, ami egyben annyit jelent, hogy a *jövőben* – ha nem lesz világháború – *a tőkés ciklus inkább hasonlit majd az ún. klasszikus ciklushoz,* a ciklus *kevésbé lesz „deformált"*, mint az I., de különösen a II. világháború után. A deszinkronizáció várható megszűnése továbbá azt jelenti, hogy a túltermelési válságok világgazdasági válsággá való átfejlődésével érvényesül a válságok elmélyülésének tendenciája. Ezért lehetséges, hogy a túltermelési válságok a jövőben mélyebbek és tartósabbak lesznek, és a tőkésországok politikai életében is sokkal mélyrehatóbb megrázkódtatásokat fognak okozni, mint az 1948–1949-es vagy az 1957–1958-as válság. A tőkésországok munkásosztályát eddig inkább a világháborúk és a világháborúk következményei forradalmasították. A jövőben a munkásosztály forradalmasításában jelentősebb szerepet játszanak majd a periodikus túltermelési válságok, mint pl. az 1948–1949-es és az 1957–1958-as válság idején.

ÖSSZEFOGLALÁS

A világháborúknak a tőkés újratermelési ciklusra gyakorolt hatását a következőkben lehet összefoglalni:

a) A világháborúk a tőkés újratermelés ciklikus menetét megszakítják. A tőkés újratermelés a világháborúk idején nem ciklikusan alakul. Ilyenkor a túltermelési válság kirobbanása lehetetlen, a békeiparágakban nem a túltermelés, hanem az alultermelés válik jellemzővé. A termelés és a gazdasági helyzet ekkor merőben másképp alakul, mint a ciklus bármelyik szakaszában. A világháborúk időszaka nem azonosítható a ciklus egyetlen szakaszával sem. A tőkésországok gazdasági életét a világháborúk idején alapjában véve a nem ciklikus tényezők szabályozzák.

b) Közvetlenül a világháborúk befejeződése után *általános túltermelési válság* kirobbanása nem lehetséges. A háború következté-

ben – különösen tartós fogyasztási cikkekben – hiány keletkezik, ezen a területen tehát közvetlenül a háború után is az alultermelés okoz problémát. *Részleges válság* azonban – főleg azokban a tőkésországokban, ahol a háború komolyabb pusztításokat nem okozott, s különösen ott, ahol az összipari termelés a világháború alatt emelkedett – lehetséges. A hadimegrendelések gyors csökkenése jelentős válságot okozhat a fegyverkezési és a fegyverkezést kiszolgáló iparágakban. Ilyen esetben – mint pl. az Egyesült Államokban a II. világháború után – a békeiparágak termelése gyorsan emelkedik, a haditermelés és a vele kapcsolatos iparágak termelése pedig jelentős mértékben csökken.

c) A világháború befejeződése után a békeiparágak termelésének emelkedésével párhuzamosan hamarosan – 1–2 éven belül, egyes országokban valamivel később – helyreáll a tőkés újratermelés ciklikus mozgása. Az új ciklus azonban nem a háború előtti és a háború által megszakított ciklus egyenes folytatása, mert az új ciklust alapjában véve a háború alatt kialakult gazdasági helyzet szabja meg. A világháborúk utáni ciklust tehát nem szabad a háború előttihez kapcsolni.

d) Azokban a tőkésországokban, ahol a háború jelentős pusztításokat nem okozott, s különösen ott, ahol az összipari termelés a haditermelés növekedése következtében emelkedett, a háború után ismét ciklikussá váló tőkés újratermelés igen hamar túltermelési válságba torkollik. Így történt ez 1920-ban az Egyesült Államokban, Angliában, Franciaországban és 1948-ban az Egyesült Államokban. Ilyen esetekben az általános, periodikus túltermelési válság *törvényszerűen* igen hamar kirobban. A periodikus túltermelési válság gyors kirobbanását teszi lehetővé és szükségszerűvé a termelési kapacitás átállítása a béketermelésre, így a béketermelés igen gyors emelkedése, a beruházásoknak aránylag kisebb szerepe, valamint az a körülmény, hogy a fizetőképes kereslet ilyenkor inkább csökkenő, mint emelkedő irányzatú. Ennek oka az árak háború utáni gyors emelkedése, a munkanélküliség növekedése – a leszerelések és a hadiiparágak termeléscsökkenése miatt – s a reálbérek csökkenő tendenciája. A termelés és fogyasztás ellentéte tehát a szokásosnál jóval gyorsabb ütemben éleződik, s ez az ellentét viszonylag kisebb beruházások miatt rövidebb ideig maradhat rejtett. A háború utáni periodikus túltermelési válságban tehát a háború utóhatása nyilvánul meg.

e) A világháborúk tendenciát teremtenek a háború utáni ciklus megélénkülés- és fellendülés-szakaszának meghosszabbítására. (Ott,

ahol a háborút rövidesen általános túltermelési válság követi, ez a megállapítás a válság utáni ciklusra érvényes.) A speciális tényezők, mint az állótőkék tömeges felújítása, az elhalasztott kereslet, a raktárkészletek feltöltése, a háborús károk helyreállítása, s végül a háborút, különösen a II. világháborút követő gyors technikai fejlődés – a beruházások növelését idézik elő, ami erősíti és meghosszabbítja a tőkés ciklus fellendülés-szakaszát.

f) A világháborúk a tőkésországok gazdaságára eltérően hatnak, s ennek megfelelően a tőkés újratermelési ciklus a háború után országonként igen egyenlőtlenül alakul. Átmenetileg megszűnik a ciklus párhuzamos mozgása, a világháborúk létrehozzák a tőkés újratermelési ciklus *deszinkronizációját*. Ez a deszinkronizációs tendencia egyrészt abban nyilvánul meg, hogy egyes tőkésországokban – a II. világháború után az Egyesült Államok kivételével az összes tőkésországban – a világháborúk utáni újratermelési ciklus nem túltermelési válsággal kezdődik, s így ezekben az országokban viszonylag hosszú ideig nem robban ki túltermelési válság. Így Németországban 1920–1921-ben, és 1948–1949-ben sem volt túltermelési válság. A deszinkronizációs tendencia másrészt abban nyilvánul meg, hogy egyes tőkésországokban a háború utáni konjunktúrát élénkítő speciális tényezők – az állótőkék tömeges felújítása és kibővítése, a háborús károk helyreállítása stb. – az átlagosnál sokkal erőteljesebben hatnak. Ezért ezekben az országokban még nagyobbak és tartósabbak a beruházások, erőteljesebb és tartósabb a fellendülés, az újabb túltermelési válság konkrét feltételei csak később alakulnak ki. Tipikus példája ennek a II. világháború utáni ciklusban Nyugat-Németország és Japán gazdasági fejlődése. Ezekben az országokban az ipari termelés – a válságjelek ellenére – az 1957–1958-as, Egyesült Államokban lezajló periodikus túltermelési válság idején is emelkedett.

g) A deszinkronizációs tendencia lényegesen befolyásolja a periodikus túltermelési válságok mélységét. Ha valamelyik tőkésországban kirobban a túltermelési válság, s ugyanebben az időben más tőkésországokban a termelés továbbra is emelkedik, a kirobbanó válság nem lehet olyan mély, mint egy minden tőkésországra kiterjedő túltermelési válság. A többi tőkésországban tovább tartó konjunktúra enyhíti a válságot, hiszen lehetővé teszi az áruexport, a tőkekivitel azonos színvonalon tartását. Lényeges szerepet játszik az a körülmény is, hogy a gazdasági pánik sem keríti hatalmába a kapitalistákat olyan mértékben, mint világgazdasági válság kirobbanása esetén. Az 1948–1949-es és az 1957–1958-as amerikai periodikus túltermelési

válság aránylag enyhe lefolyásában kétségtelenül nagy szerepet játszott a ciklus háború utáni deszinkronizációja.

h) A II. világháború sokkal nagyobb méretű volt és sokkal nagyobb pusztításokat okozott, mint az első világháború. Ezért a háború utóhatásai jóval erőteljesebben érvényesültek a II., mint az I. világháború után. A háború utáni ciklus jellemzői könnyebben felismerhetők és tanulmányozhatók a II. világháború után, mint az I. világháború után. Ezeket a jellemzőket mégsem helyes *kizárólag* és *mind* a II. világháború utáni ciklus sajátosságainak tekinteni.

i) A háború utóhatásai idővel gyengülnek, így törvényszerű a szinkronizáció helyreállása, ismét érvényesül a válságoknak világgazdasági válsággá történő kiszélesedésének tendenciája. Ez egyben azt is jelenti, hogy a soron következő túltermelési válságok előreláthatóan hevesebbek, mélyebbek lesznek. Mivel a szocialista világrendszer megerősödése alapján lehetségessé válik a világháborúk végleges megakadályozása, a világháborúk utóhatásai sem befolyásolhatják majd a tőkés újratermelési ciklust.

j) A világháborúk gazdasági hatásának részletes elemzése megvilágítja, hogy a II. világháború utáni válságok enyhe lefolyása, a túltermelési válságok elmaradása az európai és ázsiai tőkésországokban, nem a kapitalizmus stabilizálódásának a jele. A világháborúkban, s a tőkés újratermelési ciklus szabálytalan alakulásában éppen a kapitalizmus hanyatlása s a kapitalizmus ellentéteinek kiéleződése mutatkozik meg.

IV

AZ ÁLLAMMONOPOLISTA KAPITALIZMUS LÉNYEGE ÉS KIALAKULÁSÁNAK SZÜKSÉGESSÉGE

A marxista közgazdászok általánosan elismerik, hogy az imperializmusban a tőkésállam a finánctőke állama, az állam elsősorban a finánctőke, és nem egyszerűen az összburzsoázia érdekeit képviseli, hogy a monopoltőkés állam a finánctőke érdekében egyre nagyobb mértékben beavatkozik a gazdasági életbe. Az állam tehát az összburzsoázia szervéből *elsősorban* a finánctőke szervévé vált, bár egyes esetekben – pl. a munkásosztállyal szemben – nemcsak a legnagyobb monopóliumok, hanem a kis- és középburzsoázia érdekét is képviseli. A mai tőkésállam gazdaságpolitikai intézkedései azonban elsősorban a finánctőkések érdekeit szolgálják. Ma már azt is elismerik, hogy a monopoltőkés állam gazdaságpolitikájával bizonyos mértékben képes befolyásolni a tőkésországok gazdasági helyzetének alakulását, nyilvánvalóan elsősorban a legnagyobb monopóliumok érdekében. Ezért az állammonopolista kapitalizmuson azt értik, hogy a monopóliumok a tőkésállamokat uralmuk alá rendelik, amikor is a monopoltőke az államapparátust felhasználja arra, hogy beavatkozzon a gazdasági életbe, a gazdasági és politikai uralmának biztosítása és a monopolista profit növelése érdekében.

Újabban egyre gyakrabban hangoztatják, hogy az állammonopolista kapitalizmus nemcsak a mai tőkésállam gazdaságpolitikai intézkedéseinek rendszere, nem merül ki az állam gazdaságpolitikájában, gazdasági intézkedéseiben, hanem egyben meghatározott objektív gazdasági folyamatot, a tőkés termelési viszonyok bizonyos fokú fejlődését jelenti. Mendelszon kifejezésével élve: átmenet a monopóliumok uralmának magasabb, új formájához, fokához, melynek alapján a fináncoligarchia mindenhatósága egycsül a monopóliumoknak alárendelt államapparátus hatalmával.

Rendkívül fontos kérdés, hogy a tőkés termelési viszonyoknak az állammonopolista kapitalizmusban kifejeződő fejlődése milyen jellegű fejlődés, ha újat jelent, mennyiben és mihez képest új, jelenti-e ez a

kapitalizmus újabb fejlődési fokát, mint ahogyan ezt a monopóliumok kialakulása jelentette a századforduló táján. E kérdést megválaszolni ma éppen olyan fontos, mint Lenin idejében azt, hogy az imperializmust követheti-e még egy újabb szakasz, az „ultraimperializmus" szakasza. Sőt, az állammonopolista kapitalizmus esetében éppen az ultraimperializmushoz kapcsolódó kérdések vetődnek fel. Vajon éppen az állammonopolista kapitalizmus jelenti a kapitalizmus újabb szakaszát, az ultraimperializmus szakaszát?

Hogy ez a probléma mennyire élő, azt bizonyítja, hogy a polgári teoretikusok szerint a mai tőkésállam képes a túltermelési válságokat, s ezzel együtt a termelés ciklikus mozgását kiküszöbölni, a kapitalizmus lényegében arányosan, konfliktusok nélkül fejlődhet. Az ún. ultraimperializmus egyik legfontosabb jellemzője éppen ez volt a revizionisták, Karl Kautsky és Rudolf Hilferding ábrázolásában. Egy mai német marxista közgazdász, Kurt Zieschang pedig – bár ő nem beszél az állammonopolista kapitalizmussal kapcsolatban tervszerű kapitalizmusról, a túltermelési válságok megszűnéséről – az állammonopolista kapitalizmust a tőkés termelési viszonyok új *fejlődési fokának* tekinti – mint ahogy a monopóliumok is a tőkés viszonyok új fejlődési fokát jelentették – és Zieschang szerint az állammonopolista kapitalizmus átmenetileg megoldja a termelőerők és termelési viszonyok közti konfliktust.

Érthető, hogy Zieschangnak az állammonopolista kapitalizmusról szóló nézetét a német marxista közgazdászok hevesen bírálják. Valamennyien elutasították azt a tételt, hogy az állammonopolista kapitalizmus a tőkés termelési viszonyok, a kapitalizmus *új fejlődési* fokát jelenti, s hogy átmenetileg is megoldja a termelőerők és termelési viszonyok közti ellentmondást. Ehelyett éppen azt hangsúlyozták, hogy az állammonopolista kapitalizmus élezi a kapitalizmus alapvető ellentmondását, erősíti a kapitalizmus rothadási tendenciáját, nem a tőkés társadalom újabb fellendülésének, hanem éppen hanyatlásának kifejezője.

Zieschang teóriájának hibája nem az, hogy az állammonopolista kapitalizmust a tőkés termelési viszonyok fejlődésének, változásának tekinti, hanem az, hogy a tőkés viszonyok *új fejlődési fokának* tartja. Az állammonopolista kapitalizmus valóban nemcsak az állami intézkedések rendszere, hanem objektív gazdasági folyamat is, előidézi a tőkés termelési viszonyok *formaváltozásait, de ezek a változások tulajdonképpen a monopolkapitalizmus sajátos viszonyainak tovább-*

fejlődését jelentik. Az állammonopolista kapitalizmusban éri el a monopóliumok uralma, gazdasági hatalma *a legmagasabb fokot.* Az állammonopolista kapitalizmus a monopoltőkés termelési viszonyoknak a betetőzése. A monopolkapitalizmus nem fejlődik ki máról holnapra. Amikor Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című művét megírta, a monopóliumok még nem értek el olyan fejlettséget, mint ma. A monopóliumok gazdasági hatalmát betetőző állammonopolista kapitalizmus jóval kisebb erejű volt. Azóta a monopóliumok nagymértékű megerősödése szükségképpen az állammonopolista kapitalizmus kifejlődéséhez vezetett. Az állammonopolista kapitalizmus előretörésében tehát a monopóliumok gyors fejlődése tükröződik vissza. A *monopoltőkés viszonyok* ma is fejlődnek (monopóliumok uralma soha sem lehet teljes, tiszta imperializmus nem létezhet), s ez többek között az állammonopolista kapitalizmus erősödésében is megnyilvánul.

Az imperializmusban a finánctőkések a monopoltőkés tulajdon kiemelkedése, valamint a monopóliumnak a kis- és középtőkés tulajdonnal szembeni túlsúlya alapján óriási hatalomra tesznek szert, profitjukat nemcsak a saját munkásaik kizsákmányolásának fokozásával, hanem a más vállalatokban termelt értéktöbblet egy részének különböző módon történő elszivattyúzása útján is növelik. A monopoltőkés viszonyokra jellemző a parazitizmus. A finánctőkések semmiféle produktív tevékenységet nem végeznek, társadalmi méretekben növekszik az improduktív munkát végzők rétege, a nem termelő szférákban foglalkoztatottak, valamint a hivatalnokok, katonák stb. száma. A monopolkapitalizmus a más országok, elsősorban az elmaradott országok gyarmati kizsákmányolását is jelenti a tőkeexport, kizsákmányoló jellegű külkereskedelem stb. útján. A monopoltőkés viszonyoknak mindezek a vonásai óriási mértékben erősödnek az állammonopolista kapitalizmus kifejlődésével. A monopoltőke számára éppen az állammonopolista kapitalizmus biztosítja az idegen tőke feletti uralom legkedvezőbb feltételeit, ezzel a monopoltőkés tulajdon gazdasági ereje meghatványozódik, ekkor nyílik a legnagyobb lehetőség az értéktöbblet átszivattyúzására. Az állami költségvetésen keresztül soha nem látott mértékben csoportosítják át a nemzeti jövedelmet a finánctőke javára, és a dolgozó tömegek, valamint a kis- és középburzsoázia kárára. A költségvetési politika a monopolista profit növelésének egyik legfontosabb eszköze. Az állammonopolista kapitalizmus kifejlődésével még jellemzőbbé válik a parazitizmus, még inkább felduzzad az improduktív alkalmazottak

száma, s ekkor a legkíméletlenebb a gyengébb országok kizsákmányolása.

A monopóliumok fejlődésével tehát a monopolkapitalizmus törvényszerűen átalakul állammonopolista kapitalizmussá. A kapitalizmus alapvető ellentmondásának a végsőkig történő kiéleződése az imperializmus szakaszában ugyancsak az állammonopolista kapitalizmus kifejlődését teszi szükségessé. Az imperializmus időszakában a termelőerők már olyan fejlettségi színvonalat értek el, hogy működtetésük a magánmonopóliumokon belül sok esetben ellentétbe kerül a monopolisták profitérdekeivel, sőt az is előfordul, hogy a legmodernebb termelőerők működtetése a magánmonopóliumokban anyagi korlátokba ütközik, a tőke magas fokú koncentrációja ellenére sem tudnak a monopóliumok minden esetben elegendő tőkét biztosítani pl. valamilyen új iparág kifejlesztéséhez.

A magántőkés tevékenységnek két feltétele van: 1. a befektetéshez minimálisan szükséges tőkeösszeg biztosítása, és 2. kilátás meghatározott nagyságú profitrátára. Az imperializmusban a befektetésekhez már rendszerint igen nagy tőkeösszegek szükségesek, s ugyanakkor nem biztos, hogy minden tőkebefektetés mindjárt a kezdeti időszakban megfelelő profitrátát eredményez a tőkés vállalkozók számára. Minél fejlettebbek a termelőerők, annál élesebbé válik a kapitalizmus alapvető ellentmondása, annál nagyobbak a befektetésekhez szükséges minimális tőkeösszegek és annál bizonytalanabbak a profitkilátások. Ezért a termelőerők fejlődése nyomán mindinkább szükségszerű a monopoltőkés állam beavatkozása a gazdasági életbe, az állammonopolista kapitalizmus előretörése. A monopoltőkés állam ugyanis sokkal könnyebben elő tudja teremteni a befektetéshez minimálisan szükséges tőkeösszegeket, mint a magánmonopóliumok, hiszen az állam sokkal bővebb és biztosabb pénzügyi forrásokkal rendelkezik. (Például a költségvetési adóbevételek, államkölcsönök stb.) Ráadásul az állami vállalatok gazdasági tevékenységének célja nem az illető vállalat profitját, hanem az összes, főként a legnagyobb monopóliumok lehető legnagyobb profitját biztosítani. Nem véletlen, hogy a tőkésállam elsősorban azokban az iparágakban hódított tért, amelyek igen nagy tőkebefektetéseket igényelnek, vagy ahol nem jók a profitkilátások (pl. a kitermelő iparban, a közlekedésben, vegyiiparban, atomerőművek építésében, elektromosenergia-iparban stb.).

A kapitalizmus alapvető ellentmondásának éleződése nemcsak az állami tulajdon fejlődését váltja ki, hanem a költségvetési politika

jelentőségét is növeli. Az állami vásárlások emelkedése ugyanis biztos piacot jelent a magánmonopóliumok számára, ennek alapján emelhetik áraikat, növelhetik termelésüket és profitjukat, amire különben az alapvető ellentmondás éleződése következtében jóval kisebb lehetőség nyílna.

Az állammonopolista kapitalizmus kifejlődése törvényszerű, de ez nem jelenti azt, hogy az állammonopolista kapitalizmus teljessé, egyeduralkodóvá válhat, vagyis, hogy a termelési eszközök teljes egészében állami tulajdonba kerülhetnek és a nemzeti jövedelemnek a munkabéren felüli része teljesen az állami költségvetésben koncentrálódhat. Az állammonopolista kapitalizmus *nem helyettesítheti* a magánmonopóliumokat, az állam gazdasági tevékenységét mindig csak a magánmonopóliumok ellenőrzése, irányítása alatt végezheti. Az állam tevékenysége mindig csak addig terjed, amíg ezt a magánmonopóliumok érdekei megkívánják, megkövetelik. A nemzeti jövedelem koncentrációjának fokozódása a költségvetésben törvényszerű, de csak addig, amíg ez a monopóliumok profitjának növelését segíti elő. A nemzeti jövedelem költségvetési koncentrációja egy bizonyos fokon túl már nem a monopolista profit növelését, hanem csökkenését idézi elő, ezért a nemzeti jövedelem összpontosítása állami kézben bizonyos határokat soha nem léphet túl. Az állami tulajdon és az állami beruházások növekedése ugyancsak törvényszerű, de az állami tulajdon és az állami beruházások nem szoríthatják ki a magántőkés tulajdont, a privátkapitalista beruházásokat, de még csak versenyt sem jelenthetnek a legnagyobb monopóliumok számára. Az állami beruházások, s az állami tulajdon előretörése is – ugyanúgy, mint a nemzeti jövedelem állami koncentrációja – a monopolista profit növelését szolgálja, és ha a magánmonopóliumok érdekei úgy kívánják, s a meghatározott gazdasági és politikai feltételek adottak, az állami beruházások nem emelkednek tovább, s jelentkeznek az ún. reprivatizálási törekvések. Azt, hogy az állammonopolista kapitalizmus mögött a legnagyobb magánmonopóliumok érdekei húzódnak meg, bizonyítani lehet többek között azzal, hogy a tőkésállam ott veszi kezelésbe a termelési eszközöket és ott ruház be, ahol a magánmonopóliumok nem különösebben érdekeltek, ahol az üzleti vállalkozások csak nagyon kis nyereséggel, vagy esetleg veszteséggel kecsegtetnek. Emellett az államosításokat minden esetben teljes kártalanítással hajtják végre. A reprivatizálódási törekvések pedig mindig azokban az iparágakban jelentkeznek, ahol a befektetések ismét magas profitot hozhatnak. A törvényszerűen erősödő állammonopo-

lista kapitalizmus az imperializmusban tehát szükségképpen tendenciális folyamat, előre halad, de sohasem válhat teljessé, s egyes területeken ideiglenesen az ellentétes tendencia, a reprivatizálódás tendenciája kerekedhet felül.

Az állammonopolista kapitalizmusnak ez a tendencia-jellege abból is következik, hogy sem a „tiszta imperializmus", sem a termelés és a tulajdon teljes koncentrációja nem jöhet létre. A monopóliumok mellett mindig fennmarad a nem monopolista tőkések széles rétege. Ezek a tőkések – minthogy az állammonopolista kapitalizmus a legnagyobb monopóliumok érdekét szolgálja – éles ellenállást tanúsítanak a monopoltőkés állam bizonyos intézkedéseivel – pl. az adóprés növelésével – szemben. A legnagyobb monopolisták maroknyi csoportja már csak politikai szempontból sem hagyhatja *teljesen* figyelmen kívül a tőkésosztály számbelileg legnagyobb részének érdekeit, kívánságait. A nem monopolista tőkések teljes tönkretétele állami intézkedésekkel a finánctőke gazdasági érdekeinek sem felel meg, sőt a kis- és középtőkések beruházásai rohamos zuhanásának nagyon súlyos gazdasági következményei lennének, pl. az összkeresleet, s az összipari termelés csökkenne. Ebben az összefüggésben az a körülmény is rendkívül nagy jelentőségű, hogy az egyes monopóliumok sem egyformán hatnak a tőkésállamra. Befolyásuk az államapparátusra elsősorban erejüktől, az erőviszonyoktól függ. A finánctőkés állam a legnagyobb, legerősebb monopóliumok állama, az állam gazdasági szerepének növekedése nem szolgálja *egyformán minden* monopólium érdekeit. A monopóliumok közti harc egyik fontos területe a tőkésállam feletti uralom megszerzése. Mivel az állam feletti uralom az erőviszonyoktól függ, s az államra kisebb mértékben ható monopóliumok hátrányosabb helyzetbe kerülnek, ezért a kisebb monopóliumok is ellenállást fejtenek ki az állami tevékenység kiterjedésével szemben. Az állammonopolista kapitalizmus fejlődése ennek ellenére törvényszerű folyamat, mert az uralkodó tendencia a termelés és tőke koncentrációja és centralizációja, s ezen az alapon a monopoltőkés viszonyok kialakulása. A tőke koncentrációja és centralizációja szükségszerűen növeli a legnagyobb monopóliumok erejét és hatalmát, ami kifejeződik az állammonopolista kapitalizmus erősödésében is.

Az állammonopolista kapitalizmus fejlődésére konkrét történelmi, társadalmi, gazdasági tényezők is hatnak. A tőkésállam gazdasági szerepe mindkét világháború idején ugrásszerűen megnövekedett, s a hadi-állammonopolista kapitalizmus formáját öltötte. A tőkésállamok

hadikiadásainak óriási megnövekedése miatt az állam gazdasági szerepe ugrásszerűen erősödött. A háborúk befejezése után az állam gazdasági szerepe is csökkent, de mindenkor és mindenütt jóval meghaladta a háborúk előtti színvonalat. Az állammonopolista kapitalizmus jelentős erősödését idézte elő az Egyesült Államokban az 1929–1933-as túltermelési válság, amikor az állam a gazdasági intézkedések egész sorával igyekezett élénkíteni a gazdasági életet. Az 1930-as évek második felében, Hitler uralomra jutása után a háborúra készülődés következtében Németországban szintén megerősödött az állammonopolista kapitalizmus, ami többek között a német állam költségvetési bevételeinek és kiadásainak, különösen fegyverkezési kiadásainak gyors emelkedésében mutatkozott meg. Az állammonopolista kapitalizmus a II. világháború alatt az imperialista országok háborús erőfeszítései következtében rendkívüli mértékben megerősödött. A II. világháború után az imperialista országokban az állam gazdasági tevékenysége nem esett vissza olyan mértékben, mint az I. világháború után. Ebben szerepet játszott az a tény, hogy az Egyesült Államokban az összipari termelés a háború alatt több mint 100%-kal emelkedett. Ilyen körülmények között az állami vásárlások teljes beszüntetése az összipari termelés katasztrofális zuhanását váltotta volna ki. Ugyanebben az értelemben hatott az 1929–1933-as világgazdasági válság is. Az 1929–1933-as válság rendkívüli mélysége következtében az egész tőkés világrendszert megrázkódtatta, ezért a burzsoázia azóta mindent elkövetett, hogy a hasonló mélységű válságok kirobbanását megakadályozza. Az 1929–1933-as válság emléke eggyel több ok volt arra, hogy pl. a költségvetési bevételeket és kiadásokat a II. világháború befejezése után is magas színvonalon tartsák. Végül a II. világháború után, a szocialista tábor kialakulása és a gyarmati rendszer összeomlása miatt az imperialisták nemcsak az állami beavatkozás fenntartására, hanem annak erőteljes fokozására törekedtek. Erre ösztönözte az imperialistákat, akik a tőkésországok gazdasági fejlődésének meggyorsítása érdekében az állam gazdasági tevékenységét is igénybe veszik, a két világrendszer közt kibontakozó gazdasági verseny. Ugyancsak az állammonopolista kapitalizmust erősítik az imperialista országok, elsősorban az Egyesült Államok háborús törekvései. Az Egyesült Államok célja, hogy kivívja a világuralmat és, hogy az imperialisták visszaállítsák illetve megszilárdítsák a gyarmati rendszert. Az imperialistáknak ez a törekvése kifejeződik a tőkésországok gazdaságának egyre fokozódó militarizálásában, a hatalmas arányú fegyverkezési

kiadásokban. E konkrét tényezők nélkül nem magyarázható meg az állammonopolista kapitalizmusnak különösen a II. világháború alatti és utáni rendkívüli megerősödése.

A nemzeti jövedelem jelentős hányadának koncentrálása az állami költségvetésben, a tőkés államosítások politikája, az állammonopolista vállalatok előretörése az ipari össztermelésen belül, és egyáltalán az állami monopolista kapitalizmus nem jelenti a szocializmus elemeinek, csíráinak megjelenését és kifejlődését a kapitalizmuson belül, hanem éppen a monopóliumok erejének, gazdasági szerepének megerősítését szolgálják. Az állammonopolista kapitalizmus azonban – Lenin kifejezésével élve – a szocializmus legteljesebb *anyagi* előkészítését jelenti, a történelmi fejlődésnek egy olyan fokát, amely után csakis a szocializmus következhet.

Mennyiben jelenti az állammonopolista kapitalizmus a szocializmus anyagi előkészítését? Egyrészt annyiban, amennyiben az állammonopolista kapitalizmus előretörésével szoros gazdasági kapcsolat fejlődik ki az állam és a monopoltőkés gazdaság között, az állam ugyanis a monopóliumok érdekében beavatkozik a gazdasági életbe. Kialakulnak a központi állami vezetés *formái*. A szocializmus anyagi előkészítését jelenti továbbá az állami vállalatok növekvő részesedése az ipari össztermelésben, és az államosítások politikája. A szocialista forradalom győzelmével ezek a vállalatok rögtön a proletárdiktatúra államának tulajdonába mennek át, így megkönnyítik a szocialista gazdaság kiépítését. Már Lenin rámutatott, hogy az állammonopolista kapitalizmus proletárforradalom esetén *közvetlenül* a szocializmusba megy át. Végül az állammonopolista kapitalizmusnak igen nagy jelentősége van az osztályharc alakulása szempontjából is. Az állami vállalatok munkásai gazdasági harcuk során már nem az egyes tőkéssel, s nem is csak a tőkésosztállyal, hanem egyben a tőkésosztály, s ezen belül a finánctőkések elnyomó szervével, a finánctőkés állammal kerülnek szembe. Itt a munkaidőt, munkabéreket, a sztrájkjogot, balesetbiztosítást stb. már közvetlenül az állam szabályozza. A munkásosztály pártja számára ez megkönnyíti az osztályharc taktikai vezetését, könnyebb összekötni a munkásosztály gazdasági harcát az imperialista állam elleni politikai harccal, az államhatalom megszerzéséért folytatott küzdelemmel.

Az állammonopolista kapitalizmus igen sokféle formában nyilvánul meg. Például: a monopoltőkés állam költségvetési politikájában, ezen belül a fegyverkezési politikában, az állami beruházásokban, továbbá az állami tulajdon térhódításában, a hitel, kamat és pénz-

ügyi politikában, a külkereskedelemben, ezen belül az export állami ösztönzésében, vagyis az imperialista protekcionizmusban, az állami tőkekivitel előretörésében, államközi gazdasági egyezmények, szervezetek létrehozásában, kölcsönök és szubvenciók folyósításában elsősorban a legnagyobb monopóliumok számára stb. A továbbiakban az állammonopolista kapitalizmus legfontosabb területeit vizsgáljuk, elsősorban azokat, amelyek a legnagyobb hatást gyakorolják a tőkés ciklus alakulására. Igyekszünk áttekinthető képet adni arról, hogy mi az állammonopolista kapitalizmus tényleges szerepe az újratermelési ciklus imperializmusbeli alakulásában, mennyiben járul hozzá a tőkésállam gazdasági tevékenysége a tőkés termelés monopolkapitalizmusbani sajátos fejlődéséhez, s hogy miért nem idézheti elő az állammonopolista kapitalizmus a tőkés újratermelés periodikus túltermelési válságokon keresztüli fejlődésének megszüntetését.

V

A FINÁNCTŐKÉS ÁLLAM KÖLTSÉGVETÉSI POLITIKÁJÁNAK HATÁSA A TŐKÉS ÚJRATERMELÉSI CIKLUS ALAKULÁSÁRA

A NEMZETI JÖVEDELEM FOKOZÓDÓ KONCENTRÁLÁSA A KÖLTSÉGVETÉSBEN AZ IMPERIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

Az állammonopolista kapitalizmus előretörése legjobban az állami költségvetés fejlődésén keresztül figyelhető meg. A finánctőkés állam gazdasági beavatkozásának sokféle formája közül a legjelentősebb a költségvetési politika. Ez részben azon alapszik, hogy az állami költségvetésben összpontosulnak a finánctőkés állam (így tulajdonképpen a monopóliumok) rendelkezésére álló leghatalmasabb anyagi eszközök, másrészt az állammonopolista kapitalizmus legtöbb megnyilvánulási formája – pl. az imperialista protekcionizmus, a pénzügyi politika stb. – szoros kapcsolatban van a költségvetési politikával.

A monopóliumok kialakulása és további fejlődése szükségképpen eredményezi a nemzeti jövedelem egyre nagyobb részének koncentrálódását az állami költségvetésben. A költségvetési bevételeket elsősorban a legnagyobb monopóliumok érdekében növelik, mert az állami vásárlások, hitelnyújtások, szubvenciók stb. túlnyomó része a legerősebb monopóliumokat érinti, így a költségvetés bővülése a monopolista profit növelését segíti elő. A nemzeti jövedelem költségvetésbeni koncentrációjának alakulását elsősorban az Egyesült Államok példáján vizsgáljuk, s kiegészítésképpen adatokat közlünk a többi vezető tőkésország állami költségvetésére vonatkozólag is.

Az Egyesült Államok össz-szövetségi költségvetési bevételei fél évszázad alatt, az imperializmus idején hatalmas mértékben megnövekedtek. A költségvetési bevételek növekedése visszatükrözi a monopóliumok megerősödését, s az államnak a monopóliumok uralma alá rendelését. Szembetűnő, hogy a két világháború idején milyen nagymértékben emelkedtek a tőkésállam költségvetési bevételei, 1913–1919 között 724 millióról 5152 millió dollárra, s 1940–1945 között 5387 millióról 47 750 millió dollárra. Ez igazolja azt a tételt, hogy a speciális tényezők az állammonopolista kapitalizmus fejlődését meggyorsítják.

*Össz-szövetségi költségvetési bevételek az Egyesült Államokban 1902—1958-ig**

(millió dollár, folyó áron)

1902	562
1913	724
1919	5 152
1920	6 695
1929	4 033
1930	4 178
1933	2 080
1937	5 029
1938	5 855
1940	5 387
1945	47 750
1948	46 098
1949	42 773
1950	41 310
1953	72 649
1954	73 172
1957	83 675
1958	83 974

* Forrás: Historical Statistics of the United States, Statistical Abstract of the United States 1957 és 1959.

A táblázatban közölt adatok hosszabb időközt tekintve alapjában helyesen tükrözik vissza az össz-szövetségi költségvetési bevételek alakulását. A költségvetési bevételek növekedése akkor is gyors ütemű, ha számításba vesszük a dollár csereértékének ebben az időszakban bekövetkezett csökkenését. Mégis sokkal megbízhatóbb, pontosabb képet kapunk, ha figyelembe vesszük pl. az árindex változását. A nagykereskedői árindex változását beszámítva, s az 1926-os árakat száznak véve az össz-szövetségi költségvetési bevételek változatlan árakon a következőképpen alakultak:

Össz-szövetségi költségvetési bevételek az Egyesült Államokban 1902—1958 között

(millió dollár 1926-os nagykereskedelmi árakon számítva)

1902	954	1940	6 854
1913	1037	1945	45 132
1919	3717	1948	28 721
1920	4336	1949	28 048
1929	4232	1950	26 063
1930	4836	1953	42 320
1933	3156	1954	43 143
1937	5827	1957	46 280
1938	7449	1958	45 811

A költségvetési bevételek az 1926-os árakon számítva 1902–1958 között évi 954 millió dollárról 45 811 millió dollárra, tehát csaknem ötvenszeresükre emelkedtek. Különösen gyorsan növekedtek a II. világháború idején (1940-től 1945-ig a bevételek hat és félszeresükre, több mint 38 milliárd dollárral emelkedtek). A bevételek emelkedése akkor is igen nagymérvű, ha figyelembe vesszük az Egyesült Államok lakosságának számbeli gyarapodását. 1902-ben az Egyesült Államok lakossága 79 millió, 1958-ban 170 millió volt. Ezért az egy főre jutó költségvetési bevételek összege 1902-ben 7,1 dollárt, s 1958-ban 494 dollárt ért el (folyó áron számítva).

A költségvetési bevételek alakulását legjobban akkor lehet megítélni, ha a bevételeket a nemzeti jövedelemhez viszonyítjuk. Az Egyesült Államok 1913. évi nemzeti jövedelme kb. 40 milliárd dollár volt, ezért ekkor az össz-szövetségi költségvetési bevételek a nemzeti jövedelemnek kb. 2,5%-át tették ki.

*Az össz-szövetségi költségvetési bevételek és a nemzeti jövedelem alakulása az Egyesült Államokban 1929-től 1958-ig**

(millió dollárban folyó áron)

Év	Nemzeti jövedelem	Költségvetési bevételek	Bevételek a nemzeti jövedelem %-ában
1929	87 400	4 033	4,6
1933	39 600	2 080	5,2
1937	73 600	5 029	6,8
1938	67 400	5 855	8,6
1940	81 300	5 387	6,6
1945	182 800	47 750	26,1
1950	241 900	41 310	17,1
1953	305 600	72 649	23,8
1954	301 800	73 172	24,2
1957	366 500	83 675	22,8
1958	366 200	83 974	22,9

* Forrás: Historical Statistics... és Federal Reserve Bulletin. 1960 február

1929-től kezdve a nemzeti jövedelem költségvetési koncentrálása egyre fokozódott, 1938-ban már 8,6%-ot ért el, vagyis az 1913-as színvonalnak több mint háromszorosát, s a II. világháború után az össz-szövetségi költségvetésben összpontosult a nemzeti jövedelem 1/5–

1/4-része. A század elejéhez képest a nemzeti jovedelemnek a költségvetésbe bevont része megtízszereződött. A monopoltőkés állam gazdasági tevékenysége tehát az 1950-es években összehasonlíthatatlanul jelentősebb, mint a század elején, az imperializmus kezdetén. De ez még nem minden. A nemzeti jövedelemnek a költségvetésbe bevont része még annál is jóval nagyobb, mint ahogy a táblázatban szereplő adatok mutatják. A táblázat ugyanis az állami és helyi költségvetési bevételeket nem tartalmazza, hanem csak az össz-szövetségi költségvetési bevételeket, márpedig a helyi költségvetési bevételek egyáltalán nem elhanyagolhatók. Sőt, a II. világháború előtti években az állami és helyi költségvetési bevételek jóval meghaladták az össz-szövetségi költségvetési bevételeket. Ha a helyi állami szervek költségvetési bevételeit is figyelembe vesszük, akkor kitűnik, hogy az I. világháború után, s különösen az 1930-as években igen jelentős volt a költségvetési bevételeknek a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya, a nagy válság alatt és után megközelítette, egyes években meghaladta a 20%-ot. A világháborúban és azután a koncentrálás foka jóval 20%-on felül volt, s 1956-ban és 1957-ben valamivel meghaladta a 30%-ot.

Az a tény, hogy az össz-szövetségi bevételek a II. világháborúban megnövekedtek, rendkívül nagy jelentőségű. Ebben kifejeződött a nemzetgazdaság militarizálása, ami a II. világháború, és az azután

*Helyi, valamint össz-szövetségi és helyi költségvetési bevételek együttes alakulása az Egyesult Államokban 1913—1957 között**

(millió dollár)

Év	Helyi bevételek	Helyi és össz-szovetségi bevételek	Bevételek a nemzeti jövedelem %-ában
1913	1 602	2 326	5,8
1932	7 416	9 421	22,5
1942	11 396	24 195	17,7
1950	15 914	57 224	23,8
1952	19 323	87 322	30,0
1955	23 483	92 937	28,7
1956	26 368	105 188	30,6
1957	29 042	112 717	30,8

* Forrás: Historical Statistics ... és Statistical Abstract of the United States 1959.

folytatott hidegháborús politika következménye volt. Az össz-szövetségi költségvetési bevételek előretörése azért is nagy jelentőségű, mert ennek alapján a költségvetési politika sokkal egységesebb lehet, mint amikor a bevételek túlnyomórészt az állami és helyi költségvetésbe áramlanak; a költségvetési kiadások sokkal jobban szolgálhatják a legnagyobb monopóliumok érdekeit, hiszen az össz-szövetségi költségvetési politikát a legnagyobb monopóliumok könnyebben irányíthatják, mint a nagyszámú állami és helyi szervek költségvetését. Az össz-szövetségi költségvetési eszközökből a legnagyobb monopóliumoknak hatalmas megrendeléseket lehet adni, amelyek *nagy összegű*, és a legbiztosabb piacot jelentik számukra. Az állami és helyi költségvetés alapján ez kevésbé valósítható meg, hiszen az Egyesült Államok 49 tagállama közül egy-egy állam, illetve egy-egy helyi szerv, az összes állami és helyi költségvetési bevételeknek csak a töredékével rendelkezik – és összehasonlíthatatlanul kisebb bevétellel, mint az össz-szövetségi költségvetés. 1945-ben az állami költségvetési bevételek összege 6775 millió dollár volt, az egy államra jutó átlagos költségvetési bevétel összege tehát átlagosan csupán 140 millió dollárt tett ki, ami elenyészően csekély összeg az 1945. évi 47 750 millió dolláros össz-szövetségi költségvetési bevételhez képest.

Végül a költségvetési bevételeknek a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya vizsgálatakor nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a polgári statisztikák – az amerikai statisztika is –, mivel a származékos jövedelmeket is eredeti jövedelemként kezelik, a nemzeti jövedelmet a ténylegesnél jóval nagyobbnak tüntetik fel. Bár az ebből származó hiba nem minden évben pontosan azonos, a marxista közgazdászok véleménye szerint a nemzeti jövedelem tényleges összegének a kimutatott nemzeti jövedelem 20%-ával kisebb értékét kell tekinteni. Ez azt jelenti, hogy a költségvetési bevételeknek a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya lényegesen nagyobb a táblázatban kimutatottnál. A duplikációból eredő hibát figyelembe véve, az össz-szövetségi költségvetési bevételek aránya a nemzeti jövedelemhez képest 1957-ben nem 22,8%, hanem 28,5%, az összes költségvetési bevételeké pedig (össz-szövetségi, állami és helyi együtt) nem 30,8%, hanem 38,4%. A nemzeti jövedelem koncentrálása a költségvetésben tehát a századfordulótól az 1950-es évekig hatalmas léptekkel haladt előre. Míg a század elején a nemzeti jövedelem néhány, maximálisan 4–5%-a folyt be az Egyesült Államok költségvetésébe, addig 1957-ben minden 1 dollár új értékből 38 cent áramlott be az össz-szövetségi, állami és helyi költségvetés csator-

náiba. Világos, hogy az állam gazdasági tevékenységében fordulat állott be, mely a tőkés ciklusra is hatást gyakorol, s ezt a ciklus jelenlegi alakulásának tanulmányozásakor vizsgálni kell. Az állam gazdasági tevékenységén belül leginkább a költségvetési politika hat a tőkés újratermelési ciklus alakulására.

A többi tőkésország költségvetési tételei is hasonló képet mutattak, mint az Egyesült Államoké. A század eleje óta gyors ütemben emelkednek az adóbevételek, amelyek minden kapitalista országban a költségvetési bevételek túlnyomó részét teszik ki.

Az állami adóbevételek alakulása néhány európai tőkésországban

Ország	Év	Valuta	Összesen millióban*
Anglia	1913—1914	font sterling	163,1
	1928—1929	„	685,7
	1938—1939	„	896,4
	1951—1952	„	4 184,3
	1956—1957	„	4 929,6
Franciaország	1912	frank	3 793,5
	1928	„	50 192,0
	1938	„	51 000,0
	1951	„	2 176 000,0
	1956	„	3 327 000,0
Németország	1912	márka	1 662,0
	1928	„	9 492,6
	1938	„	17 729,0
	1943	„	47 675,7
	1951**	„	29 375,9
	1955	„	43 503,7
Olaszország	1913—1914	líra	1 503,3
	1928—1929	„	14 410,1
	1938—1939	„	23 060,0
	1951—1952	„	1 379 200,0
	1956—1957	„	2 658 300,0

* Forrás: *Rzesnitzek:* Finanzprobleme des modernen Imperialismus. Berlin 1958.
** 1951-től csak Nyugat-Németország költségvetési tételei szerepelnek.

A táblázat egyértelműen bizonyítja, hogy a költségvetési adóbevételek igen jelentősen emelkedtek, különösen a két világháború, s elsősorban a II. világháború után. A képet azonban nagyon zavarja az európai tőkésországokban ismételten is bekövetkező erős infláció, valamint az, hogy Németországban két ízben valutareformot hajtot-

tak végre. Ezért ki kell mutatni, hogy az adóbevételek az európai tőkésországokban a nemzeti jövedelem hány %-át teszik ki.

Az európai tőkésországokban ugyanúgy, mint az Egyesült Államokban, nemcsak az adóbevételek abszolút összege, hanem a nemzeti jövedelemhez viszonyított %-os aránya is nagymértékben emelkedett.

*Adóbevételek a nemzeti jövedelem %-ában**

Ország	1913—1914	1923—1924	1937—1938	1952—1953
Anglia	11,4	22,1	24,2	48,0
Franciaország	13,8	17,8	10,5	29,8
Németország	11,8	26,0**	—	33,4
Olaszország	8,6	20,0	13,4	19,5

* Forrás: *Rzesnitzek:* Id. mű. 33. old.
** 1924—1925-ös költségvetési év.

A nemzeti jövedelem költségvetési koncentrálásának aránya Angliában a legmagasabb. Az a tény, hogy a nemzeti jövedelemnek egyre nagyobb része áramlik be az állami költségvetésbe, meggyőző erővel bizonyítja, az állammonopolista kapitalizmus előretörése nem egy, vagy néhány tőkésország specialitása, hanem a kapitalizmus imperialista szakaszára jellemző objektív gazdasági folyamat.

a) *A költségvetési bevételek növelésének módszerei az imperializmusban*

A tőkésállamok költségvetési bevételeinek túlnyomó része, 90, vagy még ennél is nagyobb %-a az adóbevételekből származik. Ezért a költségvetési bevételek növelését az adóbevételek emelésének módszereit figyelembe véve kell megvizsgálni. A költségvetési bevételek emelését szolgálja a tőkés adórendszernek az a sajátossága, hogy *az adóbevételek a nemzeti jövedelem nagyságától,* részleteket tekintve pedig az egyéni és vállalati jövedelmek, a munkabér, a profit nagyságától, az áruforgalom alakulásától, a vásárlások mennyiségétől stb. függnek. A tőkésállamok nem határozzák meg évről évre, hogy milyen összegű adóbevételre van szükségük, mekkora összeget kell behajtani, hanem *adókulcsot* állapítanak meg, az adóalanyok ennek alapján kötelesek adót fizetni. Mivel a kapitalizmusra

a bővített újratermelés a jellemző, s az adóbevételeket a nemzeti jövedelem nagyságához, mozgásához kapcsolják, az adóbevételek szükségképpen növekednek anélkül, hogy az állam erről bármiféle külön intézkedést hozna. Ilyen adórendszer nemcsak az egyenes adók, hanem a közvetett – a fogyasztási és forgalmi – adók növekedését is biztosítja, mert bővített újratermelés esetén nemcsak az egyéni és vállalati jövedelmek emelkednek, hanem az áruforgalom is törvényszerűen szélesedik, ami automatikusan emeli az indirekt adóbevételeket. Az adóbevételek csak akkor nem emelkednének, ha az adókulcsokat rendszeresen, a nemzeti jövedelem emelkedésével arányosan csökkentenék. A most ismertetett és minden imperialista országra jellemző adórendszer nagyon megfelel a kapitalisták, s elsősorban a monopoltőkések érdekeinek, mert a rendszeresen növekvő állami adóbevételek egyre nagyobb biztos állami piacot jelentenek számukra, s ez politikailag is kényelmes, mert nem kell újra meg újra elfogadtatni az adóbevételek emelését. A költségvetési adóbevételek emelése szinte észrevétlenül haladhat előre.

Az, hogy az adózást a nemzeti jövedelemhez kapcsolják, önmagában csupán a költségvetési bevételeknek a nemzeti jövedelemmel arányos növelését teszi lehetővé, de nem magyarázza meg a nemzeti jövedelem költségvetési koncentrációjának előrehaladását. S valóban, a költségvetési adóbevételeket az imperialista országokban még jó néhány egyéb módszerrel is növelik.

A költségvetési adóbevételek növelésének egyik leggyakrabban alkalmazott módja az *adókötelezettek körének kiterjesztése a közvetlen adókkal kapcsolatban.* Például a bér- és jövedelemadó-kötelezettek száma minden kapitalista országban gyorsan növekszik. Az Egyesült Államokban a jövedelemadót – s ezt kezdetben úgy emlegették mint a gazdagokat terhelő adót – 1913-ban vezették be, mely ekkor 400 ezer ember számára jelentett adókötelezettséget. 1923-ig az I. világháború következtében az adókötelezettek száma 7,7 millióra emelkedett. Ezután a jövedelmi adót fizetők száma csökkent, s 1939-ben csak 4 millió személyt terhelt ilyen adó. A második világháború idején az adófizetők száma ismét ugrásszerűen emelkedett, s a háború végére elérte az 50 milliót. 1953-ban a jövedelmi adó fizetésére kötelezettek száma 47 millió volt. Míg 1913-ban a lakosság 0,4%-a fizetett jövedelmi adót, 1953-ban 28%-a. Ez annyit jelent, hogy átlagosan minden amerikai családból legalább egy személy köteles jövedelmi adót fizetni. A jövedelmi adó a gazdagokat érintő adóból népet terhelő adóvá vált.

Angliában 1913–1914-ben 1,2 millió személynek kellett jövedelmi adót fizetni, 1919–1920-ban 7,8 milliónak, és 1952-ben több mint 20 milliónak. A növekedés csaknem hússzoros. Nyugat-Németországban 1950-ben 15,3 millió fő, a lakosság 30%-a fizetett bér- és jövedelemadót. Így Angliában is és Nyugat-Németországban is lényegében minden család köteles jövedelmi adót fizetni, sőt családonként az adófizetésre kötelezettek száma átlagosan még valamivel több is, mint egy. Az adófizetési kötelezettség egyre fokozódó kiterjesztése azt eredményezte, hogy a költségvetési adóbevételek még akkor is gyorsabban növekedtek mint a nemzeti jövedelem, amikor az adókulcsokat nem növelték.

Az adóbevételek növelésének igen hatásos módja – különösen azokban az országokban, ahol az adóbevételek nagy része közvetett adó – *az adótételek számának növelése*, az, hogy *egyre több cikkre vetnek ki fogyasztási adót*. Például Nyugat-Németországban adót vetettek ki a kávéra és a teára. Ilyen adó Németországban azelőtt sohasem létezett. Az adók növelésének ez a formája kedvelt Franciaországban és a skandináv államokban is.

Az indirekt adótételek növelésének legkedveltebb és leghatásosabb módja *az általános forgalmi adó bevezetése*. Mivel az általános forgalmi adó az adótételek legnagyobb mérvű kiterjesztését teszi lehetővé, ezzel az adófizetési kötelezettség egyszerre minden árura, vagy az áruk nagy részére kiterjed, ezért az állammonopolista kapitalizmus időszakában az egyik legjellemzőbb adófajtává fejlődött ki.

Az általános forgalmi adót Németországban 1916-ban, Franciaországban 1917-ben, Olaszországban 1919-ben, Belgiumban 1921-ben, Angliában 1940-ben, Svájcban 1941-ben, Norvégiában 1935-ben vezették be. 1950-ben az Egyesült Államok 29 tagállamában kellett fizetni általános forgalmi adót. Az általános forgalmi adó fizetési kötelezettséget minden országban az imperializmus időszakában léptették életbe.

A forgalmi adó igen sok országban az összes adóbevételek egyre nagyobb %-át teszi ki: Franciaországban 1925-ben 14,2, 1954-ben 43,3%-át, Olaszországban 1925-ben 4,1, 1953-ban 18,6%-át, Belgiumban 1925-ben 15,3, 1954-ben 26,4%-át, Németországban 1925-ben 13,3, 1954-ben 25,4%-át. Az Egyesült Államok 29 tagállamában az adóbevételeknek 20%-a a forgalmi adó. Hogy a forgalmi adóbevételek milyen nagy jelentőségűek az imperialista államok számára, azt bizonyítja, hogy az összes adóbevételek is gyorsabban emelkednek,

mint a nemzeti jövedelem, s a forgalmi adóbevételek az összes adókon belül válnak egyre nagyobb arányúvá.

A forgalmi adóknak ez a nagyarányú előretörése nem véletlen. Az adóbevételeket ugyanis sokkal könnyebben lehet gyorsan és nagymértékben növelni a közvetett, s ezen belül a forgalmi adók emelése útján, mint az egyenes, a jövedelmeket közvetlenül terhelő adók fokozásával. A dolgozó tömegek fokozott megadóztatása a forgalmi adók segítségével sokkal simábban valósulhat meg, mint a munkabéreket és fizetéseket terhelő egyenes adók útján. Forgalmi adó esetén az adó összege, mértéke, a vásárló előtt rejtett marad, nem látja, hogy jövedelmének hány %-át vonják el adó formájában, és hány %-át fordíthatja szükségletei kielégítésére. Az egyenes adók esetében azonban ez egészen nyilvánvaló. Ezért az egyenes adók bevezetésével és növelésével szemben mindig nagyobb az ellenállás, mint a forgalmi adóval szemben. Különösen ott, ahol a reálbérek igen alacsonyak, s ezért az adóbevételeket nehéz az egyenes adók fokozásával növelni, részesítik előnyben a forgalmi adót. Nem véletlen, hogy az Egyesült Államokban a közvetlen adók súlya jóval nagyobb, mint Európában, s ugyanígy Angliában, Svédországban nagyobb, mint pl. Olaszországban, Franciaországban, Finnországban stb.

Mindezeken kívül a forgalmi adó jelentőségének fokozódását a kapitalista országokban az a körülmény is magyarázza, hogy a forgalmi adót sokkal könnyebben át lehet hárítani a fogyasztókra, a dolgozó lakosságra, mint a profit adót. Ezért nagyon is elképzelhető, hogy azokban a tőkésországokban is, ahol jelenleg a közvetlen adók dominálnak, a jövőben a közvetett adók – főleg a forgalmi adó – nagyobb szerepet fognak játszani, mint jelenleg.

A költségvetési adóbevételek növelésének további nagyon fontos módszere *a közvetlen és a közvetett adók* kulcsának emelése. Bár az adókulcsokat időnként csökkentik – különösen az adókulcsok jelentős emelése után, vagy gazdasági válságok idején –, hosszabb időt tekintve azonban az adókulcsok igen nagymértékben emelkedtek.

A táblázatban az évi jövedelemre kivetett adókulcsok szerepelnek. Szembetűnő, hogy az adókulcsok 1924 óta különösen a kisebb jövedelmi kategóriákban emelkedtek nagymértékben. Ezekben a kategóriákban az adókulcsokat a 15–20-szorosukra is felemelték, ami már csak azért is igen rendkívüli, mert a dollár vásárlóereje 1924 óta nagymértékben csökkent. Ezt tükrözi vissza a fogyasztói árindex igen jelentős növekedése, mely az 1924-es 73,1%-ról 1954-ig 114,8%-ra emelkedett (1947–1949 = 100). 1954-ben tehát jóval kisebb reálértékű

*Személyes jövedelmi adókulcs alakulása az Egyesült Államokban 1924—1954 között**

(%-ban)

Jövedelmi kategóriák	1924	1936–1938	1944	1948	1954
Évi 2 000,— dollár nőtlenek	0,8	1,6	17,3	11,6	14,0
házasok	—	—	12,3	6,6	8,0
„ 3 000,— „ nőtlenek	1,0	2,3	19,5	13,6	16,3
házasok	0,3	0,3	15,8	10,0	12,0
„ 5 000,— „ nőtlenek	1,2	2,8	22,1	16,2	18,9
házasok	0,8	1,6	19,5	12,6	15,2
„ 100 000,— „ nőtlenek	22,7	33,4	69,9	58,8	66,8
házasok	22,6	32,5	69,4	46,4	52,8
„ 500 000,— „ nőtlenek	39,9	61,0	88,9	77,0	85,9
házasok	39,9	60,8	88,8	71,9	80,7

* Forrás: Statistical Abstract of the United States 1957.

jövedelmet sokkal nagyobb arányú adókötelezettség terhelt, mint 1924-ben. A gyermekes házastársak további adókedvezményt élveznek, ugyanúgy, mint a házasok a nőtlenekkel és hajadonokkal szemben. Ez azonban a táblázatban ábrázolt képen lényegesen nem változtat. Az átlagos keresetű munkáscsaládot jelenleg az Egyesült Államokban 14–15%-os személyes jövedelemadó terheli. Ez az 1924-es színvonalnak legalább a tízszerese. A kivetett jövedelemadók a felső jövedelmi kategóriákban is jelentősen emelkedtek, ez azonban ezeket a rétegeket nem érinti olyan súlyosan, mint a kisjövedelműeket.

Az Egyesült Államokban a vállalati nyereségadó is jelentősen emelkedett. A különböző kategóriákat terhelő adókulcsok e tekintetben is különböznek egymástól, de távolról sem olyan nagymértékben, mint a személyes jövedelmi adó esetében. Másrészt a legmagasabb vállalati nyereségadókulcs jóval elmarad a legmagasabb személyes jövedelmi adókulcs mögött. A legmagasabb vállalati nyereségadókulcsok az Egyesült Államokban így alakultak: 1913: 1%, 1918: 12%, 1919–1921: 10%, 1929: 11%, 1938–1939: 16,5%, 1942–1945: 40%, 1946–1949: 38%, 1950: 47% és 1951: 52%.[1]

A jövedelemadó kulcsa az európai tőkésországokban is jelentősen emelkedett. Nyugat-Németországban a 200 000 márka évi jövedelem adókulcsa 1925–1957 között így alakult: 1925: 34,8%, 1939: 40%, a

[1] Forrás: *Rzesnitzek:* Id. mű. 49. old.

II. világháború idején 90%, 1953: 59%, 1957: 45,2%. Tehát Németországban az adókulcs nem emelkedett olyan nagymértékben, mint az Egyesült Államokban. A vállalati nyereségadó kulcsa Németországban 1936: 20%, a II. világháború idején 55% volt, jelenleg 45%.

A költségvetési adóbevételek növelésében Németországban igen nagy szerepet játszott a közvetett adók, s ezen belül a forgalmi adókulcs emelése. A forgalmi adókulcs Németországban 1916-ban 1 ezrelék, 1918-ban 1%, 1932-ben 2%, 1946-ban 3% és 1951-ben 4%. A forgalmi adókulcs tehát negyvenszeresére emelkedett.

Az adókulcsok emelésére még számtalan példát lehetne felhozni. Azonban az eddigiek is világosan megmutatják, hogy az adókulcsok emelése – mely elsősorban a kisjövedelmű rétegeket érintette – nagy szerepet játszott a nemzeti jövedelem költségvetési koncentrálásának fokozásában.

Végül az adóbevételeket növeli *az adóellenőrzés állandó szigorítása is,* ami megnyilvánul az adóügyi jogszabályok szerfölötti szaporodásában és az ellenőrzések szaporításában. A cél: az adófizetési kötelezettség alóli kibúvási lehetőségek megszüntetése. Az adóügyi jogszabályok tömkelege az állammonopolista kapitalizmus időszakában a monopóliumoknak kedvez, mert a monopolisták, illetve fizetett szakembereik kiismerik magukat ebben a dzsungelben, megtalálják a lehetőségeket az adófizetési kötelezettség csökkentésére. A kisebb adófizetők azonban a paragrafusok útvesztőjében menthetetlenül fogva maradnak. Ezért annak ellenére, hogy minden tőkésországban a legnagyobb vállalatok és monopolisták körében elburjánzott az adócsalás – amit a hivatalos statisztikák legtöbbször nem ismernek el –, az adóellenőrzés szigorítása, az adóügyi jogszabályok gyarapodása hozzájárult a nemzeti jövedelem fokozott költségvetési koncentrálásához.

b) *A finánctőkés állam adópolitikájának hatása a nemzeti jövedelem elosztására és újraelosztására*

A nemzeti jövedelem egyre nagyobb részének összpontosítása az állami költségvetésben nyilvánvalóan lényegesen befolyásolja a nemzeti jövedelem elosztását a tőkés társadalom alapvető osztályai között. E tény mind elméleti, mind politikai szempontból nagy jelentőségű, s vizsgálata már csak azért is indokolt, mert az állammonopolista kapitalizmus időszakában a nemzeti jövedelem elosztása a

legszorosabb kapcsolatban áll a tőkés újratermelési ciklus alakulásával.

Láttuk, hogy a munkásokat és alkalmazottakat terhelő egyenesadók, valamint a különböző közvetett adók, melyeknek a legnagyobb részét a dolgozó tömegek fizetik, milyen gyors ütemben emelkedtek. Vajon az emelkedő adóterhek hogyan hatottak a reálbérek alakulására? Az adóterhek növekedése párhuzamosan a reálbérek csökkenését idézte-e elő, csökkent-e az egy keresőre jutó reálbér és a dolgozó tömegek vásárlóereje?

Az kétségtelen, hogy az adóterhek növekedése – bármilyen adónem esetében – szükségképpen nyomást gyakorol a reálbérek színvonalára. Egészen világos ez a munkabérek megadóztatásakor, hiszen a béradó levonást jelent a munkabérekből. Így van ez a forgalmi- és profitadók esetében is, mert a tőkések az adóterheket áremeléssel igyekeznek a fogyasztókra áthárítani. A monopoltőkéseknek komoly lehetőségük van az adóterheket áthárítani a dolgozókra, mert a monopolista szövetségek bizonyos határok között képesek befolyásolni az árak alakulását. Minél erősebb a monopólium, helyzete minél kizárólagosabb valamilyen áru előállításában, annál nagyobb mértékben képes befolyásolni az árak mozgását. Az árak mesterséges emelése révén a monopólium az egyenesadók egy részét is átháríthatja a fogyasztókra. Természetesen nemcsak az adóterhek növekedése gyakorol nyomást a reálbérek színvonalára, hanem – és elsősorban – a tőke értékesülési törekvéséből eredő több egyéb tényező is, pl. a nominálbérek leszorítása, az infláció, a munkafolyamatok fokozódó gépesítése, amely növeli a munkanélküliséget stb. Az adóterhek növelése tehát csupán egy a sok konkrét tényező közül, amely a reálbérek csökkenése irányába hat.

A reálbérek mozgása azonban nemcsak a tőke értékesülési törekvéseitől függ, nemcsak attól, hogy a kapitalisták a reálbéreket milyen alacsony színvonalra szeretnék szorítani, hanem a munkásosztály szervezettségétől, a munkások, s általában a dolgozó tömegek gazdasági és politikai harcától is. Ennek a gazdasági és politikai harcnak a következménye, hogy a tőkésországokban a munkabérek nem esnek katasztrofálisan alacsony színvonalra. Ha csupán a tőkésektől, monopolistáktól, vagy tegyük hozzá, a finánctőkés államtól függne, az adóterheket az utolsó centig, az utolsó pennyig is áthárítanák a munkásokra, s a munkabérekre kivetett egyenes adók minden tőkésországban a reálbérek megfelelő mértékű csökkenését váltanák ki.

A munkásosztály gazdasági harca azonban a tőke e törekvésének

gátat vet, sőt jó néhány tőkésországban még a reálbérek bizonyos mértékű növelését is ki tudja harcolni. Ekkor a bérek emelése nemcsak az adóterhek növekedését kompenzálja, hanem természetesen mindazoknak a tényezőknek a hatását is, amelyek a reálbérek csökkenése irányában hatnak. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a reálbéremelkedés hosszabb időt tekintve csak nagyon szerény mértékű, kínosan, visszaeséseken keresztül halad előre, és ez nem is történhet másképp egy olyan társadalomban, ahol a termelés célja a profit növelése.

Ezek után világos, abból a tényből, hogy jelenleg az adóterhek legnagyobb része a dolgozó tömegekre hárul – olyan értelemben, hogy ezeket az adókat a dolgozó tömegek fizetik a jövedelmükből –, nem következik a reálbéreknek az adóterhekkel arányos csökkenése egy olyan időszakhoz képest, amikor az adóterhek kisebbek voltak. Vagy pl. az a tény, hogy Németországban 1880–1884-ig a munkások és alkalmazottak fizetéséből nem vontak le semmit sem jövedelmi adó címén, 1949–1953-ig pedig a fizetések 14,4%-át emésztette fel az adózás és a szociális biztosítás, semmiképpen sem jelenti azt, hogy Nyugat-Németországban a bérek 14,4%-kal alacsonyabbak voltak az 1950-es évek elején, mint a múlt század 80-as éveiben. Ez annyira, vagy majdnem annyira nem igaz, mint az, hogy az árak 20%-os emelkedése *szükségképpen* a reálbérek megfelelő mértékű csökkenését eredményezi.

Nagyon fontos, hogy a növekvő adóterhek gazdasági hatásának megítélésekor a munkások reálbérének mozgását is vizsgáljuk. Meg kell nézni, valóban csökken-e a reálbér az adóterhek növelése idején, mert ennek eldöntéséhez az adóterhek növekedésének figyelembevétele önmagában nem ad elégséges alapot.

A reálbérek mozgásáról még a marxista statisztikusok is igen tarka képet adnak. Ez következik az idevágó polgári statisztikai adatszolgáltatás nagyfokú megbízhatatlanságából, a feladat nehézségéből, ami többek között a fogyasztási struktúra állandó változásaiból, az árak sokféleségéből stb. adódik. Itt a reálbérek mozgásának vizsgálatakor Jürgen Kuczynski számításait vesszük alapul.

A túloldali táblázat a nettó reálbérek mozgását mutatja, vagyis ezek az adatok számolnak a munkanélküliség és a rövidített munkaidő okozta reálbér-kieséssel is. A reálbérek a három vezető tőkésországban merőben eltérően alakultak. Az Egyesült Államokban a reálbérek emelkedtek, Angliában stagnáltak, Franciaországban pedig csökkentek. Egyáltalán nem lehet tehát azt állítani, hogy az Egyesült Államokban és Angliában az adóterhek növekedése a munkások és

*Az egy dolgozóra jutó nettó reálbérek alakulása 1900-tól**

Év	Egyesült Államok	Anglia	Franciaország
1900	100	100	100
1910	108	93	108
1920	123	100	93
1930	122	95	110
1938	128	100	94
1945—1953	140	106	88

* Forrás: Die Geschichte der Lage des Arbeiter in den Vereinigten Staaten von Amerika seit 1898, in Frankreich seit 1830, in England seit 1832.

alkalmazottak reálkeresetének csökkenését váltotta ki, ezt csak Franciaországgal kapcsolatban mondhatjuk, de csak fenntartással, mert egészen nyilvánvaló, hogy a francia reálbérek a II. világháború alatt és után nem kizárólagosan az adóterhek növekedése miatt csökkentek, hanem ebben egyéb konkrét tényezők is közrejátszottak. A vezető, illetve fejlett tőkésországok egészét tekintve a reálbérek nem csökkentek. A dolgozó lakosság összvásárlóereje pedig lényegesen emelkedett, mert közben jelentősen megnőtt a foglalkoztatottak száma.

Az adóterhek növekedése a tőkésországokban ténylegesen hogyan hatott a bérek mozgására? *Bár a munkásokat és alkalmazottakat sújtó adóterhek a reálbéreket általában nem csökkentették, de gátolták a munkások reálbérének emelkedését, illetve a magasabb reálbérek kiharcolását. Ez gyakorlatilag annyit jelent, hogy a munkásosztály jelenlegi reálbér-színvonala általában magasabb lenne, ha a dolgozókat nem sújtanák ilyen óriási adóterhek.* Az életszínvonal *persze nem lenne jóval, az adóterhekkel arányosan magasabb,* mert a jelenlegi adóterhek értékének *legnagyobb részét* – a bérek leszorításán, az árak emelkedésén és az inflációs pénzügyi politikán keresztül – megkaparintanák a tőkések.

Az adóterhek növelése hogyan hat a tőkések profitjára? Ha valaki a magas jövedelmekre, valamint a vállalati profitra kivetett adókat felületesen vizsgálja, arra a következtetésre juthat, hogy a tőkések, főleg a monopolisták jövedelmének legnagyobb részét az adókkal elvonják. (Az Egyesült Államokban pl. az 1 millió dolláron felüli személyes jövedelmek 80–90%-át, s az 1 millió dolláron felüli vállalati profit 50–52%-át.) A tőkések megadóztatása azonban csak

papíron ilyen magas, az őket ténylegesen terhelő adók a kimutatott adóterheket meg sem közelítik.

Mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy a tőkések személyes jövedelmének tényleges nagyságát az adóügyi hatóságok legtöbbször nem tudják ellenőrizni. A megadóztatott jövedelmek jóval kisebbek, mint a tényleges jövedelmek. Gyakori a részvények, adóssághlevelek utáni jövedelmek eltitkolása. Sűrűn előfordul, hogy kiadásokat, amelyek személyes szükségletekkel kapcsolatosak, vállalati költségként könyvelik el. Ez a tőkések számára kettős hasznot jelent: egyrészt a költségként elszámolt jövedelmet kivonják a személyes jövedelmi adófizetési kötelezettség alól, másrészt csökkentik a vállalat kimutatott tiszta nyereségét, s ezzel a vállalati nyereségadó összegét is. Statisztikailag kimutatott tény, hogy az Egyesült Államok költségvetési bevételei évente 2,5 milliárd dollárral csökkennek azért, mert a házaspárok számára megengedett dolog, hogy férj és feleség különkülön adjanak be adóbevallást. Ily módon az együttesen fizetett adó nagymértékben csökkenthető, hiszen kisebb jövedelem után alacsonyabb adókulcs szerint fizethetnek. Samuelson amerikai polgári közgazdász szerint azok, akik 90%-os személyes jövedelmi adót tartoznak fizetni, a gyakorlatban semmi esetre sem fizetnek 50%-nál többet.

A személyes jövedelmi adófizetési kötelezettség alóli kibúvás gyakori módja, hogy a jövedelmet nem veszik ki a vállalatból, hanem tartalékolják. A vállalati nyereségadó ugyanis kisebb, mint a személyes jövedelmi adó, s így a tartalékképzés révén a tőkések kisebb adókulcs alapján adóznak. A tartalékképzés mögött meghúzódó végső szándék az, hogy a személyes szükségletek fedezésére szánt nyereséget akkor vegyék ki a vállalatból, amikor a személyes jövedelmi adót lényegesen csökkentik.

Hasonló a helyzet a vállalati nyereségadók esetében. A vállalatok profitjának nagy részét kivonják az adózás alól. Ennek módjai: a kapitalistáknak járó tantiemek, fizetések munkabérként, vagyis költségként történő elszámolása, az állótőkék gyorsított leírása, melynek segítségével a kimutatott nyereséget mesterségesen csökkentik stb. Ezért a legnagyobb tőkés vállalatok tényleges adófizetése messze elmarad a hivatalosan megállapított 50% mögött.

A kép azonban ezzel távolról sem teljes. Eddig csupán azt láttuk, hogy a tőkések a valóságban megközelítőleg sem adóznak olyan mértékben, mint ahogy azt az adókulcsok mutatják. Az összképhez azonban az is hozzátartozik – és ez a leglényegesebb –, hogy a költség-

vetési adópolitika nagyon különbözőképpen érinti a tőkésosztály egyes retegeit. Az adópolitika nagy szerepet játszik a monopóliumok erősödésében, a kis- és középtőkések visszaszorításában. A finánctőkés állam az adóbevételek útján óriási jövedelemre tesz szert, s ezzel a monopóliumok gazdasági hatalmát és profitját növeli. Ennek egyik legismertebb formája, hogy az állam a monopóliumoknak rendszeresen hatalmas összegű megrendeléseket nyújt. Schmidt professzor beszámol arról, hogy a II. világháború idején az amerikai hadimegrendelések 50%-át a 30 legnagyobb ipari monopólium, a megrendelések további 40%-át 200 nagy iparvállalat kapta, vagyis az összes hadimegrendelések 90%-át az Egyesült Államok 230 legnagyobb ipari vállalatának osztották ki. Ezek a rendszeres és nagy összegű állami megrendelések a monopóliumok számára azért nagy jelentőségűek, mert 1. ugrásszerűen emelhetik árueladásaikat, s bár az általuk ténylegesen kifizetett adók önmaguk csökkentik profitjukat, de ezt a csökkentést bőven kompenzálja a nagyobb termeléssel és forgalommal járó magasabb profit. 2. A monopóliumok, mivel az állam vásárlásai állandó és nagy profitot biztosítanak számukra, merészebb beruházási politikát folytathatnak, módjuk van az új technikai találmányok alkalmazására, a technika fejlesztésére, ez pedig a munka termelékenységének az átlagosnál gyorsabb emelkedését, az önköltségnek a társadalmi átlag alá történő csökkentését, s extraprofit elérését teszi lehetővé. Az állam adópolitikája tehát nemcsak csökkenti a profitot, hanem a monopóliumok esetében növeli is, sőt a technika átlagosnál gyorsabb ütemű fejlesztése nemcsak a profit tömegét, hanem a profit rátáját is emeli. 3. Az állami vásárlásokkal biztosított piac lehetővé teszi a forgalmi idő csökkentését, a termelőberendezések jobb kihasználását, esetleg több műszak bevezetését, vagyis a megtérülési idő csökkentését. Ez ismét a profit tömegének és rátájának növelését, az extraprofit megszerzését segíti elő. 4. A monopóliumok az államnak rendszerint magas és általában emelkedő áron adnak el. Például a monopóliumok 1945-ben a puskát 35,5 dollárért, 1951-ben 64 dollárért adták el, ugyanebben az időben a gépfegyver ára 134 dollárról 358 dollárra, a nehéz gránátvetőé 590-ről 1055 dollárra, egy könnyű páncélosé 39 600-ról 126 000 dollárra emelkedett. Az emelkedő árak a monopóliumok számára állandóan növekvő monopolista profitot biztosítanak. 5. Az állami vásárlásoknak a monopolista vállalatok termelését ösztönző, növelő hatása már csak azért is nagyon jelentős, mert a vállalati jövedelmek adóztatása csak egy bizonyos nyereségszínvonalig progresszív. Egyes esetekben az adóztatás kifejezetten

degresszív (pl. Nyugat-Németországban az általános forgalmi adó). Nyugat-Németországban forgalmi adót a termelési eszközök vállalatok közötti forgalma után is kell fizetni. Vertikális trösztök ezért mindig kevesebb adót fizetnek, mint az egyazon termelési lépcsőben dolgozó kisebb tőkés vállalatok. Nagy jelentőségű az is, hogy a monopóliumok az őket terhelő adókat mindig könnyebben át tudják hárítani a kis- és középtőkés vállalatokra és a fogyasztókra, mint a kisebb vállalatok. Az állami megrendelések növekedése a monopóliumok részére tehát kifejezetten a profit növelését biztosítja, hiszen a növekvő nyereség után általában nem kell magasabb kulcs szerint adózniuk.

A finánctőkés állam a monopóliumoknak nagy adókedvezményeket is nyújt. Így pl. az Egyesült Államokban 1951-ben a fegyvereket szállító monopóliumok, és azok az ipari társaságok, amelyek új hadiüzemek építésébe kezdtek, 5,4 milliárd dollár adókedvezményt kaptak. Többek közt a „United States Steel Corporation" adóit 420 millió dollárral, a „Betlehem Steel" acélipari vállalatét 235 millió dollárral csökkentették, 26 monopólium adófizetési kötelezettségét kb. a felére mérsékelték.

A finánctőkés állam igen gyakran – különösen rossz gazdasági helyzetben, vagy akkor, amikor az állam bizonyos áruk termelését valamilyen cél érdekében ösztönözni kívánja – fizet különböző szubvenciókat a monopóliumoknak. 1934-től 1948-ig az amerikai állam az ipari tőkéseknek 9,5 milliárd dollár szubvenciót fizetett ki, a mezőgazdasági tőkéseknek pedig 5 milliárd dollárt. Az adókedvezmények és a szubvenciók, amelyeket a monopóliumoknak nyújt a tőkésállam, állandóan napirenden vannak. A finánctőkés állam még számos útonmódon képes növelni a monopolisták profitját (pl. állami üzemek potom áron történő eladása a monopóliumoknak, alapanyag és energia alacsony áron való eladása, nagy összegű kamat kifizetése az államkölcsönök után stb.).

Mindezek után egyáltalán nem meglepő, hogy a monopóliumok profitja a fokozódó adóterhek ellenére nagymértékben emelkedett. Növekedett a részvénytársaságok profitja is, pedig a részvénytársasági formában működő vállalatok közül nagyon sok a nem monopólium. A következő táblázatban szereplő adatok a valóságosnál kisebbnek tüntetik fel a részvénytársasági profitok nagyságát, csak a vállalati profitokat foglalják magukban és nem veszik számításba a profit jellegű személyes jövedelmeket. Nem lenne helyes az összes profit jellegű jövedelmeket a táblázatban szereplő adatokkal azono-

sítani, a profit jellegű jövedelmek mozgásának irányáról mégis nagyjából helyes képet adnak.

*A részvénytársaságok profitjainak alakulása 1929—1957 között az adók levonása után**
(milliárd dollár)

Megnevezés	1929	1939	1950	1953	1957
Részvénytársaságok profitja az adók levonása előtt folyó áron	10,0	6,5	40,0	37,0	43,3
Vállalati nyereségadó	1,4	1,5	17,8	20,3	21,1
Részvénytársaságok profitja az adók levonása után folyó áron	8,6	5,0	22,2	16,7	22,2
Fogyasztói árindex (1947—1949 = 100)	73,3	59,4	102,8	114,4	120,2
Részvénytársaságok profitja az adók levonása után 1947—1949-es áron	11,6	8,3	21,6	14,6	18,5

* Forrás: Basic Data of the American Economy 1955. Homewood. Illinois, Federal Reserve Bulletin. 1953 november és 1960 február.

A táblázatból kitűnik, hogy bár 1939-től 1957-ig a részvénytársasági nyereségadók reálértékben (változatlan áron) hétszeresükre emelkedtek, a részvénytársaságoknak az adók levonása utáni profitja változatlan áron több mint kétszeresére növekedett. Az adók levonása utáni profit jóval nagyobb, mint az 1929-es profit. A profit összege tehát olyan nagymértékben emelkedett, hogy a profittöbbletet a csaknem négyszer gyorsabb ütemben növekvő adóterhek sem tudták felszívni. Az adatok azt bizonyítják, hogy az állam nem sértheti, de nem is sérti a tőkések, elsősorban a monopoltőkések profitérdekeit. 1957-ben, amikor az összes részvénytársaságok könyv szerinti profitja 43,3 milliárd dollár volt, az összes részvénytársaságok számának töredékét kitevő 200 legnagyobb részvénytársaság profitja 9559 millió dollárt ért el, az összes profitnak csaknem az egynegyedét.

Arra a kérdésre, hogy az adóterhek növekedése hogyan hatott a tőkésosztály tiszta profitjára, azt válaszolhatjuk, hogy az egész tőkésosztály nettó (az adók levonása utáni) profitja nem csökkent, ezen

belül a monopolisták profitja – részben a kis- és középtőkés vállalatok kárára – jelentősen megnövekedett. Nyilvánvaló, hogy az állami vásárlásokból származó gazdasági előnyöket, a vásárlásoknak a profitra gyakorolt növelő hatását főleg a monopóliumok élvezik, hiszen ők kapják a megrendeléseket, a kis- és középtőkés vállalatokat legfeljebb az állam tevékenységéből származó gazdasági hatások tovagyűrűződései érintik. A monopóliumok többet nyernek, mint amennyit az adólevonások miatt vesztenek, a kis- és középtőkés vállalatok pedig többet vesztenek, mint amennyit nyernek. *A finánctőkés állam adópolitikája tehát jelentősen hozzájárul a nemzeti jövedelem újraelosztásához a monopolisták javára, a monopóliumokon kívüllállók, főként a kis- és középtőkések kárára.*

Mint láttuk, a reálbérek az imperialista országok összességében az állammonopolista kapitalizmus előretörésének idején nem csökkentek, sőt egyes országokban kisebb-nagyobb mértékben emelkedtek, s a tőkések által realizált tiszta profit összege még a hivatalos polgári statisztikák szerint is nagymértékben növekedett. Hogyan lehetséges, hogy ennek ellenére a költségvetési adóbevételek óriási mértékben felduzzadtak? (Például az Egyesült Államokban 1957-ben az össz-szövetségi és helyi költségvetési bevétel kb. 110 milliárd dollárral nagyobb volt, mint 1913-ban.) Erre a választ a nemzeti jövedelem időközbeni emelkedése adja meg. 1913-ban a nemzeti jövedelem összege kb. 40 milliárd dollár, s 1957-ben 364 milliárd dollár. Számításba véve a dollár csereértékének időközben beállott csökkenését, a nemzeti jövedelem 1957-es áron 1913–1957 között 120 milliárd dollárról 364 milliárd dollárra növekedett. A növekedés változatlan áron kb. 240 milliárd dollár. A költségvetési bevételek 1957-es változatlan áron pedig kb. 100 milliárd dollárral emelkedtek. A költségvetési bevételek így ugrásszerűen növekedhettek, annak ellenére, hogy a reálbérek nem csökkentek, s a nettó profitok pedig jelentősen emelkedtek.

A költségvetési bevételek gyors ütemű növekedése tehát *a nemzeti jövedelem emelkedésén,* így végső soron *a munka termelékenységének és intenzitásának növekedésén és egyre több termelő munkás kizsákmányolásán alapult.* A nemzeti jövedelem növekedésének forrása egyrészt a közvetlen termelőmunkában foglalkoztatottak számának növekedése, másrészt, és legfőképpen, a munka termelékenységének és intenzitásának emelése. A munka termelékenységének és intenzitásának növekedéséből származó nemzeti jövedelemtöbblet egy kis hányadából a munkások béreit emelték (ott, ahol ezt a munkásosztály

kiharcolta magának), egy nagyobb része a tőkések nettó profitját növelte, legjelentősebb része pedig a költségvetés csatornáiba került, amelyet végeredményben a finánctőkés állam a monopóliumok érdekében, többek közt a monopolisták profitjának növelésére használt fel. Az állammonopolista kapitalizmus erősödése és a munkásosztály fokozódó kizsákmányolása tehát ugyanannak a folyamatnak két, egymástól elválaszthatatlan oldala az imperializmus idején. Az állammonopolista kapitalizmus megerősödésének alapját elsősorban a munkásosztály növekvő kizsákmányolásával teremtik meg. *Ezért az imperialista országok költségvetési bevételeinek, a nemzeti jövedelem költségvetési koncentrációjának felduzzadása kifejezi a munkásosztály nagyfokú kizsákmányolását. Másrészt* – miután a költségvetési eszközöket az állam a monopóliumok érdekében használja fel – *jelzi a monopóliumok gazdasági hatalmának maximális megerősödését, a monopoltőkés viszonyok teljes kifejlődését.* A költségvetési politika irányításán keresztül a monopóliumok olyan eszközhöz és olyan hatalomhoz jutnak, amelyet egyedül a tőke koncentrációja és centralizációja útján nem érhettek volna el.

A FEGYVERKEZÉSI KIADÁSOK HATÁSA A TŐKÉS ÚJRATERMELÉSI CIKLUS ALAKULÁSÁRA

a) *A fegyverkezési kiadások növekedése a kapitalista országokban*

Jelenleg az imperialista országok költségvetési kiadásainak legnagyobb részét a fegyverkezési kiadások teszik ki. Bár a fegyverkezési kiadások és a nemzeti jövedelem közötti arány országonként jelentősen különbözik egymástól, mégis a fegyverkezés minden imperialista országban óriási összegeket emészt fel. A békeidők tekintetében a II. világháború utáni időszakban a nemzetgazdaság militarizálása messze meghaladja az eddig elért méreteket. (Természetesen a két világháború, s különösen a II. világháború idején a gazdaság militarizálása a tőkésországokban még nagyobb mértékű volt.) Az Egyesült Államokban a nemzeti jövedelem, az össz-szövetségi költségvetési kiadások s a hadikiadások 1900-tól 1958-ig a következőképpen alakultak:

*A nemzeti jövedelem, az össz-szövetségi költségvetési kiadások és a hadikiadások alakulása 1900—1958 között az Egyesült Államokban**

(millió dollár folyó áron)

Év	Nemzeti jövedelem	Költségvetési kiadások	Hadikiadások	Hadikiadások a költségvetés %-ában	Hadikiadások a nemzeti jövedelem %-ában
1900	17 965	521	191	36,7	1,1
1914	34 400	735	348	47,3	1,0
1929	87 355	3 298	790	24,0	0,9
1933	40 200	3 864	784	20,3	1,9
1939	72 532	8 707	1 368	15,7	1,9
1941	104 700	12 711	6 252	49,1	6,0
1945	182 800	100 405	80 537	80,2	44,1
1950	240 000	39 617	13 009	32,8	15,4
1953	302 100	74 274	50 363	67,8	16,7
1954	299 000	77 772	46 904	69,2	15,6
1957	366 500	69 433	43 270	62,3	11,8
1958	366 200	71 936	44 142	61,3	12,1

* Forrás: *Molnár Erik:* A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája. Kossuth Könyvkiadó 1959., Historical Statistics of the United States, Statistical Abstract of the United States 1959., Federal Reserve Bulletin. 1960 február.

Míg 1900-ban a hadikiadások összege 191 millió dollárt tett ki, addig 1945-ben 80 537 millió dollárt, s 1958-ban pedig 44 142 millió dollárt. Nagymértékben növekedett a fegyverkezési kiadásoknak a költségvetési kiadásokhoz és a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya is. Az össz-szövetségi költségvetési kiadások gyors emelkedése nagymértékben a hadikiadások felduzzadása miatt következett be. A táblázatból kiolvasható, hogy a hadikiadásoknak a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya fél évszázad alatt mintegy 12–16-szorosára emelkedett. A hivatalos statisztikai kimutatások szerint az ötvenes években minden 100 dollár nemzeti jövedelemből 12–16 dollárt a fegyverkezés emészt fel. Figyelembe véve, hogy a polgári statisztikák a nemzeti jövedelmet kb. 20%-kal magasabbnak tüntetik fel a valóságosnál, az 1950-es években hadikiadások a nemzeti jövedelemnek kb. 15–21%-át emésztették fel az Egyesült Államokban.

Bár a hadikiadások összege és aránya az Egyesült Államokban a legnagyobb, a hadikiadások a többi kapitalista országban is nagymértékben emelkedtek. Angliában a fegyverkezési kiadások így alakultak:

*A nemzeti jövedelem, a kincstári költségvetési kiadások és hadikiadások alakulása 1905—1957 között Angliában**

(millió font sterling folyó fontban)

Év	Nemzeti jovedelem	Költségvetési kiadások	Hadikiadások	Hadikiadások a költségvetés %-ában	A nemzeti jövedelem %-ában
1905—1907	1 850	134,0	59,8	44,6	3,2
1911—1913	2 145	163,3	73,3	44,8	3,4
1927—1928	4 590 (1927)	763,8	115,2	15,1	2,5
1938—1939	5 380 (1938)	1018,9	351,7	34,5	6,5
1948—1949	9 507 (1948)	3337,0	753,2	22,6	7,9
1952—1953	13 547 (1952)	4565,7	1403,7	30,7	10,4
1957—1958	17 604 (1957)	5255,7	1429,7	27,2	8,1

* Forrás: *Molnár Erik:* A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája. Kossuth Könyvkiadó 1959., Annual Abstract of Statistics, London 1958.

Anglia hadikiadásai – a hivatalos statisztikai kimutatások szerint – a II. világháború után a nemzeti jövedelemnek 8–10%-át tették ki, a nemzeti jövedelem halmozódását kiküszöbölve pedig ez az arányszám eléri a 10–13%-ot is.

Néhány nagyobb tőkésországban a hadikiadások 1938-tól 1956-ig némileg másképpen alakultak.

Feltűnő, hogy több európai tőkésországban 1938-ban is magas volt a hadikiadások aránya, sőt Németországban és Olaszországban még magasabb, mint a II. világháború befejeződése után. Ez Németország és Olaszország háborús készülődésével, sőt a már folytatott kisebb háborúkkal (spanyolországi, abesszíniai háború), valamint azzal függött össze, hogy az európai tőkésországokat 1938-ban már közvetlenül fenyegette a világháborús veszély. Az is megállapítható, hogy a II. világháború után az európai tőkésországokban nagy méreteket öltött a fegyverkezési verseny, s a fegyverkezési kiadások aránya az 1950-es években jóval magasabb volt, mint az 1920-as és 1930-as években. Ez Németország tekintetében is igaz, hiszen Hitler uralomrajutása előtt Németország évi hadikiadásai kb. 1 milliárd márkát tettek ki. A hadikiadásokat a nemzeti jövedelem valóságos értékéhez viszonyítva kitűnik, hogy ezek a vezető európai tőkésországok nemzeti jövedelmének 8–10–12%-át emésztették fel az 1950-es években.

Mi az oka a tőkésországok egyre fokozódó militarizálásának? Véletlen, vagy pedig szükségszerű, hogy napjainkban a hadikiadások ösz-

Ország	Valuta	1938		
		Nemzeti jövedelem	Hadikiadás	%
Németország	milliárd márka R. M. D. M.	82,0	18,4	22,4
Franciaország	milliárd frank	356,0	29,0	8,1
Olaszország	milliárd líra	134,0	14,47	10,8
Kanada	millió kanadai dollár	4 001,0	34,4	0,9
Svédország	millió svéd kor.	11 042,0	53,0	2,3
Svájc	millió svájci fr.	8 530,0	519,3	6,1

* Forrás: Die Rüstung in Westdeutschland Bericht D.W.I. 1959. 19., sz. Statis-von Deutschland 1928—1944. Franz Ehrenwirth Verlag, München 1949, Statistical

szegszerűen is és arányukat tekintve is messze meghaladják pl. a századeleji kiadásokat?

A fegyverkezési kiadások a kapitalizmus monopolista szakaszában szükségképpen növekednek. Ez következik a monopóliumok kialakulásából, s az egyenlőtlen fejlődés törvényének imperializmusbeli érvényesüléséből. Az egyenlőtlen fejlődés törvénye az imperialista országok közti ellentéteket végsőkig kiélezi, s ezzel időnként világháborúk kirobbanását idézi elő. Ezért minden imperialista állam igyekszik hadseregét növelni, a fegyverzetet tökéletesíteni, a hadianyagokat felhalmozni a hadikiadások növelése útján. A nemzetgazdaság militarizálása még inkább előtérbe kerül a kapitalizmus általános válságának idején, különösen annak második szakaszában. A kapitalizmus tényleges pusztulásának időszakába lépett, ami különös élességgel a II. világháborúban és azután vált nyilvánvalóvá. A szocialista tábor kialakulásával végérvényesen bebizonyosodott, hogy a tőkés rendszer közeli pusztulása elkerülhetetlen. Ilyen körülmények között az imperializmus vezető nagyhatalmai, s elsősorban az Egyesült Államok, illetve az Egyesült Államok kormányát irányító vezető finánctőkés csoportok a kapitalista rendszert fenyegető veszélyt – ami a kapitalizmus belső antagonisztikus ellentmondásaiból adódik – a Szovjetunió és a szocialista tábor ellen irányuló új világháború előkészítésével igyekeztek és igyekeznek megszüntetni. Ezt szolgálta az agresszív NATO-tömb létrehozása, Nyugat-Németország remilitarizálása. Ugyancsak ez a célja az amerikai imperialisták

*kiadások alakulása 1938-tól 1956-ig**

1953			1956		
Nemzeti jövedelem	Hadikiadás	%	Nemzeti jövedelem	Hadikiadás	%
108,9	9,6	8,8	147,9	11,9	8,0
11 190,0	1 292,0	11,5	14 203,0	1 202,0	8,4
9 362,0	451,0	4,8	11 469,0	459,0	4,0
19 294,0	1,805,9	9,4	23 054,0	1 768,1	7,7
36 476,0	2 094,0	5,7	44 795,0	2 206,0	4,9
21 190,0	775,2	3,7	25 800,0	681,6	2,6

tisches Jahrbuch fur die Bundesrepublik Deutschland 1958., Statistisches Handbuch Yearbook United Nations 1958.

által folytatott támaszpont-politikának, a hidegháborús hangulat szításának stb. Így érthető, hogy az imperialista országokban, elsősorban az Egyesült Államokban a fegyverkezési kiadások ugrásszerűen megnövekedtek a két világháború közti időszakhoz képest.

A kapitalizmus általános válságának II. világháború utáni elmélyüléséhez az imperializmus gyarmati rendszerének felbomlása nagymértékben hozzájárult. Az imperialista hatalmak egy esetleges III. világháborútól a gyarmati rendszer helyreállítását is remélik. Egyes imperialista országok, pl. Franciaország fegyverkezési kiadásait a II. világháború után jelentősen növelte a gyarmati népek elleni elnyomó háború (pl. az algériai háború).

A nagyarányú fegyverkezési kiadások természetesen sokoldalúan hatnak az imperialista országok gazdasági életére. Így a hadikiadásokkal befolyásolni lehet a kereslet struktúráját és nagyságát. A tőkésországok piacproblémáját manapság nem is helyes a fegyverkezési kiadásoktól elválasztani. A hadikiadások segítségével meghatározott körülmények között bizonyos mértékig bővíteni lehet a piacot. Semmiképpen nem helyes azonban a fegyverkezési kiadások növekedését egyszerűen csak a válságellenes gazdaságpolitikával magyarázni. *A fegyverkezési kiadások növekedésének közvetlen oka alapjában véve az imperialista országok világháborús törekvése. A nemzetgazdaság militarizálása természetesen hat a tőkésországok gazdasági életére.* A militarizálás gazdasági következményeit – pontosabban e következmények némelyikét – mégsem lehet a militarizáció céljának

tekinteni. Bennünket azonban éppen a fegyverkezési kiadások gazdasági hatása érdekel, ezért a továbbiakban elsősorban a militarizáció gazdasági hatásával foglalkozunk.

b) *A fegyverkezési kiadások hatása a kereslet-kínálat viszonyára és az ipari termelés alakulására*

Az előbbiekben említettük, hogy az Egyesült Államok hadikiadásai az 1900-as 191 millió dollárról (1939-ben 1368 millió dollár) a II. világháború utáni időkig 40–45 milliárd dollárra emelkedtek. Arról is beszéltünk, hogy a többi tőkésországban is óriási mértékben növekedett a fegyverkezési kiadások összege. Vajon a gyorsan emelkedő fegyverkezési kiadások hogyan hatottak a tőkésországok piacára? A hadikiadások növelik az összkeresletet, vagy pedig csak a kereslet összetételét változtatják meg? Hogyan hat a nemzetgazdaság militarizálása az ipari termelésre? E kérdésekre választ adni az újratermelési ciklus alakulásának vizsgálatakor rendkívül fontos.

A fegyverkezési kiadások hatása az ipari termelésre, a piaci viszonyokra, s ezen belül a keresletre, több tényezőtől függ. Mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy a hadikiadások növelésekor létezik-e kihasználatlan kapacitás, fölös nyersanyag és szabad munkaerő. Ha ugyanis nincs kapacitás-kihasználatlanság, nyersanyag és munkaerő-felesleg, akkor a hadikiadások fokozása nem növeli az összkeresletet és az összтermelést, csupán a termelési és keresleti struktúrát változtatja meg. Ilyen esetben a meglevő kapacitás egy részét elvonják a békeiparágaktól és haditermelésre állítják át. A hadiipar termelése tehát növekszik, de a békeiparágak termelésének rovására. Bár a finánctőkés állam kereslete a hadianyagok iránt növekszik, ezt kiegyenlíti a dolgozó lakosság fizetőképes keresletének, illetve reális vásárlóerejének csökkenése. A békeiparágak termelésének csökkenése következtében ugyanis a fogyasztási cikkek piacán a kínálat csökken, ezért az árak emelkednek, s ez csökkenti a reálbéreket. Hasonló helyzet alakul ki, ha nincs nyersanyag-felesleg. Ugyanúgy, mint a munkaeszközöket, a nyersanyagokat is elvonják a békeiparágak termelésétől, így a haditermelés növekedését a békeipar termelésének csökkenése, a hadianyag állami vásárlásának emelkedését pedig a lakosság fizetőképes keresletének esése egyenlíti ki. A munkaerő-hiányból adódó nehézségeket aránylag könnyebb áthidalni, mint a kapacitás- és nyersanyag-hiányból származó problémá-

kat. Meghosszabbíthatják pl. a munkanapot, növelhetik a munka intenzitását, bevonják a női és gyermekmunkaerőt az ipari termelésbe, fejlesztik a technikát. A munkaerő-hiány azonban ugyanolyan bonyodalmakat okoz, mint a kapacitás- és nyersanyag-hiány, mert a munkaerő átcsoportosítása a hadiipar javára szintén a polgári termelés csökkenését, a fogyasztási cikkek, valamint az ezeket előállító munkaeszközök és nyersanyagok árának emelkedését és a fizetőképes kereslet csökkenését idézi elő. Ha tehát nincs kihasználatlan termelési kapacitás, fölös nyersanyag és munkanélküliség, akkor a hadikiadások növelése csak a termelés és a kereslet struktúráját változtatja meg, s nem növeli az összkeresletet és az összipari termelést.

A tőkésországok gazdasága ezt igazolja. Például a hitleri Németországban 1930–1939 között a fegyverkezési kiadások 1 milliárd márkáról 18 milliárd márkára emelkedtek. A hadikiadások gyors növekedése nagy szerepet játszott abban, hogy a német ipar termelése az 1930-as évek második felében jelentősen fejlődött, 1938-ban kb. 25%-kal haladta meg az 1929-es színvonalat. Az 1930-as évek második felében Németországban a kapacitás-kihasználatlanság még számottevő volt, s ilyen körülmények közt a hadiipar termelésének növelése nem járt együtt a békeiparágak termelésének csökkenésével. A II. világháborúban azonban, amikor a hadikiadások 100 milliárd márka fölé emelkedtek, a fegyverkezési kiadások emelkedésével az összipari termelés nem növekedett, nem is növekedhetett, hiszen a II. világháború első éveiben az ipar kapacitását teljesen kihasználták és nyersanyag- és munkaerő-hiány lépett fel. A hadiipar termelését ekkor már csak a békeiparágak termelésének rovására tudták növelni.

Hasonló helyzet alakult ki Angliában. A hadikiadások itt is nagymértékben, az 1938–1939-es 352 millió font sterlinges szintről a II. világháború végéig 5 milliárd font sterling fölé emelkedtek. A kapacitás-, nyersanyag- és munkaerő-hiány miatt azonban az összipari termelés nem, vagy csak alig emelkedett, s a haditermelés növekedését itt is a békeiparágak termelésének csökkenése kísérte.

Merőben másképp alakult a helyzet az Egyesült Államokban. Itt a II. világháború kirobbanásakor a termelőberendezések nagyon jelentős részét nem használták ki, a teljes munkanélküliek száma 9.5 millió körül járt, s hatalmas nyersanyag-készletekkel rendelkeztek. Ezért a hadikiadásokat anélkül növelhették óriási mértékben, hogy a békeiparágak termelése csökkent volna, sőt a polgári termelés a háború idején valamelyest emelkedett is. Ennek tudható be, hogy az Egyesült Államok összipari termelése a II. világháború idején

kb. megkétszereződött, míg az európai hadviselő országok termelése ugyanebben az időben lényegében azonos színvonalon maradt.

A világháborúk időszakától eltekintve, a termelőberendezések kapacitás-kihasználatlansága, a nyersanyagfelesleg és a munkanélküliség a kapitalizmus monopolista szakaszában, különösen az általános válság idején, állandó és nagymértékű, ami annak a következménye, hogy a kapitalizmus belső ellentmondásai az imperializmus időszakában a végsőkig kiéleződnek. Ezért a világháborúkon kívüli időkben *lehetséges,* hogy a fegyverkezési kiadások növelése emelje az összipari termelést és az összkeresletet. Hangsúlyozni kell, hogy csupán lehetőségről van szó, mert a kapacitás-kihasználatlanság stb. megléte önmagában még nem biztosíték arra, hogy a hadikiadások növelése az ipari termelés növelését eredményezze. Sajnos ez a megfelelő közgazdasági cikkekből, tanulmányokból nem mindig derül ki, s az olvasó számára úgy tűnhet, hogy a kapacitás-kihasználatlanság és nyersanyag-felesleg megléte már *önmagában* elégséges magyarázatot ad a hadikiadások növelése nyomán fellépő összipari termelés és az összkereslet növekedésére.

Nagyon fontos tényező, hogy a költségvetési kiadásokat, s ezen belül hadikiadásokat finanszírozó adóbevételek hogyan hatnak a dolgozó tömegek reálbér-színvonalára. Abban az esetben, ha a hadikiadásokat finanszírozó költségvetési adóbevételek csökkentik a munkások és általában a dolgozók reálbérét, reáljövedelmét, pontosabban, *ha a reálbérek olyan mértékben csökkennek, amilyen mértékben a hadikiadások emelkednek, a növekvő fegyverkezési kiadások akkor sem emelik az összkeresletet és az összipari termelést, ha bőven van szabad termelési kapacitás, fölös nyersanyag és munkaerő.* Ebben az esetben megint csak az ipari termelés és az összkereslet struktúrája változik meg. Ha a hadikiadást finanszírozó adóbevételek a hadikiadásoknak megfelelő mértékben csökkentik a reálbéreket, akkor a fizetőképes kereslet esése éppen kiegyenlíti a hadikiadások növeléséből származó keresletemelkedést. Az összkereslet tehát ebben az esetben nem változik, s a változatlan nagyságú összforgalmon belül csökken a fogyasztási cikkek és növekszik a hadianyagok forgalma. Változatlan az ipari termelés összértéke is. A hadimegrendelések emelkedése következtében növekszik a hadiipar termelése, amit kiegyenlít a békeiparágak termelésének csökkenése. De míg kapacitás- és nyersanyag-hiány esetén a békeiparágak termelésének csökkenésével létrejövő inflációs folyamat váltja ki a dolgozó tömegek fizetőképes keresletének csökkenését, addig a másik eset-

ben, amikor az adóterhek növelése csökkenti a reálbéreket, a fizetőképes kereslet esése idézi elő a békeiparágak termelésének csökkenését. Az egyik esetben áruhiány, a másik esetben árufelesleg lép fel, az eredmény azonban ugyanaz, a béketermelés és a fogyasztási cikkek forgalma csökken, miközben az összipari termelés és az összforgalom nem változik. A valóság természetesen nem ilyen egyszerűen, hanem sokkal bonyolultabban alakul. Gyakori az olyan eset, amikor a reálbérek kisebb mértékben csökkennek, mint a hadikiadások emelkedése, változik a munkások száma. Előfordul, hogy a kapacitáskihasználatlanság a hadikiadások növelésének csak egy részét fedezi stb. E tényektől most el kell vonatkoztatnunk, hogy a hadikiadásoknak a termelésre és a piacra gyakorolt hatását megérthessük.

Ezek után világos, hogy ha a reálbérek csökkenése egyenlő a fegyverkezési kiadásokkal, a hadikiadások nem vezetnek az össztermelés és összkereslet növelésére. De miért emelkedik – bizonyos mértékig – az összipari termelés és a forgalom színvonala akkor, ha a hadikiadásokat finanszírozó költségvetési adóbevételek nem váltják ki a reálbérek csökkenését? (Most természetesen feltételezzük, hogy van fölös termelési kapacitás, nyersanyag és szabad munkaerő.)

E probléma magyarázata részben a kapitalizmust jellemző tulajdon- és elosztási viszonyokban, részben az ezekből származó ellentmondásokban rejlik. A tőkés elosztási viszonyok a tőkés kizsákmányolás viszonyai. Ez többek között abban nyilvánul meg, hogy a munkabér nem a kifejtett munka mennyiségéhez, hanem a munkaerő áruértékéhez igazodik. A munkabér eltérhet a munkaerő áruértékétől, de az eltérés normális időkben nem lehet túlságosan nagymértékű. A munkabér nagysága sokkal inkább merev, mint a profit, s nem véletlenül, hiszen a munkabér közel áll az ún. létminimumhoz. Egy előző fejezetben már volt arról szó, hogy a munkásokat közvetlenül vagy közvetve terhelő adók nem feltétlenül csökkentik a reálbéreket – ezt különben a gyakorlat is bizonyítja –, hogy az adóterhek növelése csupán egy a munkásosztály kizsákmányolását fokozó sok módszer közül, s hogy a munkásosztályt sújtó nagy adók ugyan *viszonylag* csökkentik a reálbéreket, de távolról sem az adóterhek mértékében. Adók helyett a munkások kizsákmányolását más módon is, pl. inflációval, bércsökkentéssel, vagy a bérek befagyasztásával fokozhatják. Viszont ez azt jelenti, hogy *az adók eltörlése* – ami persze a kapitalizmusban elképzelhetetlen – *elsősorban a vállalati profitot növelné, és csak igen kismértékben a munkabéreket.* A kapitalista adóterhek nélkül az egységnyi árura jutó profit jóval nagyobb

lenne, mint jelenleg. Ez tőkés viszonyok között nem lehet másképp. – Az első fejezetben rámutattunk arra, hogy a profit egy részét a tőkéstulajdonon alapuló elosztás aránytalansága, s így a fizetőképes kereslet korlátozottsága miatt időnként nem lehet teljes egészében a termelésben és a fogyasztásban felhasználni. A profit el nem költhető és fel nem használható része az imperializmus időszakában jelentősen megnövekszik. *A profit, s így a nemzeti jövedelem egy része nemcsak időnként, hanem állandóan felhasználhatatlan,* hiszen nemcsak időnként, hanem állandóan létezik a termelőberendezések kapacitáskihasználatlansága, állandóan van fölös nyersanyag (ha nem is a piacon, de a monopóliumok tulajdonában biztosan). Ha az anyagi értékek egy részét az újratermelés folyamata rendszeresen nem szívja fel, akkor nyilvánvaló, hogy a jövedelem egy része is leülepszik valahol (a tőkéseknél). A válság és a fellendülés időszaka között e tekintetben csupán az a különbség, hogy a válságban az újratermelés körén kívül rekedő jövedelem jóval nagyobb, mint a fellendülés időszakában. *Ezért a finánctőkés állam, ha a költségvetési bevételek növekedését nem kíséri a reálbérek megfelelő mértékű csökkenése, olyan jövedelmeket von be a költségvetésbe, melyeknek egy részét nem költötték volna el, nem fektették volna be az újratermelés folyamatába.* Ha ezeket az állam pl. fegyverek vásárlására fordítja, akkor az egyébként *fel nem használható jövedelmeket is elkölti, így mesterségesen növeli az összkeresletet,* s a hadiipar-termelés fokozása révén pedig az összipari termelést. Ebben az esetben tehát a termelés és forgalom struktúrája *is* és volumene *is* megváltozik.

Természetesen a hadikiadásoknak nem a *teljes összege* jelent pótlólagos keresletet a tőkések számára. A költségvetési politika ugyanis nemcsak az összkereslet növelése, hanem az összkereslet csökkenése irányába is hat. Ha a hadikiadások összegének megfelelő mértékben csökkentenék az adóterheket, akkor ezzel az értékkel a tőkések profitja növekedne, s ugyanakkor a tőkések egyéni és főleg termelőfogyasztása is növekedne – a magasabb profit ösztönzi a tőkéseket a beruházásokra –, bár sokkal kisebb mértékben, mint amilyen mértékben a profit emelkedne. (Ennek ismét az az oka, hogy a beruházások növelése a fizetőképes fogyasztás korlátaiba ütközik.) Ugyanez más oldalról megközelítve: a nemzeti jövedelem fokozódó költségvetési koncentrálása bizonyos mértékig csökkenti a tőkések beruházásait – elsősorban a kis- és középtőkések beruházásait, hiszen az adóterhek növekedése a tőkésosztályon belül gyakorlatilag a kis- és középtőkéseket sújtja –, *ezért nem a hadikiadások összértéke,*

hanem az az összeg jelent pótlólagos keresletet a megelőző időkhöz képest, ami fennmarad, ha a hadikiadásokból levonjuk az adóterhek növekedéséből eredő beruházás- és fogyasztáskiesést. (Itt az egyéb költségvetési kiadásoktól, és ezek hatásától egyelőre eltekintünk.) Ez a pótlólagos kereslet mégis igen jelentős lehet, mert az adóterhek növeléséből származó keresletkiesés jóval kisebb, mint az állami vásárlásokkal ébresztett keresletnövekedés – *feltéve, hogy az adóprést nem szorították meg túlságosan.*

A finánctőkés állam fegyverkezési kiadásainak mesterséges keresletteremtő hatása (ha a reálbérek nem csökkennek) nem merül ki a hadikiadások összegének egy részében. Társadalmi szinten az összkereslet nagyobb mértékben emelkedhet, mert e kiadások hatása nem korlátozódik a hadiiparra, hanem tovább gyűrűződik az egész nemzetgazdaságon. A polgári teoretikusok, pl. Keynes, ezzel kapcsolatban beszélnek az ún. *multiplikátor-hatásról* és *akcelerátor-elvről.* A multiplikátor-hatás és az akcelerátor-elv a marxista közgazdaságtan számára egyáltalán nem ismeretlen, hiszen már Marx is foglalkozott a beruházásoknak a nemzeti jövedelemre, s a fogyasztói keresletnek a beruházásokra gyakorolt hatásával. A marxista közgazdászok előtt teljesen tisztázott dolog, hogy egy iparágban megvalósult beruházás nemcsak az illető iparágban, hanem közvetve, a tovagyűrűződés révén, más iparágban is növelheti a jövedelmeket, s így az összkereslet növekedése meghaladhatja az eredeti beruházás értékét. Ezzel kapcsolatban legfeljebb csak az a fogalom, kategória új, amelyet a polgári közgazdászok felállítottak. A polgári közgazdászok ezeket a kategóriákat teljesen absztrakt módon, a valóságtól, a tőkés termelési viszonyoktól elszakítva kezelik. A „multiplikátor-hatás" vizsgálatakor tulajdonképpen a beruházásoknak az összkeresletre, s ezzel együtt a nemzeti jövedelemre gyakorolt hatását elemzik, pontosabban azt, hogy egységnyi pótlólagos beruházás hányszorosan növeli a keresletet. (Például, ha az új beruházás értéke 1000 dollár, akkor a keresletben és a nemzeti jövedelemben előidézett növekedés az 1000 dollárnak hányszorosa?) A multiplikátor nagyságát az ún. „fogyasztási határhajlandóságtól" teszik függővé. A „fogyasztási határhajlandóságon" az egységnyi jövedelemnek az átlagosan elfogyasztott részét értik. Ha pl. a fogyasztási határhajlandóság $^2/_3$, ez annyit jelent, hogy az emberek az újonnan megszerzett pénzjövedelmüknek általában $^2/_3$-át fogyasztják, illetve költik el (1000 dollárból 666,67 dollárt). Minél nagyobb a fogyasztási határhajlandóság, annál nagyobb a multiplikátor. Ha a beruházás értéke 1000 dollár és a

fogyasztási határhajlandóság $^2/_3$, akkor a beruházások alapján keletkező jövedelem $^2/_3$-át elfogyasztják, elköltik, $^1/_3$-át megtakarítják (a polgári közgazdászok a beruházások értékét teljes egészében jövedelemként oldják fel). Az elköltött 666,67 dollárnak ismét $^2/_3$-át, 444,44 dollárt elfogyasztják, az $^1/_3$ részt, 222,23 dollárt, megtakarítják azok, akiknél a 666,67 dollár jövedelemként jelentkezett. Így megy ez mindaddig, amíg a pótlólagosan kiadott 1000 dollár megtakarításként teljesen le nem ülepszik. Mivel mindenki a megtakarítás kétszeresét költi el, a folyamat végén 2×1000, vagyis 2000 dollár pótlólagos kereslet jön létre az 1000 dolláros beruházás eredményeként. Az összkereslet értéke az 1000 dollár beruházással együtt tehát 3000 dollár, ami nem más, mint a „megtakarítási határhajlandóság" – jelen esetben $1 - {}^2/_3 = {}^1/_3$ – reciprokának és a beruházási értéknek a szorzata. Ha tehát a fogyasztási határhajlandóság $^3/_4$, akkor a megtakarítási határhajlandóság $^1/_4$, a multiplikátor 4, 1000 dollár új pótlólagos beruházás 4000 dollár keresetnövekedést eredményez. Ha a fogyasztási határhajlandóság $^1/_2$, akkor a megtakarítási határhajlandóság is $^1/_2$, s a multiplikátor pedig 2 stb.

Bár a beruházások a tovagyűrűződésen keresztül az összkereslet és az össztermelés alakulására is növelően hatnak, a „multiplikátorhatás" polgári elmélete súlyos fogyatékosságokkal terhes. Többek között nem veszi számításba, hogy a fejlődő technika alapján megvalósuló beruházások munkáselbocsátásokat idézhetnek elő, ami *csökkenti* a fizetőképes keresletet. Teljesen önkényes az ún. fogyasztási határhajlandóság megállapítása, s már csak ezért sincs semmi gyakorlati jelentősége az ily módon kiszámított multiplikátornak. Abszurditás továbbá időtől, konkrét gazdasági körülményektől elvonatkoztatva, a megtakarítási, illetve fogyasztási határhajlandóságból a tovagyűrűződést levezetni, hiszen egy adott összegű pótlólagos beruházásnak egészen más a gazdasági hatása, a továbbgyűrűződés foka pl. a megélénkülés és fellendülés idején, mint a válságban. A válság alatt (pótlólagos beruházás esetén) a multiplikátor nem, vagy pedig alig haladja meg az 1-et, megélénkülés és fellendülés idején a multiplikátor rátája már jóval nagyobb, akár 2–3 is lehet. Az azonban bizonyos, hogy – a túltermelési válságoktól eltekintve – a pótlólagos beruházás nyomán a termelés nemzetgazdasági szinten nagyobb mértékben növekszik a beruházás értékénél. Ez a multiplikátor-elmélet helyes magva.

Nemcsak az új beruházások gyakorolnak hatást a nemzeti jövedelem és az összkereslet alakulására, hanem a jövedelem- és kereslet-

növekedés is ösztönző hatást gyakorol a beruházásokra. Ezt a hatást tanulmányozzák a polgári közgazdászok az *akcelerátor-elv* vizsgálatakor. Az akcelerátor-elv, vagy másképpen gyorsulási elv azt jelenti, hogy egy adott összegű pótlólagos kereslet a beruházásokat nem arányosan, hanem ugrásszerűen növeli. Egyszerű példán ábrázolva: egy textilgyár évi forgalma 6 millió dollár, a géppark (20 gép) értéke 60 millió dollár. (Az évi forgalom és a géppark közti értékarány túlzott, de így az akcelerátor-elv ábrázolása könnyebb.) Az amortizációs idő 20 év, minden gép más életkorú. Ezért évenként 3 millió dollár értékű, vagyis egy gépet kell kicserélni, hogy az egyszerű újratermelést és a 6 millió dolláros forgalmat le lehessen bonyolítani. A textilgyár tehát évente 3 millió dollár keresletet támaszt a gépiparral szemben. Ha a textiláruk keresleţe évi 6 millióról 9 millióra emelkedik, akkor a textilgyárnak, hogy a megnövekedett keresletet ki tudja elégíteni, új beruházást kell eszközölni. Egy gépet kell vásárolni 3 millió dollár értékben, hogy az amortizálódott gépet pótolhassa, és 10 gépet 30 millió dollár értékben, hogy a 3 milliós keresletnövekedést kielégíthesse. *Példánkban a fogyasztási kereslet 50%-os emelkedése tehát a beruházások 1000%-os növekedését eredményezi.* Vagyis a beruházások gyorsabban emelkednek, mint a fogyasztói kereslet.

Az ún. akcelerátor-hatás valóban létezik, hiszen a fogyasztási cikkek kereslete tényleg visszahat a beruházási cikkek termelésére. Ha a fogyasztási cikkek kereslete növekszik, akkor általában növekszenek a beruházások, a termelési eszközöket előállító iparágakban is növekszik a termelési eszközök termelése és felhasználása. *A növekedés, a tovagyűrűződés mértéke azonban megint csak a konkrét társadalmi és gazdasági körülményektől függ.* Ha a termelőberendezések kapacitás-kihasználatlansága nagymértékű – márpedig az imperializmusban így van –, akkor lehetséges, hogy a fogyasztói kereslet növekedése egyáltalán nem váltja ki a beruházások emelkedését, mivel a vállalatok a kihasználatlan kapacitást állíthatják be a termelésbe. Attól függően, hogy mekkora a kapacitás-kihasználatlanság, más és más lesz az akcelerátor-hatás is. Ugyanúgy, mint a multiplikátor esetében, az akcelerátor-elvnél sem lehet eleve megmondani, hogy egy adott összegű keresletnövekedés *milyen mértékben* fokozza a beruházási tevékenységet.

Ha a fináncţőkés állam növeli a hadikiadásokat, akkor ezzel kapcsolatban *egyszerre jelentkezik* a multiplikátor- és akcelerátor-hatás. A fegyverkezési kiadások összegének egy része (hadikiadások mínusz az adóterhek növekedéséből származó beruházási és fogyasztáskiesé-

sek) növeli az improduktív fogyasztási keresletet. Ez a hadiipari és a hadiiparral kapcsolatos ipari beruházások növekedését idézi elő – *akcelerátor-hatás.*[2] Ha a hadiipari termelés növekszik, emelkedik az alkalmazott munkások száma, növekszik a kifizetett munkabérek összege, gyorsan nő a profit, ezért növekszik a fogyasztási és luxuscikkek keresletе – *multiplikátor-hatás.* A fogyasztási és luxuscikkek keresletének emelkedése nyomán nő a fogyasztási cikkeket előállító gépek termelése területén a beruházások összege – *akcelerátor-hatás,* amely ismét a fogyasztói kereslet növekedésére vezet – *multiplikátor-hatás* – stb. stb. Minél tovább tart a gyűrűződés, a kereslet, beruházás, termelés már annál kisebb mértékben növekszik, ugyanúgy mint ahogy a vízbe dobott kő körül terjedő hullámok is egyre inkább ellaposodnak. Minél rosszabb a tőkésországok gazdasági helyzete, annál hamarabb megakad, megszűnik a pótlólagos kereslet. Ezek után le lehet vonni azt a következtetést, hogy az imperializmusban, különösen a II. világháború alatt és után végrehajtott óriási fegyverkezési program, a hadikiadások nagymértékű emelése az összkereslet és az ipari össztermelés mesterséges növelését idézte elő a kapitalista országokban. Láttuk, hogy a tőkésországokban az adóterhek növelése nyomán a reálbérek általában nem csökkentek, vagy legalábbis a reálbérek nem olyan mértékben estek, mint amilyen mértékben az adóterhek emelkedtek. Az Egyesült Államokban a XX. század elejétől a II. világháború utáni időkig pl. a hadikiadások 191 millió dollárról 40–45 milliárd dollárra nőttek, a reálbérek emelkedése mellett. Ezért a növekvő hadikiadások okvetlenül emelték az összkeresletet és az összipari termelést. A kereslet ilyen módon történő mesterséges emelése viszonylag jelentős volt. A hadikiadások 1939-től az 1950-es évekig 1957-es változatlan árakon kb. 40 milliárd dollárral növekedtek. Számításba véve a növekvő adóterhek fogyasztás- és beruházáskorlátozó hatását, a 40 milliárdos növekedés nem teljes egészében emelte a keresletet. Az összkereslet a fegyverkezési program következtében mégis jelentősen növekedett, hiszen nem hagyható figyelmen kívül a fegyverkezési kiadások nyomában járó multiplikátor- és akcelerátor-hatás, amely a hadikiadások keresletnövelő hatását kétség-

[2] A polgári teoretikusok a költségvetési kiadások gazdasági hatását ugyanúgy, mint a beruházások esetében, multiplikátor-hatásnak tekintik olyan alapon, hogy mindkettő „primér", elsődleges keresletet jelent. Mi a multiplikátor-hatásról csak a beruházásoknál beszélünk, s a költségvetési kiadások tovagyűrűződő hatását akcelerátor-hatásnak tekintjük ugyanúgy, mint a fogyasztói kereslet hatását a beruházásokra.

kívül erősítette. Mindent összegezve, az Egyesült Államokban a fegyverkezési kiadások növelése legalább arányosan, de az is lehetséges, hogy saját összegénél nagyobb mértékben emelte az összkeresletet.

A többi tőkésországban – a világháború idejét nem tekintve – a hadikiadások gazdasági szerepe lényegesen kisebb volt, mint az Egyesült Államokban. Kivétel ez alól a II. világháború előtt a hitleri Németország, ahol a termelés akkor jórészt a hadikiadások gyors növekedése következtében emelkedett. A II. világháború után az európai és a más tőkésországok fegyverkezési kiadásai úgy összegüket, mint a nemzeti jövedelemhez viszonyított arányukat tekintve, jóval elmaradtak az Egyesült Államok hadikiadásai mögött. A hadikiadások mesterséges keresletteremtő hatása azonban az európai tőkésországokban nemcsak azért volt jóval kisebb a II. világháború után, mert a hadikiadások lassabban növekedtek, mint az Egyesült Államokban, hanem azért is, mert itt a költségvetési adóbevételek növelése nagyobb nyomást gyakorolt a munkabérekre. Ezért az adóterhek növelése miatti fogyasztáskiesések ezekben az országokban minden valószínűség szerint viszonylag magas értékűek. Különösen vonatkozik ez Franciaországra, ahol a II. világháború előtti évekhez viszonyítva az egy főre jutó reálbérek jelentősen csökkentek. A reálbérek csökkenésében az adóterhek emelése nyilván szerepet játszott.

A hadikiadások növekedésének piacbővítő hatása elsősorban a monopóliumok javát szolgálja. A hadimegrendeléseket azok a monopóliumok kapják, amelyek a hadianyag-termelésben közvetlenül vagy közvetve érdekeltek. A kis- és középtőkések áruforgalmát legfeljebb a haditermelés növekedésének a nemzetgazdaságon végigvonuló tovagyűrűződései növelik, de csak akkor, ha van fölös nyersanyag és szabad termelési kapacitás, s a haditermeléssel együtt az összipari termelés is növekedhet. A hadianyaggyártó és hadfelszerelési cikkeket előállító monopóliumok azonban mindenképpen nyernek a fegyverkezésen, hiszen az ő hasznuk éppen a haditermelés alakulásától függ.

Amennyiben a hadimegrendelések emelkedése növeli az összkeresletet, annyiban a fegyverkezés képes a válság kirobbanásának időpontját késleltetni, s a kirobbant túltermelési válság mélységét bizonyos mértékig enyhíteni. A kereslet mesterséges emelése folytán a termelés és a fizetőképes kereslet közti ellentét viszonylag hosszabb ideig rejtve maradhat, ezért a válság kirobbanása elhúzódhat, a válságban pedig változatlan vagy esetleg fokozódó fegyverkezés nyomán az összkereslet kisebb mértékben esik, mint fegyverkezés nélkül, ezért a túltermelési válság bizonyos mértékig enyhébb lefolyású lehet.

A fegyverkezésnek ez a tőkés újratermelési ciklus alakulását befolyásoló hatása annál is inkább érvényesül, mert a fegyverek, hadianyagok *természeti formájuk, rendeltetésük miatt is* alkalmatlanok a termelési és fogyasztási szükségleteket kielégíteni. A hadianyagok nem kerülhetnek sem a termelési eszközök, sem pedig a fogyasztási cikkek piacára, a pusztítást szolgálják. A haditermelés növelése sem közvetlenül, sem pedig közvetve nem fokozza a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelését. Meghatározott feltételek között tehát növelhető az összkereslet – hadimegrendelésekkel foglalkoztathatják a hadianyaggyártó monopóliumokat –, de a haditermelés önmaga nem növeli a piaci kínálatot. Ha a hadikiadások emelése arányosan növelné a piaci kínálatot – ami természetesen nem fordulhat elő –, akkor a fegyverkezési kiadások nem csökkentenék a válság mélységét, és a válság kirobbanását nem késleltetnék. Annak, hogy a fegyverkezés önmaga nem növeli sem a termelési eszközök, sem a fogyasztási cikkek kínálatát, tehát nagyon fontos szerepe van, de pusztán ezzel nem lehet megmagyarázni azt, hogy a fegyverkezés miért képes a túltermelési válság kirobbanását késleltetni, vagy a válság mélységét enyhíteni. *Először is a ciklus alakulását,* a túltermelési válságok lefolyását, mélységét, időtartamát *nemcsak a fegyverkezési kiadásokkal lehet befolyásolni. Másodszor:* annak ellenére, hogy a fegyvertermelés nem növeli a normális piaci kínálatot, *az adóterhek növekedésével egyenlő mértékű reálbér-csökkenés esetén az összkeresletet egy fillérrel sem emelné,* és semmivel sem enyhítené a túltermelési válság mélységét. A finánctőkés állam tehát csak akkor képes állami vásárlásokkal a konjunktúrát mesterségesen élénkíteni, ha a) *van szabad kapacitás és nyersanyag,* b) *ha az állami vásárlások növekedését nem egyenliti ki a dolgozó tömegek fizetőképes keresletének és a magánberuházásoknak a csökkenése,* és c) *ha az állam a megvásárolt termékeket végérvényesen elvonja a termelési eszközök és fogyasztási cikkek piacától.* (Ez történik pl. a fegyverkezési kiadások esetén, a fegyvereket természeti formájuk, rendeltetésük is alkalmatlanná teszik arra, hogy termelési vagy fogyasztási célt szolgáljanak.

A fegyverkezési kiadások tehát a tőkésországok többségében, leginkább az Egyesült Államokban növelték az összkeresletet, ezzel hozzájárultak az összipari termelés színvonalának II. világháború utáni emelkedéséhez és a túltermelési válságok mélységének csökkentéséhez, de azon az áron, hogy a nemzeti jövedelem nagy részét improduktívan használták fel. A nemzeti jövedelem jelentős részének elfecsérlése korunk kapitalizmusának egyik legjellemzőbb vonása.

c) *A fegyverkezési politika hatása a kapitalista társadalom ellentmondásaira*

A fegyverkezési kiadások konjunkturális hatásának időtartama

Meghatározott feltételek között – mint láttuk – a fegyverkezési kiadások élénkíthetik a konjunktúrát. A hadikiadások e hatását azonban nem helyes, nem szabad eltúlozni. A fegyverkezés konjunkturális hatása mindig szigorúan meghatározott korlátok közt mozog. Nem lehet a keresletet, s így az összipari termelést mesterséges úton – pl. kötségvetési eszközök segítségével – vég nélkül növelni. A fegyverkezési kiadások túlságos felduzzasztása, s ennek megfelelően az adóprés nagymértékű megszorítása (most a fegyverkezési és más költségvetési kiadások finanszírozásának egyéb módjaitól eltekintünk), noha első időben növeli az összkeresletet, előbb-utóbb csökkenti azt – még akkor is, ha kihasználatlan termelési kapacitás áll rendelkezésre.

Már volt arról szó, hogy nem a fegyverkezési kiadások *teljes összege* jelent pótlólagos keresletet, hanem azoknak csak egy része. Rámutattunk arra, hogy még a tőkés konjunktúra szempontjából legkedvezőbb költségvetési politika sem élénkíti egyértelműen a konjunktúrát. Az adóterhek növelése, ha közvetlenül vagy közvetve a tőkések profitját is érinti – pedig enélkül az összkereslet növelése nem következhet be –, már kezdettől fogva korlátozza a tőkés vállalatok beruházásait. Ezeknek pedig elsőrendű jelentőségük van a konjunktúra, s egyáltalán az újratermelési ciklus alakulásában. A tőkésállam fegyverkezési kiadásai és adóbevételei tehát csak addig növekedhetnek, ameddig nem veszélyeztetik komolyan a tőkések, elsősorban a monopolisták profitérdekeit.

Az állam gazdasági beavatkozása nem szoríthatja ki, nem helyettesítheti a magántőkés üzleti tevékenységet, ellenkezőleg, rendeltetése éppen e tevékenység jobb feltételeit biztosítani – természetesen elsősorban a legnagyobb magánmonopóliumok számára. Vonatkozik ez a tőkés termelés céljára, a profitra is. Az állam egyik legfőbb feladata, hogy gazdasági tevékenységével biztosítsa a lehető legkedvezőbb profitszerzési lehetőségeket, főleg a legnagyobb monopóliumok számára. A vezető tőkésországokban az állam ma a finánctőke állama, s ezért természetes, hogy gazdasági tevékenysége során nagyon sokszor éles ellentétbe kerül a monopóliumokon kívül állók, a kis-

és középtőkések, s néhányszor még egyes monopóliumok gazdasági érdekeivel is. Ez természetszerűleg és törvényszerűen következik be, és éppen úgy nem mond ellent a kapitalizmusnak, mint az, hogy a monopólium gazdasági érdekei sok tekintetben ellentétesek a kis- és középtőkések gazdasági érdekeivel. A finánctőkés állam nyilván a monopóliumok gazdasági érdekeit érvényesíti a kis- és középtőkések érdekeivel szemben. A lényeg azonban az állami beavatkozás után sem változik, a kapitalizmus kapitalizmus marad, és továbbra is a profit a termelés célja.

Láttuk, hogy az Egyesült Államokban a részvénytársaságok nettó profitja az adóterhek növekedése ellenére is nagymértékben emelkedett. A valóságban realizált tiszta profit pedig egészen biztosan még nagyobb mértékben növekedett, mint a hivatalos kimutatás szerint, már csak azért is, mert a megnövekedett adókulcsok jobban ösztönözték a kapitalistákat nyereségeik eltitkolására, adócsalásokra. S itt nem is beszélünk a monopóliumoknak juttatott adó-visszatérítésekről, vagy a profitnak törvényesen megengedett könyv szerinti csökkentéséről. Ha a kis- és középtőkések profitja nem is, de a monopolisták profitja biztosan igen nagymértékben emelkedett. Mindebből azt a rendkívül fontos következtetést lehet és kell levonni, hogy *annak ellenére, hogy pl. az amerikai állam a profit egy részét rendszeresen elvonja és a keresletet többek közt a hadikiadások növelésével mesterségesen emeli, a termelés és a fogyasztás ellentéte továbbra is állandóan újratermelődik a kapitalizmus alapvető ellentmondásának talaján.* A kapitalizmusban lehetetlen a keresletet mesterségesen olyan mértékben növelni, hogy az teljesen áthidalná a termelés és fogyasztás közti antagonisztikus ellentétet. Hogy a válságot ki lehessen küszöbölni, el kellene törölni, meg kellene szüntetni a profitot, ami a kapitalizmusban lehetetlen. Nem létezhetnek olyan tőkés vállalatok, amelyek nem a profit megszerzése céljából termelnének. Ha pedig az adókkal a profitnak csak egy részét vonják el, sőt az állami megrendelésekkel a monopóliumok profitját még növelik is, a kereslet mesterséges növelésével ugyan élénkíteni lehet a konjunktúrát, de a túltermelési válság kirobbanásának feltételei tovább érlelődnek.

Az a tétel, hogy a monopoltőkés állam a keresletet mesterségesen csak korlátozott mértékben emelheti, hogy a kereslet mesterséges növelhetőségének mértéke a magántőke profitérdekeitől függ, egyben azt is jelenti, hogy az állami vásárlások, pl. a fegyverkezési kiadások, a tőkés konjunktúrát *csak átmenetileg* élénkítik. A fegyverkezési ki-

adások *növelésének* lehet konjunkturális hatása, hiszen ez a monopóliumokat *új beruházásokra, a termelés növelésére* ösztönzi, s ezeknek megvan a tovagyűrűződő hatásuk. Évről évre ismétlődő, *azonos* összegű hadikiadások azonban *nem élénkítik mindig* a gazdasági életet, hiszen a változatlan hadikiadások legjobb esetben csak a már létrehozott hadiipari apparátust foglalkoztatják. Ha ellenben a hadfelszerelési cikkek árai emelkednek, pl. infláció vagy egyéb tényezők következtében, akkor a változatlan összegű hadikiadások még a létrehozott hadiipar működtetésére sem alkalmasak. A változatlan összegű kiadások pusztán arra elegendőek, hogy a haditermelés ne csökkenjen, és nem képesek újból pótlólagos keresletet létrehozni. Ez még jobban megérthető, ha a már tárgyalt akcelerátor-hatást ismételten megvizsgáljuk.

Az említett példa szerint 3 milliós keresletnövekedés 30 milliós gépi beruházást tett szükségessé. Ennek megfelelően a gépipar termelésének is 30 millióval kell növekednie. A 30 millióval megemelt beruházási és géptermelési színvonal azonban a következő években csak akkor tartható, ha a kereslet állandóan 3 millióval emelkedik, tehát 9 millióról 12 millióra, a következő évben 12 millióról 15 millióra, és így tovább. Ha a textilipari kereslet továbbra is 9 millió marad, akkor új beruházást a textiliparban nem kell végrehajtani, hiszen ezt a keresletet a már létrehozott kapacitás működtetésével is ki lehet elégíteni. Mindez sémaszerűen ábrázolva:

Év	Évi forgalom (millió dollár)	Gépek száma	1 gép értéke (millió dollár)	A gépark értéke (millió dollár)	Pótlás + új beruházás évente (millió dollár)	Kiselejtezett gép eredeti értéke
1. év	6	20	3	60	3	3
2. év	6	20	3	60	3	3
3. év	9	30	3	90	33	3
4. év	12	40	3	120	33	3
5. év	12	40	3	120	3	3

A séma ötödik oszlopa az elhasznált gépek pótlását és az új beruházásokat, vagyis a bruttó beruházásokat tartalmazza. Ez mutatja tehát a textilipar keresletét a gépiparral szemben. Jól látható, hogy ha a textiláruk kereslete nem emelkedik, de nem is csökken, akkor

a textilipar kereslete a gépipari termékek iránt rohamosan zuhan, 33 millióról 3 millió dollárra. Sőt, ez a kereslet akkor is csökken, ha a textiláruk kereslete tovább emelkedik, de kisebb mértékben, mint a megelőző évben. Például, ha a textilipari kereslet az 5. évben 12-ről 13 millióra emelkedett volna, akkor 10 millió dollár értékű új gépre lett volna szükség, így a gépi beruházás értéke a pótlással együtt 13 millió dollárt tett volna csak ki. Tehát abban az esetben, ha a textiláruk kereslete kisebb mértékben emelkedik, mint az előző években, akkor a textilgépek kereslete csökken. Ez az ellenkező előjelű akcelerátor-hatás természetesen a nyersanyagok termelésére nem vonatkozik. Változik a helyzet akkor is, ha évek múltán az újonnan beruházott gépeket pótolni kell. Az azonban kétségtelen, *hogy valamely pótlólagos kiadásnak csak addig lehet konjunkturális hatása, ameddig új kiadásnak számít.* Ha ez a kiadás nem növekszik, hanem állandósul, konjunkturális hatása megszűnik. A hadikiadások és a haditermelés tekintetében ez annyit jelent, hogy az állandósult összegű hadikiadás már csak arra alkalmas, hogy a létrehozott hadiipart foglalkoztassa, arra azonban már nem elegendő, hogy a hadiipart munkaeszközökkel ellátó gépipart olyan mértékben foglalkoztassa, mint amikor a hadikiadások emelkedtek. Csak a hadiiparral szembeni kereslet marad változatlan, de sok egyéb iparág, pl. a gépipar, az építőipar felé irányuló kereslet szükségképpen csökken.

Már az akcelerátor-hatás közelebbi vizsgálata is arra enged tehát következtetni, hogy a hadikiadások konjunkturális hatása csak akkor lehet viszonylag tartós, ha a hadikiadások *évről évre rendszeresen emelkednek.* Ellenkező esetben pl. a gépiparban azonnal dekonjunktúra lép fel. A hadikiadások évről évre történő emelésének szükségességét a tőkés termelési viszonyok alapos vizsgálata még jobban bizonyítja.

Mivel a tőkések – elsősorban a monopoltőkések – a költségvetési bevételek növekedése ellenére is nagy összegű profitot realizálnak, a békeiparágakban a hadikiadások, s a mesterséges kereslet növekedése ellenére is állandóan újratermelődik a termelés és fogyasztás közti ellentét. A termelés és fogyasztás közt újonnan kiéleződő aránytalanság ideiglenes áthidalására már nem elégségesek az állandósult hadikiadások, hanem *azok újabb növelésére van szükség.* A hadikiadás felemelése lehetővé teszi a haditermelés növelését, a hadikiadások újabb felemelésének ismét megvan az a tovagyűrűződő hatása, amelyet az előzőekben már részletesen ismertettünk, de a konjunkturális hatás ismét csak átmeneti lesz, csak addig tarthat, amed-

dig a hadikiadások emelkednek. *A termelés és fogyasztás közti ellentét állandó újratermelődése miatt a hadikiadásokat állandóan emelni kellene,* hogy a konjunktúrát tartósan biztosítani tudják. A hadikiadások állandó növelése azonban – az államkölcsönöktől és az inflációs pénzügyi politikától eltekintve – az adóbevételek rendszeres növelését tenné szükségessé. Ha a dolgozó lakosságot terhelő adókat növelnék, s ezzel a dolgozó tömegek reáljövedelmét csökkentenék – és éppen ez a tőkések törekvése –, akkor a hadikiadások növelése egyáltalán nem javítaná a konjunktúrát. A fizetőképes kereslet zuhanása inkább rontaná, mint javítaná a helyzetet. A tőkések profitját közvetlenül vagy közvetve terhelő adók növelésének pedig igen szűk határai vannak. Először is a finánctőkés állam a tőkések, s elsősorban a monopoltőkések profitját nem adóztathatja meg radikálisan, hiszen a tőkésállam nem osztályok feletti szerv, hanem a finánctőke hatalmi szerve. Másrészt – tételezzük fel –, ha a tőkésállam radikálisan megnyirbálná a profitot, úgy nem javítaná, ellenkezőleg, rontaná a konjunkturális helyzetet. Ebben az esetben a magántőkés tevékenységnek – amely a kapitalizmusban a gazdasági fejlődés alapja – megszűnne az ösztönző ereje, a tőkések a minimumra korlátoznák vagy megszüntetnék beruházásaikat, a kereskedők nem növelnék, hanem csökkentenék raktárkészleteiket stb. Mindez túlkompenzálná az állami kiadások konjunkturális hatását, az összipari termelés és az összáruforgalom rohamosan zuhanna, a gazdasági élet élénkítése helyett egy különös fajta gazdasági válság következne be. Az adóterhek erőteljes növelésének a gyakorlatban természetesen nem az lenne a következménye, hogy a tőkés profit lecsökkenne egy minimális színvonalra, hanem az, hogy a tőkések, a nagy monopóliumok minden módon igyekeznének az adóterheket a dolgozó tömegekre áthárítani, ami – a reáljövedelmek, a fizetőképes kereslet csökkenésében, a termelés és fogyasztás ellentétének a végsőkig való kiéleződésében nyilvánulna meg, és ez elkerülhetetlenül a termelés zuhanását váltaná ki. *Tehát bizonyos ponton túl a fegyverkezési kiadások növelésének konjunkturális hatása szükségképpen megszűnik.* Vagyis a fegyverkezési kiadások konjunkturális hatása nemcsak akkor átmeneti, ha e kiadások változatlanok, hanem *akkor is, ha rendszeresen növekednek.* Ha a fegyverkezés valamely tőkésország erejét már túlzottan igénybe veszi, akkor a további hadikiadás már inkább rontja, mint javítja a helyzetét. Amíg a profit és a tőkés tulajdon létezik, addig nemcsak a termelést ösztönző, hanem gátló tendenciák is érvényesülnek. Ez a tőkés tulajdon lényegében rejlő ket-

tős, egymással ellentétes hatású erő úgy jut kifejezésre, hogy a tőkés termelés csak visszaeséseken keresztül fejlődhet. Az állami beavatkozás improduktív kiadásokkal, fegyverkezéssel sem tudja a tőke „jó és rossz oldalát" szétválasztani, a „rosszat" kikapcsolni, mint ahogy a mágnesrúd pozitív és negatív sarkát sem lehet elválasztani egymástól. A tőke „rossz oldala" csak akkor szűnik meg, ha megsemmisítik azokat a viszonyokat, amelyek közt a tőke egyáltalán létezhet.

Az Egyesült Államokban a II. világháború után a társadalmi terméknek és a nemzeti jövedelemnek egy nagyon jelentős részét fegyverkezésre, improduktív módon használják fel. Bármilyen magasak is azonban a fegyverkezési kiadások, a háborút követő években nem mindig élénkítették a gazdasági életet. Az 1950-es évek elején a koreai háború alkalmával szerepet játszottak az összipari termelés növelésében, amikor a fegyverkezési kiadások erősen emelkedtek – 1950-től 1953-ig 13 milliárd dollárról 50 milliárdra. A 37 milliárd dolláros emelkedés jelentősen javította a konjunkturális helyzetet. 1954-től 1957-ig azonban – annak ellenére, hogy az Egyesült Államokban évenként több mint 40 milliárd dollárt emésztettek fel a hadikiadások – ez a gazdasági életet élénkítő konjunkturális hatás megszűnt, hiszen a fegyverkezés mértéke állandósult, nem növekedett. Az 1957–1958-as válság idején a hadikiadásokat újból emelték, kb. 5 milliárd dollárral, és ez ismét konjunkturális tényezőnek számít. *A gazdasági élet ideiglenes élénkítésének ára tehát a nemzeti jövedelem jelentős részének szisztematikus improduktív felhasználása, elpocsékolása.* A fegyverkezés tehát nemcsak hogy nem küszöböli ki a kapitalizmus ellentmondásait, hanem azokat még nyilvánvalóbbá teszi, a kapitalizmus bajait tovább súlyosbítja. A fegyverkezés az imperializmus rothadási tendenciájának jelenleg legfontosabb megnyilvánulási formája.

A fegyverkezési kiadások hatása az újratermelési ciklusra hosszabb időszakban

Ha a fegyverkezési kiadások a tőkésországok konjunktúráját csak átmenetileg élénkítik – addig ameddig a fegyverkezési kiadásokat növelik –, akkor az állandósult összegű hadikiadásoknak hosszabb időszakban csupán passzív szerepük van? E kérdésre tagadó választ kell adni, sőt azt lehet mondani, hogy a ciklus alakulását hosszabb időn át a nagy összegű és állandósult hadikiadások tényleges szerepének kimutatása nélkül nem is lehet teljesen megérteni.

A nagy összegű és állandósult hadikiadások hatása a ciklus alaku-

lására először is abban mutatkozik meg, hogy *a tőkés termelés növekedését törvényszerűen megszakító periodikus túltermelési válságok mélységét bizonyos mértékben csökkentik.* Csak egy pillantást kell vetni az Egyesült Államok hadikiadásairól szóló statisztikákra, hogy erről meggyőződhessünk. Az Egyesült Államokban a hadikiadások összege sem 1948–1949-ben, sem 1957–1958-ban nem csökkent, sőt emelkedett. Ha a válság idején a hadikiadások összege nem változik, akkor a haditermelés is változatlan maradhat, s így az ipar egyik területén a termelési színvonal stabil maradhat az általános termeléscsökkenés időpontjában. Ezen a területen nem érvényesül az a válság mélységét növelő jól ismert kumulatív folyamat sem, amely minden túltermelési válságban fellép az ipari termelés, a fizetőképes kereslet csökkenése és a munkanélküliség növekedése következtében. Az a körülmény, hogy a hadiiparban a foglalkoztatottság változatlan maradhat, bizonyos mértékben fékezi a békeiparágak termelésének csökkenését is, hiszen a hadiiparban foglalkoztatott munkások kereslete nem csökken. Az állami hadikiadások jóval stabilabb piacot jelentenek, mint a közönséges piac, és ez érezteti hatását a periodikus túltermelési válságok lefolyásában is. A hadikiadások növelése túltermelési válság idején természetesen még fokozottabb mértékben enyhítheti a válságot, s nem véletlen, hogy a második világháború utáni két periodikus túltermelési válságban emelkedtek a hadikiadások. Az 1948–1949-es és az 1957–1958-as periodikus túltermelési válság viszonylagos enyhesége tehát nemcsak a II. világháború gazdasági következményeinek, s a tőkés újratermelési ciklus világméretekben bekövetkezett deszinkronizációjának tudható be, hanem annak is, hogy ebben az időben a hadikiadások a nemzeti jövedelemnek sokkal nagyobb részét emésztették fel, mint pl. a két világháború közti időszakban. Ez a tétel újból megerősíti azt a megállapítást, hogy az Egyesült Államok II. világháború utáni gazdasági fejlődését két periodikus túltermelési válság szakította félbe, amelyek a konkrét történelmi-gazdasági körülmények miatt aránylag enyhe lefolyásúak voltak. Még nyilvánvalóbbá válik annak a tételnek a tarthatatlansága, hogy a II. világháború befejeződése óta csak a termelés szabálytalan ingadozásáról beszélhetünk.

Az a körülmény, hogy az állandósult hadikiadások enyhíthetik a kirobbanó periodikus túltermelési válságok mélységét, egyáltalán nem jelenti azt, hogy a munkásosztály érdekei összeegyeztethetők a fegyverkezési hajszával és a kapitalizmussal. *Először is* a fegyverkezési verseny halálos veszélyt jelent a munkástömegek, a parasztság s ál-

talában a dolgozó rétegek számára, sokkal nagyobb veszélyt, mint amekkorát akár a legmélyebb túltermelési válságok rejtenek magukban. A fegyverkezési hajsza, a nemzetgazdaság militarizálása idején közvetlenül fenyeget a világháború kirobbanása, amely a dolgozók tízmillióinak, s atomháború esetén százmillióinak, egész nemzeteknek a fizikai megsemmisítését jelentené. A kapitalizmus tehát sohasem olyan ellentétes a dolgozó tömegek életérdekeivel, mint éppen a fegyverkezési hajsza idején. *Másodszor,* bár a fegyverkezési kiadások enyhíthetik a válságok mélységét, a munkások foglalkoztatása az *egyes* fegyverkezési ágakban hosszabb időt tekintve egyáltalán nem biztosított. A haditechnika rohamos fejlődése következtében a ma még modern fegyverfajták holnapra elavulnak, s az egyes fegyverfajták termelésének rohamos csökkentését, új fegyverek termelésének rohamos növelését idézi elő. Az elavulttá váló fegyverfajták termelésében foglalkoztatott munkásokat tehát az elbocsátás, a munkanélküliség fenyegeti. Az Egyesült Államokban pl. a II. világháború után rendkívül nagy figyelmet fordítottak a légierő fejlesztésére, ami elsősorban a stratégiai bombázógépek gyártásában, tökéletesítésében fejeződött ki. Jelenleg a légierők fejlesztésére csaknem annyit költenek, mint a szárazföldi hadseregre és a haditengerészetre együttvéve. A repülőgépek ma már, a rakétatechnika korában – még a sugárhajtású bombázó és vadászgépek is – elavult harcieszköznek számítanak. Vajon mi lesz a hadirepülőgépek gyártásában foglalkoztatott munkásokkal és alkalmazottakkal? *Harmadszor,* a munkásosztály nem hunyhat szemet afölött sem, hogy a nemzeti jövedelem jelentős hányadát szisztematikusan elpocsékolják akkor, amikor a lakosság nagy részének minimális szükségleteit is csak alig, vagy egyáltalán nem tudják kielégíteni. *Negyedszer,* a fegyverkezési kiadások jelentősen hozzájárultak a II. világháború után minden imperialista ország gazdaságát jellemző inflációs folyamathoz, amely pl. a fogyasztási cikkek áremelkedésében fejeződik ki, s a munkásosztályt állandó gazdasági harcra kényszeríti, hogy a reálbérek rendszeres csökkenését meg tudja akadályozni. A hadikiadások tehát nem enyhítik, ellenkezőleg, élezik az osztályharcot. *Ötödször,* az állandósult összegű hadikiadások *nem képesek minden körülmények között enyhíteni a túltermelési válságok mélységét,* hanem csak akkor, amikor a soron következő periodikus túltermelési válság egyébként sem ígérkezik túlságosan mélynek.

Kétségtelen, hogy a hadikiadások az Egyesült Államokban enyhítették a II. világháború utáni periodikus túltermelési válságokat, de

erre elsősorban csak azért voltak képesek, mert a II. világháború utóhatásaként ezek a válságok amúgy is enyhe lefolyásúak lettek volna. Amilyen nagy hiba lenne tagadni a fegyverkezési kiadásoknak a periodikus túltermelési válságok lefolyását enyhítő hatását, olyan nagy hiba lenne a gazdasági helyzet alakulását, pl. a II. világháború utáni válságok viszonylagos enyheségét egyedül a fegyverkezési kiadásokkal magyarázni. A gazdasági fejlődést alapjában véve továbbra is a spontán gazdasági folyamatok szabják meg éppen úgy, mint ahogy az állammonopolista kapitalizmus kifejlődése idején is lényegében a magántőkés tevékenységtől függ a tőkés gazdaság további fejlődése, és nem pedig az állam gazdasági tevékenységétől.

A világháborúk gazdasági utóhatásainak tárgyalásakor kitűnt, hogy a tőkés újratermelési ciklusnak a II. világháború által előidézett deszinkronizációja nem tarthat túl sokáig, hogy az állandóan ható tényezők hatására ismét létrejön a tőkés világciklus szinkronizációja, országonkénti nagyjából megegyező, párhuzamos alakulása, s ez már önmagában is a soron következő periodikus túltermelési válságok elmélyülése irányában hat. Ez irányban hat az 1950-es években kibontakozó gyors technikai fejlődés is, amely kezdetben a piacproblémát inkább enyhíti, később inkább súlyosbítja. Azok a konkrét gazdasági tényezők, amelyek a gazdasági életet a II. világháború után viszonylag hosszabb ideig élénkítették, megszűnnek hatni. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a jövőben, akár a közeljövőben is, a tőkés világciklus szinkronizációjának helyreállása után kialakulhatnak egy igen mély periodikus túltermelési válság feltételei. *Ekkor, vagyis az ipari termelés és a nemzeti jövedelem nagyarányú és gyors csökkenésének idején, a fegyverkezési politikának a túltermelési válság mélységét enyhítő hatása teljes egészében, vagy legalábbis jelentős részben kimerül.*

Mivel jelenleg a kapitalista országokban az adóbevételek a jövedelmekhez kapcsolódnak – minden egyéb tényezőt figyelmen kívül hagyva (pl. az adófizetésre kötelezettek számát, az adókulcsokat stb.) – a nemzeti jövedelem emelkedésével és csökkenésével párhuzamosan emelkedik vagy csökken az adóbevételek összege. A válságban a nemzeti jövedelem, s így az egyéni és vállalati jövedelmek csökkennek, s emiatt esnek az adóbevételek. A költségvetési adóbevételek visszaesése különösen nagy válságban elkerülhetetlen, hiszen ekkor a nemzeti jövedelem csökkenéséből származó adóbevételi kiesés *semmiképpen* nem ellensúlyozható az adókulcsok emelésével, vagy az adókötelezettek körének kiszélesítésével stb., mert ezek az intézke-

dések a túltermelési válságot tovább mélyítenék, s így a nemzeti jövedelmet és ezen keresztül az adóbevételeket tovább csökkentenék. Válság idején a tőkés vállalkozók nagy erőfeszítést fejtenek ki, hogy a vállalatokat terhelő adóterheket csökkentsék. Nagyon tanulságos, hogy *még kisebb termelési visszaesések idején is* – pl. 1953–1954-ben – *mérsékelték az adóterheket az Egyesült Államokban, és nem pedig súlyosbították.* Ezért túltermelési válságban a költségvetési adóbevételek nagyobb mértékben csökkennek, mint a nemzeti jövedelem. Pontosan így volt ez 1948–1949-ben, 1953–1954-ben és 1957–1958-ban. Az adóbevételek azonban nem estek túlságosan nagy mértékben, mert a nemzeti jövedelem aránylag kismértékben csökkent.

Igen mély túltermelési válságban a költségvetési adóbevételek természetesen jelentősen csökkennek. Például, az Egyesült Államokban az össz-szövetségi költségvetési bevételek 1929-től 1932-ig 4033 millió dollárról 2005 millió dollárra zuhantak, a csökkenés tehát több mint 50%-os volt. Ezzel szemben pl. 1948-tól 1950-ig a szövetségi költségvetési bevételek 41 488 millió dollárról 35 494 millióra, tehát csak 12%-kal csökkentek. A bevételek 1953–1954-ben és 1957–1958-ban még kisebb mértékben estek. Súlyos válság idején az adóbevételek még erőteljesebben zuhannának, mint az 1929-es válságban, mivel jelenleg az adókulcsok jóval progresszívebbek, mint akkor. A termelés hasonló méretű zuhanása esetén az adóbevételek akár 60–70 %-kal is csökkenhetnének.

Az adóbevételek nagymértékű zuhanása rendkívül súlyosan érintené a költségvetési kiadásokat. A legnagyobb nehézségekbe ütközne a költségvetési kiadások, s ezen belül a hadikiadások színvonalának fenntartása. Az 1929-es válságban ezeket a nehézségeket könnyebb volt leküzdeni. A költségvetési kiadásokat a bevételek csökkenése ellenére is nagyjából változatlan színvonalon tartották, s a deficitet államkölcsönökkel fedezték. Az állam eladósodása ekkor még nem volt olyan nagymérvű, 1933-ig az államadósságok összege 22,5 milliárd dollárra emelkedett, ami az 1929-es nemzeti jövedelemnek kb. 25,6 %-át, de még a rendkívül alacsony 1933-as nemzeti jövedelemnek is csupán 56%-át tette ki. Egészen más lenne a helyzet, ha a közeljövőben egy nagyjából hasonló méretű túltermelési válság robbanna ki. Ekkor nem lenne valószínű, hogy a költségvetési kiadásokat, s ezen belül a válság mélységét csökkentő fegyverkezési kiadásokat azonos színvonalon tudnák tartani, már csak azért sem, mert ma a költségvetési tételek a nemzeti jövedelemnek összehasonlíthatatlanul nagyobb részét teszik ki, mint az 1929–1933-as gazdasági válság előtt.

Jelenleg a szövetségi költségvetési bevételek 50%-os csökkenésével – ami egy mélyebb válságban könnyen bekövetkezhetne – kb. 40 milliárd dolláros költségvetési deficit lépne fel, ami a nemzeti jövedelemnek kb. 11–12%-a. Ezzel szemben az 1930-as évek elején 1,5–2 milliárd dolláros deficit keletkezett, ami az 1929-es nemzeti jövedelemnek csupán 2–2,5%-át tette ki. Már ezek az adatok is azt bizonyítják, hogy a költségvetési kiadások változatlan szinten való tartása többszörösen nehezebb lenne, mint pl. 1929–1933-ban. De menjünk tovább. Az Egyesült Államok belföldi eladósodása 1929-ben 16 milliárd dollárt tett ki, ez az 1929-es nemzeti jövedelemnek valamivel több mint 20%-a volt. Az amerikai állam belföldi adósságainak összege 1959-ben elérte a 291 milliárd dollárt, ami az 1959-es hivatalosan kimutatott nemzeti jövedelemnek több mint 73%-a. A belföldi eladósodás a nemzeti jövedelemhez viszonyítva ma tehát 3,5-szer akkora, mint 1929-ben volt. Az eladósodás minél nagyobb mértékű, annál nehezebb az államadósságokat tovább növelni. Sokkal kedvezőtlenebb feltételek között kellene tehát az államadósságokat jóval nagyobb mértékben növelni egy bekövetkező nagy válság esetén, hogy a költségvetési kiadások már elért színvonalát tartani lehessen. Így egy 3–4 évig elhúzódó válságban a költségvetési bevételek 50%-os csökkenése esetén az államadósságokat 120–160 milliárd dollárral kellene növelni, hogy a költségvetési deficitet ki tudják egyenlíteni, ezzel az Egyesült Államok belföldi eladósodása elérné a 410–450 milliárd dollárt, ez az 1959-es nemzeti jövedelemnek 105–115%-a. Az államadósságok ilyen mértékű növelése anélkül, hogy az elő ne idézné egy súlyos infláció kifejlődését, teljesen valószínűtlen. Figyelemre méltó, hogy az államadósságok összegét az 1957-es 275 milliárd dolláros szintről az 1959-es 290 milliárdos szintre, vagyis 15 milliárd dollárral igen nagy nehézségek árán tudták növelni. Jogos tehát az az állítás, hogy egy bekövetkező mély válságban a költségvetési kiadások jelenlegi szintjét, s ezen felül a hadikiadások összegét nem lehet tartani, a hadikiadások ebben az esetben minden valószínűség szerint esni fognak, *ezzel a fegyverkezési politika válságot enyhítő hatása egy csapásra megszűnik.* Abban az esetben, ha a finánctőkés állam inflációs papírpénzkibocsátással a fegyverkezési kiadásokat mégis fenntartja, a fegyverkezés válságot enyhítő hatása akkor is megszűnik, mert az inflációs papírpénz-kibocsátás következtében a dolgozó tömegek fizetőképes kereslete még nagyobb mértékben csökken, mint papírpénz-kibocsátás nélkül. A hadikiadások esése éppúgy mélyíti a bekövetkező periodikus túltermelési válságot, mint a fizető-

képes keresletnek a termelés zuhanása nyomában szükségképpen bekövetkező csökkenése. A válságot elmélyítő kumulatív folyamatok ideiglenes uralomrajutásának ekkor már semmi sem áll útjában. Ebben az esetben a nemzeti jövedelem jelentős részének megelőző, hosszú ideig tartó rendszeres elfecsérelése elveszti minden értelmét, *nemcsak a konjunktúrát nem élénkíti, hanem még a válság mélységét sem csökkenti.* Ellenkezőleg, *a hadikiadások kényszerítő csökkentése a bekövetkező periodikus túltermelési válságot még jobban elmélyíti.*

A nagy összegű és állandósult hadikiadások hosszabb időközben úgy hatnak a tőkés újratermelési ciklusra, hogy csökkentik *az ipari termelés átlagos évi növekedési ütemét, tehát lassítják a tőkésországok fejlődését.* A nemzetgazdaság militarizálása a tőkésországok összipari termelésének növekedését csak átmenetileg gyorsítja, addig, amíg a hadikiadások növekednek, amíg a fegyverkezési kiadásoknak konjunkturális hatásuk van, amíg a fegyverkezési kiadások emelése lehetővé teszi a meglevő termelési kapacitás jobb kihasználását. A megtermelt hadianyagok azonban sem termelési, sem pedig fogyasztási célt nem szolgálnak, kikerülnek az újratermelési folyamat köréből, az anyagi javak improduktív felhasználását jelentik. Ilyen értelemben a fegyverkezési kiadások gyakorlatilag ugyanazt eredményezik, mintha a termékek egy részét rendszeresen megsemmisítenék. Hosszabb időközben tehát az állandósult fegyverkezési kiadások, éppen azért, mert a termelési eszközök és a munkaerő elfecsérelését idézik elő, csökkentik a felhalmozható termelési eszközök mennyiségét, mérséklik a bővített újratermelés ütemét. Ugyanolyan irányban hatnak, mint a tiszta forgalmi költségek növelése, az improduktív fogyasztást növelik és a produktívan felhasználható termelési eszközök és a munkaerő mennyiségét csökkentik.

Azt természetesen nagyon nehéz lenne megmondani, hogy valamely imperialista országban az állandósult fegyverkezési kiadások milyen mértékben lassítják az összipari termelés átlagos évi növekedését. Azonban biztos, hogy azokban a tőkésországokban, amelyekben nem a fegyverkezés az ún. „anticiklikus gazdaságpolitikai intézkedések" legfőbb területe, ahol pl. a II. világháború után érvényre jutó spontán gazdasági tényezők szükségtelenné teszik a fegyverkezési kiadások nagymértékű felemelését a kereslet mesterséges fokozása céljából, tehát Európában, és különösen Németországban – ott a termelés évi átlagos növekedési üteme jóval nagyobb, mint abban az országban, ahol a fegyverkezés az anticiklikus gazdaságpolitika központja, s ahol ez a nemzeti jövedelem jóval nagyobb részét szívja

fel. Az Egyesült Államokban nyilván éppúgy a termelés gyors ütemű fejlesztésére törekszenek, mint az európai imperialista országokban és Japánban. Az Egyesült Államok iparának évi átlagos növekedési üteme mégis messze elmaradt különösen Nyugat-Németország és Japán évi növekedési ütemétől. Az 1950-es évek első felében éppen e két országban voltak a fegyverkezési kiadások a legalacsonyabbak. Nyugat-Németországban és Japánban a fegyverkezési kiadások nagyarányú emelése és magas színvonalon tartása kétségkívül lassította volna a fejlődés átlagos évi ütemét, mert termelési eszközöket és munkaerőt vont volna el a produktív újratermelés köréből.

Ezek után megállapítható, a fegyverkezési kiadások gazdasági hatásának vizsgálatakor sohasem szabad szem elől téveszteni, hogy a fegyverkezési kiadások emelkednek-e, avagy pedig nagyjából azonos színvonalon mozognak. Mivel a fegyverkezési kiadásokat időnként és nem rendszeresen növelik, a fegyverkezési kiadások konjunkturális hatása nem állandó, hanem átmeneti. A hadikiadások a legtöbb esetben magasak, de változatlanok, ezért a ciklusra gyakorolt gazdasági hatásuk főleg a nem túl mélynek ígérkező periodikus túltermelési válságok bizonyos mértékű enyhítésében merül ki. A II. világháború befejezése óta a hadikiadások sokkal magasabbra emelkedtek, mint a két világháború között, s ugyancsak a háború után a tőkésországok gazdasága jóval gyorsabban fejlődött, mint a háború előtt. Ebből látszatra az következik, hogy a háború utáni gyors gazdasági fejlődés a fegyverkezési kiadások előretörésének, vagy a kereslet mesterséges emelésének eredménye volt. Ez azonban csak látszat és nem valóság. Az időbeni egymásutániság még nem jelent ok és okozati kapcsolatot. A háború utáni viszonylag gyors gazdasági fejlődésben a fegyverkezési kiadások magas színvonala vajmi kis szerepet játszott. A gyors gazdasági fejlődés elsősorban azoknak a tényezőknek a következménye volt, amelyekkel a világháborúk utóhatásaival kapcsolatban foglalkoztunk. Sőt, a fegyverkezési kiadások válságot enyhítő befolyása is sokkal kevésbé érvényesült volna a II. világháborúnak a tőkés világciklusra gyakorolt hatása nélkül.

A fegyverkezési kiadások erőteljes csökkentésének gazdasági következményei

Az utóbbi években a világközvéleményt erősen foglalkoztatja a leszerelés, és ezzel kapcsolatban a fegyverkezési verseny megszüntetésének problémája. Ez a kérdés különösen azóta került az érdeklődés

középpontjába, hogy Hruscsov az ENSZ 1959. évi közgyűlésén beterjesztette az általános és teljes leszerelésről szóló szovjet javaslatot. A fegyverkezési hajsza megszüntetése és a demilitarizálás kérdése szoros kapcsolatban van a tőkés újratermelési ciklus jelenlegi alakulásának problémakörével. Láttuk, a fegyverkezés hat a tőkés ciklusra, s a ciklus alakulása szempontjából nyilván nem közömbös, hogy megszűnik-e a fegyverkezési hajsza vagy nem. Az általános és teljes leszerelést ma már a kapitalista és szocialista világrendszer jelenlegi erőviszonyaiból és abból kiindulva, hogy ezek az erőviszonyok évről évre a szocialista világrendszer javára tolódnak el, nem mint utópisztikus, megvalósíthatatlan tervet, hanem mint reális lehetőséget kell figyelembe venni, amire a világ népei *kényszeríthetik* az imperialista országokat, s a világháború kirobbantásában érdekelt finánctőkés csoportokat. Az általános és teljes leszerelés éppúgy reális – s az idő múlásával, és a szocialista tábor erősödésével egyre reálisabbá válik – mint az, hogy ma már lehetséges a világháborúk végleges megakadályozása. Ezért azt vizsgálni, hogy a leszerelés, a fegyverkezési kiadások erőteljes csökkentése hogyan hat a tőkés újratermelési ciklusra, gazdasági és politikai szempontból is nagyon fontos feladat és egyáltalán nem skolasztikus fejtegetés, még akkor sem, ha a leszerelést még viszonylag hosszabb ideig nem sikerül kiharcolni. A teljes leszerelés gazdasági következményeinek vizsgálata többek közt választ ad arra a kérdésre, hogy a teljes leszerelés az imperialista országok számára gazdaságilag lehetséges-e. Világosabbá válik, hogy milyen tényleges akadályok állnak a teljes leszerelés útjában, és kik azok, akiknek nem érdekük a fegyverkezési hajsza megszüntetése.

Molnár Erik „A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája" című, 1959-ben megjelent könyvében foglalkozott a fegyverkezés esetleges nagyméretű csökkenésének gazdasági következményeivel. A következőket írta: „Mi fog történni azonban akkor, ha a fegyverkezést valóban messzemenően korlátozzák? Mi történne akkor, ha az Egyesült Államok kormánya a katonai kiadásokat az 1947. évi színvonalra szállítaná le, vagyis ezeket $^1/_3$–$^1/_4$ részre csökkentené? Vegyük azt a szélső esetet, hogy az állam nem pótolja egyéb állami rendelésekkel a lecsökkentett fegyverkezési programot, és egyébként sem kísérli meg, hogy különböző állami rendszabályokkal ellensúlyozza a fegyverkezés csökkentésének hatását. Az összpiac nagyságában végeredményben nem következne be változás. Az állami kiadások csökkentése következtében leszállítanák az adókat és

az, ami azelőtt állami vásárlóerő gyanánt jelent meg, most a kapitalista vállalatok profitját és a magánszemélyek jövedelmét, tehát ezek vásárlóerejét növelné. Ellenben a piac összetétele megváltozna. A fegyverek piaca összeszűkülne, a gépek és a fogyasztási cikkek piaca kiterjedne. Az, ami azelőtt ismert, a katonai megrendelések által évekre előre biztosított piac volt, újból az anarchikus, előreláthatatlan módon alakuló, valódi kapitalista piaccá válna. A termelésnek alkalmazkodnia kellene a megváltozott piaci viszonyokhoz. Ez a folyamat nem játszódhatnék le bizonyos mértékű megrázkódtatás nélkül, sem a termelés nagyobb mértékű átmeneti visszaesése nélkül, mint ahogy ez az 1953–1954-ben történtekből is következik. De egy dolog a termelés átmeneti visszaesése, és más dolog a kapitalista termelést alapjában megrázó válság. Az ilyen válság nem volna *szükségszerű* következménye (Molnár Erik kiemelése) a fegyverkezés messzemenő korlátozásának. A második világháború befejezése után sokkal jobban csökkentették a haditermelést, mint amilyen mértékű csökkenését a leszerelés maga után vonhatná... A polgári termelésre való áttérést mégsem kísérte túltermelési válság, bár 1944–1946 között nemcsak a haditermelés, hanem az egész ipari termelés nagymértékben csökkent...

A válság problematikája nem is a fegyverkezés körül forog. Ez lehet rákfenéje, rothadási tünete a mai kapitalista gazdaságnak, kifejezheti és ki is fejezi a kapitalizmus általános politikai válságát, de önmagában nem olyan jelenség, amelynek visszafejlődése a kapitalista ciklus menetében szükségszerűen soronkívüli válságot idézne elő."[3]

Molnár Erik tehát úgy véli, hogy a nagyarányú leszerelés még akkor sem okozna súlyos gazdasági problémákat az imperialista országokban, ha a fegyverkezési kiadásokat semmi mással nem pótolnák. Ezt a véleményt semmiképpen sem lehet elfogadni. Ugyancsak helytelen, tehát elfogadhatatlan az a tétel is, hogy a fegyverkezési kiadások megszüntetése az összpiac nagyságában semmiféle változást nem okozna, csupán a kereslet struktúrája változna meg. Molnár Erik az utóbbi tételét azzal indokolja, hogy a fegyverkezési kiadásokkal együtt csökkenő adóterhek növelnék a tőkések profitját és a magánszemélyek, tehát a dolgozók jövedelmét is. Ezért megnövekedne a fogyasztási cikkek, valamint a fogyasztási cikkeket előállító termelési

[3] *Molnár Erik:* A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája. Kossuth Könyvkiadó 1959. 410—412. old.

eszközök kereslete, ami kiegyenlítené a hadianyagok vásárlásának csökkenését.

Molnár Eriknek valóban igaza lenne akkor, ha az adóterhek csökkentése teljes egészében, vagy legalábbis legnagyobb részben a dolgozók reáljövedelmét emelné. A fizetőképes kereslet növekedése ugyanis ekkor kiegyenlítené az állam hadimegrendeléseinek csökkentését. Ha arra gondolunk, hogy az adóbevételek legnagyobb részét a dolgozók fizetik, akkor első pillanatra úgy tűnhet, hogy az adóterhek jelentős csökkentése a dolgozók reáljövedelmét, s ezzel vásárlóerejét növelné. A valóságban azonban nem ez lenne a helyzet. Az eltörölt adók értékének túlnyomó részét hamarosan a tőkések kaparintanák meg profit formájában, s a munkások és alkalmazottak, általában a dolgozó tömegek reáljövedelme legfeljebb csak nagyon kismértékben emelkedne. Az adóterhek eltörlése ugyanis egy csapásra megnövelné a dolgozók nettó jövedelmét, ami átmenetileg valóban a fizetőképes kereslet emelkedését, a fogyasztási cikkek vásárlásának növekedését váltaná ki. A gyorsan megemelkedő kereslet azonban az árak ugrásszerű emelkedését idézné elő, annál is inkább, mert az imperializmusban a monopóliumok amúgy is az árak folytonos növelésére törekszenek. Az emelkedő árak pedig a reálbérek csökkenését és a profit növekedését eredményeznék. A tőkések profitját tehát nemcsak a profitot terhelő adók leszállítása növelné, hanem ennél jóval nagyobb mértékben az árak emelkedése is. A reálbérek mozgását pedig egymással ellentétes hatású erők befolyásolnák. A jövedelmeket terhelő adók csökkentése a reálbérek emelése, a gyorsan emelkedő árak pedig a reálbérek csökkentése irányában hatnak. Az eredmény semmi más nem lehet, mint az, hogy a magántőkés profit tömege és aránya a nemzeti jövedelemben ugrásszerűen megnő, a dolgozók jövedelme pedig lényegében változatlan marad. A tőkés tulajdonviszonyok alapján működő ármechanizmusnak szükségképpen ez a hatása.

A hadikiadások csökkenését tehát a fogyasztási cikkek és a termelési eszközök keresletének emelkedése nem pótolja, mert a fizetőképes kereslet lényegében változatlan színvonalon marad, és éppen ezért a tőkések beruházásai is korlátokba ütköznek. Az összpiac a fegyverkezési kiadások csökkentése miatt szűkül. A piac tehát jelentékenyen kibővülhet és szűkülhet a nemzeti jövedelem változatlansága esetén is akkor, ha a nemzeti jövedelem elosztása megváltozik. Molnár Erik a fegyverkezési és adópolitikának az elosztásra gyakorolt hatását felületesen elemezte, s figyelmen kívül hagyta az elosztás változásának a piacra gyakorolt hatását.

A fegyverkezési kiadások megszüntetése vagy erőteljes csökkentése tehát az ipari össztermelés jelentős mértékű esését váltja ki akkor, ha a fegyverkezési kiadásokat az állam nem pótolja egyéb vásárlásokkal. Nagymértékben fokozza a hadikiadások csökkentésének dekonjunkturális hatását a negatív multiplikátor- és akcelerátorhatás, amely a fegyverkezési kiadások esését kíséri. A tovagyűrűződés, amely az egész nemzetgazdaságon végigvonul, ugyanúgy érvényesül a hadikiadások csökkenésekor, mint emelkedésekor. Ezért az összipari termelés jóval nagyobb mértékben csökkenne, mint ami a hadikiadások csökkenéséből önmagából adódna. Sőt, a negatív multiplikátor- és akcelerátor-hatás – vagyis a beruházásoknak, valamint a fogyasztási cikkek keresletének csökkenéséből eredő tovagyűrűződés – jóval erőteljesebben érvényesül, mint az ellenkező irányú tovagyűrűződés. Láttuk, a beruházások növekedésének és a fogyasztási cikk-kereslet emelkedésének gazdasági hatása főleg attól függ, hogy a meglevő termelőberendezéseket hogyan használták ki korábban. A kapacitás-kihasználatlanság csökkenti a pótlólagos keresletnek az összipari termelés növelésére irányuló hatását. Ugyanez a tényező azonban nem fékezi, hanem inkább erősíti a beruházások és kereslet csökkenésének az összipari termelés esésére irányuló hatását. Mivel az imperializmus időszakában a termelőberendezések kapacitás-kihasználatlansága nem átmeneti, hanem állandó jelenség, a multiplikátor- és akcelerátor-hatás általában erőteljesebben érvényesül negatív, mint pozitív értelemben, a beruházások és a kereslet csökkenésével szemben érzékenyebb, mint emelkedésével szemben. Ezért a hadikiadások teljes felszámolása, vagy erőteljes csökkentése komoly gazdasági megrázkódtatást okozhat.

A hadikiadások esetleges megszüntetésének ez az utóbb említett hatása a marxista közgazdászok előtt általánosan ismert. A legtöbbjüknek az a véleménye, hogy a hadikiadások megszüntetése az összipari termelés nagyarányú esését váltaná ki, ami egyet jelentene egy igen súlyos túltermelési válság kirobbanásával. Ebben a véleményben helyes az, hogy a hadikiadások által kiváltott termeléscsökkenés *súlyos gazdasági és politikai megrázkódtatást* okozhat, akár nagyobbat is, mint az időnként kirobbanó periodikus túltermelési válságok, s nincs igaza Molnár Eriknek, aki szerint a fegyverkezés megszüntetéséből nem származhatnak *komoly* gazdasági zavarok. Ez a tőkésországok gazdasági életét jelentősen megrázó termelési visszaesés *azonban nem a klasszikus értelemben vett válság lenne, hanem közbeeső válság.* Csakis közbeeső válságról lehetne szó, hiszen ez a válság nyilván *nem*

periodikus, nem a ciklus önmozgása során nagyjából szabályos időközökben visszatérő válság. *Közvetlen kiváltó oka egy speciális tényező, a fegyverkezési kiadások megszüntetése.* Túltermelési válság ez is – ugyanúgy, mint az 1953–1954-es közbeeső válság, amely nem jöhetne létre a termelés és fogyasztás közti ellentét kiéleződése nélkül, de az ellentét kiéleződése *soronkívüli tényezőre* vezethető vissza, s nem pedig a ciklus önmozgására. *Ezért ez a válság soronkívüli, ciklusközbeni, közbeeső válság.* Perdöntő e probléma eldöntésében az, hogy *ez a válság* a hadikiadások megszüntetése következtében egy előző periodikus túltermelési válság lezajlása után akár 2–3 év múlva is kirobbanhat, ilyenkor pedig a termelés nagymértékű zuhanása csakis speciális tényező következménye lehet, és *semmiképpen nem magyarázható a ciklus önmozgásával. És egyáltalán nem perdöntő az, hogy a termelés csökkenése milyen mértékű lenne, milyen gazdasági és politikai megrázkódtatást okozna.* Molnár Erik válságfogalma szerint, ezt a válságot „igazi", „klasszikus" általános túltermelési válságnak nevezhetnénk. Ő csak azért nem nevezi annak, illetve csak azért nem tartja szükségszerűnek a bekövetkezését, mert nem hiszi, hogy ilyenkor a válság elég nagy gazdasági és politikai megrázkódtatást okozna. Teljesen érthetetlen, hogy a gazdasági élet súlyos megrázkódtatását miért csak periodikus túltermelési válság idézheti elő. Ez speciális tényezők hatására közbeeső válság idején is bekövetkezhet. Semmi sem indokolja, hogy egy közbeeső válságot csak azért, mert az kivételesen mélynek, súlyosnak bizonyul, közös nevezőre hozzuk, illetve egyenlővé tegyük a periodikus túltermelési válságokkal. A túltermelési válságok marxista elmélete egyáltalában nem állítja, hogy a közbeeső válságok *sohasem* lehetnek mélyebbek, mint a periodikus túltermelési válságok. Abban, hogy egy közbeeső válság mélyebb lehet a periodikus túltermelési válságoknál és lehetséges ilyen közbeeső válság kirobbanása, az újratermelési ciklus imperializmusbeli sajátossága jelentkezik a ciklus múlt századbeli alakulásához képest. Megtörténhet, hogy a hadikiadások csökkentése egybeesik egy soron következő periodikus túltermelési válság kirobbanásának idejével. Ekkor a közbeeső válság elmarad, s a fegyverkezési kiadások megszüntetése mélyíti a periodikus túltermelési válságot. Ez a válság azonban nem azért lenne klasszikus, mert kivételesen mély és súlyos lefolyású, mert a militarizálás megszüntetése a termelés *nagymértékű* zuhanását váltja ki, hanem azért, mert a válság a ciklus önmozgása során robban ki, melynek alakulását természetesen befolyásolja a hadikiadások megszüntetése.

Sokan azt állítják, hogy a fegyverkezési kiadások megszüntetése után egy igen mély, általános túltermelési válságnak – és nem közbeeső válságnak – kell szükségszerűen kirobbannia. Nagyon jellemző, senki sincs azon a véleményen, hogy a fegyverkezés megszüntetése következtében periodikus túltermelési válság robban ki, hiszen az ilyen válságot a legjobb akarattal sem lehet periodikusnak nevezni. *Pedig a periodicitás a túltermelési válságok klasszikus értelmezésétől elválaszthatatlan. Az a válság, amely a megélénkülésnek és fellendülésnek minden ciklusban feltétlenül véget vet, az a periodikus túltermelési válság.* A tőkés újratermelést a periodikus túltermelési válságok teszik ciklikussá, s így a tőkés újratermelési ciklus vizsgálatának középpontjában a periodikus túltermelési válság áll. A fegyverkezési kiadások csökkentése, illetve megszüntetése nyomában kirobbanó közbeeső válság már más természetű, és ezért klasszikus, tehát a periodikus túltermelési válság kategóriájába történő besulykolása, beskatulyázása merő dogmatizmust jelent, ami akadályozza a tőkés ciklus imperializmusbeli, s különösen II. világháború utáni alakulásának megértését.

Abban az esetben, ha a válság megítélésekor nem a periodicitásból, hanem a válság mélységéből vagy a válság okozta politikai megrendülésből indulunk ki, könnyen szem elől tévesztjük a válságtörvény gyakorlati érvényesülését. Sokan így járnak pl. a II. világháború utáni ciklus vizsgálatakor. Teljesen helytelenül az 1929–1933-as válságot veszik alapul, s mivel a II. világháború utáni válságok sokkal enyhébb lefolyásúak, tagadják a válságtörvény II. világháború utáni érvényesülését. Ugyanígy jár az, aki a fegyverkezési kiadások megszüntetése utáni nagyarányú termelésvisszaesést azonosítja a periodikus túltermelési válsággal. Aki ezt teszi, tulajdonképpen szintén a visszaesés mértékét tartja a döntő ismérvnek (hiszen azért beszél igazi válságról, mert a demilitarizálás nagymértékben csökkenti az ipari termelést), igazi válságnak nevez közbeeső válságot; s ami jóval gyakoribb, tagadja azoknak a termelés-visszaeséseknek a válságjellegét, amelyek valójában periodikus túltermelési válságok. Az eredmény: a válságtörvény érvényesülésének és a ciklusnak a meg nem értése.

Azzal a koncepcióval szemben, hogy a fegyverkezési kiadások megszüntetése (ha más kiadásokkal nem pótolják) közbeeső válság kirobbanását idézi elő, csupán egyetlen érvet lehet felhozni. Ha a demilitarizálás nyomán a termelés igen nagymértékben zuhanna – és ez könnyen lehetséges –, akkor alapjában ez határozná meg a gazda-

sági élet további fejlődését, vagyis *a termelés ilyen értelmű zuhanása egy új ciklus kiinduló pontja lenne.* Ha pedig a visszaesés meghatározza a következő ciklust, akkor mégiscsak klasszikus, periodikus válságnak minősül. Ez az érv azonban tarthatatlan. *Először* is a válság jellege attól függ, hogy törvényszerűen a ciklus önmozgása során jön-e létre vagy pedig nem. A demilitarizáció nyomán létrejövő válság nem az önmozgás eredménye. *Másodszor,* egy új ciklus kiindulópontja *nem feltétlenül* periodikus túltermelési válság. Már foglalkoztunk azzal, hogy egy új ciklus kiindulása lehet egy háború befejeződése is, sőt ez még jobban meghatározhatja a nyomába jövő ciklus sajátosságait, mint akár a legmélyebb periodikus túltermelési válság. Most tovább kell menni: *egy új ciklus kiindulópontja, meghatározója közbeeső válság is lehet, ha ez a válság igen mély és nagy megrázkódtatást okoz.* Ekkor a közbeeső válság határozza meg inkább a tőkés gazdaság további fejlődését, mint a már előzőleg lezajlott periodikus túltermelési válság. Természetesen a közbeeső válságok ilyen szerepe csak kivétel lehet, s nem illeszthető be a ciklus XIX. századi érvényesülését jellemző sémába. A múlt században gyakorlatilag minden új ciklust periodikus túltermelési válság határozott meg, mert mély, az egész nemzetgazdaságot megrázó soronkívüli közbeeső válság nem jöhetett létre, s ugyancsak nem robbanhattak ki az egész tőkés világot megrázó, óriási pusztítással járó, hosszan tartó világháborúk. Jelenleg a ciklus sokkal bonyolultabban alakul, mint a XIX. században, s ezért – bár meglepő, de mégis természetes – lehetséges, hogy egy ciklus nem feltétlenül az egyik periodikus túltermelési válságtól a másikig tart. Sokan nem tudnak szabadulni a múlt századi ciklikus mozgás sémájától, pl. Haász Árpád sem, aki a következőket írja: „Végül megjegyzem, hogy nem meggyőzőek számomra Háy elvtársnak az 1957–58-as válságot megelőző ciklus kezdetére vonatkozó fejtegetései. A marxizmus–leninizmus értelmezése szerint a ciklus válságtól válságig tart. Micsoda fajta ciklus volt tehát ez az 1947–49-ben kezdődő, amely nem általános túltermelési válsággal kezdődött? Kétségtelen, hogy a ciklus lefolyása nem olyan, mint régebben. Ennek egyes fázisai eltolódnak, esetleg kiesnek és így az egész ciklus deformálódik. De ha elfogadjuk azt az álláspontot, hogy a ciklus egésze mint ilyen a második világháború után nem válsággal kezdődött, ebből az is következik, hogy a ciklus alatt most már valami mást, nem pedig a válságtól válságig terjedő időszakot értjük."[4]

[4] *Háy László:* Az újratermelési ciklus alakulása a II. világháború után. Haász Árpád hozzászólása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1959. 127. old.

A cikluson most is azt értjük, amit azelőtt. Egy ciklus addig tart, amíg a tőkés újratermelésben rejlő ellentmondások ideiglenes megoldásuktól el nem jutnak ismételten történő kiéleződésükig és kirobbanásukig. Ez az idő a múltban *mindig* periodikus túltermelési válságtól periodikus túltermelési válságig tartott, mert csak a periodikus túltermelési válság volt képes pl. a termelés és fogyasztás közti ellentétet ideiglenesen megoldani. Most a ciklus *kezdődhet* pl. egy háború befejeződésével is. Az imperializmusban egy világháború befejeződésével is megoldódhat *ideiglenesen* a termelés és fogyasztás ellentéte. *A formából kiindulva nem lehet megérteni a lényeget, de a lényegből kiindulva már megérthető a megváltozott forma.*

A katonai kiadások megszüntetése – ha egyéb kiadásokkal nem pótolják – tehát igen mély, a kapitalista rendszert megrázó közbeeső válság kirobbanását eredményezi. A demilitarizáció hatása azonban nem merülne ki ennyiben, hanem kihatna a periodikus túltermelési válságok lefolyására is. A soron következő periodikus túltermelési válságot a fegyverkezési kiadások már nem enyhíthetnék, ezért az mélyebb, súlyosabb lefolyású lenne, mint a katonai kiadások fenntartása esetén. Teljességükben érvényre jutnának azok a tényezők, amelyek a kapitalizmus fejlődésével párhuzamosan a túltermelési válságok súlyosbodása irányában hatnak. Kétségtelenül fokozódna a válság forradalmasító hatása, hosszabb időközt tekintve jóval nagyobb lenne a munkanélküliség, hiszen a mesterséges kereslet csökkenése a munkanélküliség növekedésével járna együtt. Jelenleg pl. részben azért kisebb a munkanélküliség színvonala az Egyesült Államokban, mint a II. világháború előtt, mert a hadikiadások összege sokkal magasabb. Az egyéb kiadásokkal nem pótolt demilitarizálás tehát súlyos kockázatot jelent az imperialista országok számára. Ezért Molnár Eriknek nincs igaza, amikor a leszerelés és a költségvetési kiadások nagyarányú csökkentésének gazdasági következményeit lebecsüli. Ilyen alapon teljesen helytelen prognózist ad a kapitalizmusnak a leszerelés után várható fejlődési perspektíváira vonatkozólag. Az egyéb kiadásokkal nem pótolt fegyverkezési kiadások megszüntetésének gazdasági következményeit vizsgálva a következőket lehet megállapítani: *semmi reális valószínűsége nincs annak, hogy leszerelés esetén a fegyverkezési kiadásokat más kiadásokkal nem pótolják, hogy a fegyverkezési kiadások megszüntetését a költségvetési kiadások zuhanása fogja kísérni, hogy az adóterheket nagymértékben mérsékelni fogják.* Ellenkezőleg, *hosszabb időt tekintve* a költségvetési tételek volumene, a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya emel-

kedik majd. *Az állammonopolista kapitalizmusnak nem a visszaszorulása, hanyatlása, hanem erősödése várható.* Egy esetleges teljes leszerelés idején legfeljebb kisebb mértékben és átmenetileg csökkenhetnek a költségvetési kiadások. Igaz ugyan, hogy a II. világháború után a hadikiadásokat anélkül csökkentették nagyon nagymértékben, hogy az egyéb költségvetési kiadásokat megfelelően növelték volna, és ez nem idézett elő a termelés minden ágára kiterjedő válságot, de erre akkor megvolt az objektív lehetőség. Akkor az elhalasztott kereslet, a raktárkészletek feltöltése, az állótőkék felújítása, a kitűnő alkalom a külkereskedelmi expanzióra – megadta a lehetőséget a hadikiadások és a költségvetési kiadások együttes és nagyméretű csökkentésére. Molnár Erik tehát helytelenül hivatkozik a II. világháború utáni leszerelésre. A világháború utáni kivételes helyzettől eltekintve, az imperialista országok ezt az utat nem járhatják. Számukra az egyetlen járható út leszerelés esetén: *a hadikiadások csökkentésével egyidejűleg növelni az egyéb költségvetési kiadásokat, illetve egyéb termékek vásárlását.* Az egyéb kiadásokkal nem pótolt demilitarizálás gazdasági következményeinek vizsgálata nem is azért fontos, mintha ennek megvalósítására számítani lehetne, hanem azért, mert így könnyebb megérteni a fegyverkezésnek, illetve az improduktív fogyasztásnak az újratermelési ciklusban betöltött szerepét.

Abban az esetben, ha a fegyverkezési kiadások csökkentésével egy időben az állam egyéb termékeket vásárolna, az ipari termelés *általános* csökkenésének nem kellene bekövetkeznie, az összkereslet színvonala változatlan maradhatna. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az átállás, a leszerelés ekkor semmiféle nehézséggel nem járna. Ha a fegyverkezési kiadásokat megszüntetnék, a hadiipar termelése rohamosan csökkenne, ami érzékenyen érintené a hadiiparral szoros kapcsolatban álló iparágakat is, pl. az acélipart, a nyersolajtermelést, a fémmegmunkáló gépek gyártását stb. A leszerelés tehát ilyen körülmények között is *részleges válságot* idézhetne elő. Ez azonban együtt járna egyes termelési ágak konjunktúrájával, amelyekben az állam megváltozott összetételű költségvetési kiadásaival új keresletet teremt. Problémát jelentene továbbá a leszerelt katonák foglalkoztatása. Az Egyesült Államokban pl. 1959-ben a hadsereg személyi állománya 2,5 millió fő volt, de volt olyan időszak is – pl. a koreai háború idején –, amikor a hadsereg létszáma meghaladta a teljes munkanélküliek számát. Mindent összevetve azonban a leszerelés ilyen körülmények között nem okozna komoly gazdasági megrázkódtatást,

és pusztán a fegyverkezési kiadások megszüntetése következtében perspektívában sem lenne szükségszerű a soron következő periodikus túltermelési válságok mélyülése.

A kapitalista országokban a hadikiadások csökkentését igen sokféle módon lehetne pótolni. Sőt, a keresletet mesterségesen emelő, illetve viszonylag magas színvonalon tartó költségvetési kiadások viszonylag ésszerű, társadalmilag hasznos formái is elképzelhetők; más szóval, a keresletet mesterségesen növelni, illetve magas szintén tartani nemcsak fegyverkezéssel lehet. Ilyen forma pl. az útépítés, melynek segítségével növelni lehet a foglalkoztatottságot, ösztönözni lehet az építőanyagipar termelését, s az úthálózat javítása társadalmilag hasznos munkát jelent. Az intervenciós politika további lehetősége a lakásépítkezés. Amerikai polgári szerzők szerint az Egyesült Államok városi lakosságának 25–30%-a nyomornegyedekben él, és lényegesen javítani ezen a helyzeten állami segítség nélkül nem lehet. A lakásépítkezés nagy konjunktúrát biztosítana az építő- és építőanyagipar számára. Jelenleg az Egyesült Államokban évente 1,1–1,2 millió lakást építenek, s a hadikiadások 1959. évi összegéből még további 4 millió lakást lehetne építeni. A hadikiadások egy részét az elmaradott országok segélyezésére, ipari fejlődésének meggyorsítására lehetne fordítani. Ez óriási jelentőségű az elmaradott országok számára, s – legalábbis igen hosszú ideig – nem rontaná az imperialista országok külkereskedelmi helyzetét, nem szűkítené az imperialista országok piacát, csupán az árukivitel struktúráját változtatná meg. Az elmaradott országok csökkentenék az ipari fogyasztási cikkek importját, de ezzel szemben növelnék gépimportjukat. Textiláruk helyett pl. textilgépet importálnának. A fejlett tőkésországok exportlehetőségei még növekedhetnének is, hiszen a termelőerők fejlődése, a munkamegosztás szélesedése az elmaradott országokban – elsősorban az I. osztály termelése számára – bővíti a piacot. Az áruk állami felvásárlása ugyancsak alkalmas a kereslet mesterséges emelésére és élénkítheti a gazdasági életet. Ha az állam a megvásárolt árukat évről évre rendszeresen visszatartja a forgalomból és sohasem dobja a piacra, akkor az ilyen vásárlás gazdaságilag éppen úgy hat, mint a fegyverkezési kiadások. Ez is improduktív fogyasztás, ugyanúgy, mint a fegyverkezés, ez is lehetővé teszi a meglevő termelőberendezések nagyobb fokú kihasználását. Igaz, hogy az egyéb, nem háborús célokat szolgáló termékek állandó állami felvásárlása és raktározása, vagy esetleges megsemmisítése nehezebben indokolható, mint a különböző fegyverfajtáké. A huzamos ideig tartó fegyverkezés

pl. indokolható a háborús veszéllyel, a haditechnika fejlődésével, s a meglevő fegyverfajták elavulásával. Az egyéb áruk rendszeres és nagy tételben történő vásárlásának azonban elvileg nincs áthághatatlan akadálya, sőt az amerikai finánctőkés állam már eddig is élt ezzel a lehetőséggel. Az Egyesült Államok kormánya a hadsereget ceruzával és egyéb írószerekkel 40 évre, gyógyszerekkel 100 évre ellátta. Lehet utalni továbbá az agrártermékek rendszeres állami felvásárlására, melynek eredményeképpen az állam egyes termékekből olyan óriási készletekkel rendelkezik, amelyek több év termésével egyenlők. A fegyverkezési kiadások csökkentésének mindenesetre elég jelentős részét pótolhatnák egyéb, a polgári felhasználás körében forgó áruk felvásárlásával. A fegyverkezésre jelenleg kiadott összegek egy részét leköthetné az űrkutatási program további fejlesztése, melynek az egyéb állami kiadásokhoz hasonló gazdasági hatásán kívül komoly tudományos értéke is lenne. A fegyverkezési kiadások ellensúlyozásának ezeken kívül egyéb módjai, lehetőségei is vannak. Mindez azt bizonyítja, hogy *a fegyverkezés folytatását semmiféle, a válságellenes harcból eredő gazdasági szükségesség nem indokolja.* Teljesen hamis és a tömegek becsapására, félrevezetésére irányul az a jelszó, hogy vagy fegyverkezés, vagy válság és munkanélküliség. Mi tehát az oka annak, hogy az imperialista országok annyira akadályozzák a leszerelést; hogy egyes finánctőkés körök esküdt ellenségei a leszerelésnek?

A leszerelés akadályozásának okát a tőkések, és elsősorban a legnagyobb monopolisták profitérdekeiben kell keresni. Az összkereslet a fegyverkezési kiadások megszüntetésével ugyan nem csökken szükségképpen, de feltétlenül megváltozik a kereslet struktúrája. A monopóliumok számára azonban egyáltalán nem mindegy, hogy az állam milyen termékeket, fegyvereket, vagy egyéb árukat vásárol. A legnagyobb amerikai finánctőkés csoportok – a Morgan, a Du-Pont, Mellon és a Rockefeller csoport – erősen érdekeltek a haditermelés folytatásában. E csoportok profitja nagymértékben a robbanóanyagok, atom- és hidrogénbomba, harckocsik, repülőgépek, valamint e harcieszközök előállításához szükséges vas, acél, alumínium és vegyipari termékek gyártásától függ. A Rockefeller csoport számára rendkívül fontos a hadsereg üzemanyag-fogyasztása. Világos, hogy e vezető finánctőkés csoportok pozíciói a fegyverkezési kiadások megszüntetésének hatására megrendülnének. Ezért minden eszközt felhasználnak a fegyverkezési hajsza és a hidegháborús politika folytatása érdekében. Innen ered a vezető amerikai finánctőkés csoportok

szolgálatában álló politikusoknak, minisztereknek a leszerelést szabotáló magatartása. A leszerelés nyomán valószínűleg bekövetkező részleges válság elsősorban a már említett finánctőkés csoportok gazdasági helyzetét rontaná. A monopolisták bizonyos köreit továbbá az nyugtalanítja, hogy az állam más irányú kiadásai nem támasztanak-e konkurrenciát saját vállalataikkal szemben. Például az elmaradott országok technikai segítése nem csökkentené ugyan az export összvolumenét, de feltétlenül kiváltaná az elmaradott országok behozatali struktúrájának megváltozását. Ez nyilván érzékenyen érintené azokat a tőkés csoportokat, amelyek főleg ipari fogyasztási cikkeket exportálnak. Problémát jelent az is, hogy a termelési eszközöknek és fogyasztási cikkeknek az ára a piaci konkurrenciában alakul ki, s ilyen értelemben az állandóan meghatározott, az ágyúknak, páncélosoknak, hadihajóknak stb. az áralakulása ellenben jóval önkényesebb, mivel nem kerülnek piacra. A harcieszközök árát jóval könnyebb felemelni, mint az egyéb cikkekét, hiszen itt sohasem jelentkezhet szakadék az állami vásárlási ár és a piaci ár között. A fogyasztói árak a II. világháborútól 1952-ig kb. 50–55%-kal növekedtek, ezzel szemben a páncélosoké kb. 300, a torpedórombolóé 500, a vadászgépeké 700, egy középbombázóé kb. 1000%-kal emelkedett. A harcieszközök árainak ilyen óriási növekedését csak részben indokolja a bonyolultabb és jobb felszerelés. A fegyvergyártó monopóliumok részéről tehát akkor is ellenállás jelentkeznék a leszereléssel szemben, ha működő termelési kapacitásukat átállíthatnák egyéb cikkek termelésére, mert még ugyanolyan értékű forgalom mellett is jóval kevesebb profitot realizálhatnának.

Mindez azonban nem azt jelenti, hogy a tőkések, a monopóliumok egységesen a leszerelés ellen foglalnak állást. Bizonyos tőkés csoportok, monopóliumok érdekeltek a fegyverkezési kiadások megszüntetésében, hiszen az állami áruvásárlások, az állami kiadások struktúrájának megváltozása igen sok iparág számára konjunktúrát teremtene. Ezért a tőkésországokban nemcsak a dolgozó tömegek, hanem gazdag tőkések, nagyiparosok is fellépnek a leszerelés mellett.

A haditermelésben érdekelt legnagyobb finánctőkés csoportok *önszántukból* sohasem fognak lemondani a fegyverkezési hajsza folytatásáról, hiszen ez azt jelentené, hogy önként mondanak le sok milliárd dollár profitot biztosító állami megrendelésről. A leszerelést a világ dolgozó tömegeinek ki kell harcolni, *kényszeríteni kell* a haditermelésben érdekelt monopóliumokat a fegyverkezési hajsza feladására. Erre – a szocialista tábor erejének állandó növekedése, és a leszere-

lés eszméjének az egész világ közvéleménye előtti rohamos népszerűsödése alapján – meg is van a reális lehetőség.

A leszerelés nyomán megváltozott költségvetési kiadások lényegében véve ugyanúgy hatnának a ciklus alakulására, mint a fegyverkezési kiadások. A keresletet mesterségesen emelnék, a válság mélységét bizonyos mértékig csökkentenék, de a tőkés újratermelés ciklikus mozgását, a periodikus túltermelési válságokat éppúgy nem tudnák kiküszöbölni, mint a fegyverkezési kiadások. Bármilyen is az állami intervenciós politika formája, az állammonopolista kapitalizmus a tőkés újratermelést csak befolyásolni képes, azt alapjában véve megváltoztatni, lényeges jellemzőit eltörölni nem tudja.

*

A fegyverkezési politika gazdasági hatásának részletes elemzése azt bizonyítja, hogy a nemzetgazdaság militarizálása nem enyhíti, hanem élezi a kapitalista termelési mód ellentmondásait. A fegyverkezési kiadások kiélezik a kapitalizmus alapvető ellentmondását. A finánctőkés állam rendszeres és nagy összegű fegyvervásárlásaival meggyorsítja a legnagyobb, a haditermelésben érdekelt monopóliumok fejlődését. Ezek a monopóliumok a biztos állammonopolista piac birtokában kockázatmentesen hajthatnak végre nagy beruházásokat, nagyobb mértékben használhatják ki termelési kapacitásukat, magas monopolista extraprofitot érhetnek el. A válság terheit a fegyvertermelő monopóliumok alig, vagy egyáltalán nem viselik, mert a már elért termelési színvonalat a hadimegrendelések alapján tartani tudják, sőt még a válság alatt is emelhetik az árakat, és ilyen módon is növelhetik profitjukat. Ezért a nagyarányú és rendszeres hadimegrendelések rendkívüli mértékben meggyorsítják a tőkekoncentráció és centralizáció folyamatát, a fegyvergyártó monopóliumok koncentrációja még a válság idején is folytatódhat. A fegyverkezési politika hatására a termelési eszközök tulajdona tehát még kevesebb kézben összpontosul, az elsajátítás még inkább egyénivé válik, vagyis még inkább fokozódik a társadalmi termelés és az egyéni elsajátítás közti ellentmondás. A fegyverkezési politika nem tudja kiküszöbölni a termelés és fogyasztás közti ellentétet, bár az összkereslet mesterséges emelésével bizonyos mértékig és bizonyos ideig képes leplezni ezt. A fegyverkezési politika azonban nem hat a fizetőképes kereslet arányos növelése irányában, sőt a fegyverkezést finanszírozó adóbevételek fokozzák a bérmunkások és általában a dolgozók kizsákmányolását.

A fegyverkezési kiadások még bizonyos mértékig sem tudjak *mindig* leplezni a termelés és a fizetőképes fogyasztás közti ellentétet. Mély válság idején ugyanis – ez a fegyverkezés ellenére is bekövetkezhet – előfordulhat, hogy kénytelenek a hadikiadásokat csökkenteni, ami a termelés és fogyasztás közti tényleges ellentétet teljes egészében napvilágra hozza, sőt súlyosbítja. A fegyverkezési politika nem csökkenti, hanem fokozza a tőkésországok dolgozóinak helyzetére jellemző létbizonytalanságot. Igaz ugyan, hogy a haditermelés a munkanélküliek egy részét felszívja, de állandó háborús veszélyt támaszt, ami a dolgozó tömegek életét fenyegeti. A haditechnika fejlődése miatt a hadiipar különböző ágainak termelése nem egyenletesen változik, ezért a hadiiparban dolgozó munkások is elveszthetik munkájukat. Fennáll tehát a gazdasági létbizonytalanság is. A fegyverkezés következtében gyakoribbakká válnak a tőkés termelés fejlődését félbeszakító közbeeső válságok. Ha növekszik a háborús veszély, s a fegyverkezési kiadások emelkednek, csökken ugyan a munkanélküliség, de a háború okozta politikai létbizonytalanság fokozódik. A fegyverkezési kiadások és a háborús veszély csökkenésekor pedig, bár mérséklődik a politikai, de növekszik a gazdasági létbizonytalanság, mert közbeeső válság tör ki, melynek eredményeképpen növekszik a munkanélküliség. Így volt ez 1953–1954-ben. A fegyverkezési hajsza a kapitalista újratermelést jellemző antagonisztikus ellentmondások különös megjelenési formája. A fegyverkezés a társadalmi termék egy részének rendszeres elfecsérelését, improduktív elfogyasztását jelenti. Az a körülmény, hogy a termékek egy részét improduktív módon kell elfogyasztani, jelzi, hogy a termelőerők és a tőkés termelési viszonyok közti antagonisztikus ellentmondás soha nem látott fokot ért el, hogy *ez már nemcsak a termelési eszközök ki nem használását, hanem elfecsérelését, elpusztítását idézi elő.* Hogy a fegyverkezési politika élezi és nem pedig enyhíti a kapitalizmus ellentmondásait, mivel sem bizonyítható jobban, mint azzal, hogy a fegyverkezési kiadások növelése hosszabb időközben feltétlenül fékezi a tőkés termelés fejlődésének ütemét, hiszen termelési eszközöknek az újratermelés köréből történő kivonásával csökken a felhalmozható anyagi eszközök tömege. A kapitalizmus rothadási tendenciájának legkirívóbb megjelenési formája az imperializmusban éppen a fegyverkezés. Végül a fegyverkezés élezi a kapitalizmus osztályellentéteit, mert a hadikiadások, illetve a hadikiadásokat finanszírozó adóbevételek nyomást gyakorolnak a dolgozók reálbérének színvonalára, és mert a fegyverkezési hajsza okozta létbizony-

talanság, háborús veszély fokozza a dolgozó tömegek harcát a leszerelésért, a hadikiadások csökkentéséért a vezető finánctőkés csoportokkal szemben.

A STRATÉGIAI FONTOSSÁGÚ NYERSANYAGOK ÉS MEZŐGAZDASÁGI TERMÉKEK ÁLLAMI FELVÁSÁRLÁSA AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

A tőkésállamok nemcsak hadianyagokat vásárolnak – bár a hadianyagok vásárlása a legjelentősebb –, hanem egyéb cikkeket is (pl. az Egyesült Államokban stratégiai fontosságú nyersanyagokat és mezőgazdasági termékeket).

A stratégiai fontosságú nyersanyagok felvásárlása szorosan kapcsolódik a fegyverkezési hajszához. Az Egyesült Államok vezető finánctőkés csoportjai egy újabb világháború kirobbantására törekedve nemcsak a hadikiadások emelését, illetve ezek magas színvonalának tartását erőszakolják ki, hanem ezzel együtt a háborúban nélkülözhetetlen nyersanyagok állami felvásárlását is szorgalmazzák. E nyersanyagok nagyarányú felhalmozása 1950-ben kezdődött, amikor a tőkésországok fegyverkezési kiadásai ugrásszerűen emelkedtek, s amikor a nemzetközi politikai helyzet az imperialisták háborús törekvései és a koreai háború kirobbanása miatt rendkívül feszültté vált. Ettől kezdve ez a speciális állammonopolista piac a tőkésországokban jelentős tényezővé vált. Az Egyesült Államokban 75 különféle stratégiai fontosságú nyersanyagból halmoztak fel óriási állami készleteket. Ezek a készletek egy háború esetén öt évig fedeznék a szükségletet. Megközelítő pontosságú becslések szerint e tartalékolt nyersanyagoknak az értéke kb. 11 milliárd dollár, s a nyersanyagok felhalmozása 1958-ig már nagyrészt befejeződött.

Ez az állammonopolista nyersanyagpiac – mivel az amerikai állam pénzügyi potenciálja a legnagyobb, és a III. világháborút kirobbantani igyekvő imperialista körök vezetője az Egyesült Államok – a legnagyobb méreteket az Egyesült Államokban érte el, de jelentős tényező az európai tőkésországok közül Anglia, Franciaország és Nyugat-Németország gazdaságában is.

A stratégiai fontosságú nyersanyagvásárlás gazdasági hatásának megítélésénél leghelyesebb a hadianyagok és a nyersanyagok piacát összehasonlítani. 1957-ben az Egyesült Államokban felhalmozott fegyverek értéke kb. 180–220 milliárd dollárt tett ki. A stratégiai nyers-

anyagkészletek értéke emögött messze elmaradt (semmi esetre sem haladta meg a 10 milliárd dollárt). A stratégiai nyersanyagpiac volumenben tehát kb. 1/20-a a fegyverkezési piacnak, s ennek megfelelően a ciklus alakulására is összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben hat. Erről még inkább meg lehet győződni, ha figyelembe vesszük, hogy a stratégiai fontosságú nyersanyagok nagyobb részét nem a belföldi piacon, hanem külföldön, főként az elmaradott országokban vásárolják fel. Ez persze nem azt jelenti, hogy a nyersanyagvásárlások nem szolgálják az amerikai monopóliumok profitérdekeit, hiszen a külföldi vásárlásokat nagyon sokszor az amerikai monopóliumok érdekeltségei bonyolítják le, vagy pl. a megvásárolt rézércet az amerikai kohók dolgozzák fel –, de az biztos, hogy ez a körülmény csökkenti a nyersanyagvásárlások hatását a ciklus hazai alakulására. *A stratégiai nyersanyagvásárlások nem elsősorban az egész gazdaságot, hanem inkább a tőkés nyersanyagpiacot érintik érzékenyen.* Ez megnyilvánul a szóban forgó nyersanyagok árának nagymértékű ingadozásában. A réz ára pl. 1950–1956 között több mint háromszorosára emelkedett, a fémes ásványok ára ugyanebben az időszakban 31%-kal nőtt. A stratégiai nyersanyagvásárlások tehát egyes kitermelő iparágakban erőteljesen fokozhatják a konjunktúrát. A vásárlások megszüntetése, s különösen a már felhalmozott készletek felszámolása, illetőleg eladása viszont súlyos válságba döntheti a nyersanyagpiacot. Az 1957–1958-as túltermelési válság nagyon érzékenyen érintette a nyersanyagtermelőket, az áremelkedést árcsökkenés váltotta fel. A helyzetet súlyosbította, hogy az Egyesült Államokban – főleg a haditechnikai változások miatt – a nyersanyagkészletek csökkentésére tértek át. A meglevő nyersanyagkészleteknek mintegy a fele véglegesen feleslegessé vált. Az állammonopolista nyersanyagpiac tehát ma már nemcsak nemzetgazdasági szinten, hanem még a kitermelő iparágakban sem javítja a konjunktúrát. Nagyon tanulságos, hogy a fémes ásványok ára 1958-tól 1959 közepéig – 1958 negyedik negyedévének kivételével – az 1953-as színvonal alá süllyedt, és végig jóval alatta maradt az 1956-os színvonalnak. 1958 februárjában a londoni tőzsdén a réz ára az 1956-osnak 40%-ára esett. Az Egyesült Államokban igen nagy gondot okoz, hogy mi történjen a már felhalmozott nyersanyagkészletekkel.

Az Egyesült Államokban a mezőgazdasági termékek állami felvásárlása különös jelentőségre tett szert. A készletek állami felhalmozásának oka az elhúzódó agrárválság, amely a két világháború között, de a II. világháború után is súlyosan érintette az Egyesült

Államok mezőgazdaságát. A II. világháború alatt és után az Egyesült Államok mezőgazdasági termelése ugrásszerűen, mintegy 50%-kal emelkedett. A fogyasztás nem emelkedett ennek megfelelően. Az amerikai állam – hogy megakadályozza egy katasztrofális mezőgazdasági válság kitörését – igyekszik a mezőgazdasági termékfeleslegeket felvásárolni. Ennek következtében az ún. „állammonopolista agrárpiac" a mezőgazdasági újratermelés állandó és fontos tényezőjévé vált.

Az Egyesült Államok kormányának rendszeres felvásárlása következtében az agrártermék-készletek értéke 1956-ban már 8,2 milliárd dollárt tett ki. Ez óriási mennyiség, hiszen az amerikai mezőgazdaságban 1956-ban megtermelt nemzeti jövedelem nem haladta meg a 16 milliárd dollárt. Egyes termékekből hatalmas készletek halmozódtak fel. A búzakészlet 1956-ban 28,1 millió tonna, az 1956-os amerikai búzaexport – ami kivételesen magas – 2,5-szöröse volt. A gyapotkészlet 1956-ban ez év exportjának a háromszorosát érte el.

*Az Egyesült Államok mezőgazdasági készletei**
(millió tonnában)

Év	Búza	Takarmánygabona	Gyapot
1952	7,0	18,5	0,6
1953	16,5	24,7	1,2
1954	25,4	29 4	2,1
1955	28,2	37,3	2,4
1956	28,1	43,2	3,2
1957	23,8	57,5	1,9

* Forrás: A tőkés konjunktúra alakulása 1958–1959-ben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1959. 152. old.

Az állami felvásárlás összege – mivel az állam a felvásárolt agrártermékek jelentős részét exportálja – messze meghaladja az összegyűjtött készletek értékét. Az agrártermékek exportjában az államnak igen nagy szerepe van, az összes mezőgazdasági export értékének kb. 30–40%-a állami export, s egyes termékek, főként a gabonafélék esetében, az export 60–70%-át is eléri. 1947-től 1956-ig a mezőgazdasági export értéke 34,6 milliárd dollárt, s ezen belül a különböző kormányprogramok keretében exportált mezőgazdasági termékek értéke kb. 12 milliárd dollárt tett ki. A mezőgazdasági ter-

mékek állami felvásárlása tehát – a készletek gyűjtésével együtt – 10 év alatt kb. 20 milliárd dollárt ért el. Az „állammonopolista agrárpiac" eszerint jóval nagyobb anyagi értékeket mozgatott meg, mint az „állammonopolista nyersanyagpiac", a vásárlások összege a fegyverkészlet értékének kb. 10%-a, s az állammonopolista nyersanyagpiaccal együtt kb. 15%-a.

A mezőgazdasági termékek rendszeres állami felvásárlása az Egyesült Államokban – ugyanúgy, mint a nyersanyagvásárlás – nemzetgazdasági szinten sokkal kevésbé befolyásolja a ciklus alakulását, mint a fegyverkezés. Ez abból következik, hogy a vásárlások összege jóval kisebb, mint a hadikiadásoké. Erősebben befolyásolták azonban a gazdaság, elsősorban a mezőgazdaság helyzetének alakulását, mint a nyersanyagok felvásárlása – nemcsak azért, mert legalább kétszeresen felülmúlták a nyersanyagvásárlások összegét, hanem azért is, mert a mezőgazdasági termékek felvásárlása az Egyesült Államokon belül jelentkezik, mint mesterséges kereslet. Az állami vásárlások és különböző támogatások nélkül a mezőgazdaságban termelt és realizált tiszta jövedelem jóval kisebb lett volna a ténylegesnél, a mezőgazdasági termékek ára és az ún. paritás-ár – a farmerek által realizált és a farmerek által fizetett árak viszonya 1910–1914-es bázison – nagyobb mértékben csökkent volna a II. világháború után. Bár az állami vásárlások elsősorban a mezőgazdaság helyzetét befolyásolják, közvetett úton bizonyos mértékben hatnak az ipari termelés alakulására is. Az állami támogatások, amelyek fékezik a mezőgazdasági termelés és jövedelem esését, s ezzel a mezőgazdaság keresletét az iparral szemben többé-kevésbé stabilizálják, piacot teremtenek a mezőgazdaság számára termelő ipari monopóliumoknak (pl. a mezőgazdasági gépeket, műtrágyát stb. előállító monopóliumoknak). Ezért az állammonopolista agrárpiacot nemcsak a farmerek, hanem a mezőgazdaságban érdekelt ipari monopóliumok is védelmezik.

Az állammonopolista agrárpiac elsősorban a mezőgazdasági nagyüzemek számára előnyös. Az állami vásárlások még biztosabb piacot teremtenek számukra, mint a fegyvergyártó monopóliumok számára a hadianyagvásárlások; a gabonatermelő nagyüzemek nyugodtan számíthatnak az állam búza- és takarmánygabona-vásárlására, a mezőgazdaságban a technikai fejlődés nem okoz olyan eltolódásokat a kereslet struktúrájában, mint ahogy ez a hadianyagok esetében megtörténik. Másrészt a mezőgazdasági termékeket előre garantált árakon adhatják el, s ez a termékek önköltségét nagymértékben csökkentő mezőgazdasági nagyüzemek számára magas profitot biztosít.

A mezőgazdasági termékek állami felvásárlása – bár több tekintetben kedvezően befolyásolta az amerikai mezőgazdaság helyzetét – alapvetően nem tudta megoldani a problémákat. Az amerikai mezőgazdaság jelenleg is válságban van, az állami fölös készletek a nagyarányú export ellenére is növekednek. Az utóbbi években nagymértékben korlátozták a mezőgazdasági termőterületet. Az Egyesült Államok búza-vetésterülete 1948–1952-től 1957-ig 27,7 millió hektárról 17,6 millió hektárra csökkent. A kieső területek legnagyobb részét parlagon hagyták. A termőterületek csökkentése az egyre fokozódó mezőgazdasági túltermelés következménye.

Összefoglalva az eddigieket: mind a stratégiai fontosságú nyersanyagok, mind a mezőgazdasági termékek állami felvásárlása csak a gazdaság egyes részterületeit és egyes elmaradott országok gazdaságát élénkítik jelentősen, a tőkés ciklus egészét számottevően befolyásolni azonban nem képesek.

AZ ÁLLAMKÖLCSÖNÖK GAZDASÁGI SZEREPE

a) *A tőkésállamok növekvő eladósodása az imperializmus időszakában*

A finánctőkés állam költségvetési kiadásait az adóbevételek nem mindig fedezik. A költségvetési év sok esetben deficittel zárul, s a költségvetési deficitet az állam főleg államkölcsönök felvételével egyenlíti ki. A deficites költségvetés, és az államkölcsönök felvétele nem új jelenség a kapitalizmusban. A tőkésállamok eladósodása időnként a szabadversenyes kapitalizmusban is igen magasra szökkent. Az imperializmus időszakában új az, hogy az államadósságok nagyobbak, állandóbb jellegűek, és több országra terjednek ki, mint a monopóliumok előtti kapitalizmusban. Ez összefügg a kapitalizmus ellentmondásainak az imperializmusban, s különösen a kapitalizmus általános válságának időszakában történő kiéleződésével. Az egyenlőtlen fejlődés törvénye – mint ismeretes – az imperializmusban világháborúk kirobbantását idézi elő. A világháborúk a finánctőkés országoktól rendkívüli anyagi és pénzügyi erőfeszítést követelnek meg. Ilyenkor a költségvetési kiadások rohamosan emelkednek, amit nem lehet fedezni a költségvetési adóbevételek megfelelő mértékű növelésével. Ezért a világháborúk – elsősorban a hadviselő országokban – szükségképpen fokozzák az állam eladósodását. A tőkésországok piacproblémájának súlyosbodása ugyancsak növeli az állam-

adósságokat, mert a finánctőkések államát arra ösztönzi, hogy a költségvetési kiadások növelésével – természetesen elsősorban a legnagyobb monopóliumok javára – mesterségesen bővítse a piacot. A tőkésországok költségvetése nemcsak a világháborúk alatt, hanem a békeidőkben is igen sokszor deficites. Például 1900–1950 között az Egyesült Államokban 29, Angliában 28 és Franciaországban 39 évben zárult deficittel a költségvetés. A költségvetés tehát többször volt deficites, mint suficites. Még kedvezőtlenebb a kép, ha a költségvetési egyenleg alakulását 1929-től, a nagy világgazdasági válság kirobbanásától vesszük számításba. Az Egyesült Államokban 1929-től 1950-ig, 21 év alatt a költségvetés 18, Angliában 15 és Franciaországban 20 esetben volt deficites. A francia költségvetés csak 1929-ben zárult suficittel. Annak, hogy az 1929–1950 közötti időszakban a költségvetés túlnyomórészt deficites, az 1929–1933-as világgazdasági válság, a válságot követő rossz gazdasági helyzet, a II. világháború és annak utóhatása volt az oka. Több országban, pl. a fasiszta Németországban, a II. világháborúra való készülődés, az eszeveszett iramú fegyverkezés tette deficitessé a költségvetést, vagyis a világháborúk nemcsak a háború alatt eredményeznek költségvetési deficitet. Az 1950-es évek fegyverkezési hajszájának is nagy szerepe volt abban, hogy a tőkésországok költségvetései gyakran deficittel zárultak. A költségvetési deficit, s vele együtt az államadósságok növekedése tehát a mai kapitalizmusban nem véletlen, hanem szükségszerű.

Az államadósságok növekedésének tendenciája, valamint az államadósságok növekedésében közvetlenül szerepet játszó tényezők elsősorban az Egyesült Államok példáján figyelhetők meg és tanulmányozhatók. Az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy az államadósságokat elsősorban a világháborúk kirobbanása, a fegyverkezés, a piacprobléma éleződése növeli. A túltermelési válságok is ebben az irányban hatnak, mert ekkor az állam a költségvetési kiadások növelésével, vagy magas színvonaluk tartásával igyekszik csökkenteni a válság mélységét. Az Egyesült Államok belső eladósodásának 1900–1959 közötti alakulását a 206. oldalon levő táblázat mutatja.

Az államkölcsönök gazdasági hatásának vizsgálatakor nem helyes csak az államadósságok növekedését tekintetbe venni. Ebben az esetben az összképet nagyon zavarhatja egy bekövetkezett erős infláció. Az elértéktelenedett pénzben felvett kölcsönök ugrásszerűen növelhetik az államadósságok összegét, ez azonban nem jelenti azt, hogy az államkölcsönök szerepe hasonló mértékben növekedett volna, sőt, ilyen esetben még gazdasági szerepük, jelentőségük is csökkenhet.

*Az Egyesult Államok belső eladósodása és nemzeti jövedelme 1900—1959 között**

(millió dollárban)

Év	Államadósság	Nemzeti jovedelem	A nemzeti jovedelem %-ában
1900	1 263	15 647	8,1
1905	1 132	20 401	5,5
1910	1 147	28 782	4,1
1915	1 191	34 118	3,5
1920	24 299	81 457	29,8
1925	20 516	77 247	26,6
1930	16 185	75 003	21,5
1933	22 539	39 584	57,0
1935	28 701	56 789	50,5
1937	36 425	73 627	49,5
1940	42 968	81 347	52,8
1941	48 961	103 834	47,0
1942	72 422	137 119	52,8
1943	136 696	169 686	80,6
1944	201 003	183 838	109,3
1945	258 682	182 691	140,6
1950	257 377	241 900	106,4
1951	259 500	227 000	93,7
1954	278 800	299 000	93,2
1955	280 800	330 200	85,0
1957	275 000	366 500	75,0
1958	283 000	366 200	77,3
1959 dec.	290 900	398 500	73,0

* Forrás: Historical Statistics of the United States, Federal Reserve Bulletin, 1960. február, The Economic Almanac 1958.

Az egy lakosra jutó adósságteher sem ad megfelelő képet, hiszen az esetleges infláció ezt a mutatószámot is befolyásolja. A kép sokkal pontosabb, ha az államadósságokat a nemzeti jövedelemhez, vagy a bruttó társadalmi termékhez viszonyítjuk. Ez már nagyjából kifejezi, hogy az államadósságok milyen terhet rónak a tőkésországok gazdaságára. Az előző táblázat utolsó rovatában szereplő viszonyszámokkal is óvatosan kell azonban bánni, hiszen senki sem állítja, hogy pl. 1933 után az államadósságok növekedésének gazdasági jelentősége csökkent, bár ekkor az államadósságoknak a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya egy ideig süllyedt. A fenti viszonyszám szeszélyes alakulása ebben az időszakban elsősorban a

nemzeti jövedelemnek a válság alatti és utáni ingadozására vezethető vissza, s nem pedig az államkölcsönök alakulására. Az államkölcsönök gazdasági szerepének vizsgálatakor tehát mind az állam eladósodásának, mind pedig az eladósodás nemzeti jövedelemben kifejezett arányának változásait figyelembe kell venni.

Mint a táblázat tanúsítja, az Egyesült Államokban az államadósságok először az I. világháború idején növekedtek ugrásszerűen (több mint 23 milliárd dollárral). Az eladósodás nemzeti jövedelemben kifejezett aránya megközelítette a 30%-ot. Az 1929–1933-as válság és az azt követő gazdasági helyzet újabb lökést adott az eladósodás növekedésének. Ekkor az amerikai finánctőkés állam mindent elkövetett, hogy a gazdasági életet élénkítse. Ily módon az Egyesült Államok adóssága a II. világháború kezdetén már jelentős méreteket ért el. Maga a háború soha nem látott mértékben megnövelte az Egyesült Államok kormányának belső eladósodását. A II. világháború után az államadósságok ismét csökkentek, majd a koreai háború idején, valamint az 1957–1958-as periodikus túltermelési válság hatására újból jelentősen emelkedtek. A jelenlegi 290 milliárd dolláros államadósság a legnagyobb az Egyesült Államok eddigi történetében. Az, hogy az államadósságoknak a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya az 1950-es években jóval meghaladja a 70 %-ot, azt bizonyítja, hogy az államadósságok súlyosan terhelik az amerikai nemzetgazdaságot. Még világosabbá válik ez az államadósságok és a költségvetési kiadások összehasonlításával. Az össz-szövetségi költségvetési kiadások 1959-es 80,6 milliárd dolláros tételét az államadósságok több mint 3,5-szeresen múlták felül. Végül, a táblázat adatai nem foglalják magukban a helyi állami szervek belső eladósodását, amely 1958-ban jóval meghaladta az 50 milliárd dollárt. Eszerint az Egyesült Államokban 1959-ben a szövetségi és helyi állami szervek együttes eladósodása meghaladja a 340 milliárd dollárt, ami valamivel nagyobb, mint az Egyesült Államok 1959. évi tényleges, a halmozódásoktól megtisztított nemzeti jövedelme.

Láttuk, hogy az Egyesült Államokban az államadósságok növekedését közvetlenül elsősorban a világháborúk kirobbanása idézte elő. Nagyjából hasonló volt a helyzet a többi tőkésországban is, így pl. a fasiszta Németországban. A hitleri Németország eladósodása az 1930-as években és elsősorban a II. világháború idején rendkívüli méreteket ért el. (Táblázatot lásd a 208. oldalon.)

1933-tól 1944-ig az államadósságok összege több mint 32-szeresére, az államadósságoknak a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya

*Németország államadósságainak alakulása 1933-tól 1944-ig**

(milliárd RM-ben)

Év	Államadósságok	Nemzeti jövedelem	%
1933	11,8	46,5	25,4
1934	12,5	52,7	23,7
1935	14,4	59,1	24,3
1936	16,1	65,8	24,5
1937	19,1	73,7	25,9
1938	30,7	82,0	37,4
1939	47,9	89,7	53,4
1940	86,0	92,4	93,1
1941	137,7	97,8	140,8
1942	195,6	98,0	200,0
1943	273,4	99,0	276,2
1944	379,8	90,0	422,0

* Forrás: Statistisches Handbuch von Deutschland 1928—1944, München 1949., Statistical Yearbook United Nations 1949—1950.

több mint 16-szorosára emelkedett. 1944-ben a hitleri Németország belső eladósodása több mint négyszeresen múlta felül az egész évben létrehozott nemzeti jövedelmet. Az állam eladósodásának ilyen mértéke páratlan volt a világgazdaság történetében. Feltűnő, hogy Németországban a II. világháború idején az állam eladósodása egyre rohamosabban nőtt. Ez összefüggött a költségvetési bevételek gyors csökkenésével. A költségvetési deficit Németországban ekkor már nem elsősorban a költségvetési kiadások növekedése, hanem a bevételek

Anglia belső eladósodásának

(millió

Megnevezés	1913	1923	1946	1949	1950
Államadósság	656	7 700	23 774	25 260	25 890
Nemzeti jövedelem..	2 300	3 800	8 411	10 157	10 675
Államadósság a nemzeti jövedelem %-ában	28,5	202,6	282,7	248,7	242,5

* Forrás: Annual Abstract of Statistics 1954 és

csökkenése miatt emelkedett. Az államadósságok ilyen mérvű felemelkedése igen súlyos következményekkel jár az illető ország nemzetgazdaságára.

Angliában, ugyanúgy mint az Egyesült Államokban és Németországban, szintén főleg a világháborúk idején növekedett az államadósságok összege. Az állam eladósodása hosszabb időszakot tekintve Angliában érte el a legnagyobb méreteket.

Az angol államadósság már az I. világháború után kétszer akkora volt, mint a nemzeti jövedelem. A II. világháború idején ez az összeg a nemzeti jövedelemnek körülbelül háromszorosára nőtt. Azóta az államadósságnak a nemzeti jövedelemben kifejezett aránya évről évre rendszeresen csökken, részben a nemzeti jövedelem növekedése, s részben a font belső elértéktelenedése következtében. A nemzeti jövedelem változatlan áron számítva ugyanis megközelítőleg sem emelkedett olyan mértékben, amilyen mértékben az a táblázat szerint növekedett.

A II. világháború után a tőkésországok közül az Egyesült Államok és Anglia belső eladósodása érte el a legnagyobb mértéket. (Az Egyesült Államok adóssága kizárólag Németországé majdnem kizárólag, Angliáé pedig legnagyobb részben belső eladósodás.) Németország államadósságát eltörölte a világháborút követő infláció. Hasonló helyzet állott elő más tőkésországokban is. Az államadósságok mégis jelentős méretűek a többi tőkésországokban.

A 210. oldalon levő táblázatban feltüntetett országokban az államadósságok általában a nemzeti jövedelem $^1/_3$-át teszik ki, sőt Kanadában 73%-át. A kanadai állam kb. azonos mértékben adósodott el, mint az Egyesült Államok. A tőkésországok belső (és külső) eladósodása tehát nemcsak az Egyesült Államokat és Angliát jellemzi, ha-

*alkulása 1913—1957 között**
font sterlingben)

1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957
26 010	25 980	26 140	26 070	27 010	27 120	27 080
11 092	12 692	13 547	14 504	15 325	16 604	17 604
223,3	204,7	193,0	184,0	176,2	163,3	153,8

1958 és Statistical Abstract of United Kingdom.

*Az államadósságok és a nemzeti jövedelem nehány tőkésországban 1958-ban**

Megnevezés	Állam-adósság	Nemzeti jövedelem	%
Franciaország			
milliard frank	6 043	17 910	33,8
Svédország			
millió S. kr.	18 362	50 169	36,6
Svájc mill. Sfr.	6 864	28 590	24,0
Spanyolország			
millió peseta	123 722	367 700	33,6
Kanada			
millió kan. doll	18 017	24 648	73,1

* Forras Statistical Yearbook United Nations 1959, Monthly Bulletin of Statistics 1960 január

nem lényegében véve minden tőkésországot. Az államadósságok növekedésében illetve magas színvonalában kifejeződik a kapitalizmus belső ellentmondásainak nagyfokú kiéleződése.

b) *Az államkolcsönök szerepe a tőkés újratermelési ciklus alakulásában*

Mint láttuk, az államkolcsonok a világháborúk időszakában növekedtek a legnagyobb méretekben. Ekkor – éppen az államadósságok legerőteljesebb növekedésének idején – nincs semmi értelme az államkolcsonok ciklust befolyásoló hatásáról beszélni, mivel a tőkés újratermelés a világháborúk idején átmenetileg nem ciklikusan alakul. Az államkolcsonok nagyarányú növelését éppen azok a cikluson kívüli tényezők teszik szükségessé, amelyek a tőkés újratermelés ciklikus alakulását a világháborúk hatására félbeszakítják. Sót, az említett tényezők tobbek kozott éppen az államadósságok rohamos növekedésén keresztül hatnak, az államadósságok rendkívüli megnövekedése is szerepet játszik a békegazdaság átállításában hadigazdaságra. Ezért az államkolcsonok ciklusra gyakorolt hatásának vizsgálatakor eltekintünk a világháborúk időszakától, s csak az államadósságok békebeli változásait vesszuk számításba. Természetesen a tőkésországok világháború alatti rendkívüli méretű eladósodása is hat a ciklus háború utáni alakulására. Ezzel éppenúgy számolni kell, mint a világháború gazdasági utóhatásával.

A békeidőben az államadósságok rossz gazdasági helyzet, vagy túltermelési válság idején növekszenek. Így történt ez az 1923–1933-as világgazdasági válságban, majd az azt követő lanyha konjunktúrájú években, s a II. világháború után 1948–1949-ben, 1953–1954-ben és 1957–1958-ban. Békeidőben az államadósságok legnagyobb arányban az Egyesült Államokban az 1929–1933-as túltermelési válság alatt és után növekedtek, amikor az állami kiadásokkal igyekeztek élénkíteni a gazdasági konjunktúrát.

A finánctőkés állam az államkölcsönökkel többek között a gazdasági életet is élénkíti. A keresletet mesterségesen nemcsak a költségvetési adóbevételek elköltésével lehet növelni, hanem a költségvetési kiadásoknak államkölcsönökkel történő finanszírozásával is. Az államadósságok növelése a finánctőkések számára több szempontból előnyös. Segítségükkel – elsősorban a legnagyobb monopóliumok – növelhetik eladásaikat az államnak. Ezáltal növelhetik a monopóliumok a termelésüket, áruforgalmukat, a termelés emelkedésével csökken a megtermelt áruk önköltsége s ezzel növekszik a profit. Ezért az államadósságok növelése a monopolista profit megszerzésének eszköze. Az államnak a kölcsönöket elsősorban éppen ezek a monopóliumok nyújtják, ezért az államkölcsönök utáni kamatok jórészt a legnagyobb monopóliumokat gazdagítják. A monopóliumok tehát az államkölcsönökön keresztül dupla nyereséghez jutnak. Egyrészt sok árut tudnak így magas nyereséggel eladni, másrészt pedig a kölcsönbe adott tőke után kamatot élveznek. Az összkereslet mesterségesen növelhető a profit megadóztatása, és az így befolyt összegek elköltése útján is (itt eltekintünk a magánberuházásoknak a profit megadóztatása nyomán valószínűleg bekövetkező csökkenésétől), az államkölcsönök növelése esetén azonban a profit megnyirbálásáról szó sincs. A magánmonopolisták profitjuk egy részét csupán kölcsönadják az államnak, annak tulajdonáról nem mondanak le. Míg az adóbevételekkel finanszírozott állami vásárlások esetén a monopóliumok többet nyernek, mint amennyit veszítenek (ti. az állami vásárlások több nyereséget biztosítanak számukra, mint amennyit az adók útján tőluk elvonnak), addig az államkölcsönök növelésével csak nyernek, és semmit sem veszítenek. Ezért állítják a keynesista polgári közgazdászok, hogy míg az adósság az egyes tőkés, kereskedő számára kifejezetten tehertételt, rosszat jelent, addig az államkincstárt terhelő adósságok a társadalmi összességnek a javára válnak, hiszen a nemzeti jövedelem és a gazdasági jólét fokozását szolgálják. Ami az egyén számára rossz, az a társadalom számára lehet jó, nem kell

tehát félni az államadósságok magas színvonalától, rendszeres növelésétől.

Nem véletlen tehát, hogy Keynes és követői szerint a tőkésállam anticiklikus gazdaságpolitikájában az államkolcsonok novelésének jelentős szerepet kell játszania. Az állam eladósodásának rendszeres növekedését természetes dolognak tartják. „Az, ami 1790-ben még nagy eladósodásnak számított – ma szinte semmivé válik. Amit gyermekeink még mint viszonylag nagy államadósságnak tekintenek, az unokáink majd mint lényegtelent mellőzhetik."[5] Úgy gondolják, hogy az államadósságok novelésének alig van korlátja, s ezért főleg az adósságok novelésének lehetőségeivel foglalkoznak.

Amennyiben az államkolcsonok fokozása előidézi a kereslet növekedését, annyiban csokkentheti a túltermelési válságok mélységét, esetleg késleltetheti a válság kitorését. Az államkolcsonok novelesével azonban csak átmenetileg lehet a gazdasági konjunktúrát élénkíteni. A ciklus alakulása szempontjából tehát rendkívül fontos, hogy a keresletet meddig lehet emelni az államkolcsonok novelésével, s milyen tényezők korlátozzák az államkolcsonok konjunkturális hatását. Hol van az a pont, amin túl az államadosságok novelése már nem javítja, hanem inkább rontja a konjunktúrát? Ezekről a kérdésekről lesz szó a kovetkező részben.

AZ ÁLLAMKOLCSONOK NÖVELÉSÉNEK KORLÁTAI

Az államkolcsonok novelésének szukségességét hirdető polgári kozgazdászok szerint az államkolcsonok fokozását egyedul az adósságokat terhelő kamatok emelkedése korlátozza. Az államadósságok kamatait a koltségvetési bevételekből kell kifizetni, ezek tehát kozvetlenul terhelik az állami koltségvetést. Az esedékes adóssagok visszafizetését finanszírozni lehet új kolcsonok felvételével, ilyen értelemben tehát a kolcsónok visszafizetése nem terheli az államháztartást. Más a helyzet a kamatfizetési kotelezettséggel. A kamatok éppen olyan kiadást jelentenek az állam számára, mint a hadikiadások, vagy az államapparátus fenntartásával kapcsolatos koltségek. Minél nagyobb az állam kamatfizetési kotelezettsége, annál inkább novelni kell a költségvetési bevételeket, meg kell szorítani az adóprést, az

[5] *P. A. Samuelson:* Volkswirtschaftslehre Buad-Verlag. GMBH — Koln-Deutz. 381. old.

államadósságok növelése tehát annál nagyobb terhet jelent a gazdasági élet számára.

Az államadósság és kamatterheinek növekedése azonban szerintük csak akkor fokozza a gazdasági nehézségeket, ha az állam eladósodásával nem nő együtt a nemzeti jövedelem. Ez a következtetésük azon alapszik, hogy jelenleg a tőkésországok adóbevételei a nemzeti jövedelemhez kapcsolódnak, az adókat a jövedelmekre, munkabérekre, profitra vagy a forgalomba hozott áruk értékére vetik ki. Ezért a nemzeti jövedelem emelkedésével párhuzamosan növekednek az adóbevételek abban az esetben is, ha az adókulcsokat, vagy az adókötelezettek körét egyáltalán nem növelik. Nagyobb adóbevételből tehát több kamatot fizethetnek ki anélkül, hogy a gazdaságot különösebben megterhelnék. Ebből a polgári teoretikusok azt a következtetést vonják le, hogy amíg az államadósságok után fizetendő kamatterhek növekedése nem haladja meg a nemzeti jövedelem növekedési ütemét, az államadósságok növelése nem járhat semmiféle megrázkódtatással. Ilyen esetben ugyanis az esedékes kamatokat az adókulcsok fölemelése nélkül is ki lehet fizetni. Akkor azonban, amikor a kamatterhek gyorsabban növekednek, mint a nemzeti jövedelem, nagyobb problémák léphetnek fel, hiszen ilyenkor, hogy a kamatterheket fizetni tudják, vagy az adókötelezettek körét kell bővíteni, vagy az adókulcsot kell emelni. Ez pedig a lakosság széles körű ellenállását váltja ki, nem is szólva arról, hogy az adóprés megszorítása gazdasági zavarokra vezethet. A polgári teoretikusok szerint tehát az államadósságok növelésének korlátja egészen pontosan abban áll, hogy a kamatterhek és a nemzeti jövedelem növekedésének egyensúlyban kell lenni egymással, a kamatterhek nem szívhatják fel a nemzeti jövedelem egyre nagyobb hányadát. Ez – ha feltételezzük, hogy az államkölcsönöket terhelő kamatláb változatlan – annyit jelent, hogy *az államadósságok* $^0/_0$*-osan nem növekedhetnek gyorsabban, mint a nemzeti jövedelem.* Természetesen itt nem abszolút korlátról van szó, az államadósságok gyorsabb ütemben is növekedhetnek, ekkor azonban az államadósságok növelése nemcsak előnyökkel, hanem komoly gazdasági hátrányokkal is jár.

Ha ezt, a polgári teoretikusok által vizsgált tényleges korlátot tüzetesen elemezzük, már akkor is világossá válik, hogy az államkölcsönök növelése távolról sem mindenható ciklust befolyásoló eszköz. Induljunk ki az Egyesült Államok példájából. Az amerikai finánctőkés állam eladósodása 1959 végén 290 milliárd dollárt tett ki. A nemzeti jövedelem évente átlagosan 2–3$^0/_0$-kal növekszik. A pol-

gári teoretikusok tételeiből kiindulva tehát az államadósságok évente 6–9 milliárd dollárral növelhetők anélkül, hogy az adókulcsokat emelni kellene. Ez a 6–9 milliárd dolláros tétel egy bekövetkező túltermelési válság idején azonban nem sokat jelent, hiszen legfeljebb arra elegendő, hogy az adóbevételek csökkenéséből származó költségvetési deficitet kiegyenlítse. Súlyosabb válság esetén még erre sem elegendő, ilyenkor az Egyesült Államokban az adósságot több mint 10 milliárd dollárral kellene növelni, hogy a költségvetési kiadásokat változatlan szinten tarthassák, illetőleg a deficitet kiegyenlíthessék. A túltermelési válság idején azonban az összkereslet nagyarányú zuhanásának bizonyos mértékű ellensúlyozására nemcsak a költségvetési kiadások már elért színvonalának fenntartására, hanem növelésére lenne szükség. Ezt figyelembe véve, az államkölcsön kívánatos növelése a polgári teoretikusok által megállapított határ sokszorosát érné el. Az államadósságoknak ez az ugrásszerű növelése – amennyiben sikerülne végrehajtani – természetesen erőteljesen emelné a kamatterheket.

Ha az államadósságok növelésével valamennyire is sikerül a válság mélységét csökkenteni, és a gazdasági életet időlegesen élénkíteni, az államadósságok kamatterhei *szükségképpen* gyorsabban növekednek a nemzeti jövedelemnél. Így történt ez pl. 1929–1940 között az Egyesült Államokban. Ebben az időben a gazdasági élet élénkítése, illetve a válság mélységének csökkentése érdekében jelentősen növelték – 2,5-szeresére – az államadósságok összegét. Ezzel szemben a nemzeti jövedelem változatlan, 1929-es áron számolva csupán 10 milliárd dollárral emelkedett (85 milliárd dollárról 95 milliárdra). Ennek megfelelően az államadósságok kamatterhei erőteljesen emelkedtek, míg 1929-ben a nemzeti jövedelem 0,8%-át, addig 1940-ben 1,59%-át tették ki. Az államadósságok tehát túlhaladták a polgári közgazdászok által megállapított határt, s fokozottabban terhelték a nemzeti jövedelmet, mint 1929-ben. *Ennek ellenére az államadósságok növelése nem javította észrevehetően a gazdasági életet.* A túlzott növelés negatív hatása azonban bekövetkezett. Míg az államadósságok kamatai 1929-ben a költségvetési bevételek 16,8%-át, addig 1940-ben 19,3%-át emésztették fel annak ellenére, hogy időközben a költségvetési adóbevételek jóval gyorsabban növekedtek, mint a nemzeti jövedelem.

Az államadósságok növelésének újabb korlátja tűnik szembe akkor, ha az eladósodás már igen magas színvonalú. A nagy összegű államadósságok után igen sok kamatot kell fizetni még akkor is, ha

a kamatláb viszonylag alacsony, mégpedig nemcsak egyszer-egyszer, hanem évről évre rendszeresen, mindaddig, amíg az államadósságokat vissza nem fizették. Ezzel a fizetendő kamatok évről évre rendszeresen csökkentik azt az összeget, amelyet a finánctőkés állam áruk és szolgáltatások vásárlására, vagyis a kereslet mesterséges emelésére fordíthat. A kamattehernek ez a hatása elhanyagolható akkor, ha kis összegűek. Egészen más a helyzet azonban akkor, ha az államadósságok már csillagászati számokat értek el, hiszen ekkor a kamatterhek is sok milliárd dollárt tesznek ki. Ez a helyzet állt elő az Egyesült Államokban a II. világháború után. Itt az államadósság 1945-ig a II. világháború következtében 258 milliárd dollárra emelkedett. Azóta 1959 végéig kisebb visszaeséseken keresztül elérte a 291 milliárd dollárt, vagyis 14 év alatt 33 milliárd dollárral növekedett. Az államadósságok növelése tehát 14 év alatt *önmagában* 33 milliárd értékű áru, szolgáltatás vásárlását tette lehetővé. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ezt az összeget valóban erre is fordították.) A 14 év alatt, 1946-tól 1959-ig a szövetségi költségvetésből kifizetett kamatok összege azonban kereken 90 milliárd dollárt tett ki, vagyis csaknem háromszor annyit, mint az államadósságok növekedése. (1930-tól 1940-ig azonban, miközben az államadósságok 26 milliárd dollárral emelkedtek, a 11 év alatt kifizetett kamatok csak 10,9 milliárd dollárt tettek ki.) Ez annyit jelent, hogy az államadósságok kamatai sokkal nagyobb mértékben csökkentették az áruk és szolgáltatások vásárlására fordítható költségvetési eszközök értékét, mint amilyen mértékben az államadósságok emelése növelte azt. Az államadósságoknak tehát az elmúlt 14 évben nem konjunkturális, hanem dekonjunkturális hatásuk volt. Az államadósságok időnkénti növelése csak annyiban élénkítette a gazdasági életet, amennyiben csökkentette a rendszeres és nagy összegű kamatfizetések dekonjunkturális hatását. Az államkölcsönök az amerikai gazdasági konjunktúrának többet ártottak, mint használtak. Az Egyesült Államok gazdasági perspektívája jelenleg az államadósságok és a kamatfizetési kötelezettségek nélkül sokkal kedvezőbb lenne.

Az Egyesült Államok – ugyanígy Anglia és Kanada – ebbe a nehéz helyzetbe nem véletlenül jutott. Ez törvényszerű eredménye a deficites költségvetési politikának és a deficitnek államkölcsönökkel történő fedezésének. Államkölcsönökkel kezdetben valóban növelhető mesterségesen az összkereslet, élénkíthető a gazdasági élet. Az államadósságok növelése azonban elkerülhetetlenül a rendszeres kamatfizetési kötelezettség emelkedésére vezet. Minél erőteljesebb

az államkölcsönök növelésének kezdeti konjunkturális hatása, annál rohamosabban nő a kamatfizetési kötelezettség – az államadósságok igen gyors emelkedése alapján –, annál hamarább veszít az államadósságok növelésén alapuló költségvetési politika konjunktúrát élénkítő hatásából. *Bizonyos ponton túl a fizetendő kamatok összege szükségképpen meghaladja az államadósságok növekedésének értékét. Ez az államadósságok növelésének tulajdonképpeni korlátja.* Ez a korlát ugyan már a kezdet kezdetén is jelentkezik, de elenyészően kis mértékben. Ekkor a kamatfizetési kötelezettség még könnyen túlkompenzálható a kölcsönök felvételével. Később azonban a kamatfizetési kötelezettséget csak úgy lehet *kompenzálni*, ha az államkölcsönöket eszeveszett ütemben növelik, ami a kamatfizetési kötelezettséget még gyorsabban emeli. S ennek az önmagát mind fokozottabb mértékben erősítő folyamatnak nem lehet más eredménye, mint egy óriási pénzügyi és gazdasági csőd, az államháztartás, sőt az egész bankrendszer összeomlása. Ezért a finánctőkés állam kamatfizetési kötelezettségeit nem is igyekszik újabb államkölcsönök felvételével kompenzálni, hanem belenyugszik a meglevő államadósságok dekonjunkturális hatásába, az államadósságot legfeljebb rendkívüli esetekben emeli. Ezzel a gyakorlatban is jelentkezik az államkölcsönök növelésének gazdasági korlátja. Az államadósság tehát – amelyet a keynesista polgári közgazdászok, mint a nemzet számára kifejezetten hasznos valamit tüntetnek fel, amelynek óriási méreteitől senkinek sem kell tartania – valójában súlyos koloncot jelent a nemzetgazdaság számára, és kifejezetten rontja a tőkés újratermelés feltételeit.

Az államadósságok növelésének korlátjával kapcsolatban vetődik fel az a kérdés, hogy a finánctőkés állam kamatfizetéseit miért kell különválasztani áru- és különféle szolgáltatás-vásárlásaitól. Ennek az a magyarázata, hogy az áruvásárlások, fegyverkezési kiadások mesterséges keresletet jelentenek, az állam kamatfizetései azonban – legalábbis közvetlenül – nem növelik az összkeresletet, hiszen itt csupán a nemzeti jövedelem újrafelosztásáról van szó. S mivel az államkölcsönöket túlnyomórészt a legnagyobb monopóliumok, ipari és banktőkések jegyzik le, a kifizetett kamatok legnagyobb része a monopolisták tiszta profitját növeli. Az állam kamatfizetései tehát a dolgozó lakosságtól beszedett adókat, vagyis végső soron a munkabérek egy részét változtatják át a monopolisták, a szelvényvagdosók profitjává, jövedelmévé. Az állam kamatfizetései tehát fokozzák a jövedelemelosztásnak a kapitalizmusra amúgy is jellemző egyenlőtlen-

ségét. Mivel a kamat túlnyomó részét a legnagyobb monopolisták, a gazdag járadékosok zsebelik be, a kamatjövedelemnek csupán kis hányada jelent keresletet az áruvilággal szemben, hiszen a tőkések fogyasztási szükséglete már enélkül telített, s a termelési eszközökre fordított kiadásokat pedig a dolgozó tömegek viszonylag alacsony fizetőképes kereslete korlátozza. Az államadósságok kamatterhei így fokozzák a termelés és fogyasztás közti ellentétet és a tőkésországok gazdasági nehézségeit.

Az államadósságok növelésének további, bár az előbb tárgyaltnál sokkal kevésbé jelentős korlátját fedhetjük fel, ha megvizsgáljuk az államkölcsönök felhasználását. Az államkölcsönök felhasználása – ugyanúgy, mint a költségvetési adóbevételek elköltése – csak akkor élénkíti ideiglenesen a konjunktúrát, ha az a termékek improduktív elfogyasztását eredményezi, vagy legalábbis közvetlenül nem bővíti az árutermelést (pl. útépítés esetén). Abban az esetben, ha a tőkésállam az államkölcsönökből textilgyárakat vagy gépgyárakat építene, vagyis produktívan használná fel, az államkölcsönök felhasználása inkább élezné, mint áthidalná a termelés és fogyasztás ellentétét, inkább közelebb hozná, mint elodázná a periodikus túltermelési válság kirobbanását. Ezért nem véletlen, hogy a vezető tőkésországokban, ahol az állam egyik fontos feladatának tekintik a válságellenes küzdelmet, az államkölcsönöket improduktívan használják fel. Például az Egyesült Államokban a II. világháború után az államadósságok fokozása egybeesik a hadikiadások növelésével. A II. világháború alatt az államkölcsönöket teljes egészükben a fegyverkezésre fordították. Az 1930-as években pedig nagyrészt olyan objektumokat – pl. utakat – építettek, amelyek csak igen távoli kapcsolatban állnak a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelésével. Az államkölcsönök improduktív felhasználása azt jelenti, hogy anyagi javakat – termelési eszközöket és fogyasztási cikkeket – vonnak ki az újratermelés köréből, s ez hosszabb időközben *fékezi a tőkés termelés és a nemzeti jövedelem növekedését*. S mivel a gazdasági élet élénkítése érdekében az improduktív fogyasztás állandó megismétlésére, s az államadósságok rendszeres fokozására lenne szükség – hiszen a tőkés termelés során az ellentmondások, aránytalanságok állandóan újratermelődnek –, a viszonylag lassabban növekvő nemzeti jövedelem alapján az emelkedő kamatfizetési kötelezettségnek a finánctőkés állam egyre nehezebben tud eleget tenni. Abban, hogy az államkölcsönökkel finanszírozott ún. „anticiklus" gazdaságpolitika folytatásakor a kamatterhek a nemzeti jövedelemhez viszonyítva növekednek, az

államadósságok kamatterheinek gyors növekedése mellett *az anyagi javak improduktív felhasználása is bizonyos szerepet játszik.* Jellemző a jelenkori kapitalizmus gazdasági problémáira, ellentmondásaira, hogy csak a nemzeti jövedelem egy részének elfecsérelésével lehet a konjunktúrát ideiglenesen mesterségesen élénkíteni. Többek között azonban éppen az anyagi javaknak ez az improduktív felhasználása csökkenti viszonylag rövid idő múlva az alkalmazott eszközök hatékonyságát.

Az államadósságok növelésének, illetve a növelés korlátainak eddigi vizsgálatakor feltételeztük, hogy az államkölcsönök lényegében zökkenőmentesen elhelyezhetők, hogy azok értékét teljesen fedezik az elhelyezést kereső szabad kölcsöntőkék. A gyakorlatban azonban ez rendszerint nem így történik, s emögött húzódik meg az államadósságok növelésének, illetve konjunkturális hatásának egy másik, rendkívül fontos korlátja.

A kapitalizmusban semmi sem garantálja, hogy az államkölcsönöket a szabad kölcsöntőkék ellenében, teljes egészükben és minden időben el lehet helyezni. Ez különösen akkor valószínűtlen, amikor rendszeresen nagy összegű kölcsönöket kívánnak elhelyezni. Az államkölcsönök elhelyezésében ilyenkor nagy szerepük van a bankoknak. Az államkölcsönök gazdasági hatásának vizsgálatakor a kötvényeket meg kell különböztetni aszerint, hogy azokat a bankokban, vagy pedig közvetlenül az ipari és kereskedelmi vállalatoknál, illetve a lakosságnál helyezték-e el. Abban az esetben ugyanis, ha az államkölcsönöket magánszemélyeknél vagy ipari és kereskedelmi vállalatoknál helyezik el, sokkal kisebb a valószínűsége, hogy az államadósságok növelését infláció követi, mint akkor, ha az államkölcsönöket bankokban helyezik el. Ha az ipari és kereskedelmi vállalatok, illetőleg magánszemélyek az állampapírokat folyó évi jövedelmükből vagy megtakarított pénztőkéjükből vásárolják, akkor az államadósságok nem okoznak inflációt. Az állam ebben az esetben az állampapírokért kapott pénz fedezetéül eleve a meglevő anyagi javakat, termelési eszközöket és fogyasztási cikkeket használja fel vásárlásai alkalmával. Ezzel tehát még nem borul fel a pénz és az áruforgalom közötti egyensúly. Ha az államkölcsönöket ily módon helyezik el, akkor csak abban az esetben bontakozhat ki infláció, ha a magánszemélyek, illetve az ipari és kereskedelmi vállalatok a tulajdonukban levő állami kölcsönkötvények ellenében a bankoktól lombard-kölcsönöket vesznek fel. Ekkor a bank a kölcsönvevőnek folyószámlát nyit, s a bank ügyfelei a folyószámlára kiállított csekkel éppen úgy fizethetnek, mint a bank-

jeggyel vagy a kényszerárfolyammal ellátott papírpénzzel. A folyószámlakövetelés alapján pótlólagos fizetési eszközök keletkeznek, ezzel felborul az áruforgalom és a pénzforgalom közti egyensúly, s kibontakozik az infláció.

Sokkal valószínűbb azonban az infláció kibontakozása akkor, ha az állami kölcsönkötvényeket a bankokban helyezik el. Sőt azt is mondhatjuk, hogy a jelenkori kapitalizmusban az inflációs pénzügyi politika a legszorosabb kapcsolatban van az állampapíroknak a bankokban történő elhelyezésével. A XIX. században az általános gyakorlat az volt, hogy az állam a költségvetési deficitet – pl. háború esetén – kényszerárfolyamos állami papírpénzzel fedezte. A pénzforgalom felhígítása direkt úton történt, a kibocsátó az állam volt, a bankok a pótlólagos pénz kibocsátásába nem kapcsolódtak be. Ma a pótlólagos pénzt a legtöbb esetben a bankokon keresztül bocsátják ki az állami kölcsönkötvényeknek a bankokban történő elhelyezése formájában.

Az államkölcsönök finanszírozásában igen fontos szerepet játszanak a jegybankok. Az állam a kölcsönkötvények egy részét a jegybankoknak adja el, s ezek a kötvényekért új „bankjegyekkel" fizetnek. Az újonnan kibocsátott pénz fedezetéül az állami kölcsönkötvények szolgálnak. Az állam a kölcsönkötvények ellenében kapott pénzből fedezi a költségvetési deficitet, s ez pontosan úgy hat, mintha saját maga bocsátott volna ki pótlólagos papírpénzt. Az a pénz, amelyet a jegybankok az államkölcsönök ellenében bocsátanak ki, lényegét tekintve papírpénz, hiszen a kibocsátás mögött nem áll árumozgás, nem áruváltók ellenében hozzák forgalomba az új, több pénzt. Ezzel is igazolódik az a tétel, hogy a bankjegy és a papírpénz közti különbséget nem a kibocsátó személye, hanem a kibocsátás módja dönti el.

Az államadósságok növelése rendszerint abban az esetben is inflációs folyamatot vált ki, ha az államkölcsönöket pl. a kereskedelmi bankok nyújtják. Az államkölcsönök ilyen elhelyezése csak akkor nem inflációs jellegű, ha a bankok által lejegyzett államkölcsönök, valamint a folyószámlákról történő könyvátírások, vagyis a készpénz nélküli fizetések és a készpénzfizetések összege nem haladja meg a bankokban eredetileg elhelyezett letétek összegét. Ilyen eset azonban a mai kapitalizmusban úgyszólván sohasem fordul elő. Ennek a jelenségnek a magyarázata a készpénz nélküli fizetési forgalommal, a zsírópénz keletkezésével függ össze.

Tételezzük fel, hogy egy tőkés vállalat 1 millió dollárt, mint látra szóló betétet helyez el valamelyik kereskedelmi bankban. Ez a letét

készpénz nélküli fizetések alapja, a tőkés vállalat nem készpénzzel, hanem csekkel fizet üzletfeleinek. Az áruforgalmat nem a készpénzforgalom, hanem a követelés könyvátírása kíséri, az áruk cseréjét az ún. zsírópénz közvetíti. Ebben az esetben a forgalmat lebonyolító pénz mennyisége még nem változott meg, csupán a készpénz és a zsírópénz helyet cserélt egymással. Éppen azért azonban, mert a fizetések lebonyolításához a bankbetét tulajdonosának az esetek túlnyomó részében nincs szüksége készpénzre – hiszen a vállalatok egymás közti áruforgalma csaknem kizárólag készpénz nélkül bonyolódik le, s készpénzt legfeljebb csak a munkabérek kifizetésére vesznek ki a bankból –, a bank a nála elhelyezett 1 millió dollár legnagyobb részét kihitelezheti. Ekkor azonban a forgalomban levő pénz mennyisége a duplájára nő, az 1 millió dollár készpénz *mellett* 1 millió dollár zsírópénz keletkezik. A bankok tehát megnövelhetik a forgalmi eszközök mennyiségét a készpénz nélküli fizetési forgalom megteremtésével. A forgalmi eszközök megnövelésének ez a lehetősége valósággá válik pl. akkor, ha az állam kölcsönöket vesz fel a banktól. Mivel a fizetések nagyrészt készpénz nélkül bonyolódnak le, *a bank a letétbe helyezett készpénz legnagyobb részét kihitelezi, államkölcsönök nyújtására fordítja abban az esetben is, ha a folyószámla-tulajdonosok a letétek döntő hányadát az áruforgalom lebonyolítására, tartozások kiegyenlítésére használják fel.* A bankok az állampapírokért nagyon gyakran nem készpénzzel fizetnek, hanem az állami szervek számára folyószámlát nyitnak, s ezekre a folyószámlákra éppen úgy lehet csekket kiállítani, mint a tényleges befizetéseken alapuló folyószámlákra. Az áruforgalmat lebonyolító pénzeszközök mennyisége ily módon ugrásszerűen megnőhet, s ennek éppen úgy inflációs hatása van, mint a pótlólagos papírpénz-kibocsátásnak. Abban az esetben, ha a bankok jelentős részt vállalnak az államkölcsönök elhelyezésében – s ez az államadósságok erőteljesebb növelésekor elkerülhetetlen –, a bankoknak ez a tevékenysége szükségképpen a pénzforgalom (készpénz és készpénz nélküli) felhígulására vezet.

Ezek után vizsgáljuk meg a statisztikai adatok tükrében, hogyan mutatkozik meg a bankoknak az államkölcsönök elhelyezésében játszott szerepe, s ennek a pénzügyekre gyakorolt hatása. Ismeretes, hogy az Egyesült Államokban az államkölcsönök nagyarányú növelése – ha az I. világháború éveitől eltekintünk – 1930-ban kezdődött. Ebben az évben a jegybank funkcióját is gyakorló központi bankrendszer, a Federal Reserve System tulajdonában 729 millió dollár

értékű állami adósságlevél, értékpapír volt. Az 1930-as években, majd a II. világháború idején a költségvetési deficit fedezésére kibocsátott kötvények egy részét a Federal Reserve System bankjaiban helyezték el oly módon, hogy a lejegyzett állami értékpapírok nagy részét új „bankjegyekkel" (Federal Reserve Notes) fizették ki. Ezzel az államadósságok növelése közvetlenül előidézte a pénzforgalom felhígulását. 1930-tól 1959-ig a Federal Reserve System tulajdonában levő állami értékpapírok s az általa kibocsátott „bankjegyek" mennyisége a következőképpen alakult:*

Megnevezés	1930	1940	1945	1950	1959 december
Állami értékpapírok a Federal Reserve System tulajdonában	729	2 184	24 262	20 778	26 778
Federal Reserve Notes	1 664	5 931	24 649	23 587	26 314

* Forrás: The Economic Almanac 1958., Federal Reserve Bulletin, 1960 február.

Mint látjuk, a lejegyzett értékpapírok és a jegykibocsátás feltűnően párhuzamosan alakult. Világosan kitűnik, hogy az államkölcsönök növekedését inflációs papírpénz-kibocsátás kísérte, sőt, hogy ezt az inflációs folyamatot az állam deficites politikája, az államadósságok növelése váltotta ki. A Federal Reserve System „bankjegyeinek" forgalma sokkal gyorsabb ütemben nőtt, mint az ipari termelés. Az előbbi forgalma 1930-tól 1959-ig a 17-szeresére, az ipari termelés volumene a válságban elért igen alacsony termelési színvonalhoz viszonyítva csupán 3,2-szeresére emelkedett. (Helytelen lenne azonban ebből az egy adatból az infláció *méretére* következtetni. Egyrészt még figyelembe kell venni a készpénz nélküli fizetési forgalom alakulását, másrészt azt, hogy a készpénzforgalom – s ez különösen a 30-as évekre igaz – nem teljesen egyenlő a Federal Reserve „bankjegyeinek" a forgalmával.)

Még nagyobb szerepük volt az államkölcsönök elhelyezésében a kereskedelmi bankoknak, takarékpénztáraknak, biztosító intézeteknek, vagyis a különböző pénzügyi intézeteknek. 1930–1958 között a bankok tulajdonában levő állampapírok mennyisége rohamosan növekedett. A kereskedelmi bankok és takarékpénztárak állami értékpapír-befektetései a következő táblázat szerint alakultak:

Megnevezés*	1930	1935	1940	1945	1950	1958 december
Kereskedelmi bankok (millió dollár)	4 977	12 717	16 553	90 800	61 600	67 500
Takarékpénztárak (millió dollár)	519	1 542	3 113	10 700	9 800	7 400
Összesen (millió dollár)	5 496	14 259	19 666	101 500	71 400	74 900

* Forrás: The Economic Almanac 1958., és Federal Reserve Bulletin. 1960 február.

Nemcsak a kereskedelmi bankok és takarékpénztárak rendelkeznek igen nagy mennyiségű állami értékpapírral, hanem a biztosító intézetek is. A biztosító pénzintézetek tulajdonában 1941-ben 8,2 milliárd, 1945-ben 24 milliárd, s 1958 decemberében 12,7 milliárd dollár értékű állami értékpapír volt. Az 1930-as években és a II. világháború időszakában tehát a bankok tulajdonában levő értékpapírok mennyisége a sokszorosára növekedett, s bár ez a mennyiség 1945 után fokozatosan csökkent, de 1958-ban is sokszorosan nagyobb volt, mint 1930-ban.

Hogy az államkölcsönök elhelyezésében a bankok milyen nagy szerepet játszanak, igazolódott a II. világháború után is. Bár a bankokban elhelyezett állami értékpapír-állomány 1945-től 1958-ig csökkenő tendenciájú volt, az államadósságok jelentősebb arányú növelésekor azonban erőteljesen emelkedett. Az államkölcsönök elhelyezésében leginkább érdekelt kereskedelmi bankok tulajdonában levő állami értékpapírok, valamint az összes államadósságok (milliárd dollárban) a II. világháború után az alábbiak szerint alakultak:*

Megnevezés	1951	1953	1954	1955	1956	1957	1958
Államadósságok	259,5	275,2	278,8	280,8	276,7	275,0	283,0
Állami értékpapírok a ker. bankok tulajdonában	61,6	63,7	69,2	62,0	59,5	59,5	67,5

* Forrás: Federal Reserve Bulletin. 1960 február.

A táblázatból kiolvasható, hogy mind az 1953–1954-es közbeeső válság, mind pedig az 1957–1958-as periodikus túltermelési válság idején az államkölcsönök növelésében, illetve elhelyezésében a kereske-

delmi bankok igen jelentős szerepet játszottak. Az államadósságok, valamint a kereskedelmi bankokban elhelyezett állampapírok mozgása közti megegyezés különösen az 1957–1958-as válságban szembetűnő. Ekkor az államadósságok értéknövekedése pontosan megegyezik a kereskedelmi bankok tulajdonában levő állami papírok értékének növekedésével.

Az állami értékpapíroknak ez a bankokban történő nagyarányú felhalmozódása nem mehetett végbe inflációs hatás nélkül. E papíroknak csupán egy részét fedezték az ideiglenesen felszabadult, elhelyezést kereső szabad kölcsöntőkék, jelentős hányaduk ellenében egyszerűen folyószámlát nyitottak, s ezen szereplő követelés alapján az állam éppúgy fizethetett, mint a közönséges pénzzel. Hogy az államkölcsönök bankok útján történő lejegyzésének inflációs hatása volt, az bizonyítja, hogy *az állami értékpapírok tulajdonának emelkedésével együtt a látra szóló letétek mennyisége, illetve a zsíróp-pénzforgalom is ugrásszerűen emelkedett.*

Az államadósságok nagyarányú növelése nemcsak azért inflációs hatású, mert a pénzforgalom (készpénz és készpénz nélküli) felhígulására vezet, hanem azért is, mert az állampapírok egy részét – a rövid lejáratúakat – fel lehet használni forgalmi és fizetési eszközként. Minél nagyobb a rövid lejáratú állami értékpapírok aránya, annál inkább számolni kell inflációs hatásukkal, hiszen egy részük gyakorlatilag pénzként funkcionál. 1959-ben az 1 éven belül lejáró papírok értéke nemcsak folyó, hanem változatlan áron számítva is messze meghaladta az 1929. évi összes államadósságok értékét. Míg 1929-ben az amerikai állam eladósodása 16 milliárd dollár volt, addig 1959. november 30-án csak *az 1 évnél rövidebb lejáratú és a piacon eladható papírok* értéke 77,9 milliárd dollárt tett ki. 1955 júniusában az 1 éven belül lejáró forgalomképes papírok összértéke csak 49,7 milliárd dollár volt. Az utóbbi 4–5 évben tehát a rövid lejáratú papírok aránya jelentősen megnövekedett, s ez fokozta az államadósságok növelésének inflációs hatását.

Az államadósságok erőteljes növelésének inflációs hatása tehát jelzi, hogy az államkölcsönöket nem tudják teljes egészükben szabad kölcsöntőkék ellenében elhelyezni, hiszen ellenkező esetben inflációról szó sem lehetne. Ez a körülmény már önmagában is azt bizonyítja, hogy az államadósságok növelésének meghatározott és szigorú korlátai vannak. Ezeken az objektíve létező korlátokon túl az államadósságok növelése egyre fokozódó inflációt szül. A törvényszerűen létrejövő és erősödő infláció pedig a maga részéről ismét nagymérték-

ben korlátozza a gazdasági konjunktúrának azt a fajta élénkítését, melyet államkölcsönök felvételével érnek el.

Az államkölcsönök felvétele, s a kölcsönvett eszközök elköltése abban az esetben élénkíti a konjunktúrát, ha az államadósságok növelése nem vált ki inflációt. Így sem lehet az államkölcsönök teljes összegét pótlólagos keresletnek tekinteni, ezt kisebbíteni kell a fizetendő kamatok összegével, ami az államadósságok felduzzadásával már tekintélyes tételt tesz ki. Ha az államadósságok növelése inflációs folyamattal jár együtt, az általa támasztott pótlólagos kereslet még kisebbre zsugorodik. Az infláció a nemzeti jövedelem újraelosztását eredményezi a tőkések javára, a reálbérek csökkentése irányába hat, s ha a munkásosztálynak gazdasági harcával nem sikerül az infláció hatását kiegyensúlyozni, ténylegesen csökkenti a reálbéreket. Ha a reálbérek esnek, csökken a fizetőképes kereslet, ami kompenzálhatja, sőt túlkompenzálhatja az államkölcsönök növelése alapján képződő pótlólagos keresletet. Ekkor az államkölcsönök már nem élénkítik, hanem kifejezetten rontják a konjunktúrát. Enyhe infláció esetén a reálbérek csökkenése még kisebb mértékű lehet, mint az államkölcsönök emelkedése, illetve az ebből származó pótlólagos kereslet. *Minél gyorsabban növekedik, s minél magasabb színvonalat ér el azonban az állam eladósodása, annál biztosabban és erőteljesebben bontakozik ki az infláció, annál inkább elkerülhetetlen a reálbérek s ezzel együtt a fizetőképes kereslet csökkenése, s annál gyorsabban veszíti el az államkölcsönök növelése a gazdasági életre gyakorolt konjunkturális hatását, s válik a gazdasági életet élénkítő, a válság kirobbanását késleltető és enyhítő eszközből dekonjunkturális, a válság kirobbanását közelebb hozó és a válság mélységét növelő tényezővé.* Az államkölcsönök rendszere tehát a kapitalizmus ellentmondásait csak átmenetileg és bizonyos mértékig hidalhatja át, végső soron ezeket az ellentmondásokat elkerülhetetlenül súlyosbítja. Ezt a tételt bizonyítják a kamatterhek növekedésével együttjáró súlyos problémák, a törvényszerűen kibontakozó infláció gazdasági következményei. Természetesen az államkölcsönök növelésének ez a korlátja nem azt jelenti, hogy erőteljesebb inflációs hatás esetén az államadósságok egyáltalán nem növelhetők. Ilyen viszonyok közt is elképzelhető az államadósságok további gyors növelése. Ekkor azonban az államkölcsönök rendszere már semmi esetre sem konjunkturális tényező. Nem élénkíti a gazdasági életet többé, hanem a reálbérek csökkentésén, az árak emelkedésén, s a monopolista vállalatoknak adott állami megrendeléseken keresztül a nemzeti jövedelem újrafelosztását idézi

elő a tőkések, s elsősorban a monopolisták javára és a munkásosztály kárára. A monopóliumok tehát mindig hasznot húznak az államadósságok növeléséből: akkor is, ha ennek az egész gazdaság számára konjunkturális hatása van, s akkor is, ha a konjunkturális hatás nemzetgazdasági szinten dekonjunkturális hatásba csap át. Érthető, hogy a monopóliumok szolgálatában álló polgári teoretikusok az államadósságok növelését, magas színvonalát nem súlyos koloncnak, hanem a gazdasági tevékenység egyik legfontosabb ösztönzőjének, „nemzeti jótéteménynek" tekintik.

Az államadósságok erőteljes növelése nyomán kibontakozó infláció hat az államadósságok növelésének másik, a kamatterhek emelkedéséből származó korlátjára is. Az infláció károsan érinti a hitelezőket. Ezalól a bankok bizonyos mértékben kivételnek tekinthetők, amennyiben az infláció nemcsak követeléseik, hanem tartozásaik reálértékét is csökkenti. Annál érzékenyebben érinti az infláció azokat a kölcsöntőkéseket, akik nem foglalkoznak kölcsönközvetítéssel és tőkéjüket fix kamatozású állami értékpapírokba fektetik. E tőkések kamatjövedelmét kölcsönadott tőkéjüknek az inflációból származó értékcsökkenése teljes egészében felemésztheti, sőt veszteségük még nagyobb lehet, mint a kamatjövedelmük. *Ezért infláció esetén legtöbbször csak a régieknél magasabb kamatozású értékpapírokat lehet elhelyezni. Tehát bizonyos gazdasági tényezők az államadósságokat terhelő átlagos kamatláb emelkedésének irányába hatnak.* Így pl. 1948-tól 1957 júniusig az újonnan kibocsátott 3 hónapos lejáratú papírok kamatterhe 1,04%-ról 3,32%-ra, a 9–12 hónapos lejáratú papíroké 1,14%-ról 3,55%-ra és a 3–5 éves lejáratúaké pedig 1,62%-ról 3,77%-ra emelkedett. Ez magyarázza azt, hogy az államadósságok kamatterhe jóval gyorsabban emelkedett, mint maga az államadósság. 1948-tól 1957-ig az államadósságok kamatterhei 5354 millió dollárról 7308 millió dollárra emelkedtek, s jóval meghaladták az államadósságok növekedésének mértékét. Az államadósságokat terhelő kamatláb emelkedő tendenciája következtében, a kamatterhek gyors növekedése miatt az államadósságok növelésének dekonjunkturális hatása előbb jelentkezik, mint olyan esetben, amikor a kamatlábak nem változnak. Az infláció tehát a kamatterheken keresztül is korlátot állít az államadósságok növelése elé.

Az infláció – mint látható – az államadósságok növelését nagyon jelentősen korlátozza. Mi a helyzet azonban akkor, amikor vannak eladatlan árukészletek, létezik nyersanyagfelesleg és kapacitás-kihasználatlanság és nagyarányú a munkanélküliség? Az államadósságok

növelése ilyenkor hogyan idézhet elő inflációt? E tényezőkkel számolni kell, hiszen az államadósságok konjunkturális okokból történő növelésének eleve csak ilyen feltételek mellett van értelme. E kérdésekre később, az infláció jelenlegi problémáinak tárgyalásakor adunk választ.

HELYI KÖLTSÉGVETÉSI SZERVEK SZEREPE AZ ÚJRATERMELÉSI CIKLUS ALAKULÁSÁBAN

Eddig csak a szövetségi, illetve központi állami szervek költségvetési politikájával foglalkoztunk, s csupán említést tettünk arról, hogy a nemzeti jövedelem egy része a helyi költségvetésben összpontosul. A helyi költségvetési szervek által összpontosított nemzeti jövedelmet egyáltalán nem lehet elhanyagolni, s különösen nem a II. világháborút megelőző időszakban. A túloldali táblázat az állami és helyi költségvetés jelentőségéről tanúskodik a nemzeti jövedelem koncentrálása területén.

A táblázat azt bizonyítja, hogy az állami és helyi költségvetési szervek a II. világháború előtt a nemzeti jövedelem jóval nagyobb %-át koncentrálták, mint az össz-szövetségi költségvetés, s hogy az utóbbi szerepe csak a II. világháború alatt és után növekedett meg jelentős mértékben. Ma már azonban a szövetségi költségvetési bevételek jóval felülmúlják az állami és helyi költségvetési bevételek együttes értékét. Ennek ellenére az állami és helyi költségvetési szervek ma is igen nagy összegeket mozgatnak meg. Bizonyítja ezt a bevételek dollárban kifejezett gyors növekedése, valamint az a körülmény, hogy az 1950-es években a nemzeti jövedelemnek átlagosan 8%-a összpontosult a helyi költségvetésben. Nemcsak a szövetségi, hanem az állami és helyi költségvetés szerepe is megnőtt, legfeljebb arról lehet beszélni, hogy az össz-szövetségi költségvetési bevételek sokkal gyorsabban növekedtek, mint az állami és helyi költségvetési szervek bevételei. A helyi költségvetési szervek bevételei más tőkésországokban is jelentősek. Például Angliában 1938-ban a kincstári bevételek összege 1006,2 millió font sterling, a helyi szerveké 791,2 millió font sterling, 1956-ban a kincstári bevételek összege 5160,4 millió font sterling, a helyi szerveké pedig 2198,6 millió font sterling. A kép itt is ugyanaz, mint az Egyesült Államokban. A helyi szervek bevételei a II. világháború előtt jelentősebbek voltak, mint most. A II. világháború után, bár ezek a bevételek abszolút mértékben gyorsan nö-

Szövetségi, állami és helyi szervek költségvetési bevétele az Egyesult Államokban 1902—1956 között***

(milliő dollár)

Év	Szövetségi költségvetési bevételek	Állami bevételek	Helyi bevételek	Állami és helyi összesen	Állami és helyi a szov. %-ában	Állami és helyi a nemzeti jövedelem %-ában
1902	562	176	846	1 022	181,8	5,7
1913	724	360	1 540	1 900	262,4	5,9
1927	4 129	1 857	5 298	7 155	173,2	8,9
1932	2 006	2 156	4 879	7 035	350,6	17,0
1934	3 116	2 243	4 419	6 662	213,8	13,7
1936	4 116	2 914	4 533	7 447	180,9	11,5
1938	5 855	3 460	4 968	8 428	143,9	12,5
1940	5 387	3 657	5 007	8 664	160,8	10,7
1942	12 799	4 274	5 286	9 560	74,7	6,9
1944	44 149	4 484	5 470	9 954	22,5	5,4
1946	39 771	5 419	6 082	11 501	28,9	6,4
1948	41 488	7 517	7 872	15 389	37,9	6,9
1950	40 027	8 839	9 586	18 425	46,3	7,7
1951	52 254	9 898	10 491	20 389	39,0	7,4
1952	66 640	10 944	11 671	22 615	33,9	7,8
1953	68 694	11 750	12 687	24 437	35,5	8,1
1954	69 803	12 417	13 629	26 046	37,3	8,7
1955	65 535	13 205	14 737	27 942	42,7	8,6
1956	73 646	15 093	16 238	31 331	42,4	9,1

* Közművekből, szeszesitalok eladásából és más költségvetési szervektől származó bevételek nélkul.
** Forrás: Historical Statistics of the United States, The Economic Almanac 1958.

vekedtek, a kincstári költségvetési bevételek növekedése mögött lemaradtak, a nemzeti jövedelem növekedése mögött azonban nem.

Vajon ezeknek a nagyságukat tekintve egyáltalán el nem hanyagolható bevételekkel rendelkező költségvetési szerveknek a gazdasági tevékenysége hogyan hat a tőkés ciklus alakulására? Hogy a kérdésre válaszolhassunk, először is meg kell vizsgálni az állami és helyi szervek költségvetési bevételeit és kiadásait.

Az állami és helyi koltségvetési szervek kiadásai mesterségesen bővíthetik a piacot, élénkíthetik a konjunktúrát. 1956-ban pl. az állami és helyi költségvetési szervek legfontosabb kiadásai a következők voltak (millió dollár):

Oktatásügy: iskolákra fordított kiadások	16 761
Közjóléti kiadások: öregségi járulék, munkanélküli-segélyek	4 208
Útépítés	7 937
Betegségi biztosítás, kórházak	2 904
Rendőrség, tűzoltóság	1 909
Közegészségügy	1 326
Összesen	35 045

A felsorolt kiadások több mint 35 milliárd dollárt érnek el. Ez nagyobb az állami és helyi szervek előző táblázatban feltüntetett költségvetési bevételeinél. Pedig a kiadások sora ezzel még nem zárult le. Jó néhány milliárd dollárt fordítottak a közművekre, az államadósságok kamataira, az adminisztratív kiadásokra és egyebekre. A feltüntetett bevételek, valamint a kiadások közti különbözetet részben a szövetségi költségvetés átutalásai (1956-ban 3027 millió dollár), részben a közművek bevételei, valamint a szeszesitalok eladásából származó bevételek egyenlítik ki. A fenti felsorolásból kitűnik, hogy az állami és helyi szervek költségvetési kiadásai nagyrészt piaci keresletet támasztanak (pl. az egyes intézmények alkalmazottainak, a tanítók, a tanárok fizetésén keresztül, vagy az egyes intézmények fenntartásához szükséges anyagi eszközök megvásárlása útján). Itt mindjárt meg kell jegyezni, hogy e kiadások jelentős részénél nem játszanak szerepet a konjunktúra élénkítését célzó gazdaságpolitikai meggondolások. Ezek a kiadások a fejlett tőkésországokban a burzsoázia számára – nem kis részben a dolgozó tömegek harca miatt – nagyrészt elkerülhetetlenek. Más dolog az, hogy ezek a kiadások hogyan hatnak az újratermelési ciklusra. A kiadások puszta felsorolásából *úgy tűnik*, hogy az állami és helyi költségvetési szervek igen jelentősen hatnak a ciklus alakulására, hogy a konjunktúrát kedvezően befolyásolják.

Az állami és helyi költségvetési szervek kiadásainak, illetve vásárlásainak konjunkturális hatása azonban messzemenően kisebb, mint a szövetségi költségvetési kiadásoké. Ez nemcsak azért van így, mert a szövetségi költségvetési bevételek és kiadások a II. világháború után jóval nagyobbak, mint az állami és helyi szervek kiadásai. Az állami és helyi szervek konjunktúrát élénkítő tevékenységét, illetve a válság elleni harcát még további két igen fontos tényező mérsékli. Az egyik ilyen tényezőre fényt derít az állami és helyi szervek költségvetési bevételi tételeinek alapos vizsgálata. 1956-ban a

költségvetés bevételi oldala a következőképpen alakult (millió dollár):

Vagyonadó	11 749
Jövedelmi adó	2 577
Örökösödési adó	310
Úthasználati adó (az eladott üzemanyagot terhelő adó)	2 687
Illetékek (iparengedély, gépjárművez. ig.)	3 159
Forgalmi adó	6 836
Egyebek	4 013
Összesen	31 331

A felsorolt adókon kívül a helyi költségvetési szervek bevételét növelik a szeszesitalok eladásából származó bevételek (1136 millió dollár), a dolgozók befizetései a munkanélküliek biztosító alapjába (3171 millió dollár), a közművek bevételei (2718 millió dollár) és a szövetségi költségvetés átutalásai (3027 millió dollár). E tételekkel együtt tehát az állami és helyi költségvetési szervek összbevétele 1956-ban 41 383 millió dollár.[6]

Az állami és helyi költségvetési bevételek túlnyomó része – ugyanúgy, mint a szövetségi költségvetési bevételeké, adóbevétel. Míg azonban a szövetségi költségvetési adóbevételek a legfejlettebb tőkésországokban – legalábbis a hivatalosan megállapított adókulcsok alapján – progresszívek, addig az állami és helyi költségvetési szervek adóbevételei, még a polgári közgazdászok szerint is, jobban terhelik a kis jövedelmű dolgozókat, mint a tőkéseket.

A legjelentősebb költségvetési adóbevétel a vagyonadó. Bár ez egyenes adó, és a fogalom után ítélve a vagyonosokat terheli, a valóságban azonban a legtöbb amerikai állampolgárra kiterjed. A vagyonadót ugyanis főként a földtulajdon, a családi házak után kell fizetni, de sok esetben még a személyes használati tárgyak – pl. bútorok – után is. Ráadásul a kisebb értékű vagyont, pl. kis földmagántulajdont, rendszerint nagyobb adókulcs szerint adóztatják, mint a nagy vagyonokat. *A vagyonadó tehát igen sok állampolgárra kiterjedő degresszív adó.*

[6] Az állami és helyi (városi, községi, kerületi) szervek költségvetési bevételeit jellemző adatok forrása: The Economic Almanac 1958.

Az úthasználati adó és a gépjárművezetői igazolvány kiadásáért beszedett illetékek elsősorban a kis jövedelműeket, a dolgozó tömegeket terhelik. Mivel az Egyesült Államokban a családok legnagyobb részének van autója, a két adó túlnyomó részét is a dolgozók fizetik a nagy jövedelműekkel, tőkésekkel *azonos díjtétel alapján.* Még inkább így van ez a forgalmi adók esetében, amelyek az adóbevételek sorában a második legnagyobb tételt képviselik. Az iparengedélyek kiadásáért beszedett illetékek túlnyomó részét pedig a kisiparosok, kiskereskedők, esetleg a kistőkések fizetik, hiszen az újonnan alapított üzemeknek, és az összes üzemeknek a legnagyobb része kisüzem. A felsorolt adóbevételek közül egyedül a jövedelmi adó és az örökösödési adó progresszív (nagyobb értékű örökség után magasabb adókulcs alapján kell adózni). E két adófajta azonban az összes adóbevételnek csekély $^0/_0$-át teszi ki.

Az állami és helyi költségvetési adóterheknek nyilvánvalóan jóval nagyobb $^0/_0$-át fizetik a dolgozók, mint a szövetségi költségvetés esetében. *Ez nemcsak azért van így, mert az adózók legnagyobb része munkás, dolgozó paraszt és alkalmazott, hanem azért is, mert ezek az – egyenes és közvetett – adók alapjában véve degresszívek.* Következésképpen a most említett adófajták minden valószínűség szerint erőteljesebben szorítják vissza a reálbéreket, mint a szövetségi költségvetésbe befolyt személyes jövedelmi és vállalati nyereségadók. Részben ezért mérsékeltebb az állami és helyi szervek költségvetési politikájának konjunkturális hatása, hiszen a költségvetési kiadások piacbővítő hatását jelentősen csökkentheti és csökkenti a degresszív jellegű, s a dolgozó tömegeket erősen terhelő adóbevételekből származó keresetkiesés.

Az állami és helyi költségvetési politika hatásosságát az is korlátozza, hogy *nincs biztosítva a helyi szervek gazdasági tevékenységének kellő összhangja.* Az Egyesült Államokban ahány tagállam van, és ahány város stb., annyi költségvetés. Ezek gazdasági tevékenységük során sokszor keresztezik egymást. A helyi költségvetési szervek nagyfokú elkülönültségében és az ebből származó ellentmondásokban tulajdonképpen a magántulajdonosi elszigeteltség fejeződik ki. A helyi érdekek dominálnak az országos érdekekkel szemben. Nem ritka dolog az sem, hogy a helyi költségvetési szervek a szövetségi költségvetéssel ellenkező irányú politikát folytatnak. Például megrendeléseket adnak, s beruházásokat hajtanak végre akkor, amikor fékezni kellene a konjunktúrát. Vagy válság idején a költségvetési kiadásokat nem növelik, hanem csökkentik. Sok esetben a helyi szerveket nem

is vezetik konjunktúrpolitikai meggondolások. Nagy nehézségekbe ütközik a minden helyi költségvetési szervnél megvalósítandó és egyszerre történő suficites, illetve deficites költségvetési politika végrehajtása. Éppen azért, mert a helyi szervek tevékenysége sokszor károsan befolyásolja a központi állami költségvetés hatásosságát, a polgári teoretikusok már olyan követeléseket is hangoztattak, hogy az állami és helyi költségvetési szervek gazdasági tevékenységük során a ciklussal kapcsolatban „legalább semleges" magatartást tanúsítsanak, vagyis, ha már a központi állami szervek erőfeszítéseit nem segítik, legalább ne is hátráltassák.

Mindezek után megállapíthatjuk, hogy az állami és helyi szervek nagyságra nézve nem elhanyagolható költségvetési kiadásainak figyelembevétele a tőkés ciklus vizsgálatakor nem sokat változtat az összképen. Valószínű ugyan, hogy a költségvetési kiadások bizonyos mértékig növelik a mesterséges keresletet, de ugyanakkor fokozzák éppen az állami gazdasági tevékenység szabályozatlanságát a helyi állami szervek kellő összehangoltságának hiánya révén. Kétségtelen, hogy a tőkésállam gazdasági tevékenysége a mai kapitalizmusban nem elhanyagolható hatást gyakorol a tőkésországok gazdaságára. *Ez azonban annak tudható be, hogy az utóbbi évtizedekben a központi állami szervek költségvetési politikájának jelentősége óriási mértékben megnövekedett, s előtérbe került a helyi szervek tevékenységével szemben.*

ÖSSZEFOGLALÁS

a) A kapitalizmus imperialista szakaszában a nemzeti jövedelem fokozódó koncentrálása az állami költségvetésben törvényszerű folyamat. A költségvetési adóbevételek növelésének forrása részben a nemzeti jövedelem emelkedése – változatlan adókulcsok alapján is növekednek a költségvetési bevételek –, részben pedig az adóprés különböző úton-módon történő megszorítása, valamint az adókötelezettek körének kiterjesztése. A nem adójellegű bevételek – pl. az állami vállalatoktól származó bevételek – az összes költségvetési bevételeknek elenyészően csekély részét teszik ki. Bár a nemzeti jövedelem fokozódó koncentrálása a költségvetésben törvényszerű, a nemzeti jövedelem fokozódó koncentrálása akadályokba is ütközik, hiszen az adópolitika nem sértheti a legnagyobb monopóliumok profitérdekeit. A magántulajdon alapján mindig a privátkapita-

lista elsajátítás marad a meghatározó, s ez gátat szab a nemzeti jövedelem állami költségvetésben történő koncentrálásának.

b) A költségvetési adóbevételek gyors növekedésével együtt rohamosan emelkednek a költségvetési kiadások is. Sok esetben, pl. háborúk idején, éppen a kiadások rohamos emelkedése teszi közvetlenül szükségessé az adóbevételek növelését. A költségvetési kiadások gyors emelkedésével a finánctőkés állam egyre jelentősebb gazdasági tényezővé válik, az állam lesz a legnagyobb vásárló, a legnagyobb beruházó. Az állam megrendeléseivel nagyobb hatást gyakorol a piacra, s általában a gazdasági életre, mint a legnagyobb monopóliumok akármelyike. De éppen ezért, továbbá azért, mert a finánctőkés állam a legnagyobb monopóliumoknak alárendelt, azokkal összefonódott szerv, a nemzeti jövedelem állami kézben történő koncentrációja, s a költségvetési kiadások szédületes mértékű emelkedése egyértelmű a monopóliumok gazdasági hatalmának soha nem látott mérvű megszilárdulásával, a monopóliumok gazdasági ereje az állami költségvetésen keresztül meghatványozódik. A nemzeti jövedelem állami koncentrálásának törvényszerű folyamata tehát a monopóliumokból, azok erősödéséből következik. A nemzeti jövedelem fokozódó költségvetési koncentrálása az állammonopolista kapitalizmus egyik megnyilvánulási formája.

c) Az állammonopolista kapitalizmus legjelentősebb megnyilvánulási formája a költségvetési politika. A gazdasági beavatkozás minden egyéb formája közül az állami költségvetés mozgatja meg a leghatalmasabb anyagi eszközöket. Ebben a tekintetben a külkereskedelmi, a pénzügyi politika, az államosítás stb. eltörpül a költségvetési politika jelentősége mellett. A költségvetési szervek közül a szövetségi, illetve központi állami költségvetés szerepe az elsődleges, a helyi szervek gazdasági tevékenységének jelentősége másodlagos.

d) A költségvetési bevételek és kiadások növekedése, amennyiben az újratermelés köréből egyébként kívül maradó jövedelmeket is elköltenek s így bevonnak az újratermelés körébe, befolyásolja az újratermelési ciklus alakulását. Ez történik pl. akkor, amikor a tőkések profitjának egy részét bevonják a költségvetésbe, és azon különböző árukat és szolgáltatásokat vásárolnak. Ebben az esetben a költségvetési politika kettős hatással jár; egyrészt növeli az áruvásárlások összegét akkor is, ha a nemzeti jövedelem nagysága változatlan marad, másrészt megváltoztatja az áruforgalom és árutermelés struktúráját azoknak az áruknak a javára, amelyek felé a költségvetési kiadások irányulnak. Abban az esetben, ha a költségvetési adóbevé-

telek a tőkések profitját semmilyen formában nem terhelik, ha tehát az adóbevételek emelkedésével párhuzamosan csökkennek a reálbérek, az áruforgalom és termelés volumene változatlan marad, s csak struktúrája változik meg. A monopóliumok ereje, profitja, mindkét esetben növekszik, akkor is, ha az adóbevételek az ő profitjukat is érintik. Az állami megrendelések ugyanis lehetővé teszik számukra, hogy növeljék eladásaikat, fejlesszék a technikát, csökkentsék az önköltséget, emeljék az árakat, csökkentsék az előlegezett tőke megtérülési idejét, s mindez bőven túlkompenzálja az adóterhek növeléséből származó profitveszteséget. Természetesen a költségvetési politika csak akkor késlelteti a válságot, és csak akkor élénkítheti a konjunktúrát, ha a költségvetési kiadások és bevételek növelése nem csökkenti, vagy legalábbis kisebb mértékben csökkenti a reálbéreket.

e) A válságellenes küzdelem fő formája a vezető tőkésországokban – elsősorban az Egyesült Államokban – a fegyverkezés. Ez azzal függ össze, hogy az imperialista országok, élükön az Egyesült Államokkal, egy újabb világháborút akarnak kirobbantani a szocialista tábor ellen. A III. világháborút előkészítő fegyverkezési hajsza ugyanakkor látszólag gazdaságilag is előnyös, így pl. egy ideig alkalmas a gazdasági élet élénkítésére, a kirobbanó periodikus túltermelési válságok késleltetésére, mélységük enyhítésére. Az a tény, hogy jelenleg az ún. anticiklikus gazdaságpolitikában a fegyverkezésnek van a legnagyobb szerepe, nem jelenti azt, hogy ezt a szerepet csak kizárólag a fegyverkezés töltheti be. A válság késleltetésére, mélységének enyhítésére stb. alkalmas minden más áru felvásárlása és improduktív felhasználása. Sőt, elképzelhető a termelőerők bizonyos fokig ésszerű felhasználása is a válságellenes küzdelemben (pl. útépítés). A fegyverkezési hajszáról az imperialista országok mindeddig nem azért nem mondtak le, mert ez *feltétlenül* válságot, súlyos gazdasági megrázkódtatást idézne elő, hanem alapjában véve azért, mert még mindig nem mondtak le világháborús terveikről, mert ez a legnagyobb hadianyaggyártó monopóliumok számára óriási profitveszteséget jelentene.

f) A fegyverkezési politika csak átmenetileg képes a gazdasági életet élénkíteni, addig, amíg a fegyverkezési kiadások emelkednek. Ezért a konjunktúra élénkítése érdekében a fegyverkezési kiadásokat állandóan növelni kellene, ami bizonyos ponton túl már inkább dekonjunkturális, mint konjunkturális hatású. Az adóbevételek túlzott növelése ugyanis feltétlenül csökkenti a fizetőképes keresletet és a magánberuházásokat, és emiatt a tőkés gazdaság válságos állapotba

kerülhet. A fegyverkezési politika ellentmondásossága abban is kifejezésre jut, hogy az anyagi értékek improduktív felhasználása révén hosszabb időközben lassítja a társadalmi termelés és a nemzeti jövedelem növekedését, csökkenti a tőkésországok gazdaságának amúgy is lassú fejlődési ütemét. A fegyverkezés esetleges megszüntetése azonban, *ha a fegyverkezési kiadásokat semmi mással nem pótolják,* a vezető tőkésországok gazdaságát jelentősen megrázkódtatná. Ekkor nemcsak a kereslet és az ipari termelés struktúrája változna meg, hanem a fegyverkezési kiadások által támasztott mesterséges kereslet megszűnése miatt az összkereslet is csökkenne, ezt az összipari termelés zuhanása, s egy *elég súlyos közbeeső válság kirobbanása követné.* A fegyverkezési kiadások megszüntetése, csökkentése jelentős mértékben befolyásolhatja az összipari termelés alakulását. A fegyverkezési hajsza tehát hosszabb időközben fokozza a tőkés újratermelés bizonytalanságát, gyakoribbá válnak a cikluson belüli részleges és közbeeső válságok. Ilyen közbeeső válság robbant ki 1953–1954-ben az Egyesült Államokban. Ezért a leszerelés megvalósulása után a fegyverkezési kiadásokat a tőkésországokban az anyagi javak improduktív felhasználásának egyéb módjaival pótolnák. Noha a nemzeti jövedelem elfecsérelése csak ideiglenesen élénkítheti a konjunktúrát, ez az elfecsérlés a mai kapitalista gazdaságban mégis tartóssá, állandóvá válik. A fegyverkezési politika természetesen nemcsak az újratermelés ellentmondásait élezi ki, hanem az osztály- és politikai ellentéteket is; jelentős szerepe van a tőkés- és munkásosztály, az imperialista országok és gyarmatok, valamint az imperialista és szocialista tábor közti ellentét kiéleződésében. Jelenleg az állam egyéb áruvásárlásainak – pl. a stratégiai fontosságú nyersanyagok és mezőgazdasági termékek felvásárlásának – jóval kisebb a jelentősége.

g) A költségvetési, s ezen belül a fegyverkezési kiadások finanszírozásának nem az adóbevételek növelése az egyetlen módja. Ez megoldható államkölcsön felvételével is. A fegyverkezési és egyéb költségvetési kiadások ilyen alapon történő növelése is korlátozott, mert az államkölcsönök emelkedésének hamarosan gátat vetnek a növekvő kamatterhek, s az államadósságok gyors emelkedése feltétlenül inflációt idéz elő. Ez esetben a fegyverkezési kiadások éppoly kevéssé késleltetik a túltermelési válság kirobbanását, mintha azokat a munkásosztály reálbérét ténylegesen csökkentő adóbevételekkel finanszíroznák. Az államkölcsönök alapján folytatott „anticiklikus" politika még akkor sem feltétlenül eredményes, ha az államköl-

csönök összegét *növelik*. A konjunktúrát csak akkor élénkíti, ha az államadósságok összegének emelkedése *meghaladja* az esedékes évi kamatteher értékét, *és* ha az adósságok növekedése nem inflációs hatású.

b) Bár a költségvetési, s ezen belül a fegyverkezési politika a tőkés újratermelési ciklus II. világháború utáni alakulásában jelentős szerepet játszott, az utolsó másfél évtizedben a ciklust alapjában véve mégsem az állami költségvetési politika, s nem az állammonopolista kapitalizmus előretörése határozta meg. Először is, az állammonopolista kapitalizmus előretörése is nagyrészt a II. világháború közvetlen következménye. Másodszor, a II. világháború a tőkés világgazdaságra a háborús kiadásokon, pusztításokon, bizonyos iparágakban a technika fejlesztésén keresztül jóval nagyobb hatást gyakorolt, mint az állammonopolista kapitalizmus. 1945-től a gazdasági fejlődést elsősorban a II. világháború utóhatásai – főleg az állótőkék tömeges felújítása és az ezzel együttjáró gyors technikai fejlődés – határozták meg. Ezt az állammonopolista kapitalizmus bizonyos mértékű és ideiglenes konjunkturális hatása kétségtelenül fokozta. A II. világháború utóhatásainak meghatározó szerepe a felszínen azonban mint az állam gazdasági tevékenységének meghatározó szerepe jelenik meg, éppen azért, mert a II. világháború után az állammonopolista kapitalizmus is hallatlanul megerősödött. A világháborúk ciklusra gyakorolt hatásának, valamint a költségvetési és fegyverkezési politika ellentmondásos hatásának részletes elemzése azonban azt bizonyítja, hogy ez a látszat hamis. Sőt az is világos, hogy a monopoltőkés állam gazdasági beavatkozásának hatásossága is nagymértékben a világháború gazdasági utóhatásaitól függ. Többek között ez magyarázza meg azt, hogy a fegyverkezési kiadások a II. világháború utáni periodikus túltermelési válságok mélységét enyhítették, s hogy a jövőben valószínűleg az eddiginél jobban fog érvényesülni a túltermelési válságok elmélyülésének tendenciája.

VI

A HITEL, KAMAT ÉS PÉNZÜGYI POLITIKA HATÁSA A TŐKÉS ÚJRATERMELÉSI CIKLUS ALAKULÁSÁRA

AZ ÁLLAMI ÉS MAGÁNELADÓSODÁS NÖVEKEDÉSE AZ IMPERIALIZMUSBAN

A hitelkapcsolatok szélesedése törvényszerű kísérője a kapitalista társadalom fejlődésének. Ismeretes, hogy a vállalatok előlegezett tőkéjének egy része időszakonként heverő tőkévé válik, de mindig van olyan vállalat, amelynek egyéni tőkéje a termelés megfelelő kibővítéséhez nem elegendő. Ezt az ellentmondást hidalja át a hitel. A hitel áttöri a termelés és forgalom kiterjesztésének az *egyéni tőke* által szabott korlátait, ezzel meggyorsítja a termelőerők fejlődését. A hitel igénybevétele lehetővé teszi a tőkés vállalatok számára profitjuk növelését. Ezért a tőkés vállalatok közti konkurrencia-harcban komoly szerepe van a hitel igénybevételének, mert az idegen tőke megfelelő arányban történő felhasználásával extraprofit érhető el. Végül a hitel jelentőségéhez tartozik, hogy az előlegezett tőke tényleges és pénzformában történő megtérülése időben eltérhet egymástól, a tényleges megtérülés megelőzheti a pénzformában történő megtérülést akkor, ha az árukat hitelbe adják el. A hitel fellépésével *ideiglenesen* végbemehet az áruk metamorfózisa az áruknak tényleges pénzzé való átváltozása nélkül, s addig az áru ellenértékét értékpapír – pl. váltó – vagy folyószámla-követelés képviseli. Minél inkább kifejlődik a kapitalizmus, a kölcsöntőke és az áruhitel annál nagyobb jelentőségre tesz szert.

Az imperializmusban a hitel jelentősége még nagyobb, mint a monopóliumok előtti kapitalizmusban. Ez összefügg a termelőerők fejlődésével és a kapitalista társadalom ellentmondásainak az imperializmusbeli kiéleződésével. A hatalmas termelőerők kifejlődése miatt egy új, rentábilisan működő vállalatot csak igen nagy összegű tőkével lehet alapítani és továbbfejleszteni. A szükséges tőkemennyiség rendszerint meghaladja az egyéni tőke méreteit. Ezért egyre inkább kölcsöntőkét kell igénybe venni. A kölcsönzött tőkéken belül is elsősor-

ban a hosszú lejáratú hitelek aránya válik jelentőssé, hiszen az állótőkebefektetések finanszírozásához hosszú lejáratú hitelek szükségesek. Ez a jelenség szoros kapcsolatban van a finánctőke kialakulásával; az ipari és bankmonopólium összefonódásának egyik közvetlen oka ugyanis az, hogy az ipari vállalatok állótőke beruházásaik finanszírozásához rendszeresen hosszú lejáratú hiteleket vesznek igénybe. A hitelek monopolkapitalizmusbeli felduzzadásának további oka – ami az államadósságok vizsgálatakor már kitűnt – az államháztartás krónikus deficitje, amely legnagyobbrészt a világháborúk következménye. Végül ugyancsak a hitelek gyorsított felduzzadását eredményezte a realizálási nehézségek monopóliumok miatti fokozódása. A realizálás a kapitalizmusban mindig nehézségekkel járt, ez a tőkés tulajdonon alapuló árutermelés velejárója. Az imperializmusban azonban különösen súlyossá vált a realizálás nehézsége, s főleg a kapitalizmus általános válságának időszakában, amikor a kapitalizmus alapvető ellentmondása a végsőkig kiéleződött, amikor a technika és a termelőerők gyors fejlődését (ami nem zárja ki a rothadás tendenciájának érvényesülését) nemcsak hogy nem kíséri a fizetőképes kereslet megfelelő mértékű emelkedése, ellenkezőleg, a dolgozó lakosság fizetőképes keresletét az árak folytonosan emelkedő tendenciája pótlólagosan is korlátozza. A tőkésosztály – a monopoltőkések is – igyekezve a realizálási nehézségeket enyhíteni, többek között az áruknak hitelbe történő eladásához folyamodik. Az eredmény az összes, az államnak és a magánosoknak nyújtott kölcsönök, hitelek soha nem látott mértékű növekedése. Az állami és magáneladósodás alakulását az Egyesült Államokban, 1916-tól 1956-ig, a túloldali táblázat szemlélteti.

Az állami és magáneladósodás összege 1956-ig óriási értéket, 748 milliárd dollárt ért el, ami csaknem kétszeresen meghaladja a bruttó társadalmi termék 1956. évi értékét (415 milliárd dollár). A 748 milliárd dollárból 319 milliárd dollár államadósság – szövetségi és helyi összesen. A további 429 milliárd dollár a magáneladósodás összege. Ennek nagyobb része, kb. 250 milliárd dollár, a vállalatok egymás közti eladósodását jelenti. A tőkés vállalatok eladósodásán belül a rövid lejáratú hitelek összege kb. 145 milliárd dollár, a hosszú lejáratú hiteleké pedig kb. 105 milliárd dollár. A hosszú lejáratú hitelek aránya tehát igen tekintélyes, kb. 42%.

A magáneladósodáson belül különbséget kell tenni a vállalatok és a magánszemélyek (nagyrészt a dolgozó lakosság) eladósodása között. A vállalatok – bankok, ipari és kereskedelmi vállalatok – egymás közti hitelkapcsolatai *közvetlenül* nem befolyásolják a fo-

*Állami és magáneladósodás 1916—1956 között az Egyesült Államokban**
(milliárd dollár)

Év	Állami és magán	Államadósságok			Magán					
		Összes	Szovetségi	Állami és helyi	Összes	Hosszu lejáratú				Rovid lejáratú
						Osszes	Váll.	Farm. jelzálog	Jelzálog nem farm	
1916	81,1	5,6	2,1	4,4	76,5	43,3	29,1	5,8	8,4	33,2
1920	136,0	30,2	24,3	5,9	105,8	32,6	32,6	10,2	11,7	51,3
1925	162,8	30,5	20,5	10,0	132,2	39,7	39,7	9,7	21,3	61,6
1930	190,6	30,2	16,1	14,1	160,4	51,1	51,1	9,4	32,0	67,9
1935	168,9	44,7	28,7	16,0	124,2	43,6	43,6	7,4	24,7	48,4
1941	208,4	65,3	49,0	16,3	143,1	81,2	43,6	6,4	31,2	61,9
1945	416,2	272,4	258,7	13,7	143,8	73,9	38,3	4,8	30,8	69,9
1950	536,3	278,1	257,4	20,7	258,2	132,9	60,1	6,1	66,7	125,3
1951	573,4	282,8	259,5	23,3	290,6	148,9	66,6	6,7	75,6	141,7
1952	608,9	293,2	267,4	25,8	315,7	164,8	73,3	7,3	84,2	150,9
1953	643,4	303,8	275,2	28,6	339,6	179,7	78,3	7,8	93,6	159,9
1954	665,9	312,2	278,8	33,4	353,7	196,5	82,6	8,3	105,6	157,2
1955	717,3	319,2	280,8	38,4	398,1	219,3	89,3	9,1	120,9	178,8
1956	748,3	319,4	276,7	42,7	428,9	242,0	97,3	9,9	134,8	106,9

* Forrás: The Economic Almanac 1958, Federal Reserve Bulletin. 1958 marcius, Historical Statistics of the United States.

gyasztási cikkek keresletének alakulását. Ezek a hitelkapcsolatok elsősorban a vállalatok egymás közti termelési eszköz és készáruforgalmát befolyásolják, de természetesen nem a fogyasztási cikkek keresletének alakulásától függetlenül. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a tőkés vállalatok egymás közti hitelkapcsolatainak a ciklus alakulása szempontjából nincs jelentőségük. Először is – részben a beruházások finanszírozása útján, s részben pedig mint a magánszemélyeknek nyújtott hitelek alapja – szerepet játszanak a termelés kibővítésében. Másrészt a vállalatok – tehát ipari és kereskedelmi vállalatok, valamint pénzintézetek – hitelkapcsolatainak ez a kiszélesedése nagyon megnöveli a vállalatok közti kölcsönös pénzügyi, tehát gazdasági függést, más szóval rendkívüli mértékben elmélyíti a válságnak a pénz fizetési eszköz funkciójából eredő elvont lehetőségét. Éppen azért, mert a tőkés vállalatok kölcsönösen eladósodtak egymással szemben, egyes nagyobb fináncтőkés csoportok csődje láncreakciószerűen vonulhat végig az egész tőkés

gazdaságon. Meg kell azonban mindjárt jegyezni, hogy a nagyobb finánctőkés csoportok csődje ma valószínűtlenebb, mint a század első harmadában vagy mint a múlt században, hiszen a bankok, ipari és kereskedelmi monopóliumok szorosan összefonódtak az állammal, pontosabban maguk alá rendelték az államot. Az állam minden erejével támogatja a finánctőkés csoportokat. Ez azonban csupán annyit jelent, hogy a hitelkapcsolatok rendkívüli kiszélesedése gazdasági megrázkódtatások esetén megnöveli az egész pénzügyi rendszer összeomlásának, s az erős infláció kifejlődésének a valószínűségét. Ez pedig a gazdasági válság elmélyülését segíti elő. Az állam tehát nem számolhatja fel a túltermelési válság súlyosbodásának irányába ható erőket, csupán a nagy monopóliumok gazdasági helyzetét javíthatja, természetesen az egész társadalom rovására. Végül, a tőkés vállalatok egymás közti hitelkapcsolatai úgy is hatnak a ciklusra, hogy kiterjesztésük inflációs pénzügyi folyamat kialakulását idézi elő. (E probléma tárgyalására később visszatérünk.)

A magáneladósodáson belül a magánszemélyeknek nyújtott kölcsönök a hitelek másik nagy csoportját képezik. Ezek *közvetlenül* befolyásolják a fogyasztási cikkek keresletének alakulását. Segítségükkel egy adott időszakban mesterségesen növelhető a fogyasztási cikkek kereslete, mely érezteti hatását a termelési eszközök termelésében és forgalmában, a vállalatok egymás közti hitelkapcsolataiban is.

A FOGYASZTÓI ÉS JELZÁLOGHITELEK ALAKULÁSA AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

A magánszemélyeknek nyújtott hitelek segítségével a fogyasztási cikkek – elsősorban a tartós fogyasztási cikkek – keresletét ideiglenesen a reálbérek színvonala által megszabott fizetőképes kereslet fölé lehet emelni. A fogyasztók a kapott hitelekkel is növelni tudják vásárlásaikat, de természetesen azon az áron, hogy később, a hitelek visszafizetésekor a részletfizetések összegével, plusz az esedékes kamatok összegével csökkentik vásárlásaikat. A magánszemélyeknek nyújtott fogyasztói és jelzáloghitelekkel mesterségesen növelt kereslet tehát tulajdonképpen előrehozott kereslet, a jelenlegi keresletet emeli a jövőbeni rovására. Hosszabb időszakot tekintve nem növeli a fogyasztási cikkek keresletét, sőt ha a kamatfizetési kötelezettséget is figyelembe vesszük, kifejezetten csökkenti. Akkor azonban, amikor a fogyasztói és jelzáloghiteleket gyors ütemben növelik, amikor a hitel-

nyújtások évi összege jelentősen meghaladja a visszafizetések összegét, bizonyos mértékben emelkedik a fogyasztási cikkek kereslete. Jelenleg a fogyasztói és jelzáloghitelek erőteljesen emelkednek.

A fogyasztói és jelzáloghitelek a legtöbb fejlett tőkésországban igen nagy méreteket értek el. Az élen ebben a tekintetben is az Egyesült Államok jár, ezért a fogyasztói és jelzáloghitelek alakulását az Egyesült Államok példáján keresztül mutatjuk be.

A magánszemélyeknek nyújtott hiteleken belül összegszerűleg a lakásépítkezésre nyújtott jelzáloghitelek állnak az első helyen. A lakásépítkezésekre nyújtott jelzálogkölcsönök különösen a II. világháború után növekedtek ugrásszerűen. Ez kapcsolatban van a II. világháború gazdasági hatásaival, konkrétan azzal, hogy a II. világháború idején a lakásépítkezések minimális színvonalra zuhantak, ezért a háború után igen nagy volt a lakáshiány. A nagy lakásszükséglet önmagában azonban még nem idézte volna elő a II. világháború utáni nagyarányú lakásépítkezéseket. Ehhez szükség volt a nagyarányú hitelakciókra is. A lakásépítkezéseket finanszírozó jelzáloghitelek igénybevételének feltételei fokozatosan kedvezőbbé váltak. Meghosszabbították pl. a jelzáloghitelek időtartamát, ezáltal a havi törlesztés összege csökkent, mérsékelték – különösen a II. világháború után a leszerelt katonák számára – a jelzálogkölcsön felvételéhez szükséges kezdő befizetés összegét, s végül a kezdeti, századelejei gyakorlattól eltérően a jelzálogkölcsönt nem egy összegben, hanem fokozatosan, részletekben kell visszafizetni. Ezek a hitelkönnyítések jelentős szerepet játszottak abban, hogy a jelzálogtartozások összege 1959-ben 191 milliárd dollárra emelkedett. Ennek megfelelően gyors ütemben növekedett a saját tulajdonban levő családi házak és öröklakások aránya (már amennyire a nagy jelzálogeladósodás miatt saját tulajdonról lehet beszélni). Míg a századforduló táján a városi családok 37%-ának, addig 1956-ban 60%-ának volt saját családi háza, illetve öröklakása. Jóval nagyobb azonban a saját házingatlant terhelő jelzálogeladósodás összege is (1955-ben az összes saját házingatlanok értékének 38,5%-a). A jelzálogkölcsönök megnövekedett szerepéről tanúskodik az a tény is, hogy míg 1901-től 1910-ig a lakóházépítkezések építési költségeinek csak 16,7%-át finanszírozták jelzálogkölcsönből, addig az 1946–1955 közötti tíz évben csaknem 60%-át. A jelzálogkölcsönök nagy szerepe a lakóházépítkezések finanszírozásában arról tanúskodik, hogy a lakásépítés jelzáloghitel nélkül jóval kisebb lenne. Ez inkább így volt a II. világháború utáni másfél évtizedben, mint a II. világháború előtti időkben. *Eszerint a jelzálog-*

*Jelzáloghitelek alakulása az Egyesült Államokban a II. világháború után**
(milliárd dollárban)

Év	Jelzálog-hitelek összesen	Nem farm		Farm
		Lakóházak 1—4 család számára	Lakóházak több család számára	
1941	37,7	18,4	12,9	6,4
1945	36,6	18,6	12,2	4,8
1951	82,3	51,7	23,9	6,7
1953	101,4	66,1	27,5	7,8
1954	113,7	75,7	29,7	8,3
1956	144,5	99,0	35,6	9,9
1957	156,6	107,6	38,5	10,5
1958	171,9	117,7	43,0	11,2
1959	191,0	131,2	47,6	12,2

* Forrás: Federal Reserve Bulletin. 1960 február.

kölcsönök a II. világháború után elősegítették a kereslet mesterséges növelését, s ezzel a konjunktúra élénkítését, de nem mindig, s nem egyértelműen. Nem vonatkozik azonban ez a megállapítás az 1930–1945 közötti időszakra, amikor a jelzálogtartozások abszolút mértékben csökkentek, s a csökkenés értéke 5,8 milliárd dollárt tett ki. Az I. világháború utáni, 1918-tól 1930-ig terjedő időszakban viszont jelentősen élénkítették a konjunktúrát. Ekkor – különösen a nem farm jellegű, főleg lakóházépítéssel kapcsolatos – jelzálogkölcsönök szintén gyorsan emelkedtek, s ez nyilván összefüggött az I. világháború utáni lakáshiánnyal is.

A jelzálogkölcsönökhöz hasonlóan gyors ütemben emelkedtek a főleg tartós fogyasztási cikkek vásárlására nyújtott fogyasztói hitelek. Ezek alakulásáról ad számot a következő táblázat.

A fogyasztói hitelek 1923-tól 1959-ig több mint 13-szorosukra emelkedtek, tehát gyorsabban, mint a jelzáloghitelek, s a tőkés vállalatok egymás közti hitelkapcsolatainak kiterjedésénél még inkább gyorsabban. A fogyasztói hiteleknél csak az államadósságok emelkedtek gyorsabb ütemben. Míg azonban az államadósságok javarészt a világháborúk idején emelkedtek, addig a fogyasztói és jelzáloghitelek a békeidőkben duzzadtak fel. Ez a tény már önmaga arra enged következtetni, hogy a fogyasztói és jelzáloghitelek növekedése közvetlenebbül hatott a ciklus alakulására, mint az államadósságok felduz-

*A fogyasztói hitelek alakulása a hitelek felhasználása szerint az Egyesült Államokban 1923—1959-ig**

(milliárd dollár)

Év	Összesen**	Részlethitelek					Nem részlethitelek			
		Összesen	Autó	Egyéb fogyasztási cikkek	Javítási	Személyi hitelek	Összesen	Hitel egyéni visszafizetésre	Adósságlevelek kereskedőknél	Egyéb
1923	3,9	2,5	—	—	—	—	1,4	—	—	—
1929	7,6	4,9	—	—	—	—	2,7	—	—	—
1939	7,2	4,5	1,5	1,6	0,3	1,0	2,7	0,8	1,4	0,5
1945	5,7	2,5	0,5	0,8	0,2	1,0	3,2	0,7	1,6	0,9
1953	31,4	23,0	9,8	6,8	1,6	3,8	8,4	2,2	4,3	1,9
1954	32,5	23,6	9,8	6,8	1,6	5,4	8,9	2,4	4,5	2,0
1955	38,9	28,9	13,5	7,6	1,7	6,1	9,9	3,0	4,8	2,1
1956	42,5	31,9	14,5	8,6	1,9	6,9	10,6	3,3	5,0	2,4
1957	45,3	34,2	15,4	8,8	2,1	7,9	11,1	3,4	5,1	2,6
1958	45,6	34,1	14,2	8,9	2,4	8,6	11,5	3,6	5,1	2,8
1959	52,0	39,5	16,6	10,2	2,7	9,9	12,6	4,2	5,4	3,0

* Forrás: The Economic Almanac 1958., Federal Reserve Bulletin, 1960 február.
** A táblázatban szereplő számok fel- vagy lekerekített adatok. Ezért a részadatok összegezése nem feltétlenul egyezik meg pontosan az „összesen" rovatban szereplő adatokkal.

zadása, hiszen a világháborúk idején a termelés ciklikus mozgása félbeszakadt. Az államadósságok inkább utóhatásaikban befolyásolják a ciklust, a fogyasztói és jelzáloghitelek *közvetlenül és utóhatásaikban is.* Abban, hogy a fogyasztói és jelzáloghitelek sokkal gyorsabban növekedtek, mint a tőkés vállalatok egymás közti hitelkapcsolatai, kifejezésre jut a termelés és fogyasztás közti ellentét nagymértékű kiéleződése az imperializmusban. A fogyasztói hitelek felduzzadása következtében 1956-ban a családok 45%-ának volt részletfizetési adóssága, a családok 60%-át terhelte valamilyen fogyasztói hitel, s nagyon sok családnak fogyasztói- és jelzáloghitel-tartozása is volt.

A fogyasztói hitelek nagy részét a részlethitelek teszik ki, a részlethiteleken belül pedig a legjelentősebb az autóvásárlásra nyújtott fogyasztói hitel. Ezek a hitelek 1945 óta kb. a 30-szorosukra növekedtek. Az autórészlet-ügyletek különösen gyors felduzzadásában a gépkocsitermelés háború alatti leállása, valamint a részletügyletek átlagos időtartamának meghosszabbodása játszik komoly szerepet. Míg

1924-ben ez az átlagos időtartam 12 hónap volt, addig az 1950-es években a 36 hónapos részletügyletek is elég gyakoriak.

Az egyéb tartós fogyasztási cikkek adás-vételében is jelentősek a részlethitelek (pl. a bútorok, mosógépek, porszívók, rádiók, televíziók, hűtőszekrények stb. eladásában). E cikkek vásárlására nyújtott hitelek már jóval rövidebb lejáratúak, mint az autóvásárlásra nyújtott hitelek. A nem részlethiteleken belül a kereskedőknél nyitott adósszámlák a legnagyobb jelentőségűek. (Például a kereskedő a vevő számára 200 dollár hitelt nyújt áruinak vásárlására, s a vevő kötelezi magát arra, hogy havi 20 dollárral törleszti adósságát és plusz havi 1–1,5% kamatot fizet. Így a kereskedő a hitelkapcsolaton keresztül a vevőt magához láncolja.) Az egyéb rovatban nagyrészt az orvosi kezelési vagy utazási és egyéb szolgáltatások költségeire nyújtott hitelek szerepelnek. A fogyasztói hitelek felduzzadása következtében az 1950-es években az értékesített tartós fogyasztási cikkek nagy részét részletre adták el. Több cikk részletre történő eladása emelkedő irányzatú.

*Autók és egyéb fogyasztási cikkek részleteladásának aránya az összes eladásokon belül**

(%-ban)

Cikk	1950	1954	1955	1956
Új autók	46	61	60	63
Használt autók	41	61	60	58
Bútor	49	54	52	48
Televízió	44	57	56	49
Hűtőszekrény	54	58	51	40
Mosógép	42	55	55	46

* Forrás: The Economic Almanac 1958.

a) *A fogyasztói hitelek és a lakásépítkezésekre nyújtott jelzáloghitelek konjunkturális hatásának átmeneti jellege*

Eddig mindig azt mondottuk, hogy a fogyasztói és jelzáloghitelek *élénkíthetik* a konjunktúrát. Ez az óvatos fogalmazás nagyon is helyénvaló, mert a fogyasztói hitelek piacbővítő hatása akkor is megszűnhet, amikor az első pillantásra minden kétséget kizárónak tűnik. Fordított eset is lehetseges. Úgy tűnhet, hogy a fogyasztói hitelek rontják, a valóságban azonban mégis élénkítik a gazdasági életet.

Egyáltalán nem biztos, hogy az eladósodás, illetve a hitelállomány növekedésének az előző évhez képest konjunkturális, a fogyasztói cikkek keresletét mesterségesen növelő hatása van, még akkor sem, ha a kamatfizetési kötelezettségektől eltekintünk. E kérdés könnyebb megértését egy séma segíti, amely magában foglalja a fogyasztói hitelek változásának lehetséges konjunkturális kihatásait.

A séma megszerkesztésénél a következő egyszerűsítést tesszük: 1. A reálbérek által megszabott, a fogyasztási cikkek vásárlására felhasználható jövedelmeket változatlannak, mindig 100-nak vesszük. A folyósított fogyasztói hitelekkel előidézett pótlólagos kereslet ugyanis csak mint a reálbérek által megszabott kereslethez való hozzáadás jön számításba. A reálbér-színvonal megváltozása esetén természetesen változik a tartós fogyasztási cikkek kereslete, ez azonban független a fogyasztói hitelek alakulásától. 2. A fogyasztói hitelek átlagos időtartamát 1 évnek vesszük, ami nagyjából megfelel a tényleges átlagos időtartamnak. 3. Eltekintünk a folyósított hitelek utáni kamatfizetési kötelezettségtől, ennek gazdasági szerepét külön vizsgáljuk meg. Ezek után a fogyasztói hitelek konjunkturális hatását a következőképpen lehet ábrázolni.

Megnevezés	Évek							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1. A folyósított fogyasztói hitelek összege	10	20	35	45	45	30	20	30
2. A visszafizetett fogyasztói hitelek összege	—	10	20	35	45	45	30	20
3. A fogyasztási cikkek vásárlására a reálbérek által megszabott jövedelem összege	100	100	100	100	100	100	100	100
4. Az előbbi összeg mínusz a hiteltörlesztés	—	90	80	65	55	55	70	80
5. Az előbbi összeg plusz a hitelnyújtások (a fogyasztási cikkek tényleges kereslete)	110	110	115	110	100	85	90	110
6. A lakosság fogyasztói hiteladóssága	10	20	35	45	45	30	20	30
7. A kintlevő fogyasztói hitelek növekedése	+10	+10	+15	+10	0	−15	−10	+10
8. Hitelnövekedés az előző évi növekedéshez képest	+10	0	+ 5	−5	−10	−15	+ 5	+20

Mint látható, a fogyasztási cikkek tényleges kereslete a fogyasztói hitelek miatt nagyon szeszélyesen alakul. A fogyasztási cikkek tényleges keresletének változásait az 5. rovat tünteti fel. Itt már figyelembe vettük a hitelnyújtások és hitelvisszafizetések hatását. A sémából kiolvasható, hogy a fogyasztói hitelek kibővítésekor az összkereslet emelkedik, ez a magasabb keresleti *szint* azonban csak akkor tartható, ha a további években a kintlevő fogyasztói hitelek legalább azonos értékben növekednek (lásd az 1. és 2. évben az 5. és a 7. rovatot). Az elért magasabb kereslet tehát *változatlan színvonalon és rendszeresen* csak akkor tartható, ha a kintlevő fogyasztói hitelállomány állandóan és azonos értékben növekszik, vagyis az 1. év 10 értékéről a 8. évig 80 értékre. A fogyasztói hitelállomány növekedése önmagában még nem feltétlenül jelenti azt, hogy a fogyasztói hitelek ténylegesen élénkítik is a konjunktúrát. Ha ugyanis a visszafizetések az előző évhez képest gyorsabban növekednek, mint az újabb hitelnyújtások, akkor a fogyasztási cikkek tényleges kereslete a lakosság fogyasztói hiteladósságának emelkedése ellenére is csökken (lásd a 3. és 4. évben az 1. és 2., valamint az 5. és 6. rovatot). Az összkereslet csökkenésének közvetlen oka ebben az esetben az, hogy a fogyasztói hitelállomány a 4. évben kisebb értékkel növekedett, mint a 3.-ban (a 3. évben 15-tel, a 4.-ben 10-zel).

Ahogy a fogyasztói hitelek meghatározott feltételek közötti emelkedése dekonjunkturális természetű lehet, a hitelállomány csökkenése idején a hitelpolitika az előző évhez képest konjunkturális hatást is kiválthat. A hitelek kiterjesztése tehát nem élénkíti, a hitelek zsugorodása pedig nem rontja feltétlenül a gazdasági helyzetet. Az utóbbi lehetséges gazdasági hatás is kiolvasható a közölt sémából. A 6. évben a fogyasztói hitelek állománya 30, a 7. évben 20, tehát 10-zel csökkent. Első pillantásra úgy tűnik, hogy ennek megfelelően az összkeresletnek is csökkennie kell. Valójában nem ez történik. Az összkereslet 85-ről 90-re emelkedik, vagyis a hitelpolitika következtében javult a konjunkturális helyzet az előző évhez képest. (Ennek az a közvetlen oka, hogy a 7. évben a visszafizetett hitelek összege gyorsabban csökken a 6. évhez képest, mint a nyújtott hitelek összege.) Mindez azt bizonyítja, hogy a fogyasztói hitelek gazdasági hatásának elemzésekor nem lehet megelégedni a kintlevő fogyasztói hitelek állományának számontartásával, hanem egyéb mutatókat is – pl. az évenként nyújtott és visszafizetett fogyasztói hitelek összegét stb. – figyelembe kell venni. E mutatók számontartása azonban nagyon körülményes, s ezek az adatok általában nehezebben hozzáférhetők.

Ha a sémát figyelmesen megvizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy *az 5. és a 8.* rovatban szereplő számsor pontosan egybevág egymással. A 8. rovatban szereplő számokat úgy kapjuk, hogy minden évben az illető évi hitelállomány-növekedésből levonjuk az előző évi állomány-növekedést. Az így kapott érték pontosan egyenlő az összes, illetve a tényleges kereslet növekedésével vagy csökkenésével. Ha pozitív számot kapunk, a kereslet emelkedik, ha negatív számot, a kereslet csökken (lásd az 5. és a 8. rovatot). Az így kapott mutató már igen jó és megbízható képet ad a fogyasztói hitelek konjunkturális hatásáról. E mutatót alkalmazva, az Egyesült Államokban a fogyasztói hitelek hatása a következőképpen alakult:

*A fogyasztói hitelek konjunkturális hatása az Egyesült Államokban 1950-től 1959-ig**

(millió dollár)

Év	Az összes kintlevő fogyasztói hitelek	A fogyasztói hitelek változása	A kereslet növekedése vagy csökkenése a hitelek következtében	Gazdasági hatás
1950	21 395			
1951	22 617	+1 222	+1 222	konjunkturális
1952	27 401	+4 784	+3 562	konjunkturális
1953	31 393	+3 992	− 792	dekonjunkturális
1954	32 464	+1 071	—2 921	dekonjunkturális
1955	38 882	+6 418	+5 347	konjunkturális
1956	42 511	+3 629	—2 789	dekonjunkturális
1957	45 286	+2 775	— 854	dekonjunkturális
1958	45 586	+ 300	—2 475	dekonjunkturális
1959	52 046	+6 460	+6 160	konjunkturális

* Forrás: Federal Reserve Bulletin. 1958 március és 1960 február.

Látható, hogy a fogyasztói hitelakció – bár a fogyasztói hitelek abszolút mértékben minden évben emelkedtek – csak néhány évben, 1951–1952-ben, 1955-ben és 1959-ben volt konjunkturális hatású, egyébként, különösen az 1953–1954-es közbeeső válság és az 1957–1958-as periodikus túltermelési válság idején kifejezetten rontotta a konjunktúrát. A dekonjunkturális hatás közvetlen oka az volt, hogy a visszafizetések ezekben az években gyorsabban emelkedtek, mint az újabb hitelnyújtások, bár nem annyira, hogy ez csökkentette volna az összes fogyasztói hitelkintlevőséget.

A fogyasztói hitelek konjunkturális hatásának eddigi elemzése is azt bizonyítja, hogy ez általában átmeneti jellegű, legfeljebb 1–2 évig tart, hogy a kereslet mesterséges emelkedését törvényszerűen követi – a hitelek visszafizetése miatt – a kereslet mesterséges csökkenése. A hitelakció tehát hol konjunkturális, hol pedig dekonjunkturális hatást fejt ki, s ezáltal fokozza a gazdasági élet bizonytalanságát, a tőkés termelés anarchiáját.

A jelzáloghitelek esetében – mivel amortizációs idejük jóval hosszabb, mint a fogyasztói hiteleké – némiképpen módosul a helyzet. A hosszabb visszafizetési idő következtében a hiteltörlesztések kezdetben aránylag sokkal alacsonyabb színvonalúak, mint a fogyasztói hitelek esetében, ezért a tényleges, a jelzálogkölcsönökkel elért keresletszínvonal állandó fenntartásához kezdetben a jelzálogkölcsönöket évenként kisebb mértékben is elégséges növelni. Minél huzamosabb a jelzálogkölcsön-akció, s minél nagyobbak a jelzálogadósságok, annál nagyobb az évente törlesztett hitelek összege, s annál inkább emelni kell (hogy a keresletet tartani lehessen) a jelzálogkölcsönök évente folyósított összegét. A kölcsönök hosszú amortizációs ideje miatt tehát csak kezdetben van különbség a fogyasztói hitelek és a jelzálogkölcsönök konjunkturális hatása között. A hosszú amortizációs idő továbbá annyiban módosítja a helyzetet, hogy az évente nyújtott hitel és a törlesztés a lakosság jelzálog-eladósodásának állományához képest viszonylag alacsony értéket képvisel, a fogyasztói hitelek esetében viszont – azért mert ezek átlagos időtartama valamivel kevesebb, mint egy év – az évente nyújtott és visszafizetett hitelek összege általában nagyobb az eladósodás összegénél. (A Federal Reserve Bulletin 1960 februári száma szerint pl. az amerikai lakosság részletügyletek alapján történő eladósodása 1959-ben 39 482 millió dollár volt, ezzel szemben az újonnan nyújtott részlethitelek összege 48 476 millió dollárt, a visszafizetések összege pedig 43 239 millió dollárt tett ki.) A jelzáloghitel e sajátosságai azonban nem lényegiek, alapjában nem változtatják meg a fogyasztói hitelek vizsgálatakor kialakított képet. Az a mutató, amelyet a fogyasztói hitelek konjunkturális hatásának vizsgálatakor alkalmaztunk, itt is felhasználható. Hogy a jelzáloghitelek a piaci keresletet az előző évhez képest növelték-e, vagy pedig csökkentették, itt is az dönti el, hogy a jelzáloghitelek állományának évi növekedése nagyobb-e, vagy pedig kisebb, mint az előző évi növekedés. Az említett mutató felhasználásával a jelzáloghitel-akció konjunkturális hatásáról az 1951–1959 közötti időszakban a következő képet kapjuk:

A jelzáloghitelek konjunkturális hatása az Egyesült Államokban 1951-től 1959-ig
(milliárd dollár)

Év	A jelzálog tartozások összege	A jelzálog-hitelek növekedése	A jelzálog-hitelek növekedése az előző évi növekedéshez képest	Gazdasági hatás
1950	72,8			
1951	82,3	+ 9,5	+ 9,5	konjunkturális
1952	91,4	+ 9,1	— 0,4	dekonjunkturális
1953	101,3	+ 9,9	+ 0,8	konjunkturális
1954	113,7	+12,4	+ 2,5	konjunkturális
1955	129,9	+16,2	+ 3,8	konjunkturális
1956	144,5	+14,6	— 1,6	dekonjunkturális
1957	156,6	+12,1	— 1,5	dekonjunkturális
1958	171,9	+15,3	+ 3,2	konjunkturális
1959	191,0	+19,1	+ 3,8	konjunkturális

* Forrás: Federal Reserve Bulletin. 1958 március és 1960 február.

A jelzáloghitel-politika sokkal inkább „anticiklikus" jellegű volt, mint a fogyasztói hitelpolitika. A jelzálogkölcsönök az 1953–1954-es közbeeső és az 1957–1958-as túltermelési válság idején az előző évekkel szemben emelték a keresletet (1954-ben 2500 millió dollár, 1958-ban pedig 3200 millió dollár értékben), tehát élénkítették a konjunktúrát. A fogyasztói hitelek viszont éppen ekkor csökkentették a keresletet (1954-ben 2921 millió és 1958-ban 2475 millió dollár értékben). A jelzáloghiteleknek ez a fogyasztói hitelektől eltérő anticiklikus gazdasági hatása egyrészt azzal magyarázható, hogy az állam a jelzáloghitel-akciót közvetlenül és nagymértékben támogatja, másrészt, a pénzintézetek és egyéb szervek számára kevésbé kockázatos válság idején jelzáloghiteleket nyújtani, mint a dolgozóknak fogyasztói hiteleket, mert az adós fizetésképtelensége esetén a hitelező az ingatlan lefoglalása és elárverezése útján teljes kárpótlást nyerhet. A tartós fogyasztási cikkek, pl. autó, televízió, hűtőszekrény stb. lefoglalásával azonban nem, mert az ilyen cikkek piaci ára akár néhány hetes használat után is nagyon jelentősen csökken. Ez magyarázza azt, hogy míg a folyósított jelzáloghitelek emelkedtek a két válság idején – bár meg kell jegyezni, hogy a jelzáloghiteleket pl. 1958-ban csak a gazdasági hanyatlás megszűnése után növelték erőteljesen –, addig

az újonnan nyújtott fogyasztói hitelek összege jelentősen csökkent. Az autóvásárlásra nyújtott hitelek összege 1953-ban 12 981 millió, 1954-ben 11 807 millió dollár, 1957-ben 16 545 millió és 1958-ban 14 316 millió dollár volt. Ellenben 1959-ben, amikor a tőkés termelés a megélénkülés és fellendülés időszakát élte, az autókra nyújtott részlethitelek ugrásszerűen, 18 000 millió dollárra emelkedtek.

Eddigi vizsgálatunkban eltekintettünk attól, hogy a fogyasztói és jelzáloghitelek után az igénybevevőknek jelentős kamatot kell fizetni. Enélkül is arról bizonyosodtunk meg, hogy hosszabb időszakban a fogyasztói és jelzáloghitelek nem növelik a fogyasztói cikkek keresletét – hiszen a hiteleket maradéktalanul vissza kell fizetni –, csak a hitelakció kezdetén emelkedik a kereslet és csak akkor, ha a hitelek évről évre fokozódó mértékben növekednek. Konjunkturális hatásuk tehát a kamatterhektől eltekintve is csak átmeneti lehet.

A kamatteher azonban nagyon lényeges szerepet játszik. A fogyasztói hitelek után fizetett kamat törvényesített uzsorakamat. A kamatláb nagysága havonta legalább 1%, de elég gyakran ennél magasabb, 2, esetenként eléri a 3%-ot is. Így az évi kamatláb legalább 12%, de lehet 36% is. Összehasonlításképpen érdemes megjegyezni, hogy 1959-ben az Egyesült Államokban a príma kereskedelmi, 4–6 havi lejáratú értékpapírok után fizetett átlagos évi kamat 3,97%, a 3 hónapos lejáratú állami értékpapírok után átlag évi 3,37%-os kamatot fizettek, a 6 hónapos lejáratú értékpapírok után 3,79%-ot, a 9–12 hónapos lejáratú után 4,11%-ot és a 3–5 évi lejáratú papírok után 4,33%-ot. Az Egyesült Államok lakossága tehát az 1959-es fogyasztói hiteladóssága után legalább 6,2 milliárd dollár kamatot fizetett, ami levonást jelent a fogyasztási cikkek vásárlására szolgáló nettó jövedelméből. Hosszabb időt tekintve a fogyasztói hitelek tehát nemcsak nem élénkítik a gazdasági életet, hanem kifejezetten dekonjunkturális hatásúak, amennyiben a lakosság pótlólagos kizsákmányolásának eszközévé válnak. Rövid időközben – ha a nyújtott hitelek az előző évekhez képest igen erőteljesen emelkednek – a kamatterhek ellenére is élénkíthetik a gazdasági életet. A kamatterhek azonban ezt az ideiglenes konjunkturális hatást is mérséklik. Az eladósodás nagymértékű emelkedése után ugyanis a fizetendő kamatok hamarosan igen gyorsan növekszenek, s ez csökkenti az új hitelekkel támasztott pótlólagos keresletet. Hasonlóan hatnak a jelzáloghitelek után fizetendő kamatok is. Bár a jelzálogadósságokat terhelő kamatlábak lényegesen kisebbek a fogyasztói hitelek kamatlábainál, a jelzáloghitelek összege azonban többszörösen felülmúlja a fogyasztói hitelek

állományát. Így a fogyasztói és jelzáloghitelek kamatterhei együttesen jóval meghaladják az államadósságok kamatterhét.

Hosszabb időszakban tehát a fogyasztói és jelzáloghitelek semmi esetre sem élénkítik az egész gazdasági életet, sőt (elsősorban a fogyasztói hitelek) még rövid időszakban is csak kismértékben. A lakosságnak nyújtott kölcsönök igazi jelentőségét a tőkések számára részben az adja meg, hogy ily módon a törvényesített uzsorakamaton keresztül növelhetik az elsajátított profit tömegét és rátáját – a fogyasztói hitelekből a kölcsönöket nyújtó pénzintézetek igen nagy hasznot húznak, mert a pénzintézetek kamatrése rendkívül tág –, részben pedig az, hogy a hitelakciókon keresztül jelentősen megváltoztathatják a kereslet struktúráját. Ha nem részletre adnák, nyilván sokkal kevesebb autót, hűtőszekrényt stb. vásárolnának az Egyesült Államokban. Hosszabb időszakban a fogyasztói hitelakció következtében az összes fogyasztási cikkek kereslete nem emelkedik, ellenkezőleg, csökken, jelentősen növekszik viszont a tartós fogyasztási cikkek, pl. a személyautók eladása. A fogyasztási hitelek néhány erősen monopolizált iparág számára így viszonylag hosszabb időszakban konjunktúrát biztosítanak. A fogyasztói hitelakciók mögött végső soron a monopóliumok gazdasági és profitérdekei húzódnak meg. A monopóliumok sok esetben többszörösen hasznot húznak a fogyasztói hitelekből. A General Motors pl. növelni tudja évi gépkocsi-eladását. Az emelkedő forgalom lehetővé teszi a gépkocsik amúgy is magas monopolárainak emelését, s ezzel növekszik a monopolista extraprofit. Végül a General Motors nyereségét az a kamatjövedelem is növeli, amely a részlethitelek után a pénzintézetekbe befolyik, mert a részleteladások finanszírozásával foglalkozó bankok közül sok a General Motors közvetlen ellenőrzése, irányítása alatt áll.

A fogyasztói és jelzáloghitel-politika eddigi elemzése során bebizonyosodott, hogy konjunkturális hatása igen szeszélyes. A hitelek néha növelik, néha pedig csökkentik az összkeresletet. Az összkeresletet – mint az Egyesült Államok statisztikájának felhasználásával bizonyítottuk – a fogyasztói hitelek nagyobb mértékben ingadoztatják, mint a jelzáloghitelek. (Lásd az előző két táblázatot.) Ez nem véletlen, hanem a fogyasztói hitelek rövid amortizációs idejéből szükségszerűen következik. A fogyasztói hitelek miatti összkereslet-ingadozás sem ért el azonban olyan nagy mértéket, hogy *jelentősen* befolyásolta volna az Egyesült Államok gazdasági helyzetének 1950–1959 közötti alakulását. A fogyasztói hitelek által előidézett keresletcsökkenés – a kamatterhek változását nem számítva – 1954-ben érte

el a legmagasabb szintet, 2921 millió dollárt, a legnagyobb arányú keresletnövekedés pedig 1959-re tehető, amikor is a növekedés 6160 millió dollár volt. Figyelembe véve, hogy a nemzeti jövedelem 1954-ben 299 milliárd és 1959-ben 398 milliárd dollár volt (folyó áron), látható, hogy a fogyasztói hitelek nem befolyásolhatják túlságosan az összkereslet nagyságát. *Nem a fogyasztói és jelzáloghitel-politika határozza meg a gazdasági konjunktúrát, fordítva, alapjában véve éppen az utóbbitól függ a fogyasztói és jelzáloghitel-politika alakulása.* Ez azonban nem jelenti azt, hogy a jövőben a fogyasztói és jelzáloghitelek visszahatásukkal nem befolyásolhatják *lényegesen* a tőkés újratermelési ciklust.

A fogyasztói és jelzáloghitelek visszahatása a tőkés újratermelési ciklusra csak addig jelentéktelen, amíg egy mély túltermelési válság ki nem robban. Egy ilyen válság kirobbanása független a hitelpolitikától, a hitelpolitika azonban függ a túltermelési válságtól. A korábbi fejezetekben már rámutattunk arra, hogy a ciklus további alakulása során szükségképpen kialakulnak az 1948–1949-es és az 1957–1958-as periodikus túltermelési válságnál mélyebb és tartósabb világgazdasági válság feltételei. Egy ilyen válság nagymértékben korlátozza a magánszemélyeknek nyújtott hiteleket. A válság kirobbanása után a magánszemélyekkel szembeni hitelkínálat erőteljesen csökken, mert a hitelek visszafizetése nagyon kétségessé válik. Ezt a hatást a fogyasztói hitelek területén az 1953–1954-es és az 1957–1958-as válság is kiváltotta, de csak kismértékben, mert a termelés nem csökkent túlságosan jelentős mértékben, és mert mindkét válság hamar véget ért. Egy viszonylag mély és tartós válságban azonban a hitelkínálat erőteljesen zuhanhat, s ez igen nagymértékben csökkenti az évenként folyósított fogyasztói hiteleket és a fogyasztói hiteladósságot. Ugyanezt eredményezi a fogyasztói és jelzáloghitelek keresletének szükségszerűen fellépő esése is. Egy nagy válságban gyorsan növekszik a munkanélküliség. A munkanélkülivé vált dolgozók eleve nem vehetnek fel sem fogyasztói, sem jelzáloghitelt. Ezenkívül csökken a munkaviszonyban álló dolgozók hitelkereslete is, hiszen bármikor munkanélkülivé válhatnak. A gazdasági létbizonytalanság fokozódása általában is szűkíti a hitelkapcsolatokat, de különösen a magánszemélyeknek nyújtott hiteleket.

Az évente folyósított fogyasztói és jelzáloghitelek gyors csökkenése nagyon jelentős mértékben befolyásolja az összkereslet alakulását. A fogyasztói hitelek állománya – a visszafizetések nagyjából változatlan színvonala következtében – akár 30–40%-kal is csökkenhet.

A fogyasztói hitelek ilyen alakulása – az Egyesült Államok 1957-es állományát alapul véve – nem 2400 millióval, hanem legalább 20 milliárddal csökkentené a keresletet. Az 1929–1933-as válságban erőteljesen csökkentek a jelzáloghitelek. És ha most csupán azt tételezzük fel, hogy egy viszonylag mélyebb válság idején a jelzáloghitel-tartozások nem növekednek tovább, az 1957–1958-as adatok alapján az összkereslet 12 milliárd dollárral csökkenne az előző évihez képest. A fogyasztói és jelzáloghitelekből eredő keresletkiesés tehát ebben az esetben elérné a 32 milliárd dollárt. Ez a számítás semmi túlzást nem tartalmaz, ellenkezőleg, óvatos becslést jelent, hiszen a jelzálogeladósodás változatlan színvonalát tételeztük fel. Ez a 32 milliárd dollár igen jelentős kiesés, hiszen az 1958. évi nemzeti jövedelemnek kb. 9%-át, a személyes fogyasztási kiadásoknak kb. 11%-át, a tartós és nem tartós fogyasztási cikkekre fordított kiadásoknak kb. 18%-át teszi ki. A 32 milliárd dolláros keresletkiesés a fogyasztási cikkekkel szemben nagymértékben elmélyítené a válságot, ez ismét a fogyasztói és jelzáloghitelek csökkenését idézné elő.

A fogyasztói és jelzáloghitelek egy nagyobb túltermelési válságban tehát kifejezetten és nagyon erőteljesen rontanák a konjunktúrát. Minél gyorsabb ütemben és minél fokozottabb mértékben nyújtják a fogyasztói és jelzáloghiteleket, annál erősebb e hitelek átmeneti konjunkturális szerepe. E politika ára azonban a lakosság egyre nagyobb mértékű eladósodása. Minél nagyobb azonban a lakosság eladósodása, annál nagyobbak a hitelek kamatterhei, *hosszabb időszakban* annál inkább csökken a fogyasztási cikkek kereslete és annál inkább kialakulnak egy soron következő periodikus túltermelési válság elmélyülésének feltételei. Jellemző a fogyasztói hitelpolitika ellentmondásosságára, hogy igazában csak akkor képes élénkíteni a gazdasági életet, amikor az egyébként is fellendülőben van, és akkor fenyeget a gazdasági helyzet nagymértékű lerontásával, amikor a gazdaság amúgy is válságos állapotba jutott. Jelenleg az Egyesült Államokban a fogyasztói és jelzáloghitelek együttes összege 243 milliárd dollár, s ez az amerikai gazdaság számára súlyos terhet jelent. Ez a 243 milliárdos eladósodás minden valószínűség szerint jelentős mértékben mélyíteni fogja a jövőben bekövetkező periodikus túltermelési válságot.

A kapitalizmusban a hitelek túlnyomó részét magántőkés vállalatok nyújtják egymásnak és a lakosságnak. Mivel a termelési beruházások jelentős részét a hitelekből finanszírozzák, és mert a hitelek meghatározott körülmények között konjunkturális, illetve dekonjunkturális hatást fejthetnek ki, érthető, hogy a finánctőkés állam igyekszik befolyásolni a hitelforgalmat. A hitelmozgás befolyásolásával az állam a magántőkések kezében levő anyagi eszközöket is arra kívánja felhasználni, hogy a tőkés termelés ciklikus mozgását kiküszöbölje, vagy legalábbis a válságot enyhítse. Ezt az állam alapjában véve úgy igyekszik elérni, hogy a válság, illetve a termelés hanyatlása esetén különböző eszközökkel a tőkéseket és a lakosságot fokozott hitelnyújtásra, illetve -igénybevételre ösztönzi. Ennek – az elképzelések szerint – az összkereslet növekedését és a válság enyhítését kell előidézni. Erős konjunktúra idején pedig a hitelfeltételek szigorítására törekszenek, hogy ezzel fékezzék a beruházásoknak, az összkeresletnek és a termelésnek már nem kívánatos ütemű fejlődését. A hitelforgalmat leginkább a tartalékráta-rendszer kialakításával, illetve a kötelező tartalékráta megváltoztatásával, a rediszkontláb-politikával és a nyílt piaci műveletekkel befolyásolják. Ezeket az eszközöket, valamint tényleges szerepüket ismertetjük a következőkben.

Az ún. kötelező tartalékráta-rendszer a bankoknál elhelyezett látra szóló letétekkel, folyószámlákkal kapcsolatos, amelyekről a folyószámla-tulajdonosok követeléseiket bármikor, előzetes bejelentés nélkül lehívhatják, és amelyeket tartozásaik kiegyenlítésére használhatják fel. Ezeket a folyószámla-követeléseket nevezzük zsírópénznek, vagy bankpénznek, hiszen éppen úgy betölthetik a forgalmi és a fizetési eszköz funkciót, mint a készpénz. Már az államkölcsönök tárgyalásakor rámutattunk arra, hogy a zsírópénz nem egyszerűen a bankbetétként elhelyezett készpénz helyébe, hanem amellé lép, hiszen normális időben a folyószámla-követelésnek csak elenyészően csekély részét hívják le a folyószámla-tulajdonosok, akik vásárlásaikkor, tartozásaik kiegyenlítésekor legtöbbször a folyószámlára kiállított csekkel, könyvátírással fizetnek. Az, aki a csekket kapja, szintén nem vesz fel készpénzt a banktól, hanem az esetek túlnyomó részében a csekken szereplő összeget a saját folyószámlájára utaltatja. A banknak tehát nem kell az összes, nála látra elhelyezett készpénzt tartalékolnia, hanem annak legnagyobb részét kihitelezheti. Éppen ehhez a ponthoz kapcsolódik a kötelező tartalékráta-rendszer jelentősége.

Attól függően ugyanis, hogy a bankok a náluk látra elhelyezett készpénz hány %-át tartalékolják, és hány %-át hitelezik ki ismét, nagyon különböző mértékű lehet az eredeti letét alapján pótlólagosan nyújtható hitelek mennyisége. Ha pl. egy tőkés vállalat valamelyik banknál 1 millió dollár letétet helyezett el, s ebből a bank 10%-ot, vagyis 100 ezer dollárt tartalékol, akkor 900 ezer dollár pótlólagos hitelt nyújthat. Ez a 900 ezer dollár ismét visszakerülhet a bankba, de nagyon valószínű, hogy egy másik bankba fizetik be, ugyanis a folyósított hitelért valaki valamilyen árut, pl. termelési eszközt vásárol, melynek ellenértékét egy harmadik személy szintén bankban helyezi el. Ez a 900 ezer dollár új letétként jelentkezik, s ebből 10% készpénztartalék esetén újból kihitelezhető 810 ezer dollár. E folyamat végeredményeként összesen 9 millió dollár pótlólagos hitel nyújtható, mert minden egyes esetben a tartalékolt összeg 9-szeresét hitelezik ki, az egymillió dollár tartalékként való leülepedése esetén a pótlólagosan kihitelezett összeg 9 × 1 millió, vagyis 9 millió. Adott tartalékráta (tartalékráta a készpénztartaléknak a letétben kifejezett %-a) esetén a pótlólagosan nyújtható hitelek összege tehát egyenlő: a tartalékráta reciproka szorozva az eredeti letéttel és ebből levonva az eredeti letét összege. Például 1 millió dollár eredeti letét alapján a pótlólagosan nyújtható hitelek összege, ha a tartalékráta 10%-os: 10/1 × 1 millió = 10 millió – 1 millió = 9 millió dollár. 20 % tartalékráta esetén 100/20, vagyis 5 × 1 millió = 5 millió – 1 millió = 4 millió dollár, 25% mellett 3 millió dollár és így tovább. Az eredeti letét alapján keletkező összes zsírópénz értéke pedig egyenlő az eredeti letét és a tartalékráta reciprokának szorzatával. (10% esetén 10 millió, 20% esetén 5 millió és 25% esetén 4 millió dollár.) Abban az esetben tehát, ha az állam a tartalékrátát kötelezően előírja, s a tartalékrátát csakis az állam utasítására lehet megváltoztatni, akkor az állam bizonyos mértékben képes befolyásolni a bankok hitelkínálatát. A kötelező tartalékráta leszállításával lehetőséget ad a hitelek kibővítésére, a tartalékráta felemelése pedig éppen az ellenkező irányba hat, bizonyos mértékben korlátozhatja a folyósítható hitelek összegét.

A tartalékrátáknak ez az állami szabályozása valósul meg az Egyesült Államokban a Federal Reserve Banksystemen belül. A Federal Reserve bankokat az Egyesült Államokban 1913-ban alapították, s tulajdonképpen a nemzeti bank szerepét töltik be. A Federal Reserve System egyrészt 12 központi bankból áll. Ezek a bankok az Egyesült Államok 12 különböző kerületében a Federal Reserve bankrendszer-

hez tartozó tagbankok tevékenységét befolyásolják. Az Egyesült Államokban jelenleg körülbelül 14 000 bank működik, amelyből kb. 6200 tagja a Federal Reserve Systemnek. E 6200 bankban koncentrálódik azonban a látra szóló betétek öthatoda, vagyis a Federal Reserve System jelentősége sokkal nagyobb, mint ahogy azt tagbankjainak az összes bankokhoz viszonyított aránya mutatja. Az állam a Federal Reserve System tagbankjai számára kötelezően előírja, hogy a látra szóló letétek hány %-át kell tartalékolniuk készpénzben. Ezt a kötelező tartalékot a Federal Reserve Bankokban kell elhelyezniük. A tagbankoknak a tartalékráta felemelése esetén csökkenteniük kell kihitelezéseiket, hogy a központi bankban elhelyezett tartalékok a kötelező előírásoknak megfeleljenek, a tartalékráta csökkentésekor viszont kibővíthetik kihitelezésüket.

A kötelező tartalékrátát általában a termelés ciklikus ingadozásainak megfelelően változtatják. A tagbankok kötelező tartalékrátája New Yorkban és Chicagóban 1945. december 31-én 20%-os volt. (A tartalékrátáka a többi városban általában jóval alacsonyabbak, mint New Yorkban és Chicagóban.) Ezután az infláció erős veszélye miatt a tartalékrátát többször is felemelték. 1948 szeptemberig elérte a 26%-ot. Az 1948–1949-es válság alatt újból csökkentették a tartalékrátát, 1949. szeptember 1-ig 22%-ra. A koreai háború idején bekövetkezett erős fellendülés ismét a tartalékráta felemelését hozta magával, 1953 júliusig 24%-ra emelték. Ettől kezdve a tartalékráta fokozatosan csökkent, 1954 júliusig 20%-ra. Ez a 20%-os tartalékráta volt érvényben 1958 februárjáig, amikor is az 1957–1958-as túltermelési válság mélységének enyhítése céljából április 24-ig a tartalékrátát 18%-ra csökkentették.

Az amerikai finánctőkés állam a központi bankrendszeren keresztül hosszabb időn át expanzív hitelpolitikát folytatott (1948-tól 1960-ig a tartalékrátát New Yorkban és Chicagóban 26%-ról 18%-ra, az egyéb nagyobb városokban 22%-ról 16,5%-ra és a kisebb városokban, vidéken 16%-ról 11%-ra szállította le). A tartalékráták leszállítása teljes összhangban van a hitelnek, az állami és magáneladósodásnak a háború utáni gyors növekedésével.[1] Másrészt a Federal Reserve System tartalékráta-politikája anticiklikus jellegű volt: fellendülés idején a tartalékrátát általában emelték, s a válság, illetve visszaesés

[1] A kötelező tartalékrátákra vonatkozó adatok forrása: Federal Reserve Bulletin. 1960 február.

idején kivétel nélkül mindig csökkentették. A tartalékrátáknak ez a változtatása ténylegesen alkalmas volt-e a válság mélységének csökkentésére? A kérdés már csak azért is indokolt, mert a tartalékráta leszállítása önmagában csupán a hitelkiterjesztés lehetőségét adja meg, s az már egyáltalában nem biztos, hogy ezeket a hiteleket igénybe is veszik.

A kötelező tartalékráták 1958-as leszállítása kb. 8–10 milliárd dollár összegű új hitel nyújtását tette lehetővé. A gazdasági helyzet romlása következtében azonban a magánosoknak, vállalatoknak és magánszemélyeknek nyújtott hitelek 1957 októberétől 1958 augusztusáig lényegében nem változtak. Hiába szállították le tehát a tartalékrátát, a tőkés vállalatok és a magánszemélyek nem vettek igénybe több hitelt. Ez azt bizonyítja, hogy a tartalékráták leszállítása nem élénkítette a gazdasági életet. A Federal Reserve System tagbankjai által nyújtott kölcsönök állománya 1957 októberében 80 155 millió dollár, 1959 augusztusában pedig 80 299 millió dollár volt. Az emelkedés teljesen jelentéktelen, mindössze 144 millió dollár. A kintlevő kölcsönök állományán belül pedig a magánszemélyeknek nyújtott jelzálogkölcsönök aránya megnövekedett a vállalatoknak nyújtott hitelek rovására. A tőkés vállalatok nem hogy nem igényeltek több hitelt, hanem a bankokkal szembeni tartozásaikat még csökkentették is. Ellenben igen jelentősen, sőt ugrásszerűen – 8476 millió dollárral – emelkedett a Federal Reserve System tagbankjainak tulajdonában levő állami értékpapírok mennyisége (az 1957 októberi 46 158 millió dolláros szintről 1958 augusztusig 54 634 millió dolláros szintre). Az emelkedés nagyjából megegyezik a hitelkiterjesztésnek a kötelező tartalékráta leszállításából adódó lehetőségével. Ez azonban nem bizonyítja a kötelező tartalékrátával való manőverezés hatékonyságát. A hitelkiterjesztést nem a tartalékráta leszállítása hozta létre, hanem az államadósságok növelése, a tartalékrátával való manőverezés ennek csupán kereteit szolgáltatta. A tartalékráta leszállításával csupán törvényes keretet adtak, hogy a bankok a kibocsátott állami értékpapírokat megvásárolhassák. Ráadásul a bankok értékpapír-vásárlásaikat nem kizárólagosan ebből a keretből finanszírozták. Amennyiben az államadósságok növelése, s ennek alapján a költségvetési kiadások emelése javított valamelyest a gazdasági életen, ez a költségvetési politika következménye, s nem pedig a tartalékráták leszállításáé volt.

Nagyon tanulságos a bankok aktív ügyleteinek alakulása az 1957–1958-as válság után. A Federal Reserve System tagbankjaiban el-

helyezett állami értékpapírok értéke 1958 augusztustól 1959 decemberig 54 634 millió dollárról 46 677 millió dollárra csökkent, vagyis 1959 végéig az 1958-ban megvásárolt értékpapírt csaknem teljes összegében eladták a magánkapitalista ipari, kereskedelmi vállalatoknak és magánszemélyeknek. Ezzel szemben a tagbankoknak a magánvállalatok és magánszemélyek számára nyújtott hitelei ugrásszerűen növekedtek (1958 augusztustól 1959 decemberig 80 299 millió dollárról 95 850 millió dollárra). A tartalékráta leszállítását tehát nem a válság idején követte a hitelek gyors kiterjesztése, hanem akkor, amikor a tőkés termelés már újból a megélénkülés és fellendülés szakaszába lépett, amikor a tőkés vállalatoknak már nagy szükségük volt hitel igénybevételére. Ez is azt bizonyítja, hogy a *hitelkapcsolatok kiterjedése,* illetve visszaszorulása *nem a Federal Reserve System tartalékráta-politikájától, hanem az újratermelés hitelszükségleteitől függ.* A banktartalékok állami szabályozása inkább a fellendülés idején jelentős, amikor a kötelező tartalékráta gátat szab a hitelek túlzott mértékű kiterjesztésének. A tartalékráta-politikával inkább lehet a fellendülést fékezni, mint a válságot enyhíteni. Azonban a fellendülést sem képes mindig fékezni a tartalékráta-politika, pl. akkor, ha a bankok tartalékai meghaladják a kötelező tartalékrátát. Ilyenkor a bankok a kötelező tartalékráták felemelése ellenére is expanzív hitelpolitikát folytathatnak. Ugyanilyen irányba hat a készpénz nélküli pénzforgalom előtérbe kerülése a készpénzforgalommal szemben. Ekkor a forgalomban levő készpénz egyre nagyobb %-át helyezik el a bankoknál látra szóló letétként, vagy a bankok által kihitelezett készpénz egyre nagyobb része kerül vissza újból a bankba mint látra szóló letét, s a letétek növekedése alapján a bank akkor is bővítheti hiteleit, ha a kötelező tartalékrátát nem csökkentik vagy emelik. Végül ugyanezt eredményezheti az inflációs papírpénz-kibocsátás, aminek alapján növekedhetnek a bankletétek, s a bankletétek növekedésével fokozni lehet a hitelfolyósítást.

A tartalékráta-politika tehát csak nagyon mérsékelten hat a hitelkeresletre és -kínálatra. Éppen ezért a központi bankok egyéb eszközökkel is igyekeznek befolyásolni a hitelkereslet és -kínálat alakulását. Az egyik ilyen eszköz a *rediszkontláb-politika.*

A rediszkontláb az a kamatláb, amelyet a központi bankok számítanak fel a tagbankok viszontleszámítolásra benyújtott váltóinak kifizetésekor. A váltók viszontleszámítolására akkor kerül sor, amikor a kereskedelmi bankok a hozzájuk benyújtott váltókat elegendő pénz hiányában nem tudják leszámítolni. Ha a rediszkontláb magas, vagyis

a központi bankok által kért kamatláb alig marad el a tagbankok által számított kamatláb mögött, a tagbankoknak csak saját eszközeikből érdemes váltóleszámítolás útján az ipari és kereskedelmi tőkéseknek hitelt nyújtani. Ha a tagbankoknak magas rediszkontláb esetén a váltók diszkontálásához rediszkontálás útján kell megszerezniük a szükséges pénzösszegeket, az igen szűk kamatrés miatt csak minimális haszonhoz juthatnak. Ezért inkább lemondanak a váltók leszámítolásáról, s így a hitel kiterjesztéséről. A rediszkontláb emelésének tehát dekonjunkturális hatása van. A rediszkontláb leszállítása pedig növeli a kamatrést, és a polgári közgazdászok szerint a bankokat hitelnyújtásra ösztönzi. Ha a rediszkontlábat elég nagymértékben csökkentik, akkor ez esetleg még a tagbankok által számított diszkontláb leszállítását is lehetővé teszi, ami a hitelkereslet kiterjesztése irányában hat. Nem olyan régen a polgári teoretikusoknak még az volt a véleményük, hogy a kamat, így a rediszkontpolitika döntő jelentőségű a hitelkereslet és -kínálat, végső soron az újratermelés befolyásolásában. Ma már a polgári közgazdászok kamatpolitikába vetett bizalma is megrendült, távolról sem tulajdonítanak neki olyan jelentőséget, mint régebben. A kamatlábpolitikát mégis felhasználják az ún. anticiklikus gazdaságpolitika keretében. A fellendülés idején a központi bankok kamatlábát általában emelik, hogy a tagbankok hitelnyújtási tevékenységét fékezzék; válság idején pedig csökkentik, hogy a hitelnyújtást ösztönözzék, s ezzel a tartalékráták leszállítása alapján létrejött lehetőséget a hitelek kiterjesztésében kiaknázzák. A Federal Reserve Bank of New York által számított rediszkontláb alakulásáról ad képet a túloldali táblázat.

A Federal Reserve Bank of New York rediszkontlába tehát erősen, 1,5 és 4% között ingadozott. A többi központi bank kamatlába hasonlóan alakult, az esetleges eltérések csekélyek. A rediszkontlábnak ez a nagymértékű változtatása mégis alig-alig éreztette hatását az amerikai gazdasági életben. Különösen keveset használt a túltermelési válság idején, éppen akkor, amikor a legnagyobb szükség lett volna rá. Ennek okai a következők:

1. A bankok tartalékai általában nagyobbak a törvényesen megengedettnél, ezért a legtöbb esetben nincs szükségük az általuk leszámított váltók viszontleszámítolására. Ilyenkor a viszontleszámítolási kamatláb megváltoztatása semmit sem jelent számukra. 2. A tőkések gazdasági elhatározásai nem abból indulnak ki, hogy milyen magas a kamatláb, hanem abból, hogy a tőkebefektetések elegendő profittal kecsegtetnek-e. A gazdasági válságban a pótlólagos tőke-

*A Federal Reserve Bank of New York által számított diszkontláb 1950-től 1960. január 31-ig**

Év	Diszkontláb %	A gazdasági helyzet jellemzése
1950. aug. 25.	1 3/4	fellendülés
1953. jan. 16.	2	,,
1954. febr. 5.	1 3/4	válság
1954. ápr. 16.	1 1/2	,,
1955. ápr. 15.	1 3/4	fellendülés
1955. máj. 5.	2	,,
1955. szept. 9.	2 1/4	,,
1955. nov. 18.	2 1/2	,,
1956. ápr. 13.	2 3/4	,,
1956. aug. 24.	3	,,
1957. aug. 23.	3 1/2	,,
1957. nov. 15.	3	válság
1958. jan. 24.	2 3/4	,,
1958. márc. 7.	2 1/4	,,
1958. ápr. 18.	1 3/4	,,
1958. szept. 12.	2	megélénkülés
1958. nov. 7.	2 1/2	,,
1959. márc. 6.	3	fellendülés
1959. máj. 29.	3 1/2	,,
1959. szept. 11.	4	,,
1960. jan-tól	4	,,

* Forrás: Federal Reserve Bulletin. 1960 február.

befektetések semmi profitot nem hoznának, vagy esetleg veszteséggel járnának. Fellendülés idején pedig a profitráta emelkedő tendenciája miatt sokszor a kamatláb drasztikus növelése sem számít különösebben, mint vállalati költségtényező. Ezért a kamatláb, s ugyanígy a rediszkontláb leszállítása túltermelési válság idején nem vezet a hiteligénylés növekedésére, a gazdasági életet nem, vagy legfeljebb csak alig élénkíti, a megélénkülés és fellendülés idején a hitelkibővítést nem fékezi, a termelés növekedését nem, vagy csak alig mérsékli. 3. A rediszkontláb-politikának már csak azért is nagyon csekély a gazdasági jelentősége, mert a Federal Reserve bankok viszontleszámítolási ügyletei a II. világháború után rendkívül alacsony színvonalra zuhantak. Noha a Federal Reserve bankok aktívái és passzívái 1920-tól 1960-ig kb. a 10-szeresükre növekedtek, mégis a váltók viszontleszámítolása útján nyújtott hitelek összege az 1920. évi 2687 millió dollárról 1959–1960-ig kb. 5–600 millió dolláros átlagra

zuhant. Jelenleg a Federal Reserve bankok váltótárcája az összes aktíváknak mindössze 1%-a. A központi bankok legnagyobbrészt az állami értékpapírok megvásárlása formájában nyújtanak hitelt, vagyis függetlenül a rediszkontláb-politika alakulásától. A viszontleszámítolási ügyletek alacsony színvonala miatt a rediszkontláb-politika már eleve nem lehet hatásos eszköz a hitelműveletek befolyásolásában, s ezzel együtt az anticiklikus gazdaságpolitika folytatásában.

Az állam a *„nyílt piaci műveletekkel"* is igyekszik befolyásolni a hitelműveleteket. Nyílt piaci műveleteken értékpapíroknak, főleg állami értékpapíroknak a Federal Reserve bankok általi vételét és eladását értjük. Ha a központi bankok értékpapírokat vásárolnak, növelik, ha értékpapírokat adnak el, csökkentik a forgalomban levő pénz mennyiségét. Az is gyakori eset, hogy a központi bank a megvásárolt értékpapírokért nem készpénzzel fizet, hanem csekkel. Az összeget az értékpapírok eladói bankszámlájuk javára íratják. Az ilyen nyílt piaci műveleteknek kettős hatásuk van. Az értékpapírok vásárlása és eladása egyrészt hat a kölcsöntőke keresletére és kínálatára, ezen keresztül a kamatlábra, mert befolyásolja a forgalomban levő készpénz mennyiségét, továbbá a bankletétek összegét. Másrészt befolyásolja a nyújtható hitelek nagyságát. Ha a központi bankok értékpapírokat vásárolnak, a bankokban újonnan elhelyezett látra szóló letétek növekednek. Az új letétek a tartalékráta nagyságának megfelelően a hitelek további kibővítésének alapjává válnak. Értékpapírok eladásakor fordított a helyzet: a letétek egy részét készpénzben kiveszik a bankból, s az a tartalékrátának megfelelően a nyújtott hitelek többszörös értékű csökkenését válthatja ki. A Federal Reserve bankok ezért válság idején értékpapírokat vásárolnak, megélénkülés és fellendülés idején pedig eladnak értékpapírokat. Válságban tehát a nyílt piaci műveletekkel csökkenteni igyekeznek a kamatlábat és tágabb keretet adnak a hitelnyújtás számára – az „olcsó" és „bőséges" pénz politikáját folytatják –, megélénkülés és fellendülés idején a hitelfeltételeket szigorítják, növelni igyekeznek a kamatlábat, s korlátozzák a hitelnyújtás lehetőségeit – az olcsó pénz politikájáról a drága pénz politikájára térnek át. Természetesen a nyílt piaci műveleteket a tartalékrátával való manőverezéssel és a rediszkontláb-politikával teljesen összhangban hajtják végre.

A nyílt piaci műveletek ugyanúgy, mint a tartalékráta-politika, a túltermelési válságok idején az elméleti meggondolásoknak megfelelően alakultak. Az 1957–1958-as periodikus túltermelési válság

idején pl. a központi bankok igen jelentős mennyiségben, kb. 2 milliárd dollár értékben vásároltak értékpapírt. A válság előtt, 1957 augusztusában a Federal Reserve bankok tulajdonában 23,1 milliárd dollár értékű állami értékpapír volt, s ez 1958 november végéig 25,7 milliárd dollárra emelkedett.

A nyílt piaci műveletek, amennyiben ezek egyik célja a magánbankok által számított kamatláb nagyságának befolyásolása, látszólag eredményre vezettek. A rövid lejáratú üzleti kölcsönök átlagos bankkamatlába az Egyesült Államok 19 nagyvárosában az 1957 decemberi 4,86%-os szintről 1958 júniusáig 4,17%-ra, szeptemberéig 4,21 %-ra esett vissza. Ez az előző év szeptemberéhez képest 0,6%-os csökkenést jelentett. Helytelen lenne azonban ebből azt a következtetést levonni, hogy a bankkamatláb csökkenését alapjában véve a központi bankok értékpapír-vásárlásai idézték elő. Ez a 2–2,5 milliárd dolláros értékpapír-vásárlás nagyon szerény összeg a bankok aktív ügyleteihez képest. A bankkamatláb 1958-ban elsősorban azért csökkent, *mert a túltermelési válság kibontakozása miatt a kölcsöntőke kínálata túlsúlyba került keresletével szemben.* A bankkamatláb tehát akkor is csökkent volna, ha a központi bankok egy dollárnyi értékpapírt sem vásároltak volna. Közvetetten bizonyítja ezt az a tény, hogy bár 1959-ben a központi bankok, a rediszkontláb-politikától eltekintve, továbbra is expanzív hitelpolitikát folytattak – így 1959-ben tovább vásárolták az értékpapírokat, minek következtében 1959 decemberére a Federal Reserve bankok állami értékpapír-állománya 27 milliárd dollárra emelkedett – *a bankkamatláb mégsem esett tovább, ellenkezőleg, jelentősen emelkedett, 1959 decemberében már elérte az 5,36%-ot.* A kamatláb az 1959-ben kibontakozó fellendülés miatt emelkedett, mert ekkor gyorsan növekedett a kölcsöntőke kereslete. A nyílt piaci műveletek tehát 1958-ban csak azért tűntek eredményesnek, mert hatásuk egyirányú volt a kamatláb mozgását alapjában megszabó spontánul működő tényezők hatásával. E spontán tényezők meghatározó szerepe, és az állami hitelpolitikai intézkedések elégtelensége azonban rögtön nyilvánvalóvá vált, amint a spontán érvényesülő tényezők bizonyos értelemben szembekerültek a Federal Reserve bankok kamatláb-politikájával.[2]

A polgári közgazdászoknak azt az elképzelését, hogy az állam a hitel- és kamatlábpolitikán keresztül a magánbankok tőkéjét is fel

[2] A nyílt piaci műveletekre és a bankkamatláb alakulására vonatkozó adatok forrása: Federal Reserve Bulletin. 1958 március—december és 1960 február.

tudja használni a tőkés újratermelés ciklikus kilengéseinek csökkentésére, a gyakorlat nem igazolta. E koncepció helytelensége elméletileg is nyilvánvaló. *Sőt a felsorolt állami intézkedések nemcsak a tőkés újratermelés szabályozására nem alkalmasak, hanem még a hitelkereslet és -kínálat alakulását is csak nagyon mérsékelten képesek befolyásolni.* A hitelkapcsolatokat is alapjában véve a kapitalizmusban spontánul érvényesülő gazdasági törvények határozzák meg és nem pedig az állami szervek hitelügyi intézkedései.

AZ INFLÁCIÓS PÉNZÜGYI POLITIKA HATÁSA AZ ÚJRATERMELÉSI CIKLUS ALAKULÁSÁRA

a) *A pénzforgalom alakulása a kapitalista országokban*

A tőkésországokban a hitel és a pénzforgalom szoros kapcsolatban van egymással. A hitelműveletek kiterjesztése a pénzforgalom növekedése irányába hat, a készpénzkibocsátás pedig az újabb hitelkibővítések alapja. Ezért a hitelműveleteket, valamint a pénzforgalom alakulását kölcsönös összefüggésükben kell vizsgálni.

A hitel és pénzforgalom kapcsolatáról már említést tettünk akkor, amikor az államkölcsönök növelésének gazdasági hatásával foglalkoztunk. Az államkölcsönök emelkedése – ha a központi bankok a megvásárolt állami értékpapírokért újonnan nyomott papírpénzzel fizetnek – növelheti a készpénz-forgalmat. Ha az állami értékpapírokat a magánbankok vásárolják meg, az államkölcsönök emelkedése növelheti a zsírópénz-forgalmat. A zsírópénz-forgalmat azonban nemcsak az államadósságok növelése, hanem a magántőkés vállalatok és a magánszemélyek egymás közti hitelkapcsolatai is bővíthetik.

A magánosok közti hitelkapcsolatok hatása a pénzforgalomra mindig a bankoknál elhelyezett látra szóló letétekhez kapcsolódik. Ez annyit jelent, hogy a bankokon kívüli hitelműveletek – amelyek pl. az ipari és kereskedelmi tőkések közti hitelkapcsolatokhoz tartoznak – közvetlenül nem érintik a pénzforgalom alakulását. Ugyanez érvényes a bankok hitelműveleteinek egy részére is, mégpedig a bankok passzív hitelműveletei közül az időre szóló letétek alakulására. Az időre szóló letéteket nem lehet bármikor lehívni, nem szerepelhetnek pénzként, ehhez arra lenne szükség, hogy előbb készpénzzé, vagy látra szóló letétté alakuljanak át. Az időre szóló letétek növekedése vagy csökkenése tehát nem növeli vagy csökkenti a pénzforgalmat.

A látra szóló letétek növekedése és csökkenése azonban igen, hiszen a látra szóló letéteket készpénzként lehet felhasználni. A bankok aktív hitelműveletei azonban teljes egészükben befolyásolják a pénzforgalom alakulását. A bankok ugyanis akár rövid, akár közép és hosszú lejáratú hiteleket nyújtanak, s a kölcsönvevő akár az állam, akár pedig magántőkés vállalat vagy magánszemély, a hitelként folyósított pénz elköltése után a harmadik személyektől látra szóló letét formájában visszaáramolhat a bankokba. Tehát minél expanzívabb hitelpolitikát folytatnak a bankok, annál nagyobb a valószínűsége, illetve a lehetősége a pénzforgalom felduzzadásának. Ezért a tartalékráta leszállítása, a rediszkontláb csökkentése, valamint az értékpapírok vásárlása a nyílt piaci műveletek keretében nemcsak a hitelek kiterjesztésének a lehetőségét teremti meg, hanem a pénzforgalom felduzzadásának a lehetőségét is a készpénz nélküli pénzforgalom növekedésén keresztül.

Természetesen a rediszkontláb, a bankkamatláb és a tartalékráta felemelése, valamint az értékpapírok eladása a nyílt piaci műveletek keretében egyáltalán nem biztos, hogy csökkenti a pénzforgalmat, ugyanúgy, ahogy az említett hitelpolitikai eszközök nem feltétlenül eredményezik a hitelnyújtás érezhető korlátozását. A készpénz nélküli pénzforgalom a kötelező tartalékráta drasztikus felemelésével is nagymértékben felduzzadhat, pl. akkor, ha a készpénz-kibocsátás nagyobb mértékben növekedik. Ekkor a készpénz-kibocsátás önmaga túlkompenzálhatja a tartalékráta felemelésének pénzforgalmat csökkentő hatását.

Mivel a zsírópénz a mai kapitalizmus áruforgalmának lebonyolításában nagyon jelentős szerepet tölt be, a pénzforgalom alakulásának vizsgálatakor nem elégséges figyelembe venni a készpénz-forgalmat, hanem a zsírópénz-forgalom változásait is nyomon kell követni. A készpénz és készpénz nélküli pénzforgalom alakulása az Egyesült Államokban a túloldali táblázaton látható.

A zsírópénz mennyisége általában több mint négyszerese a forgalomban levő készpénz mennyiségének. Az Egyesült Államokban a vállalatok egymás közti forgalmát – alapjában véve a termelési eszközök forgalmát – zsírópénz segítségével bonyolítják le. A készpénzforgalom túlnyomó részét a munkabérek kifizetése és a lakosság vásárlásai kötik le. A zsírópénz jelentőségét tanúsítja az is, hogy a forgalom lebonyolítására szolgáló összes pénzmennyiség a zsírópénz mennyiségének növekedése miatt akkor is emelkedett, amikor a bankokon kívüli készpénz mennyisége abszolút mértékben csökkent (pl.

*A forgalmat lebonyolító készpénz és zsirópénz mennyiségének alakulása az Egyesült Államokban 1920—1959 között**

(millió dollár)

Év	A bankokon kívüli készpénz mennyisége	Látra szóló letétek (zsirópénz)	Összesen	A pénzforgalom növekedése 1920-hoz képest (1920 = 100)
1920	4 105	19 616	23 721	100,0
1929	3 639	22 540	26 179	110,4
1930	3 369	21 706	24 075	101,5
1933	4 761	14 411	19 172	80,8
1939	6 401	29 793	36 194	152,6
1940	6 699	31 962	38 661	163,0
1941	9 615	38 992	48 607	205,0
1945	26 490	75 851	102 341	431,4
1947	26 476	87 121	113 597	478,5
1948	25 700	85 800	111 500	470,1
1950	25 398	92 272	117 670	496,1
1953	27 800	103 300	131 100	552,7
1954	27 852	106 550	134 402	566,7
1955	28 285	109 914	138 199	582,2
1956	28 335	111 391	139 726	589,1
1957	28 301	110 254	138 555	584,1
1958	28 740	115 507	144 247	608,1
1959	28 800	116 100	144 900	610,8

* Forrás: Federal Reserve Bulletin. 1960 február, 1958 január. The Economic Almanac 1958.

1945–1950 közötti időszakban). A készpénz mennyisége több mint 1 milliárd dollár értékben csökkent, ezzel szemben a látra szóló letétek összege több mint 16 milliárd dollár értékben emelkedett. A forgalomban levő készpénz és a látra szóló letéteknek ez az ellentétes irányú mozgása önmagában lehetővé teszi, hogy a készpénz-forgalom csökkenésével egyidejűleg inflációs folyamat fejlődjön ki.

A pénzforgalom alakulását nem lehet helyesen megítélni csak a forgalom lebonyolítására szolgáló pénzmennyiség vizsgálata alapján. Ismeretes, hogy az áruforgalom lebonyolításához szükséges pénz mennyisége a pénz forgási sebességétől is függ. Minél nagyobb a pénz forgási sebessége, annál kevesebb pénz szükséges azonos volumenű áruforgalom lebonyolításához. Ha a pénz forgási sebessége nő, akkor ez gyakorlatilag ugyanúgy hat, mintha a forgalomban levő pénz mennyisége emelkedne. A pénzforgalom növekedésének vizsgálata-

kor tehát nemcsak a forgalomban működő pénz mennyiségét, hanem a pénz forgási sebességét is számításba kell venni.

A forgalomban levő készpénz forgási sebességéről közvetlen úton nehéz képet kapni, hiszen a készpénz-forgalom jelentős része a bankokon kívül bonyolódik le. Annál könnyebb nyomon követni a zsíróp-pénz forgását, hiszen a készpénz nélküli pénzforgalom minden egyes mozzanata megjelenik a bankkönyvelésben. Mivel a zsíróppénzzel könyvátírás útján fizetnek, a zsíróppénz egy év alatti forgási sebessége pontosan kiszámítható. Nagyjából hasonló mérvűnek kell lenni a készpénz forgási sebességének is. New Yorkban és hat másik nagyvárosban (Bostonban, Philadelphiában, Chicagóban, Detroitban, San Franciscóban és Los Angelesben), valamint 337 egyéb helységben a látra szóló letétek évi forgási sebessége 1947–1959 között az alábbiak szerint alakult:*

Megnevezés	1947	1948	1950	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959
New York	23,8	26,9	31,1	36,7	42,3	42,7	45,8	49,5	53,6	56,4
6 további nagyváros	19,7	21,6	22,6	25,6	25,8	27,3	28,8	30,4	30,0	32,5
337 egyéb helység	15,5	16,6	17,2	18,9	19,2	20,4	21,8	23,0	22,9	24,5

* Forrás: Federal Reserve Bulletin. 1960 február és The Economic Almanac 1958.

A látra szóló letétek forgási sebessége tehát New Yorkban 1947-től 1959-ig 23,8-ról 56,4-re, a 6 további nagyvárosban 19,7-ről 32,5-re, a 337 egyéb helységben 15,5-ről 24,5-re emelkedett. A forgási sebesség tehát mindenütt jelentősen növekedett. A pénz forgási sebességét különösen 1950-től kell vizsgálni, hiszen ettől az évtől kezdve az áruforgalmat lebonyolító pénz mennyisége aránylag csak lassan növekedett, viszont a pénz forgása jelentősen meggyorsult. A különböző területek látra szóló letéteinek forgási sebességén kívül a letétek %-os megoszlását is figyelembe véve az tűnik ki, hogy az összes látra szóló letétek forgási sebessége 1950-től 1959-ig kb. 50–55 %-kal emelkedett (ezen belül New Yorkban 81,4%-kal, a 6 további városban 43,8%-kal és a 337 egyéb helységben 42,4%-kal). Ennek megfelelően a pénzforgalom sem kb. 23%-kal emelkedett, mint ahogyan azt a pénzforgalom emelkedésére vonatkozó adatok mutatják, hanem jóval nagyobb mértékben.

Az áruforgalom lebonyolítására szolgáló készpénz és zsíróp pénz mennyisége nemcsak az Egyesült Államokban, hanem a többi tőkésországban is gyors ütemben emelkedett. Erről tanúskodik az alábbi táblázat:

*Az áruforgalmat lebonyolító pénz mennyiségének növekedése Angliában, Franciaországban, Olaszországban és Japánban 1937-től 1954-ig**

Megnevezés	1937	1939	1945	1948	1949	1950	1953	1954
Anglia (milliárd font sterling)								
Készpénz	0,46	0,50	1,34	1,25	1,27	1,29	1,53	1,62
Zsíróp pénz	1,21	1,29	3,07	3,87	3,92	3,99	4,00	4,10
Összesen	*1,67*	*1,79*	*4,41*	*5,12*	*5,19*	*5,28*	*5,53*	*5,72*
Franciaország (milliárd frank)								
Készpénz	94,0	153	577	993	1301	1590	2310	2551
Zsíróp pénz	76,0	—	436	1172	1403	1530	2317	2715
Összesen	*170,0*	—	*1013*	*2165*	*2704*	*4120*	*4627*	*5266*
Olaszország (milliárd líra)								
Készpénz	18,0	25,0	368	934	1017	1122	1424	1533
Zsíróp pénz	19,0	26,0	290	1044	1226	1373	2248	2237
Összesen	*37,0*	*51,0*	*658*	*1978*	*2243*	*2495*	*3672*	*3770*
Japán (milliárd yen)								
Készpénz	2,5	3,8	54,8	338,1	336,0	408,7	609,5	604,0
Zsíróp pénz	4,2	7,7	37,9	330,7	433,5	511,4	1112,8	1127,9
Összesen	*6,7*	*11,5*	*92,7*	*668,8*	*769,5*	*920,1*	*1722,3*	*1731,9*

* Forrás: *Trachtenberg:* Kreditno-gyenezsnája szisztema kapitalisma poszle vtoroj mirovoj vojnu. Moszkva 1954.

A táblázatban feltüntetett négy ország közül háromban, Franciaországban, Olaszországban és Japánban a pénzforgalom sokkal gyorsabban növekedett, mint az Egyesült Államokban. A pénzforgalmat növelte természetesen a pénz forgási sebességének növekedése is, amely mind a négy országban bekövetkezett.

A forgalomban levő pénz mennyisége a legtöbb esetben a már tárgyalt tényezők – többek között a deficites költségvetés, az államadósságok növekedése, az expanzív hitelpolitika stb. – hatására növekszik. Egyes esetekben azonban a külső gazdasági kapcsolatok is nagyon jelentősen hozzájárulhatnak a forgalomban levő pénz mennyiségének növekedéséhez. Tipikus példa erre a II. világháború után Nyugat-Németország helyzete.

Nyugat-Németország az 1950-es évek elejétől évről évre nagyértékű exporttöbbletet ért el. Ezt a tőkekivitel összege nem egyenlítette ki, ezért Nyugat-Németország fizetési mérlege is évről évre aktív egyenleggel zárult. A beáramló arany- és deviza-készletek ellenében a német jegybank az exportőröknek újonnan nyomott papírpénzzel fizetett, ezzel nagymértékben növelte a forgalom lebonyolítására szolgáló készpénz mennyiségét. 1950-től 1958-ig az arany és deviza-készletek értéke 26 510 millió nyugatnémet márka értékben növekedett, s hogy a forgalomban levő papírpénz mégsem emelkedett 26,5 millió márkával, az azzal magyarázható, hogy a költségvetés aktívuma, az állami szervek értékpapír-eladása, a központi bank váltókészletének csökkenése, s a bankok készpénz-tartalékolása következtében az újonnan kibocsátott papírpénz jelentős részét kivonták a forgalomból. A forgalomban levő papírpénz mennyisége így is jelentősen megnövekedett, 1950-től 1958-ig összesen 9439 millió márkával. A készpénz és zsírópénz együttes mennyisége pedig 1950–1958 között 16 295 millió márkáról 38 468 millió márkára, 136%-kal emelkedett. S mivel a papírpénz-kibocsátást az arany- és deviza-készlet emelkedése miatt fokozták, Nyugat-Németországban a forgalomban működő összes pénz mennyiségének felduzzadását is alapjában véve a külkereskedelmi és fizetési mérleg tartós aktívuma váltotta ki.

A pénzforgalomnak ez az egész imperializmusban tapasztalható gyors növekedése – mivel általában meghaladta az áruforgalom pénzszükségleteit – a tőkésországokban inflációt idézett elő. Ez megnyilvánult többek között abban, hogy a pénzforgalom (papír- és zsírópénz-forgalom együtt) gyorsabban növekedett, mint a bruttó társadalmi termék.

b) *A pénzforgalom, a bruttó társadalmi termék és az árak alakulása az Egyesült Államokban*

A pénzforgalom alakulását helyesebb a bruttó társadalmi termék, mint az ipari termelés növekedéséhez viszonyítani, mert a bruttó társadalmi termék tartalmazza a mezőgazdaság termelését is. Az ipar és mezőgazdaság közötti, valamint a mezőgazdaságon belüli árucsere pedig természetesen leköti a forgalomban levő pénzmennyiség egy részét.

*Bruttó társadalmi termék, a pénzmennyiség és az árak 1920—1959 közötti alakulása az Egyesült Államokban**
(milliárd dollár)

Év	Bruttó társadalmi termék változatlan 1947-es áron	Index 1920=100	Pénz-mennyiség	Index 1920=100	Bruttó társadalmi termék egységére jutó pénz-mennyiség	Fogyasztói árak 1920=100
1920	102,3	100,0	23 721	100,0	100,0	100,0
1930	135,2	132,2	24 075	101,5	76,8	83,3
1940	171,6	167,7	38 661	163,0	97,2	70,0
1945	263,1	257,2	102 341	431,4	167,7	89,8
1950	264,7	258,8	117 670	496,1	191,7	120,0
1955	322,9	315,5	138 199	582,2	184,5	133,6
1959	382,9	374,3	144 900	610,8	163,2	145,9

* Forrás: The Economic Almanac 1958., Federal Reserve Bulletin. 1960 február.

A táblázat az első pillanatra meghökkentő képet tár elénk. 1920-tól 1930-ig a bruttó társadalmi termék gyorsabban növekedett, mint a forgalmat lebonyolító pénz mennyisége. Ennek megfelelően az árak csökkentek, bár nem olyan mértékben, mint amilyen mértékben a bruttó társadalmi termék növekedése meghaladta a forgalomban levő pénzmennyiség emelkedését. 1930-tól 1940-ig azonban a forgalomban levő pénz mennyisége emelkedett gyorsabban, mint a bruttó társadalmi termék, a fogyasztói árak mégsem emelkedtek, ellenkezőleg, jelentős mértékben – 83,3 pontról 70,0 pontra – csökkentek. 1940–1945 között a II. világháború alatt, a pénzmennyiség rendkívül gyorsan emelkedett, s ez már előidézte az árak emelkedését. Az árak azonban még mindig aránylag mérsékelten emelkedtek, lassabban, mint a pénzmennyiség. 1945-től 1950-ig pedig az árak emelkedtek jó-

val gyorsabban, mint a pénzmennyiségnek a bruttó társadalmi termékhez viszonyított aránya. 1950-től 1959-ig azután újból megismétlődött az 1930–1940 közötti különös helyzet, de most már ellenkező előjellel. Az utolsó évtizedben a pénzmennyiség viszonylagos csökkenésével egy időben (ti. a bruttó társadalmi termék gyorsabban növekedett, mint a pénzvolumen) az árak jelentős mértékben emelkedtek.

E különös jelenséget több tényező idézte elő. 1930-tól 1940-ig a gazdasági helyzet nagyon nyomott volt, óriási arányokat ért el a termelőberendezések kapacitás-kihasználatlansága és a munkanélküliség, a beruházási tevékenység alacsony szintre esett vissza, igen hatalmas árufelesleg halmozódott fel. Ez természetesen erősen kihatott a pénz forgási sebességére. Az 1930-as években a pénz forgási sebessége – különösen az 1920-as színvonalhoz képest – jelentősen csökkent. Ezért a pénzforgalom a forgalomban levő pénz mennyiségének gyors emelkedése ellenére is csak mérsékelten növekedett. Ez az összkereslet lassú, az összkínálat növekedésénél jóval kisebb arányú emelkedésében nyilvánult meg. Az eredmény az árak csökkenése. Az árindex a II. világháború alatt azért emelkedett csak lassan, mert az árakat maximálták. Részben ennek tudható be az árak háború utáni gyors emelkedése, s részben pedig annak, hogy az 1930-as évekhez képest jórészt a II. világháború gazdasági utóhatásai miatt ugrásszerűen megnövekedett a pénz forgási sebessége. A forgási sebesség azóta is állandóan növekszik, s ezért nagyon érthető, hogy az árak emelkedhettek a forgalomban levő pénz mennyiségének viszonylagos csökkenése ellenére. Mivel a pénz forgási sebessége a II. világháború után gyorsan emelkedett, *a forgalomban levő pénz mennyiségének lassabban kellett volna növekedni, mint amilyen mértékben a valóságban emelkedett, sőt egyes esetekben a pénzvolument abszolút mértékben is csökkenteni kellett volna.* Mivel ez nem történt meg – s a konkrét gazdasági, társadalmi körülmények, valamint a gazdaságpolitikai célkitűzések következtében nem is történhetett meg –, *a pénzkibocsátás mértéke, valamint a bankok ún. pénzteremtése meghaladta az áruforgalom pénzszükségleteit, aminek természetes következménye volt a dollár belső elértéktelenedése.*

Azt, hogy a bruttó társadalmi termék egységére jutó pénzmennyiség indexe, valamint a fogyasztói árindex közti feltűnő eltéréseket a pénz forgási sebességének ingadozásai okozzák, meggyőző erővel lehet bizonyítani. Már említettük, hogy a látra szóló letétek forgási sebessége 1950–1959 között kb. 50–55%-kal növekedett. Ha a pénzforgalom alakulásánál számításba vesszük a pénz forgási sebessé-

gének növekedését (50%-osnak vesszük), akkor a következő képet kapjuk:

A bruttó társadalmi termék, a pénzforgalom és az árak alakulása az Egyesült Államokban 1950—1959 között

(millió dollár)

Év	Bruttó társadalmi termék 1947-es áron	Index 1950=100	Pénzforgalom	Index 1950=100	Bruttó társadalmi termék egységére jutó pénzforgalom	Fogyasztói árak 1950=100
1950	264 700	100,0	117 670	100,0	100,0	100,0
1959	382 900	144,7	216 900	184,3	127,5	121,6

Látható, a bruttó társadalmi termék egységére jutó pénzforgalom és az árak megközelítően egyformán alakultak. Abban semmi különös nincs, hogy a bruttó társadalmi termék egységére jutó pénzforgalom és az árak mozgása nem esik teljesen egybe. Sok függ ugyanis attól, hogyan alakul a társadalmi munkamegosztás, hogyan halad előre a tőke centralizációja, a pénzforgalomból mennyit köt le a fiktív tőkék forgalma, mennyire pontosak a statisztikai adatok stb.

A statisztikai adatok szerint a pénz csereértéke az elmúlt 40 évben nagymértékben csökkent: 1920-hoz képest kb. 31%-kal, 1940-hez képest kb. 52%-kal. A pénz csereértéke az aranyhoz viszonyítva azonban jóval nagyobb mértékben csökkent, mint ahogy az az árindex alakulásából kitűnik. Az áraknak ugyanis aranypénz-forgalom esetén nem emelkedniük, hanem esniük kellett volna az árutermelő-munka termelékenységének jelentős növekedése következtében. Igaz ugyan, hogy az aranytermelő munka termelékenysége is emelkedett, de a tapasztalat azt mutatja, hogy speciális tényezők következtében az aranytermelő munka termelékenységének növekedése lemarad az árutermelő munka termelékenységének emelkedése mögött. S mivel az arany értéke lassabban csökken, mint az áruk értéke, az áraknak hosszabb időközben csökkenniük kellene. Az egy munkaórára jutó változatlan áron számított termelési érték 1920-tól 1956-ig kb. a 3,2-szeresére emelkedett. Természetesen a termelési értéknek ez az emelkedése nemcsak a munkatermelékenység, hanem a munkaintenzitás növekedésének az eredménye is, ez az adat mégis azt bizonyítja, hogy az áruk értéke 1920 óta nagymértékben csökkent. *Ennek megfelelően*

a pénzforgalom felhígulása 1920-tól jóval meghaladja a 46%-ot és 1940-től a 108%-ot.

A pénzforgalom felhígulása a kapitalizmus imperialista szakaszában állandó jelenség lett, s hogy ez nem korlátozódik egy országra – az Egyesült Államokra –, hanem általánossá válik, azt bizonyítja, hogy az árszínvonal a többi kapitalista országban jelentősen és tartósan emelkedett. A táblázatban közölt kiskereskedelmi árindexek különben nemcsak arról tanúskodnak, hogy a pénz felhígulása minden tőkésországra jellemzővé vált, hanem arról is, hogy a pénz elértéktelenedése országonként erősen különböző méreteket ölt. Így rohamosan csökkent a pénz csereértéke Chilében, Brazíliában, Dél-Koreában, a II. világháború alatt Franciaországban, Olaszországban. A pénz elértéktelenedése viszonylag lassabban zajlott le az Egyesült Államokban, Svájcban, Svédországban és még néhány más országban. A II. világháború után, 1950-től a fejlett tőkésországokban általában a pénz lassabban értéktelenedett el. *Az infláció a mai kapitalizmus állandó és általános jelensége, nemcsak háborús időkben lép fel, hanem békeidőkben is, fejlett és fejletlen tőkésországokban egyaránt.*

*Kiskereskedelmi árindex a kapitalista országokban 1938-tól 1956-ig**
(1953 = 100)

Ország	1938	1946	1950	1951	1952	1954	1955	1956
Ausztrália	39	50	68	82	96	101	104	110
Brazília	—	42	62	67	82	118	142	173
Chile	9	25	53	65	80	172	302	471
Taivan	—	—	50	66	85	102	112	124
Dánia	49	77	87	96	100	101	107	111
Franciaország	4	—	77	91	101	100	101	103
Nyugat-Németország	—	76	93	100	102	100	102	105
Izrael	–	38	46	50	78	112	119	127
Olaszország	2	50	86	94	98	103	106	111
Japán	—	16	77	89	94	106	105	106
Dél-Korea	—	1	7	28	69	135	229	285
Svédország	50	71	79	92	99	101	104	109
Svájc	59	89	94	98	101	101	102	103
Törökország	26	88	93	91	97	110	119	136
Anglia	—	—	81	89	97	102	106	112

* Forrás: The Economic Almanac 1958.

c) *Az infláció kibontakozása kapacitás-kihasználatlanság és árufelesleg létezése esetén*

A monopóliumok előtti kapitalizmusban a termelőberendezéseket általában teljes egészükben kihasználták, kapacitás-kihasználatlanság és fölös nyersanyag csak a válság és a depresszió éveiben keletkezett. A megélénkülés és fellendülés időszakában a tőkések általában csak akkora árukészlettel rendelkeztek, amekkorát az üzleti forgalom normális lebonyolítása szükségessé tett. Ilyen körülmények között az állami költségvetés deficitjének papírpénz-kibocsátás útján történő finanszírozása, vagyis a pénzforgalom felhígítása, *szükségképpen és automatikusan* inflációt eredményezett, mert az árukészletek viszonylag szűk volta, valamint a termelőberendezések kapacitásának nagyjából teljes kihasználása következtében a kínálat nem tudott rugalmasan alkalmazkodni a kereslet növekedéséhez, az áruforgalom lassabban növekedett, mint a pénzforgalom.

Az imperializmusban azonban a kapitalizmus alapvető ellentmondásának kiéleződése, s közvetlenül a monopóliumok kifejlődése következtében fellépett a termelőberendezések krónikus kapacitás-kihasználatlansága, állandóan – nemcsak a hanyatlás, hanem a fellendülés éveiben is – van fölös nyersanyag a monopóliumok tulajdonában. Óriási készárukészletek halmozódnak fel. Egyes cikkekből a termelés teljes beszüntetése esetén is hosszú ideig ki tudnák elégíteni a szükségleteket. Természetesen ilyen feltételek között megvan a *technikai* lehetőség arra, hogy az áruk kínálata igen rövid időn belül rugalmasan alkalmazkodjék a kereslethez. Ez gyakorlatilag annyit jelent, hogy pl. pótlólagos papírpénz-kibocsátás esetén elképzelhető – ha egyéb körülményektől eltekintünk –, hogy a kereslet gyors emelkedését (amely pl. az állami vásárlások miatt következik be) hamarosan teljesen kiegyenlíti az árukínálat növekedése. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy míg a monopóliumok előtti kapitalizmusban a pótlólagos (az áruforgalom szükségleteit meghaladó) papírpénz-kibocsátás automatikusan inflációt váltott ki, *addig az imperializmusban* – legalábbis nem túlságosan nagyarányú papírpénz-kibocsátás esetén – *az inflációnak ilyen automatikus kibontakozásáról nem beszélhetünk.* Az infláció automatikus kibontakozása tömeges papírpénz-kibocsátás, illetve a forgalom lebonyolítására szolgáló pénzeszközök és a pénzforgalom ugrásszerű, nagyarányú emelkedésének hatására azonban már nagyon valószínű, mert ekkor a kereslet emelkedése nyomán a termelési kapacitást hamarosan 100%-osan ki-

használják, elfogynak a fölös árukészletek, s ezért a kínálat már nem tud rugalmasan alkalmazkodni a kereslethez, felborul az áruforgalom és pénzforgalom közti egyensúly. A világháborúk idején az infláció ilyen automatikus kibontakozása jelentkezett a háborút viselő tőkésországokban. Az inflációs mechanizmus tehát világosan felismerhető akkor, amikor a pénzforgalom jóval gyorsabban növekszik az áruforgalom pénzszükségleteinél. Nem ez a helyzet azonban, ha a pénzforgalom viszonylag lassabban nő, s ennek következtében az árak csak mérsékelten, esetleg nem is emelkednek. Ezért nem véletlen, hogy sokan csak a pénzforgalom gyors, s az árak jelentős emelkedése esetén beszélnek inflációról, s a pénzforgalom aránylag lassú felduzzadásának inflációs jellegét tagadják. Ezek közé tartozik pl. Vajda Imre, aki Háy Lászlónak az újratermelési ciklus II. világháború utáni alakulásáról írt tanulmányának a vitáján támadta a szerzőnek azt a megállapítását, hogy a II. világháborút követő ciklus az általános infláció közepette zajlott le. Vajda Imre a következőket mondotta: „... úgy tűnik, hogy Háy elvtárs az inflációt cikluson kívüli tényezőnek tekinti, amely a fellendülést ugyanúgy nyomon követi, mint a válságot ... Vagyis az a különös helyzet adódik, hogy egy időben jelentkezik infláció és túltermelési válság, más szóval a vásárlóerő látszólagos túltengése és az árukínálat túlzott bősége. Különös tünete továbbá ennek az inflációnak nevezett jelenségnek, hogy a forgalmi eszközök növekedése nélkül, szinte attól függetlenül játszódik le. Hiányzik tehát két eddig alapvetően fontos eleme: a fedezetlen bankjegy-kibocsátás és a viszonylagos vagy abszolút áruhiány. Mert úgy gondolom, egyes speciális termelési eszközöktől eltekintve, az egész ciklus (vagyis az egész inflatorikus folyamat) alatt nem volt egyetlen pillanat sem, amikor a vásárlóerő nem talált volna árufedezetre. Most azonban megállapítható, hogy a bankjegy-forgalom a fő imperialista országokban nem nő – igaz, nem is csökken –, az árubőség pedig olyan arányú, hogy túltermelési válság alakult ki. Mi maradt tehát az inflációból? Az árak emelkedése. Olyan méretű ez az áremelkedés, hogy az bennünket, a nagyon is vitathatatlan infláció kortársait az annak idején lejátszódó folyamatokra emlékeztetne? Háy elvtárs számai szerint az utolsó öt évben (1953 óta) az áremelkedés a következő:

Egyesült Államok	9%
Nyugat-Németország	6%
Anglia	13%
Svédország	8%
Svájc	3%

Egy-egy évre tehát legfeljebb 1–3% esik; a legfeltűnőbb persze, hogy az Egyesült Államokban az utolsó évben kerek 3%-kal emelkedett a nagykereskedelmi árindex és hasonló mértékben a megélhetési költségek indexe is. Megengedhető-e azonban, hogy mi ezt az áremelési hullámot a pénzforgalom (illetve hitelforgalom) oldaláról magyarázzuk, és ennek kedvéért lemondjunk a ciklus konstitutív meghatározó szerepéről, mondván, hogy az infláció a ciklus menetétől függetlenül alakul? Véleményem szerint nem. Úgy gondolom, hogy az áremelkedésre bőséges magyarázatot nyújt a monopolkapitalizmus, különösképpen az állami monopolkapitalizmus jelenlegi helyzete."[3]

Vajda Imre tehát a II. világháború utáni ciklusban, és különösen az 1957–1958-as válságban bekövetkezett áremelkedést nem a pénzforgalom felhígulásával, hanem egyszerűen a monopóliumok – és a monopoltőkés állam – mesterséges áremelő tevékenységéből vezeti le. Szerinte tehát az évi 1–3%-os és – amint ez már hozzászólásából logikusan, félreérthetetlenül következik – az Egyesült Államokban az 1950–1959 közötti időben bekövetkező 21,6%-os áremelkedés teljesen, vagy majdnem teljes egészében monopóliumos áremelkedés, ami az inflációs pénzügyi politika, illetve a pénzforgalom felhígulása nélkül ment végbe. Vajda Imre tehát a II. világháború utáni ármozgásban a monopolár szerepének döntő jelentőséget tulajdonít. Szerinte a monopolár a pénzforgalom felduzzadása nélkül is képes az *általános árindex* évről évre történő rendszeres emelkedését kiváltani. *Ezért indokolt megvizsgálni, hogy a nem inflációs jellegű, monopóliumos áremelés milyen hatást gyakorolhat az általános árindex mozgására.*

A monopóliumos áremelés vizsgálatakor leghelyesebb abból kiindulni, hogy aranypénz vagy aranyra beváltható bankjegy van forgalomban, mert így tudunk legjobban elvonatkoztatni az inflációs áremelkedéstől. Ilyen feltételek között vajon a monopóliumoknak milyen lehetőségük van az árakat felemelni?

A monopóliumok, mivel egy-egy iparágat uralnak, képesek áruik árát az érték, illetve a termelési ár fölé emelni. Az áremelés azonban ugyanúgy nem növeli a társadalmi terméket és a nemzeti jövedelmet, mint ahogy az értéket sem emeli. Ha tehát valamely monopolizált iparágban sikerül az árakat felemelni, és ha a kereslet nem alkalmaz-

[3] *Háy László:* Az újratermelési ciklus alakulása ... Vajda Imre hozzászólása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1959. 86—87. old.

kodik rugalmasan az árváltozáshoz, az itt működő monopolisták a nemzeti jövedelem nagyobb hányadát realizálják, mint amennyi az iparágnak a nemzeti jövedelem termeléséhez való tényleges hozzájárulása alapján megilletné őket. Ez azonban annyit jelent, hogy csökken a nemzeti jövedelemnek az egyéb árucikkek vásárlására fordítható része. A monopolista extraprofit valamely iparágban tehát az egyéb iparágak rovására érhető el, mert a monopóliumos áremelést másutt szükségképpen a kereslet csökkenése követi, s ez azt eredményezi, hogy az árak és a profitok az egyéb iparágakban csökkennek. *Ezért az összár ebben az esetben sem növekszik, és szükségképpen megegyezik az összértékkel.* Az árak a monopóliumok hatására jelentősen emelkedhetnek *egyes, erősen monopolizált iparágakban, de nem növekedhetnek egyszerre minden iparágban.*

Mi történik azonban akkor, ha a tőkések a kereslet csökkenése ellenére is tartják az árakat az egyéb iparágakban? Ebben az esetben az áruk egy része évről évre eladatlan maradna, az eladatlan árukészletek tömege rohamosan növekedne, s az hamarosan mégiscsak az árak jelentős esését idézné elő. A monopóliumos áremelés tehát csak legfeljebb igen rövid, néhány éves időközben emelheti az összárt az összérték színvonala fölé, s ezt pedig szükségképpen kiegyenlíti az áraknak egy későbbi időben bekövetkező érték alá süllyedése. Az összár és összérték *hosszabb időközbeni* egybeesése tehát olyan objektív gazdasági törvény, amelyet a monopóliumok áremelő tevékenysége sem tud megszüntetni. A monopóliumok képesek ugyan az értéktörvény érvényesülését olyan értelemben befolyásolni, hogy megváltoztatják az árstruktúrát – ti. a monopolizált iparágakban az árak emelkednek, s a nem monopolizált vagy gyengén monopolizált iparágakban pedig az árak csökkennek –, nem képesek azonban az összkereslet és összkínálat befolyásolása útján az árösszeget tartósan, évi 1–3%-kal emelni, mint ahogy ezt Vajda Imre állítja.

Az összkínálat nagysága hosszabb időközben az össztermeléstől, illetve a megtermelt összárumennyiség értékétől függ, hiszen a társadalmi termék kerül a termelési eszközök és fogyasztási cikkek piacára. Az összkereslet nagysága szintén a társadalmi termék értékétől függ, amennyiben a társadalmi termék minden értékrésze hosszabb időközben nemcsak kínálatot jelent, hanem keresletet is a termelési eszközök és fogyasztási cikkek piacával szemben. Az összkínálat és összkereslet tehát *hosszabb időközben* szükségképpen egyensúlyba kerül egymással, s ezzel együtt az árak és értékek összege is. Mindez azonban azt jelenti-e – itt eltekintve a monopóliumos áremelésnek

az előbb tárgyalt rövid idejű hatásától –, hogy az összkínálat és összkereslet mindig egyensúlyba kerül egymással, s hogy az árak és értékek összege mindig megegyezik? Semmi esetre sem. A tőkés újratermelés ciklikus alakulása miatt a kereslet és kínálat között állandó egyensúlyváltozás lép fel, hol a kínálat, hol pedig a kereslet javára. Ennek az ingadozásnak az oka a kapitalizmus alapvető ellentmondása. Ha azonban a kínálat és a kereslet nagysága egyaránt alapjában véve a társadalmi értéktől függ, hogyan lehetséges, hogy a kereslet vagy a kínálat – átmeneti időre is – a másiknál gyorsabban növekedjék? Erre a kérdésre ad választ a pénznek a tőkés árutermelésben betöltött szerepe.

Az áruk keresletét és kínálatát a pénz közvetíti. A tőkés társadalom pénzmennyiségének egy része állandóan a forgalomban működik, a másik része kincsként ülepedik le. Fellendülés idején a kincsként szereplő pénz mennyisége csökken, mert egyre nagyobb mennyiségű áru forgalmát kell lebonyolítani. Válságban fordított a helyzet, a kincsképző funkció jelentősége növekszik, a tőkések vagyonukat aranyba mentik át. *A pénz kincsképző funkciója tehát lehetőséget ad arra, hogy a kereslet és kínálat nagysága rövid időközben eltérjen egymástól.* Fellendülés idején az áruforgalom zökkenőmentes lebonyolításához szükséges pénzmennyiségen kívül a kincsképző funkciót betöltő pénz egy része is beáramlik a forgalomba, mert a befektetések ilyenkor magas profittal kecsegtetnek. Az árak emelkednek – *ezt a pénz forgási sebességének növekedése is elősegíti* –, s az árak együttes színvonala meghaladhatja az összérték színvonalát. Válság idején a tőkések a rossz gazdasági helyzet miatt pénzükért nem vásárolnak, mindenki eladni akar. Az árak az összérték alá zuhannak, csak az arany „ára" emelkedik. *Az összárnak ez az összérték fölé és alá történő mozgása azonban nem a monopóliumok speciális áremelő tevékenységének, hanem a tőkés termelés ciklikus mozgásának az eredménye. A monopóliumok csak az összár mozgásán belül játszanak szerepet.* A monopolizált iparágakban a fellendülés idején az árak gyorsabban emelkednek, s válság idején pedig lassabban esnek, mint az összes iparágakban együttvéve. *Ez azonban szükségképpen azt eredményezi, hogy a nem monopolizált vagy gyengén monopolizált iparágakban az árak alacsonyabbak, mint a termelési ár.* A monopóliumok tehát az egyes iparágakban jelentősen emelhetik az árakat, ez azonban hosszabb időközben *nem váltja ki, nem is válthatja ki az árak növekedését társadalmi szinten.* A monopóliumok – bármilyen nagy is gazdasági hatalmuk – nem helyezhetik hatályon kívül az

értéktörvényt, legfeljebb az értéktörvény formaváltozásait idézhetik elő.

A monopoltőkés állam már inkább tud hatni az értéktörvény érvényesülésére, mint maga a monopólium. A finánctőkés állam bizonyos mértékig és bizonyos ideig képes mesterségesen növelni az összkeresletet, s ezen keresztül az árak bizonyos fokú emelkedését idézheti elő. Amennyiben azonban az állam gazdasági tevékenységével emeli az árakat, *azt túlnyomórészt inflációs eszközökkel éri el.* Az összár tehát aligha haladja meg az állam gazdasági tevékenysége nyomán az összérték színvonalát.

Az összárak a ciklikus áringadozás során sem térhetnek el túlságosan nagymértékben az összértéktől. Minél erőteljesebb ugyanis a fellendülés, annál gyorsabban emelkednek az árak, annál gyorsabban kiéleződik a termelés és a fizetőképes fogyasztás közti ellentét, az áremelkedés annál hamarább áresésbe csap át. Minél nagyobb mértékben esik a termelés a válságban, annál gyorsabban csökkennek az árak, annál hamarabb felszívódnak a felesleges készletek, s annál hamarabb emelkedhetnek újból az árak. Ezenkívül az árak eltérését az értéktől még egy tényező korlátozza. Az árak általános emelkedése ugyanis az *áruknak* az arannyal szembeni felértékelődését, az árak esése pedig az *aranynak* az árukkal szembeni felértékelődését jelenti. Az aranytermelők szempontjából a ciklus a feje tetejére állítva jelentkezik. Az áruknak az arannyal szembeni túlságos felértékelődése az aranytermelés csökkenését idézi elő, s ez lassítja az általános áremelkedést. Az áruknak az arannyal szembeni túlságos leértékelődése pedig a pénzvagyonnak a termelésbe való befektetését, s ezzel az összkereslet és az árak emelkedését váltja ki. Az árak mozgása tehát szigorúan az értéktörvény követelményeihez igazodik.

Aranypénz-forgalom hiánya esetén a monopóliumos áremelés már a hosszabb ideig tartó általános áremelkedés kiindulópontjává válhat akkor, ha a modern bankrendszer megteremti a magasabb árak realizálásához pótlólagosan szükséges pénzmennyiséget – pl. a zsírópénzforgalom kiterjesztésével. *Az ilyen áremelkedés is feltételezi azonban a pénzforgalom fehigulását, a pénzforgalomnak az áruforgalomnál gyorsabb ütemű növekedését, vagyis az árak mércéjének csökkenését.* Az összárnak és az összértéknek az egyensúlya tehát ebben az esetben sem szűnik meg.

Vajda Imre az áraknak az 1950-es években bekövetkezett növekedését monopóliumos áremelkedésnek tekinti, *ami a pénzforgalom felduzzadásától függetlenül következett be.* Ezzel akarva-akaratlanul

azt állítja, hogy az összár 1959-ben az Egyesült Államokban kb. 21 %-kal meghaladta az összérték színvonalát –, hiszen az 1950-ben ugyancsak a monopóliumok által meghatározott, vagy legalábbis erősen befolyásolt összár miért lett volna kb. 20%-kal alacsonyabb az összérték színvonalánál. Nyilvánvaló, hogy itt valami nincs rendben. A hiba Vajda Imrének a II. világháború után az Egyesült Államokban és sok más tőkésországban bekövetkezett áremelkedéssel kapcsolatos alapkoncepciójában van. Háy László válaszában helyesen jegyezte meg, hogy Vajda Imre koncepciója azt a benyomást keltheti, mintha a monopóliumok hatályon kívül helyezhetnék az értéktörvény működését. *A valóságban az árak általános emelkedése a tőkésországokban az általános és tartós inflációnak, illetve a pénzforgalom felhígulásának az eredménye, tekintet nélkül arra, hogy milyen mérvű volt az áremelkedés átlagos évi üteme.*

Az Egyesült Államok pénzforgalma (papírpénz és a zsírópénz) gyorsabban növekedett a bruttó társadalmi terméknél. Vajda Imre tehát először is abban téved, hogy a II. világháború utáni ciklusban a forgalmi eszközök nem növekedtek (vagyis, hogy nem haladták meg a társadalmi termék növekedését). Vajda Imre itt figyelmen kívül hagyja a pénz forgási sebességének növekedését. Abban Vajda Imrének azonban feltétlenül igaza van, hogy az egész háború utáni ciklus idején a vásárlóerő mindig árufedezetre talált, hiszen mindig volt bizonyos árufelesleg. Hogyan volt lehetséges mégis infláció, amikor árufelesleg és kapacitás-kihasználatlanság állandóan létezett? Az infláció feltétlen kritériuma-e az áruhiány, ugyanúgy, mint az 1945–1946-os magyarországi „vitathatatlan infláció" idején lehetett tapasztalni?

Az infláció és az áruhiány a monopóliumok előtti kapitalizmusban mindig, feltétlenül összekapcsolódtak egymással. Az imperializmusban azonban a *monopóliumok következtében* az inflációs áremelkedés bekövetkezhet, s valóban mind gyakrabban bekövetkezik árubőség, árufelesleg esetén is. Az áruhiánnyal összekapcsolódó infláció is megfigyelhető a kapitalista országokban, pl. világháborúk idején, de az utóbbi időkben gyakoribb jelenség az árubőség esetén fellépő inflációs áremelkedés. A monopolkapitalizmusban a legtöbb esetben hatalmas eladatlan árukészletek léteznek, s ugyanakkor a kínálat – a versenynek a monopóliumok általi korlátozottsága miatt – nem alkalmazkodik rugalmasan a kereslethez.

Ha pl. az állam növeli költségvetési kiadásait – fegyvereket vagy egyéb árukat vásárol –, s kiadásait államkölcsönök kibocsátásával

finanszírozza, ilyen módon mesterségesen növeli az összkeresletet. A monopóliumok erre kétféleképpen reagálhatnak. Növelhetik az áruk kínálatát – erre módjuk van, hiszen ezt az árufelesleg és a kihasználatlan termelési kapacitás általában lehetővé teszi –, de az árakat is felemelhetik, hiszen a piacon monopolhelyzetet élveznek. A kereslet mesterséges emelését mind a kétféleképpen kiegyensúlyozhatják; az áruforgalom és az árutermelés volumenének növelésével *és* az árak emelésével is. Hogy melyik módszert alkalmazzák, az attól függ, hogy profitérdekeik mit kívánnak. Hosszabb időközben mindkét módszert alkalmazzák, s ennek az az eredménye, hogy a társadalmi termelés és az árukínálat volumenének a növekedése elmarad az összkereslet nominális, pénz formában jelentkező emelkedése mögött, s az egyensúlyt az árak emelkedése teremti meg. Ha a monopóliumok nem korlátoznák a termelés és a kínálat volumenének növekedését, s a verseny a termelés és a kínálat oldalán teljesen szabad lenne, akkor olyan viszonyok között, amikor van kapacitás-kihasználatlanság és árufelesleg, az árak természetesen nem emelkedhetnének. *De ez az áremelkedés a pénzforgalom felduzzadása nélkül sem következhetne be.*

Annak a tételnek, hogy a monopóliumok a pénzforgalom felhígítása nélkül az összár-színvonalat nem tudják felemelni, hogy a monopolár kategóriája hosszabb időszakban nem az összár és összérték, hanem csak az árstruktúra viszonylatában érdekes, döntő jelentősége van. A monopóliumok mindig árfelhajtásra törekednek. Márpedig, *ha az általános árszínvonal felemelését csak pótlólagos papírpénzkibocsátással, illetve a pénzforgalom növelésével érhetik el,* akkor ez az áremelés *nem monopóliumos, hanem inflációs áremelkedés.* Ebben az összefüggésben nem az a lényeg, hogy az általános áremelkedés a monopóliumok áremelő tevékenységén keresztül zajlik le, hanem az, hogy az *összárak színvonalát a monopóliumok csak a pénzforgalom felhígítása alapján tudják megnövelni.* Nem a monopóliumok áremelő tevékenysége tehát a lényeg, hanem a pénzforgalom felhígulása. Monopóliumos áremelésről csak akkor beszélhetnénk, ha az általános árindex a monopóliumok tevékenysége nyomán a pénzforgalom felhígulása nélkül emelkedne.

Ha a pénzforgalom felhígul, az árak emelkedése egy vagy egynéhány iparágban nem idézi elő az árak csökkenését az egyéb iparágakban. Az áruk magasabb áron történő realizálása ugyan több pénzt köt le, mint eddig, de ez nem csökkenti az áruvásárlásra felhasznált pénz mennyiségét az egyéb iparágakban, hiszen az árak felemelését

eleve a pénzforgalom – természetesen a pénzjelek, papírpénz, zsírópénz – felduzzadása tette lehetővé. Az árak másutt maradhatnak változatlanok, sőt az áremelés – pl. az iparágak közti verseny hatására – előbb-utóbb tovagyűrűződik a többi iparágra is. Az eredmény tehát az árszínvonal általános emelkedése, és a papírpénz csereértékének megfelelő arányú csökkenése. Ebben az esetben az összárak színvonala, valamint e színvonal változását visszatükröző fogyasztói árindex nemcsak emelkedhet, hanem korlátlanul emelkedhet bármilyen mértékben. Minél nagyobb mértékben hígul fel a pénzforgalom, annál nagyobb mértékben emelkedhet az árszínvonal is. Világos, hogy az árak ilyen alapon történő emelkedése egészen más természetű, mint a monopóliumos áremelés. Ezen nem változtat, hogy az általános árszínvonal emelkedése a monopóliumok áremelő tevékenységén keresztül valósul meg, vagy hogy a termelőberendezések kapacitás-kihasználatlansága esetleg nagymértékű, és hatalmasak az eladatlan árukészletek. Ha az utóbbi tényezők egy adott időszakban kivételesen erősen rányomják a bélyegüket a tőkés gazdaságra, akkor az áremelkedésnek kisebb a valószínűsége. Ha azonban ez az áremelkedés a forgalmi eszközök növekedése miatt és a monopóliumok áremelő tevékenységén *keresztül* mégis megvalósul, *akkor csakis inflációs áremelkedésről beszélhetünk és semmi esetre sem nevezhetjük ezt monopóliumos áremelkedésnek.* Ezek szerint az imperializmusban az inflációnak nem feltétlen kritériuma az áruhiány. Lehet infláció áruhiány és árubőség mellett is, vagyis az inflációs mechanizmus nem pontosan úgy néz ki, mint a monopóliumok előtti kapitalizmusban, az infláció nem pontosan a korábbi módon érvényesül. Lehet, hogy ez első pillanatra meglepőnek tűnik, valójában azonban éppoly kevéssé meglepő, mint az, hogy az értéktörvény nem pontosan ugyanúgy érvényesül, mint a monopóliumok előtti kapitalizmusban, hogy a ciklus imperializmusbeli érvényesülése is sajátosságokat mutat a XIX. századihoz képest. Az infláció lényege természetesen ma is ugyanaz, mint a szabadversenyes kapitalizmusban; a pénzforgalomnak (papírpénz- és zsírópénz-forgalomnak) az áruforgalom pénzszükségleteit meghaladó felduzzadása. Ennek ellenére megengedhetetlen a monopolkapitalizmus előtti inflációk ténybeli tapasztalatait dogmatikusan alkalmazni a XX. század kapitalizmusában kibontakozó inflációkra anélkül, hogy a tőkés társadalomban végbemenő változásoknak az inflációs folyamatra gyakorolt hatására tekintettel lennénk.

Már említettük, hogy a pénzforgalom felhígulása következtében

az árszínvonal bármilyen mértékben felemelkedhet. Az összárnak ez a növekedése azonban nem azt jelenti, hogy az árösszeg az áruk értékösszege fölé emelkedik, még akkor sem, ha az áremelkedés százszoros, ezerszeres vagy milliószoros. Az összes eladott árukért a magasabb árak ellenére sem adnak nagyobb értéket, mint azelőtt, az áruk nem cserélődnek ki saját értéküknél nagyobb értékre – az összárnak az összértéknél magasabb színvonala ugyanis ezt jelentené. Inflációs áremelkedés esetén az áruk ára csak *nominálisan* emelkedik, az árukkal kicserélődő aranymennyiség csak névlegesen növekszik, reálisan nem, hiszen csak az *árak mércéje* változik meg. Kisebb lesz az árak nagyságát mérő egység, *ezért a változatlan színvonalú reális ár, mint erősen emelkedő nominális ár jelenik meg.* Az árak mércéjének megváltozásából eredő nominális árváltozás éppoly kevéssé érinti az összár és összérték egyensúlyát, mint ahogy a tört értékét sem érinti egy cseppet sem, ha a tört számlálóját és nevezőjét ugyanazzal a számmal szorozzuk vagy osztjuk. A monopóliumok tehát a pénzforgalom felhígításával, annak alapján *nominálisan* növelhetik az összár színvonalát, az árak *reális* mozgását tekintve azonban ez is csak az *árstruktúra* megváltozását idézi elő a monopolizált iparágak javára, és nem a monopolizált vagy kevésbé monopolizált iparágak kárára.

Az, hogy a pénzforgalom felhígulása esetén az árszínvonalnak a monopóliumok árfelhajtó tevékenységén keresztüli felemelkedése csak nominális, távolról sem azt jelenti, hogy ez az áremelkedés nem érinti reálisan és érzékenyen az egész társadalmat. Jelentős szerepe van pl. a különböző iparágak profitrátáinak differenciálódásában, a nemzeti jövedelem újraelosztásában. Az infláció mindig a reálbérek csökkentése irányába hat, s az imperializmus időszakában állandóvá és általánossá váló inflációnak igen nagy szerepe van abban, hogy a nemzeti jövedelem egyre nagyobb hányada csapódik le profit formájában, és egyre kisebb lesz a munkásosztály részesedése. Az infláció fokozza a termelés és fizetőképes fogyasztás közti ellentétet, súlyosbítja a kapitalista országok piachelyzetét, s elősegíti az imperializmusra jellemző krónikus kapacitás-kihasználatlanság és munkanélküliség kialakulását. Az árak nominális emelkedése ezért kiélezi a kapitalista társadalom osztályellentéteit, vagyis a tőkés gazdaság egyik legnehezebb gazdasági és politikai problémája.

Az inflációs pénzügyi politika, mely az imperializmusban és különösen a kapitalizmus általános válságának időszakában objektíve szükségszerű, befolyásolja az újratermelési ciklus alakulását is. Az infláció nem független a ciklustól, hiszen a deficites költségvetési poli-

tika, az expanzív hitel- és kamatláb-politika, amely hozzájárul az infláció kibontakozásához, sokszor egyenesen a tőkés újratermelés feltételeinek rosszabbodásából következik. (Az állam a gazdasági élet élénkítése érdekében ugyanis deficites költségvetési politikát folytat.) Válság idején pl. nagyon megnövekszik a pénzforgalom felhígulásának veszélye. Az infláció azonban visszahat a ciklusra.

d) *Az infláció hatása a tőkés újratermelési ciklus alakulására*

A nagykereskedelmi és fogyasztói árindex inflációs *növekedése* az imperializmus, s különösen a kapitalizmus általános válságának időszakában nem a különböző áruk árának egyenletes emelkedésén keresztül valósul meg. Az árak a különböző iparágakban nagyon egyenlőtlenül emelkednek. Az árak általában az erősen monopolizált iparágakban és az olyan területeken emelkednek a leggyorsabban, ahová a forgalomban levő és vásárlóeszközként szereplő papírpénz és zsírópénz legnagyobb része áramlik. Ha pl. az állam növeli hadimegrendeléseit, akkor a forgalmi eszközök elsősorban a hadiiparba és a hadiipart kiszolgáló iparágakba áramlanak, ezekben az iparágakban emelkednek az árak a legnagyobb mértékben. Ha a pénzeszközök a fogyasztási cikkeket termelő iparágak felé áramlanak, akkor itt teremtenek alkalmat a gyors áremelésre. Az inflációs áremelkedés sohasem egyenletes, hanem a nemzetgazdaság valamelyik területén bekövetkezett ugrásszerű áremelkedés fokozatosan gyűrűződik tovább a többi iparágban.

Az áraknak ez az egyenlőtlen alakulása jelentős mértékben differenciálja a különböző iparágak profitrátáit. Azokban az iparágakban, ahol az árak igen erőteljesen emelkednek, a profitráta növekvő tendenciájú, hiszen az eladási ár itt gyorsabban emelkedik, mint az önköltség. Azokban az iparágakban pedig, ahol az árak lassabban emelkednek, ott a profitráta minden valószínűség szerint csökken, mert az áraknak a többi iparágban bekövetkező gyors növekedése az állandó tőke elemeinek megdrágulása következtében erősen emeli az önköltséget, amit a munkaerő fokozott kizsákmányolása rendszerint nem tud kompenzálni. A profitrátáknak ez a differenciálódása az imperializmusban is rendszerint azt eredményezi, hogy a magasabb profitrátát biztosító iparágak termelését fejlesztik gyorsabban. *Az infláció tehát a profitráták differenciálásán keresztül fokozza az iparágak fejlődésének egyenlőtlenségét, elmélyíti a tőkés árutermelés anar-*

chiáját, bizonyos körülmények között részleges válságokat és az ipari termelés átmeneti, szabálytalan visszaesését idézi elő, vagy legalábbis valószínűbbé teszi az ilyen részleges válságok, szabálytalan termelési ingadozások bekövetkezését.

Az inflációnak ez a szerepe mutatkozik meg pl. az angliai ciklus II. világháború utáni alakulásában. Angliában a II. világháború alatt a forgalomban működő pénzmennyiség ugrásszerűen megnövekedett. 1938 decemberében a forgalomban levő készpénz átlagos mennyisége 448 millió font sterling, 1945. december 31-én pedig már 1320 millió font sterling. Ugyanebben az időben a látra szóló letétek, vagyis a zsírópénz összege 1249 millió font sterlingről 3264 millió font sterlingre növekedett. A készpénz és a zsírópénz mennyisége tehát kb. 2,7-szeresére emelkedett, az ipari termelés volumene viszont nagyjából változatlan maradt, vagy alig növekedett. A készpénz és zsírópénz egy elég jelentős része, sőt ezenkívül a bankoknál időre elhelyezett letétek egy része is, tulajdonképpen elhalasztott keresletet jelentett ruházati cikkekre, tartós fogyasztási cikkekre – pl. bútorokra stb. A papírpénz és zsírópénz inflációs felduzzadása, amely a háború után is folytatódott, a II. világháború befejezése után növelte pl. a ruházati ipar és tartós fogyasztási cikkeket gyártó ipar árait és profitrátáit. Ennek megfelelően jelentős mértékben emelkedett ezekben az iparágakban a termelés, jóval gyorsabban, mint az egy főre jutó reálkeresetek. Míg 1948-tól 1951-ig az egy főre jutó reálkereset 3,9%-kal emelkedett, addig a textiláruk termelése 19%-kal, egyes bútorfajták termelése pedig többszörösére növekedett. *Az 1952-es, kb. 4–5%-os visszaesést nagy részben a tartós fogyasztási cikkek, valamint a ruházati cikkek termelésének zuhanása okozta.* Míg 1951-ig a tartós fogyasztási cikkek, valamint a ruházati cikkek ára jóval gyorsabban növekedett, mint az összesített kiskereskedelmi árindex, addig e cikkek ára 1952-ben jelentősen esett, noha a kiskereskedelmi árindex 1951-től 1952-ig 125-ös pontról 136-os pontra emelkedett (1947 = 100). *A II. világháború után Angliában kibontakozó infláció nagymértékben elmélyítette az iparágak közti aránytalanságot, és ezzel elősegítette az ipari termelés 1952-es szabálytalan ingadozását.*

Az előző fejezetekben részletesen foglalkoztunk azzal, hogy a finánctőkés állam gazdasági tevékenységének egyik fontos célkitűzése a gazdasági élet élénkítése, és a válság mélységének csökkentése. E cél elérése érdekében az állam deficites költségvetési politikát folytat, növeli költségvetési kiadásait. Az államnak ez a tevékenysége több szempontból is növeli a pénzforgalmat. Növelheti azért, mert

1. a költségvetési deficit fedezésére sok esetben papírpénzt bocsátanak ki (pl. úgy, hogy az állami értékpapírokat eladják a jegybanknak), 2. az állami értékpapírok jelentős részét a bankoknak adják el, s ezzel növelik a készpénz nélküli pénzforgalmat, 3. az állam gazdasági tevékenysége megnöveli a pénz forgási sebességét. Ha ugyanis az állam jövedelmeket von be a költségvetésbe, akkor a pénzformában jelentkező jövedelmeket biztosan elköltik. Nem ez a helyzet azonban akkor, ha a jövedelem magántőkéseknél marad. Ha a tőkés a szerzett jövedelmét nem költi el, hanem pénz formájában kivonja az újratermelés folyamatából, akkor ezzel tulajdonképpen csökkenti a pénz forgási sebességét. S megfordítva, a tőkések jövedelmének egy része az állami költségvetésbe bevonva és rendszeresen elköltve, növeli a pénz forgási sebességét, s ezzel együtt a pénzforgalmat. Mivel az állam gazdasági tevékenysége során többféleképpen is és rendszeresen növeli a pénzforgalmat, a monopóliumok áremelő tevékenységén keresztül egyúttal *folytonosan inflációs pénzügyi politikát folytat.* Abban az esetben, ha a monopóliumok a pénzforgalom növekedésére a termelés kibővítésével, és az árukínálat volumenének növelésével reagálnak, az árak nem emelkednek, s az állam gazdasági tevékenysége nem idéz elő inflációt. Ebben az esetben a finánctőkés állam bizonyos korlátok között képes élénkíteni a konjunktúrát. *Akkor azonban, ha a monopóliumok nem bővítik a termelést és az árukínálatot, hanem egyszerűen felemelik az árakat* – s ez igen gyakran előfordul –, *az állami beavatkozás nem élénkíti a gazdasági helyzetet, hanem csupán fokozza az inflációt.* Az infláció tehát nemcsak fokozza az iparágak közti aránytalanságokat, nemcsak a termelés szabálytalan visszaeséseit, ingadozásait teszi valószínűbbé, hanem ezenfelül *csökkenti az állam gazdasági tevékenységének hatékonyságát* a válságellenes küzdelme során. *Az infláció tehát az anticiklikus gazdaságpolitikának újabb korlátja.* Annak a célnak az elérhetetlensége, hogy a kapitalizmusban a finánctőkés állam felhasználásával kiküszöböljék a túltermelési válságokat, az infláció figyelembevétele nélkül is világossá válik. A túltermelési válságok elkerülhetetlensége a kapitalizmusban még inkább megmutatkozik az infláció vizsgálatakor.

Itt meg kell jegyezni, hogy Vajda Imre sajátságos módon maga is elismeri az állami megrendelések árakat növelő hatását. „Az állam közvetlen megrendeléseivel – írja Vajda Imre – egyik lejelentősebb pillére a magas árszintnek. Látjuk ezt az árindex részleteiből is. Az USA nagykereskedelmi árindexe 1958. III. negyedében 119, de

ezen belül azoknak az áruknak indexe, amelyekben az állami, fegyverkezési vásárlások jelentkeznek, nevezetesen a fémek és fémgyártmányok indexe 149,7, a gépeké 149,3. *E tényezők nélkül az általános árindex kétségtelenül nem haladná meg az 1947–1949-es átlagot.*"[4] [Kiemelés tőlem – E. T.] Vajda Imrének ez az utóbbi megjegyzése azért érdekes, mert ezzel pontosan azt állítja, amit egész hozzászólásában tagadott, azt, hogy a háború utáni áremelkedés inflációs áremelkedés, feltételezi a pénzforgalom felhígulását. Miért nem haladná meg ugyanis az általános árindex az 1947–1949-es színvonalat az állami tevékenység, megrendelések nélkül? Azért, mert *alapjában véve* az állam gazdasági tevékenysége miatt duzzad fel a pénzforgalom, és ez teszi lehetővé a monopóliumok számára az árak felemelését. Vajda Imre miközben tagadja a II. világháború utáni áremelkedés inflációs jellegét, önkéntelenül is bebizonyítja, hogy a kérdéses időszakban infláció zajlott le.

Közismert, hogy a jelenkori kapitalizmusban az állam a válság időszakában rendszerint jelentősen növeli megrendeléseit. Ezt természetesen azért teszi, hogy fékezze az összkereslet csökkenését, s ezzel enyhítse a válság mélységét. A tapasztalat szerint azonban a monopóliumok válság idején is igen gyakran áremeléssel válaszolnak az állami megrendelések növekedésére, s ennek következtében előállhat az a különös helyzet, hogy túltermelési válságban az árak emelkednek. Természetesen az áraknak ez a válság alatti inflációs emelkedése nem a bőséges, túltengő kereslet jele, hanem egyszerűen annak a következménye, hogy a monopóliumok számára sokszor igen nagy árufelesleg esetén is előnyösebb az árakat emelni, mint változatlan vagy süllyedő áron az árueladásokat növelni. Az inflációs áremelkedés és a túltermelési válság tehát nem zárja ki egymást, ugyanúgy, ahogy a termelőberendezések kapacitás-kihasználatlansága, az árufelesleg, valamint az infláció egy időben jelenkezhet. Az újratermelési ciklus egyik sajátossága a jelenkori kapitalizmusban, hogy a válságban az árak nem feltétlenül esnek, sőt még inflációs áremelkedés is bekövetkezhet. Amikor Vajda Imre megütközik azon, hogy egyszerre jelentkezik „infláció és túltermelési válság, más szóval a vásárlóerő *látszólagos* túltengése és az árukínálat túlzott bősége", akkor tulajdonképpen a ciklusnak ezzel a sajátosságával találja szembe magát.

Az árak inflációs emelkedése a válság idején természetesen hat

[4] *Háy László:* Az újratermelési ciklus alakulása... Vajda Imre hozzászólása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1959. 88. old.

a válság lefolyására. Az infláció a válság terheit legnagyobbrészt a munkásosztályra hárítja. Minél nagyobb az áremelkedés, a fizetőképes fogyasztás annál nagyobb mértékben csökkenhet a válság időszakában, annál nehezebben szívódnak fel a válság és a depresszió idején a felhalmozott árukészletek. A fizetőképes fogyasztás gyors esése megnehezíti a termelés és fogyasztás közti ellenkező aránytalanság kialakulását, amelynek pedig igen nagy szerepe van a készletek felszívódásában, s ezzel a megélénkülés kibontakozásában. Az infláció tehát megnehezíti a válságból való kilábolást, és elmélyítheti a válságot. Ez egyben azt is jelenti, hogy az állam válságenyhítő kísérletei inflációs következményeik miatt igen sokat veszítenek hatásukból, s mivel az infláció élezi a termelés és fogyasztás közti ellentétet, valószínűbbé teszi a soron következő periodikus túltermelési válság viszonylag hamarább történő kirobbanását.

Bár a jelenkori kapitalizmusban a túltermelési válságok idején inflációs áremelkedés bontakozhat ki – pl. az 1957–1958-as válság idején is ez történt, amikor a fogyasztói árak az 1957. évi 120,2-ről 1958-ban 123,5-re emelkedtek fel (1947–1949 = 100) –, mégsem lehet azt állítani, hogy ezentúl minden túltermelési válságban emelkednek az árak. Az inflációs áremelkedés inkább csak az enyhébb válságokat jellemzi, viszonylag mélyebb válság esetén az állami megrendelések ellenére is az a valószínűbb, hogy az árak esnek. Az árak növelése egy mély válságban a termelés katasztrofális zuhanását idézné elő, amely még a legnagyobb monopóliumokat is erősen megrázkódtatná. Másrészt az áremelés kockázatát politikai szempontok miatt sem vállalnák.

Az infláció bizonyos mértékben és átmenetileg élénkítheti a konjunktúrát, amennyiben a kizsákmányolás fokozásán keresztül növeli a profitrátát, magasabb profitráta pedig ösztönzi a magánberuházásokat. Ez a konjunkturális hatás azonban csak nagyon rövid ideig tarthat. Az infláció ugyan nemcsak kedvezőtlenül, hanem kedvezően is befolyásolhatja a tőkés konjunktúrát, egészében véve azonban inkább rontja, mint javítja a tőkés gazdaság helyzetét. S hogy a II. világháború után állandósult infláció mégsem rontotta érezhetően a konjunkturális helyzetet, s nem eredményezte a túltermelési válságok elmélyülését, az a ciklus alakulását befolyásoló egyéb tényezőknek köszönhető; így a háború utóhatásainak, a ciklus deszinkronizációjának, a finánctőkés állam mesterséges kereslettermelő tevékenységének stb. Az állandósult infláció – ugyanúgy, mint a kapitalizmus ellentmondásainak éleződése, vagy mint a ciklust befolyásoló egyéb

tényezők ellentmondásos hatása – azonban azt bizonyítja, hogy a kapitalizmus az állam gazdasági beavatkozása ellenére sem kerülheti el a tőkés gazdaságot az 1948–1949-es és 1957–1958-as válságnál sokkal mélyebben megrázó periodikus túltermelési válságot. A túltermelési válságok éleződésének *tendenciája* tehát nemcsak az 1929–1933-as világgazdasági válság előtt, hanem azután is érvényesül.

VII

A TŐKÉS ÁLLAMOSÍTÁSOK HATÁSA AZ ÚJRATERMELÉSI CIKLUS ALAKULÁSÁRA

AZ ÁLLAMI TULAJDON NÖVEKEDÉSÉNEK TENDENCIÁJA AZ IMPERIALIZMUSBAN

A múlt századhoz képest minden imperialista országban jelentősen megnövekedett az állami vállalatok részesedése az ipari termelésben, a szállításban, a kereskedelemben és a bankok területén. Az állami tulajdon az imperializmusban törvényszerűen alakul ki és szélesedik. Ez a folyamat végső soron a termelőerők fejlődésén és a termelés nagyfokú koncentrációján alapul.

A termelés és a tőke koncentrációja következtében az új vállalatok alapítása vagy új iparágak megteremtése gyakran óriási összegű, hosszú időn át megtérülő, s kezdetben csak kis profittal kecsegtető tőkebefektetéseket igényel. Ráadásul ezek a tőkebefektetések – pl. a vasútépítkezések, útépítések, villamosenergia-termelő telepek építése – a kapitalista társadalom továbbfejlődése számára gyakran életfontosságúak. A vasútépítkezések nélkül pl. a kapitalizmus piacát területileg nem lehetett volna jelentősen kibővíteni. A rendkívüli nagy befektetésekhez szükséges tőkéket sokszor a társas cégek, vagy a részvénytársasági forma felhasználásával sem lehet megszerezni, s ekkor az új üzemek, iparágak létesítésében okvetlenül szükség van a tőkésállam közreműködésére. A befektetéseket a költségvetésből fedezik, vagyis az állami vállalatok létrehozásakor az állampolgárok által befizetett adókat változtatják át profitot hozó tőkékké. Az imperializmus a termelőerőknek, s a termelés koncentrációjának már jóval magasabb fejlettségi színvonalát tételezi fel, mint a monopóliumok előtti kapitalizmus, ezért nem véletlen, hogy az állami tulajdon is sokkal gyorsabban erősödik, mint azelőtt.

Az állami tulajdon előretörését gyorsítják továbbá a világháborúk. A haditermelés növelése érdekében elengedhetetlenül szükséges új hadianyaggyárakat építeni. Ez óriási tőkebefektetéseket igényel, amelyet a magántőkés vállalatok már csak azért sem előlegeznek, mert

a hadianyaggyártó üzemek kapacitását a háború befejezése után nem biztos, hogy ki tudják használni. Az ilyen nagy tőkéket a magántőkés vállalatok azonban rendszerint nem is tudják előteremteni. A világháborúk alatt ezért gyorsan nő az állami vállalatok részesedése a haditermelésben. A háborúk előtt vagy alatt jelentősen megerősítik a kereskedelmi flottát. A kereskedelmi flottának ugyanis többek között a hadianyagok, az üzemanyagok, a hadseregnek szükséges élelmiszerek, ruházat szállítását kell lebonyolítani. Stratégiai célokat szolgál a világháborúk kirobbanását megelőző útépítés. A jó úthálózat lehetővé teszi a haderők gyors átcsoportosítását. Mind az útépítés, mind a kereskedelmi flotta háború alatti fejlesztése növeli, erősíti az állami tulajdont.

Az állami tulajdon rossz gazdasági helyzet idején, pl. igen mély túltermelési válságban is jelentősen növekszik. A finánctőkés állam segíti ekkor a csődbe jutott monopóliumokat, szanálja ezeket a vállalatokat olyan módon, hogy az elértéktelenedett részvények egy részét névértéken, vagy a névértéket megközelítő áron felvásárolja. Ezzel az állam megteremti a meggyengült monopóliumok pénzügyi egyensúlyát, s ugyanakkor az állami tulajdon részesedése növekszik a társadalmilag előlegezett össztőkén belül.

Végül a kapitalista országokban a munkásosztálynak az államosításért folytatott küzdelme eredményeként időnként kénytelenek államosítani bizonyos vállalatokat. Különösen erőteljes volt az államosítási hullám a II. világháború utáni években a nyugat-európai tőkésországokban, amikor is a dolgozó tömegek az államosítást a szocializmusért folytatott harc egyik állomásának tekintették. A munkásosztálynak az államosításért vívott harca jelzi, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok közti ellentmondás a kapitalista társadalomban már a végsőkig kiéleződött, hogy a szocialista társadalom megteremtése már napirenden levő objektív szükségességgé vált. A tőkésosztály – bár természetesen nem nézi jó szemmel az államosításokat – kénytelen engedni a tömegnyomásnak, de a termelési eszközökből csak annyit és csak úgy államosít, amennyi feltétlenül szükséges, és alapjában véve nem sérti a tőkésosztály érdekeit.

Az állammonopolista vállalatok egy része teljes egészében állami tulajdonban van, egy másik része vegyes vállalat. A vegyes vállalatok részvényeinek egy része a magánkapitalistáké, másik része az államé. A vegyes vállalatok leggyakrabban a kapitalista vállalatok szanálásakor keletkeznek, úgy, hogy az állam a vállalatok részvényeinek egy részét felvásárolja. A teljesen állami tulajdonban levő vállalatok

aránya részben az államosításokkal és részben új vállalatok létesítése útján növekszik.

Az állami tulajdon nem egyenletesen növekszik, a nagyobb államosításokat rendszerint reprivatizálás követi. Így történt az I., valamint a II. világháború után is. A burzsoázia mindent elkövet, hogy a munkásosztály által kikényszerített államosításokat az első adandó alkalommal visszavonják, s az államosított vállalatokat újból magánkézbe adják. Az állami tulajdon részarányának időnkénti csökkenése a háborúk befejeződése után azért is szükségszerű, mert a hadiüzemek jelentős része a háború után már nem szükséges, s ezeket potom áron eladják a magánkapitalistáknak. Noha az állami tulajdon részaránya mind a két világháború után csökkent, ennek ellenére jóval felülmúlta a háborúk előtti színvonalat, és ezzel igazolódott az a tétel, hogy az állami tulajdon előretörése a kapitalizmus imperialista szakaszában objektív szükségszerűséggel előrehaladó folyamat. Az állami tulajdon növekedése az imperializmusban az állammonopolista kapitalizmus fejlődésének egyik megnyilvánulási formája.

Egyes tőkésországokban az állami tulajdon már a XIX. század második felében jelentősen növekedett. Ekkor kezdték államosítani a vasutakat, csatornákat, a posta- és távbeszélő-szolgálatot, sőt még az elektromos műveket is. Az I. világháborúig a posta- és távbeszélőszolgálatot az Egyesült Államok, Brazília és Spanyolország kivételével, valamennyi tőkésországban államosították, a vasút csak az Egyesült Államokban, Angliában és Franciaországban maradt magánkézben. A villamos, vízvezeték és gázhálózat nagy részét erre az időre több országban a helyi állami hatóságok vették tulajdonukba. Az I. világháború, amely rendkívüli mértékben meggyorsította a monopolkapitalizmus átalakulását állammonopolista kapitalizmussá, azt eredményezte, hogy az állammonopolista vállalatok gyorsan szaporodtak. Az Egyesült Államokban az első világháború alatt kezdték meg a Tennessee völgyében a nagy vízierőmű építkezését. Az állami üzemek jelentősen részesedtek a hadianyag-termelésben, létrehozták az Egyesült Államok nagy állami kereskedelmi flottáját. Állami kereskedelmi hajóflottát létesítettek Franciaországban is. Angliában és Franciaországban a háborús időszakra állami kezelésbe vették a magántulajdonban levő vasútvonalakat. Németországban számos állami vállalatot alapítottak, amelyek a nyersanyagok, élelmiszerek kereskedelmét és elosztását bonyolították le, állami alumínium- és nitrogéngyárakat építettek. A háború után Angliában és Franciaországban megszüntették a vasutak állami kezelését, magánkézbe adták az állami

kereskedelmi hajóflottát. Az 1929–1933-as nagy világgazdasági válság hatására azonban az állammonopolista vállalatok részaránya újból erősen emelkedett. A finánctőkés állam szanálta a csődbe jutott ipari és bankmonopóliumokat. A bankok és ipari vállalatok szanálása különösen nagy méreteket öltött Németországban, Franciaországban és Olaszországban. Németországban ekkor kerültek állami tulajdonba a fizetésképtelenné vált legnagyobb bankok, így a Darmstädter und Nationalbank (Donatbank), a Dresdner Bank és a Commerz und Privatbank. A német finánctőkés állam a Deutsche Bank und Disconto-Gesellschaft részvényeinek egy részét is felvásárolta. Az ipari monopóliumok közül állammonopolista vállalattá alakult át a Flick-konszernhez tartozó Gelsenkirchener Bergwerk A. G., a Phoenix A. G. für Bergbau und Hüttenbetriebe, a Vereinigte Stahlwerke A. G., a hajózásban a Hapag Norddeutscher Lloyd, és még igen sok más vállalat. Hitler uralomrajutása után a Vereinigte Stahlwerke A. G.-t rögtön reprivatizálták, de az új világháborúra történő készülődés során a hadiiparágak kifejlesztésével egész sor állammonopolista vállalat született. Ilyenek voltak pl. a hírhedt Hermann Göring-művek, a Volkswagen-művek és a Hibernia-konszern, amely akkor műanyagok előállításával foglalkozott.

A helyi közlekedés, valamint az elektromos energia, a gáz- és a vízellátás területén a két világháború között valamennyi imperialista országban jelentős tért hódított az állami tulajdon. Az Egyesült Államokban folytatták az 1920-ban félbeszakadt Tennessee-völgyi erőműépítkezést, Japánban a II. világháború kezdetéig az iparba befektetett összтőkének kb. 20%-a állami kézbe került.

A II. világháború idején az Egyesült Államokban és Angliában is ugrásszerűen megnövekedett az állami tulajdonban levő üzemek aránya. Az Egyesült Államokban a II. világháború végén állami tulajdon volt pl. a feldolgozó ipar állótőkéjének 20%-a, a hadiiparba befektetett állótőke 80%-a. A világháború alatti bruttó beruházások legnagyobb részét az állam eszközölte. Erről tanúskodik az építkezési kiadásoknak a háború előtti és a háború alatti alakulása. Míg békeidőben az építkezések legnagyobb részét magánvállalatok bonyolították le, addig pl. 1942-ben az állami építkezések több mint háromszorosan meghaladták a magánépítkezéseket. Az Egyesült Államokban a második világháború végén a szerszámgép- és alumíniumipari termelőkapacitásnak kb. a fele, a repülőgép- és magnéziumiparénak pedig a 90%-a állami tulajdon volt.

Míg az Egyesült Államokban a II. világháború után az állami be-

ruházásokkal létrehozott új iparvállalatok jelentős részét potom áron eladták a magánkapitalistáknak, addig több más tőkésországban – pl. Angliában és Franciaországban – a dolgozó tömegek nyomására újabb államosítási hullám indult meg. A II. világháború diszkreditálta a kapitalizmust a dolgozó tömegek előtt, és a dolgozók azt remélték, hogy az iparvállalatok nacionalizálása megnyitja a szocialista átalakulás útját. Ennek a tömegnyomásnak nem lehetett ellenállni, s Angliában a II. világháború után államosították – természetesen teljes kártalanítással – a jegybankot, a szénbányákat, a vasúti közlekedést, a légi- és autóforgalmat, a nagy villamoserőműveket, gázműveket, s végül pedig a vas- és acélipart. A konzervatívok 1952-es választási győzelme után azonban a vas- és acélipart reprivatizálták, s ugyancsak magánkézbe juttatták vissza a távolsági autóforgalmat is. Jelenleg az angol iparnak kb. $^1/_5$-e állami tulajdon.

Franciaországban a II. világháború után államosították a szénbányászatot, az elektromosenergia- és gáztermelést, a nagybankokat és biztosító társaságokat. Államosították ezenkívül a háborús bűnösök és hazaárulók vállalatait, így pl. a Renault autógyárat, az Air France légiforgalmi társaságot stb. Olaszországban jelenleg nagyon jelentős az állami tulajdon részaránya az elektromosenergia-termelésben, a kohászatban, a szénbányászatban, a közlekedésben és újabban a távbeszélő-hálózatban. Nyugat-Németországban elsősorban a közlekedés és a szolgáltató iparágak területén működnek állami vállalatok, vagyis elsősorban a vasutakat, városi villamosvonalakat, a helyi forgalom

*Állami és magánepítkezések az Egyesult Államokban**
(millió dollár)

Év	Új építkezések összesen	Ebből	
		Állami	Magán
1929	10 793	2 486	8 307
1937	6 999	3 096	3 903
1939	8 198	3 809	4 389
1941	11 957	5 751	6 206
1942	14 095	10 660	3 415
1943	8 301	6 322	1 979
1944	5 259	3 077	2 186
1945	5 633	2 398	3 235
1950	27 902	7 113	20 789

* Forrás: *Sneyerszon:* Die Unterordnung des burgerlichen Staates unter die Monopole. Berlin 1958. 185. old.

egyéb területeit, a postát, az elektromosenergia-termelést és -elosztást, a gázellátást, a vízműveket államosították. De jelentősen megnövekedett az állami tulajdon részaránya sok egyéb iparágban is, pl. a vasérc-, a barna- és feketeszén-termelésben, az olajfinomításban, az alumínium- és nitrogéngyártásban, az ólom- és cinktermelésben stb. Az utóbb említett iparágakban az állami üzemek termelésének részesedése 1913 óta szerfölött megnövekedett, amit a következő táblázat szemléltetően bizonyít. Az állammonopolista vállalatok kimutatott saját tőkéje 1958-ban kb. 25 milliárd márka volt, s e vállalatok ugyanebben az évben kb. 1,6 millió munkást és alkalmazottat foglalkoztattak. Az állammonopolista iparvállalatok közt olyan óriásvállalatok akadnak, mint az A. G. für Berg und Hüttenbetriebe Salzgitter 400 millió márka alaptőkével és 80 000

*Az állammonopolista vállalatok részesedése néhány nyugatnémet iparág termelésében**
(%-ban)

Iparág	1913	1928	1954	1957
Kőszén	6,9	12,1	19,6	25,7
Koksz	4,3	7,0	17,3	18,5
Barnaszén	0,4	7,7	75,0	88,0
Vasérc	10,6	20,0	46,3	50,6
Alumínium	—	80,0	68,3	72,1
Ólom	—	40,0	40,0	39,7
Személygépkocsi	—	—	35,0	41,9

* Forrás: Die staatsmonopolistischen Unternehmen in Westdeutschland Bericht D. W. I. 1959. 13. sz.

alkalmazottal, a Bergwerk-Gesellschaft Hibernia A. G. 350 millió márka alaptőkével és 46 000 munkással és alkalmazottal, a Saarbergwerke A. G. Saarbrücken 350 millió alaptőkével és 65 000 alkalmazottal. A 42 000 alkalmazottat foglalkoztató Volkswagen-művek kimutatott alaptőkéje 575 millió márka. Az állammonopolista vállalatok kitűnnek rendkívül nagyfokú koncentráltságukkal. Az összes állami tulajdonban levő tőke 83,9%-a és az összes alkalmazottak 81,3%-a 26 állammonopolista nagyvállalathoz, illetve az általuk irányított és ellenőrzött leány- és unokavállalathoz tartozik.

A II. világháború után más tőkésországokban is jelentősen megerősödött az állami tulajdon. Ezt tükrözi az állami beruházások jóval

magasabb színvonala. Például az 1951-es állami beruházások az 1938-as állami beruházásokat változatlan áron Ausztráliában kb. 3-szorosan, Finnországban 2,6-szeresen, Svédországban 2,5-szeresen és Norvégiában 1,9-szeresen múlták felül.

Annak ellenére, hogy az elmúlt időszakban az állami tulajdon a kapitalista országokban gyorsan növekedett, a magánkapitalisták tulajdonában levő termelési eszközök összértéke többszörösen meghaladja az állammonopolista vállalatok termelésbe fektetett összstőkéjét. A legfontosabb, a magánkapitalistákat leginkább érdeklő iparágakat, tőkebefektetési területeket az esetek túlnyomó részében most is közvetlenül uralják a magántőkés vállalatok. Nem a magántőkés vállalatok függnek az állammonopolista vállalatoktól, hanem megfordítva. Az állammonopolista kapitalizmus legkedvezőbb ütemű fejlődése esetén is magánkézben marad a termelési eszközök, a vállalatok és a pénztőkék túlnyomó része. Az állami tulajdon a kapitalizmuson belül sohasem szoríthatja ki a magánvállalkozást. Tőkés termelési viszonyok között a fejlődésnek egy bizonyos fokán már objektíve szükségszerű az állami tulajdon kifejlődése, ez azonban végső soron nem helyettesítheti a privátkapitalista vállalatok tevékenységét, hanem csakis az lehet a rendeltetése, hogy a magántőkés tevékenység számára kedvezőbb feltételeket teremtsen.

Természetesen időnként előfordulhat – különösen akkor, amikor a tőkés államosításokat a dolgozó tömegek harccal kényszerítik ki –, hogy az államosítások a teljes kártalanítások ellenére is sértik a kapitalisták érdekeit. Egyébként is, különösen a jelenkori kapitalizmusban, az államosítások politikailag is veszélyesek a burzsoázia számára. Ezért a kapitalizmus viszonylagos politikai stabilizálódása esetén a burzsoázia mindig fellép az állami vállalatok reprivatizálásáért. A tőkések ilyen irányú törekvései különösen akkor válnak igen erőteljesekké, ha az állami vállalatok időközben az állami beruházások nyomán technikailag fejlettebbekké, rentábilisabbakká váltak. A reprivatizálási törekvések igen gyakran eredménnyel is járnak, s ez egyben bizonyítja, hogy az államosításoknak és az állami tulajdon fejlődésének a kapitalista országokban igen szigorú korlátai vannak. Angliában jelenleg az angol burzsoázia minden eszközzel hadakozik a további államosítások ellen, igyekeznek lejáratni a már államosított iparágakat azzal érvelve, hogy azok veszteségesek, és azt bizonygatják, hogy soha semmi sem pótolhatja a magánkezdeményezés nyújtotta lehetőségeket. Nyugat-Németországban tervbe vették, hogy 1–2 éven belül egész sor, több mint 600 millió márka alaptőkével rendel-

kező állami vállalatot reprivatizálnak. A nyugatnémet monopolisták egyre inkább arra törekszenek, hogy olyan állami vállalatokat, mint pl. a Volkswagen-művek, amely Nyugat-Európa legnagyobb gépkocsiüzeme, a Hibernia-konszern, melyhez kőszén- és barnaszénbányák, szénfeldolgozó vegyi üzemek és elektromosenergia-termelő telepek tartoznak, magánkézbe vegyenek. Az állami vállalatok reprivatizálása ellen a munkásosztály mindenütt harcol, pl. Nyugat-Németországban a Volkswagen-művek munkásai 1958 júniusában figyelmeztető sztrájkkal tiltakoztak a reprivatizálási tervek ellen.

A KAPITALISTA ORSZÁGOKBAN VÉGREHAJTOTT ÁLLAMOSÍTÁSOK TŐKÉS JELLEGE

A tőkésországokban végrehajtott államosításoknak semmi közük nincs a szocializmushoz, nem jelentik a szocialista termelési viszonyok létrehozását, minőségileg különböznek pl. a népi demokráciákban a proletárdiktatúra államosításaitól. Míg a szocialista forradalom utáni államosítások a szocialista termelési viszonyok kifejlesztését jelentik, addig az imperialista országokban az államosításokkal – mivel az állam az imperialista országokban finánctőkés állam, a legnagyobb ipari és bankmonopóliumoknak alárendelt elnyomó szerv – a kizsákmányolás magánkapitalista formáját a tőkésosztály, elsősorban a monopolkapitalisták kollektív kizsákmányoló tevékenysége váltja fel. A tőkésosztály tagjai közül elsősorban azok részesednek az állami vállalatokban megtermelt értéktöbbletből, akiknek nagy mennyiségű állami adósságlevél van a tulajdonukban, s akik közvetlenül vagy közvetve állami szubvenciókból részesülnek. Az imperialista országokban az államosítások tehát nem szüntetik meg a kapitalista tulajdont, hanem a monopoltőkés termelési viszonyok teljes kifejlődését eredményezik. Azt, hogy az államosítás a kapitalista országokban tőkés jellegű, s nem szorítja ki a kapitalista termelési viszonyokat, sokoldalúan lehet bizonyítani.

A termelési eszközöket legtöbbször olyan gazdasági ágakban államosítják, amelyekben a burzsoázia nincs különösebben érdekelve, vagy nagy tőkebefektetéseket igényelnek, és ahol az előlegezett tőke csak hosszú időn át térül meg. Ilyenek a posta-, a telefon- és távíróhálózat, a gáz- és vízművek, a vasutak, a villamos energiát termelő és elosztó üzemek. Nem véletlen, hogy minden tőkésországban ezeken a területeken a legnagyobb az állami vállalatok aránya. Ugyanakkor

a dolgozó tömegek is elsősorban ezeknek a gazdasági ágaknak az államosítását követelik, hiszen egy és ugyanazon a helyen nem épülhet két vízmű vagy gázmű, két vagy több vasúti társaság nem építhet ugyanazon a területen vasútvonalat stb. A fogyasztók tehát az ilyen magánvállalkozásoknak teljesen ki vannak szolgáltatva. Az árakat a vállalat önkényesen emelheti, hiszen a fogyasztók nem választhatnak a termelő vállalatok között. Ezekben a gazdasági ágakban leplezetlenül jelenik meg a termelés társadalmasítása és a magántőkés elsajátítás közti ellentmondás, s emiatt a kapitalizmusban kényszerű szükségességgé válik, hogy itt megteremtsék a társadalmi elsajátítás *formáját* a tőkés államosítások útján. Ezek az államosítások ugyanakkor lehetővé teszik, hogy a magánkapitalisták tőkéje a viszonylag kisebb befektetéseket igénylő területekre koncentrálódjon, ahol a tőke átlagos megtérülési ideje jóval rövidebb. Ilyen módon az államosítások lehetővé teszik a tőkések számára, hogy előlegezett tőkéjük hamarább értékesüljön (a különböző szolgáltató iparágak ugyanis sokszor csak évek után biztosítanának profitot a tőkéseknek).

Igen gyakori az olyan iparágak államosítása, amelyek különböző okok miatt veszteségesekké váltak. Például Angliában a II. világháború végéig a szénbányászat válságos helyzetbe jutott. Az angol szénbányák már az I. világháború idején is elavult technikával dolgoztak, s a termelőberendezések elavultsága azóta még csak fokozódott. Angliában 1913-ban 292 millió tonna szenet termeltek, 1945-ben pedig csak 186 millió tonnát. A háború végén nagy volt a fűtőanyaghiány, a bányászat magas önköltséggel termelt, s ez növelte a feldolgozó iparban termelt áruk önköltségét is. Az angol magántőke azonban nem vállalkozott a szénbányászat korszerűsítésére, mert ez nagy tőkebefektetést kívánt meg. A szénbányák államosítása tehát gazdaságilag kedvező volt a magántőke számára, mert amellett, hogy a bányatulajdonosokat teljesen kártalanították, a lakosság adófizetéséből finanszírozott nagyarányú beruházások lehetővé tették a fűtőanyag-válság megoldását, s a szénbányák technikai fejlesztését.

Az államosítások tőkés jellege talán leginkább abban nyilvánul meg, hogy a volt tulajdonosokat minden tőkésországban teljes egészében kártalanítják, sőt nagyon sok esetben a kártalanítási összeg az államosított vállalatok reális értékét is meghaladja. A Bank of England államosításakor pl. a részvényesek részvényeik fejében 3%-os kamatozású állami adóssági leveleket kaptak, mégpedig minden 100 font névértékű részvényért 400 font névértékű állami adóssági levelet. A volt részvényeseknek tehát az állami értékpapírok az

eredeti részvények névértéke után számított 12%-os évi kamatot biztosítanak, *s ez magasabb jövedelemráta, mint a részvényesek azelőtti átlagos, a Bank of England részvényei utáni jövedelemrátája.* Az államosítás tehát nem csökkentette, hanem növelte a részvényesek jövedelmét, a nemzeti jövedelem elosztása nem változott meg a munkásosztály javára.

1939-ben Angliában államosították a szénlelőhelyeket (akkor még nem a szénbányákat). A földtulajdonosoknak kártérítésként 15 évi, igen magasan megállapított jövedelmet fizettek ki. Az 1 évi jövedelmet 4,43 millió fontban állapították meg, és ezt szorozták meg 15-tel. A második világháború után a szénbányák államosításakor ugyanilyen elvek szerint jártak el. A monopoltőkések sokat nyernek a csődbe jutott vállalatok szanálásával. Az 1929–1933-as világgazdasági válság idején a pénzügyi zavarokkal küzdő Flick-konszern a hozzája tartozó Gelsenkirchener Bergwerk A. G. részvényeit az árfolyamértéknek több mint 4-szereséért adta el, s így a részvények állami vételára 75 millió márkával meghaladta a részvények piaci árát.

Míg az állam a magánkapitalistáknak az államosított vállalatokért teljes kártalanítást fizet, sőt a kártalanítás összege sokszor meghaladja a reális értéket, addig az állami vállalatokat rendszerint jóval a reális értéken, illetve az előállítási költségen alul reprivatizálják. Így történt ez az I. világháború után, amikor az Egyesült Államokban és Franciaországban az állam kereskedelmi hajóflottáját potom áron eladta a tőkéseknek (Franciaországban a 744 millió frankot érő flottát 136 millió frankért fecsérelték el). Így volt a II. világháború után is, amikor a magánvállalatok nagyértékű objektumokat némelykor 20–30%-os áron szereztek meg. Az államosítás tehát semmi esetre sem jelenti a tőkés tulajdon kisajátítását, megszüntetését, ellenben meggyorsítja és soha nem látott szintre emeli a tőketulajdon és a tőkefunkció szétválasztását – amennyiben az állam a kisajátított vállalatokért állami értékpapírokkal fizet –, megnöveli a szelvényvagdosók rétegét, vagyis fokozza a kapitalizmusnak az imperializmusban amúgy is jellemzővé vált élősdiségét.

A kapitalista országokban végrehajtott államosítások tőkés jellegéről tanúskodik az államosított iparágak, vállalatok, valamint a magánvállalatok és az iparágak egymás közti kapcsolata. A szén, a villamos energia, a gáz, a víz, a vasutak, az acél legfőbb fogyasztója a magánkapitalisták tulajdonában levő feldolgozóipar. Ezért az állami vállalatokban termelt olcsó szén és villamos energia, az alacsony szállítási díjak csökkentik a magánkapitalisták áruinak az önköltsé-

gét. Sőt az állami vállalatok árui, szolgáltatásai nemcsak azért olcsók, mert az ott eszközölt beruházások nyomán fejlődött a technika, s csökkent az áruk és szolgáltatások értéke, hanem azért is, mert az állami vállalatok *igen sokszor értéken alul adnak el.* Franciaországban pl. az acél- és vegyipar kilowattóránként 1,08 frankért kapta az elektromos energiát akkor, amikor az önköltség 2,71 frank volt. A háztartásoknak azonban az áramot az önköltségnél jóval magasabb áron adták. Angliában 1952-ben a kibányászott szénnek kb. a felét adták el veszteséggel az ipari vállalatoknak. Ugyanitt az ipari vállalatok a háztartások által fizetett ár 2/3-áért kapják meg az elektromos energiát. A tőkés államosítások eredményeképpen tehát növekszik a magánkapitalisták profitja, mert amennyivel az állami szektor árai elmaradnak az érték, illetve a termelési ár mögött, annyival csökken a magántőkés vállalatok önköltsége, és annyival növekszik az általuk realizált profit tömege és rátája. Nyilvánvaló, hogy az államosított vállalatok árpolitikája nem lehet független a finánctőkés államot uraló monopóliumok kívánságaitól. Az állammonopolista vállalatok árpolitikája szükségképpen a magánmonopóliumok érdekeit szolgálja. Részleges államosítás esetén a dolgozó tömegek előtt különben olyan népszerű árcsökkentés, illetve a viszonylag alacsony eladási ár éppen a monopolista profit növelését segíti elő. *Az államosítás a kapitalista országokban* már csak *azért is tőkés jellegű, mert az csupán a gazdaság egy részére terjedhet ki, sohasem válhat általánossá.* A kapitalista államosítás duplán növeli a privátkapitalisták profitiát: egyrészt részesednek az államkapitalista vállalatokban megtermelt értéktöbbletből a kártalanítás fejében kapott állami értékpapírok után fizetett kamatok útján, másrészt az állammonopolista vállalatok olcsó energiát, fűtőanyagot szállítanak, a szolgáltatásokért alacsony díjtételeket számítanak fel.

Az államosítások tőkés jellegéről tanúskodik az állammonopolista vállalatok vezetőségének összetétele is. Az államosítások után gyakran a volt tulajdonosok, igazgatók kerülnek az állami vállalatok vezetőségébe, s azzal az indokolással, hogy a volt igazgatók, tulajdonosok értenek a vállalatok irányításához, míg a dolgozók képzettségüknél fogva erre képtelenek, kizárják a vezetésből a munkásosztály képviselőit. Az állammonopolista vállalatok vezetőségében ülő tőkések gyakran olyan magas fizetést kapnak, amely nem marad el a magánkapitalista vállalatok fizetései és tantièmjei mögött. Természetes, hogy a tőkés osztályálláspontot álló állami alkalmazottak a kapitalisták, főleg a monopoltőkések érdekei szerint cselekednek

minden iparágban. Attlee volt angol miniszterelnök egy parlamenti interpellációs kérdésre adott válaszában 1949-ben elmondta, hogy az állammonopolista vállalatok igazgatóságának 131 munkatársa közül 63 egyúttal magánkapitalista vállalatok igazgatóságának is tagja, a legtöbbjük gazdag iparmágnás, a többiek közül pedig 23 lovag, 9 lord és 3 tábornok. A Bank of England államosítása után az igazgatóság lényegében változatlan összetételű maradt. A 16 volt igazgatósági tagból 13 maradt a helyén, a maradék hármat is csak előrehaladott koruk miatt váltották le, és nem elvi megfontolásból.

Az állammonopolista vállalatok vezetőségének személyi összetétele más imperialista országokban is hasonló. Franciaországban a II. világháború után, amikor a kommunisták még részt vettek a kormányban, a munkásosztály képviselői is beleszóltak az államosított gazdasági ágak irányításába. Amint azonban a kommunistákat sikerült kiszorítani a kormányból, az államkapitalista vállalatok vezetőségéből is eltávolították a munkásosztály képviselőit, s helyüket a kapitalistákkal töltötték be. Azóta Franciaországban is teljesen a tőkések irányítják valamennyi nacionalizált iparágat, illetve vállalatot, a nacionalizálás természetesen itt sem jelenti a társadalmi tulajdon kialakulását. Ilyen értelemben írta a francia C. G. T. lapja a „La Vie ouvriere" az észak-franciaországi szénbányák államosításáról: „A korábbi tulajdonosoknak évente 250 millió frank kártérítést fizetni egy olyan időpontban, amikor a társaságok elkobzása szükséges – annyi mint nem nacionalizálni, a vállalatok vagy társaságok tulajdonosainak a részvények 49%-át meghagyni – annyi mint nem nacionalizálni, az új szénipari társaságok igazgatóságában a trösztök intézőit meghagyni – annyi mint nem nacionalizálni."[1]

Noha a kapitalista országokban végrehajtott államosítások tőkés jellegűek, ez nem azt jelenti, hogy a dolgozó tömegeknek nem kell harcolni az államosításért. Ha már az iparvállalatoknak és a különböző gazdasági ágaknak jelentős %-a a monopoltőkés állam tulajdonába került, ez megkönnyíti a proletárforradalom győzelme után a szocialista gazdaság felépítését. Már csak ezért is mindent meg kell tenni a tőkésországok munkásosztályának annak érdekében, hogy a már államosított vállalatok reprivatizálását megakadályozza. Ezzel együtt következetes harcot kell folytatni más iparágak államosításáért, s ezzel egy időben azért, hogy az államosítást kártalanítás nélkül, vagy minimális kártalanítással hajtsák végre, hogy az állami

[1] *Snejerszon:* Die Unterordnung des bürgerlichen Staates unter die Monopole. 197. old.

vállalatok vezetőségéből egyre inkább eltávolítsák a finánctőkés, vagy a finánctőkéseket kiszolgáló erőket, s helyüket a dolgozók képviselői foglalják el. A vállalatok kártalanítás nélküli kisajátítása a kapitalizmusban még nem jelent szocialista tulajdont, s nem is jelent közbeeső állomást a kapitalizmus és a szocializmus között. Meghatározott időben, amikor az antiimperialista erők összefogása megrendíti a monopolkapitalisták politikai pozícióit, egy még nem szocialista, de forradalmi demokratikus állam által végrehajtott kártalanítás nélküli nacionalizálás azonban már nagy lépés a szocialista tulajdon megteremtése felé.

AZ ÁLLAMI VÁLLALATOK GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGÉNEK HATÁSA AZ ÚJRATERMELÉSI CIKLUS ALAKULÁSÁRA

Több polgári és igen sok jobboldali szociáldemokrata teoretikus az államosított vállalatok gazdasági tevékenységét az anticiklikus gazdaságpolitikában nagy jelentőségűnek tartja. Az államosított vállalatokat úgy tekintik, mint amelyek megteremtik a tervgazdálkodás alapját a kapitalizmuson belül, mentesek a nyerészkedési törekvéstől, nem profitra termelnek, s ezért termelésüket, beruházásaikat akkor is növelni tudják, amikor a gazdaságot a túltermelési válság sújtja, és a profitráta gyors ütemben csökken.

Kétségtelen, hogy sok tőkésországban az állami beruházás az összberuházásnak elég jelentékeny része, és az is igaz, hogy az állami beruházások kisebb mértékben ingadoznak, mint a magánberuházások. Túltermelési válság idején az állami beruházások viszonylagos jelentősége a magánberuházások gyors csökkenése miatt erősen megnövekszik. Hosszabb időt tekintve pedig – a statisztikai adatok ezt mutatják – az állami beruházások általában gyorsabban növekednek, mint a magánberuházások.

A következő táblázat adatai szerint 1952 óta az állami állótőkeberuházások az összes állótőke-beruházásoknak csaknem egyötödét teszik ki, és az állami beruházások 1948-tól 1957-ig jóval gyorsabban növekedtek, mint az összberuházások, következésképpen még gyorsabban, mint a magánberuházások. Az állami beruházások ilyen alakulása egyáltalán nem érdektelen Anglia háború utáni gazdasági helyzete szempontjából.

*Az állami és az összberuházások alakulása Angliában 1948—1957 között**

(millió font sterling)

Megnevezés	1948	1950	1952	1954	1956	1957
Bruttó állami fix tőkeberuházás	180	288	409	522	588	671
Bruttó fix tőkeberuházás	1455	1729	2139	2583	3144	3402
Állami beruházás az összberuházás %-ában	12,4	16,7	19,1	20,2	18,7	19,7

* Forrás: *Vasiliu Jorgosz:* Az angol államosítások tíz éve. Közgazdasági Szemle, 1959 május. 513. old. Annual Abstract of Statistics. London 1958.

*Az állami beruházási kiadások alakulása Nyugat-Németországban 1950-től 1958-ig**

(milliárd márka)

Megnevezés	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958
Bruttó állami közvetlen beruházások	2,5	3,1	3,7	4,2	4,7	5,8	6,5	6,6	7,5
Közvetett állami beruházás	2,3	3,3	4,2	4,6	5,7	5,5	7,0	7,9	7,9
Állami beruházások összesen	4,8	6,4	7,9	8,8	10,4	11,3	13,5	14,5	15,4
Összes beruházások	18,4	22,2	25,4	28,6	32,2	39,7	44,3	46,1	49,4
Közvetlen állami beruházás az összes beruházás %-ában	13,6	13,9	14,6	14,7	14,6	14,6	14,7	14,3	15,2
Állami beruházások az összes beruházás %-ában	25,9	28,8	30,9	30,7	32,4	28,6	30,6	31,5	31,2

* Forrás: Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1958., és Bericht D. W. I. 1960. 5. sz.

Az állami beruházások Nyugat-Németországban is gyors ütemben növekednek és egyre jelentősebb szerepet játszanak az összberuházásokon belül. A nyugat-németországi beruházások alakulását szemléltető táblázatban kétféle beruházási adat szerepel. A kettő közül a közvetlen állami beruházás hasonlítható össze az angliai állami beruházások adataival. A közvetlen állami beruházások aránya az ösz-

szes beruházásokon belül az 1950. évi 13,6%-ról 1958-ig 15,2%-ra emelkedett. Hosszabb időt tekintve tehát az állami beruházások itt is gyorsabban növekedtek, mint a magánberuházások.

A gyorsan növekvő állami beruházások élénkítik a gazdasági életet, s minél gyorsabban növekednek az állami beruházások, annál nagyobb lehet ez a hatás. Nem helyes azonban ebből azt a következtetést levonni, hogy az állami beruházások meg is határozhatják a tőkés gazdaság fejlődését, hogy az állami beruházások növekedése maga után vonja az összberuházások állandó emelkedését is. Már önmagukban a statisztikai adatok is azt bizonyítják, hogy csakis a privátkapitalista beruházások lehetnek a meghatározók, hiszen ezek teszik ki az összberuházások legnagyobb részét. Mivel az állam a tőkés gazdaságnak csupán egy részével rendelkezik, *az állami beruházások önmagukban hordják az iparágak közti aránytalanságok nagymértékű kiéleződésének veszélyét*, hiszen főként az állami tulajdonban levő termelési ágak gyors fejlődését idézik elő. Ezekben az államosított iparágakban hamarosan nagy mennyiségű eladatlan készlet halmozódik fel, s ez *részleges válságot* idézhet elő. A kapitalizmusban dúló anarchiát tehát az állami szektor léte sem szünteti meg, az állami beruházások konjunkturális hatását kiegyenlíti a részleges válságból eredő, s az egész nemzetgazdaságon végiggyűrűző dekonjunkturális hatás. Angliában az állami tulajdonban levő szénbányák fejlesztésével kapcsolatosan hasonló helyzet alakult ki. A széntermelést a szénbányák államosítása óta nagyobb mértékben növelték, mint amilyen mértékben az angol nemzetgazdaság tényleges szükséglete megkívánta. Az eredmény: az utóbbi években a készletek nagysága több mint 30 millió tonna, s több államosított szénbányát kénytelenek voltak bezárni. A szénbányákat fejlesztő beruházások kétségkívül élénkítették a konjunktúrát, de mivel a szénbányák termelési tervét nem lehetett összeegyeztetni az egész nemzetgazdaság fejlesztési tervével – ti. az egész nemzetgazdaságot átfogó tervgazdálkodás nem valósítható meg a kapitalizmusban –, az állami beruházások fokozták az iparágak közti anarchiát, s végső soron fokozták az iparágak közti aránytalanságokból eredő dekonjunkturális gazdasági hatást. Az állammonopolista vállalatok beruházási tevékenységéből eredő konjunkturális hatás tehát pusztán azért is átmeneti jellegű, mert a tőkés államosítás *csak részleges lehet*. Az állami beruházások növekedése azonban azért sem élénkíti egyértelműen és viszonylag hosszabb ideig a gazdasági életet, mert az állami vállalatok beruházásait rendszerint inflációs eszközökkel finanszírozzák.

Rámutattunk arra, hogy az állami vállalatok a monopoltőkések érdekeit szolgáló árpolitika, valamint a volt tulajdonosok kártalanítása miatt igen gyakran nem rentábilisak. Ezért az állami vállalatok beruházásaikat – pl. Angliában – nagyrészt idegen forrásokból finanszírozzák úgy, hogy kincstári garanciával rendelkező kamatozó kötvényeket bocsátanak ki. Az ilyen kötvények az infláció forrásai, mert bármikor beválthatók, s ha a magánosok nem jegyzik le, az állam vásárolja fel őket, úgy, hogy a szükséges pénzeszközöket a bankoktól szerzi meg, rövid lejáratú hitelek felvételével. (Lásd bővebben *Vasiliu Jorgosz* cikkében, Közgazdasági Szemle, 1959 május. 506–521. old.) Az állami vállalatok beruházásai tehát megteremtik a készpénz- és készpénz nélküli pénzforgalom jelentős növekedésének alapját, ami inflációs áremelkedést idéz elő. Az állami beruházások növekedéséből eredő keresettöbbletet kiegyenlítheti a keresletnek az inflációs áremelkedés miatti csökkenése, s ráadásul az infláció – a különböző iparágakbani egyenlőtlensége miatt – maga is fokozza az iparágak közti aránytalanságokat. Az állami vállalatok beruházásai akkor is inflációs áremelkedést idézhetnek elő, ha a kormány költségvetési eszközökből fedezi a beruházási összegeket. A beruházásokat finanszírozó kiadások pl. költségvetési deficitet eredményezhetnek, amit esetleg inflációs papírpénz-kibocsátással egyenlítenek ki.

Az állami vállalatok beruházásai tehát sokoldalúan hatnak a tőkés gazdaságra. Egyrészt növelik az összberuházásokat és az össztermelést, másrészt fokozzák a nemzetgazdaság aránytalanságait, közvetlenül a beruházásoknak a különböző iparágakban végbemenő egyenlőtlen növekedése útján, s közvetve a beruházások növekedése nyomán gyakran erősödő inflációs áremelkedésen keresztül. Az állami beruházások növekedése tehát késlelteti is, meg előbbre is hozza a válságot – amennyiben kiélezi az aránytalanságokat –, növeli is, meg csökkenti is az összkereslet színvonalát. A felszíni folyamatokban az állami beruházásoknak csak a konjunkturális hatása a szembetűnő – hiszen kézenfekvő, hogy az állammonopolista vállalatok gyorsan növekvő beruházásai önmagukban élénkítik a tőkés gazdaságot –, és úgy tűnik, mintha a tőkés gazdaságban állandóvá váló infláció, a termelés és a forgalom anarchiája, a termelés és a fizetőképes fogyasztás ellentéte teljesen független lenne az állami vállalatok beruházásaitól. Az a hamis látszat keletkezik, mintha az állami beruházások nagyságukkal arányosan növelnék a tőkésországok beruházásait és termelését, nemcsak ideiglenesen, hanem hosszabb időben is. Valójában az állammonopolista vállalatok beruházásai meg-

közelítően sem hatnak ilyen jelentősen a tőkés gazdaságra. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy tőkés termelési viszonyok között nemcsak a magántőkés-, hanem az állami beruházások is ellentmondásosan hatnak a gazdasági életre. Az említett beruházások a tőkés gazdaság egyes részterületeit átmenetileg igen erőteljesen élénkíthetik, az állami vállalatok beruházásai, megrendelései jó profitszerzési lehetőséget biztosítanak a velük közvetlenül üzleti kapcsolatban álló magántőkés monopóliumok számára. Az egyes gazdasági ágak gyors fejlődésének az ára azonban a tőkés újratermelést jellemző ellentmondások kiéleződése nemzetgazdasági méretekben.

A tőkés újratermelés ellentmondásainak nemzetgazdasági méretekben történő kiéleződését az állami vállalatok azáltal is elősegítik, hogy igen sokszor nem dolgoznak nyereséggel, hanem az itt megtermelt értéktöbblet, vagy annak igen nagy része különböző utakon a monopolisták, illetve a magánkapitalista vállalatok tulajdonába kerül. Az a körülmény, hogy az államkapitalista vállalatok nem feltétlenül törekednek nyereségre, és minél nagyobb nyereségre, egyáltalában nem csökkenti a ciklus kilengéseit, mint ahogyan azt a polgári és szociáldemokrata teoretikusok hiszik. Az állami vállalatok ugyanis nem azért nem rentábilisak, mert a munkabérek itt jóval magasabbak, mint a magántőkés vállalatokban, hanem azért, mert különböző utakon – az árpolitikán, a volt tulajdonosoknak fizetett kamatokon keresztül – az itt megtermelt értéktöbbletet a tőkéseknek, elsősorban a monopoltőkéseknek engedik át. *A tőkés államosítások tehát nem vezetnek a tőkésosztály nemzeti jövedelemben való részesedésének csökkentésére, egy szemernyit sem csökkentik a termelés és fizetőképes fogyasztás közti ellentétet.* A realizált értéktöbbletnek az állami szektorban való csökkenését a nem állami szektorban történő növekedése kíséri. S mivel a profit és a munkabér megoszlása nemzetgazdasági szinten lényegesen nem változik, az újratermelési ciklus további fejlődésével a tőkés termelés kilengései nagyjából azonos méretűek maradnak. Az államosítások utáni periodikus túltermelési válság lehet enyhébb és lehet súlyosabb is attól függően, hogy hogyan befolyásolják a válság lezajlását egy adott időszakban a konkrét gazdasági és társadalmi-politikai körülmények. Az államosítások csak akkor lennének képesek a gazdasági tevékenységet élénkíteni, ha az állami vállalatokban jelentékenyen emelkednének a reálbérek – ez azonban nem fordul elő, sőt gyakran azzal az indokkal, hogy az állami vállalatok nem rentábilisak, még nehezebben emelik az állammonopolista vállalatok munkásainak nominálbérét,

mint a magántőkés vállalatok munkásainak bérét –, vagy ha a megtermelt értéktöbbletet teljes egészében vagy legalábbis részben maguk az állami vállalatok realizálnák és abból beruházásokat eszközölnének. Ebben az esetben tehát a beruházásokat nem inflációs eszközökkel finanszíroznák. Azonban az így keletkező konjunkturális hatás is csak átmeneti lehet, mert a beruházások az állami vállalatoknak a különböző iparágakban való rendkívül egyenlőtlen elosztása alapján kiélezik az iparágak közti aránytalanságokat.

Az állammonopolista vállalatokban megtermelt értéktöbbletet a költségvetésen keresztül is átengedhetik a magánmonopóliumoknak. A tőkésállam vállalatai nyereségéből magas áron vásárolhat a magánmonopóliumoktól, a magánvállalatokat adókedvezményben részesítheti – az így kieső bevételeket ugyanis kiegyenlítheti az állami vállalatokból eredő bevételi többlet –, export-prémiumokat fizethet, olcsó áron adhat el nyersanyagokat a magánmonopóliumoknak stb. Mindez éppen úgy növeli a magánmonopóliumok nyereségét, mint az állammonopolista vállalatok érték-, illetve termelési áron aluli eladásai. Ha az állami vállalatok a volt tulajdonosoknak fizetett kártérítési összegek, kamatok, alacsony áron történő eladások miatt nem rentábilisak, akkor egészen biztos, hogy az állami vállalatokban megtermelt értéktöbbletet átengedik a magántőkés vállalatoknak, s ezzel a magántőkés vállalatok profitját növelik. *A magánmonopóliumok azonban akkor is részesedhetnek az állami vállalatokban megtermelt értéktöbbletből, ha ezek rentábilisak, értéken, illetve termelési áron adnak el, tehát ha a megtermelt értéktöbbletet nem is közvetlenül engedik át.* Akár az állami vállalatok realizálják az általuk megtermelt értéktöbbletet, akár átengedik ezt a magánmonopóliumoknak, az állami tulajdon egyik esetben sem növeli a dolgozók reáljövedelmét, egyik esetben sem csökkenti a válságok mélységét. Akár nyereségre dolgoznak az állami vállalatok, akár nem, *a tőkésországokban az állami szektort nem lehet a ciklussal szemben semleges szférának tekinteni. Az állami szektor gazdasági szerepét, hatását a tőkés ciklusra csak az egész tőkés gazdasági mechanizmussal összefüggésben lehet megérteni.*

Az állami vállalatok gazdasági tevékenysége csak befolyásolja a ciklus alakulását és nem szüntetheti meg a tőkés termelés ciklikus mozgását. Befolyásolja a beruházások, s ezzel a termelés mozgását – főleg egyes iparágakban, sokkal kisebb mértékben és csak átmenetileg nemzetgazdasági szinten. Az állami vállalatok vásárlásaikkal és eladásaikkal az árak alakulását is befolyásolják. A termelési eszközök

vásárlásával hozzájárulhatnak az árak emelkedéséhez, árueladásaikkal – különösen ott, ahol az állami vállalatok aránya igen nagy – meg is határozhatják az árakat. Ezen keresztül bizonyos mértékig hathatnak a kereslet struktúrájára. Rámutattunk arra is, hogy beruházásaikon keresztül a pénzforgalom változásaihoz is hozzájárulhatnak. Bizonyos mértékig képesek befolyásolni a foglalkoztatottság és a munkanélküliség alakulását is, amennyiben az összes foglalkoztatottaknak egy elég jelentékeny részét alkalmazzák. Az állami vállalatoknak tehát aránylag szerény lehetőségeik vannak az újratermelési ciklus befolyásolására. Ha azonban ezeket a lehetőségeket teljes egészükben kihasználnák, a ciklus akkor sem alakulna alapvetően másképpen. A gyakorlatban viszont a tényleges lehetőségeket sem használják ki. Az állami vállalatok gazdasági tevékenysége rendszerint nincs megfelelően koordinálva, s ez természetesen mérsékli az ún. anticiklikus gazdaságpolitika hatásosságát. A különböző állami vállalatok tevékenysége sokszor ellentétes irányba hat a ciklus alakulására. „Lehetővé vált, hogy a három iparág (a szén, a villamos energia, a gázipar) saját, egymástól független útját járja, mindegyik harcolva és hirdetéseket közzétéve a másik ellen."[2] Az államosított vállalatok nem egységes, egymással ellentétes tevékenységében a tőkés társadalomra jellemző, attól elválaszthatatlan magántulajdonosi elszigeteltség jelenik meg. Ez még az államosított vállalatokra, gazdasági ágakra is rányomja bélyegét.

Láttuk, hogy az állami vállalatok gazdasági tevékenységének konjunkturális hatását főként az iparágaknak az állami beruházások nyomán kibontakozó aránytalan fejlődése, a beruházások inflációs eszközökkel történő finanszírozása, az állami vállalatok munkásainak az össztőkések, s elsősorban a monopoltőkések általi kizsákmányolása korlátozza, mégpedig igen erőteljesen. E tényezők miatt az államosítások és az állami tulajdon előretörése egyáltalán nem szünteti meg a tőkés termelés ciklikus mozgását. Ezek a felsorolt tényezők pedig azzal kapcsolatosak, hogy a kapitalizmusban az államosítás sohasem lehet teljes, nem szoríthatja ki teljesen a magántőkés tulajdont, hogy mindig teljes kártalanítással államosítanak, hogy az államosított vállalatok tevékenysége a tőkésosztály érdekeit szolgálja, s ezt biztosítja az állami vállalatok vezetőségének személyi összetétele. Az államosítások a kapitalista országokban tehát végső soron

[2] *Crosland:* The Future of Socialism. 467. old. Idézi *Vasiliu Jorgosz:* Közgazdasági Szemle, 1959 május. 517. old.

azért nem szüntetik meg a termelés ciklikus mozgását, *mert szükségszerűen tőkés jellegűek, mert az államosításokkal nem küszöbölik ki a kapitalizmus alapvető ellentmondását,* a társadalmi termelés és az egyéni, tőkés kisajátítás közti ellentmondást. *Az államosítások csak akkor küszöbölhetik ki a túltermelési válságokat és szüntethetik meg a termelés ciklikus mozgását, ha a nacionalizálást a proletárdiktatúra állama hajtja végre, vagyis ha az államosítás szocialista jellegű.*

VIII

A KÜLKERESKEDELEM ÉS A TŐKEKIVITEL SZEREPE A TŐKÉS ÚJRATERMELÉSI CIKLUS ALAKULÁSÁBAN

A KÜLSŐ PIAC JELENTŐSÉGE AZ IMPERIALISTA ORSZÁGOK SZÁMÁRA

A fejlett tőkésországok már a szabadversenyes kapitalizmusban sem nélkülözhették a külső piacokat. A külkereskedelmet szükségessé tette a nemzetközi munkamegosztás kifejlődése, a tőkés árutermelés anarchiája, s végül az összes megtermelt áruk egy részének realizálhatatlansága a túltermelési válságok idején. Mindez arra ösztönözte a tőkés vállalkozókat, hogy áruikat más országok piacain próbálják eladni. Az imperializmus időszakában a tőkések még inkább a külső piacokon igyekeznek realizálni a megtermelt árukat.

A monopolkapitalizmusban – végső soron a kapitalizmus alapvető ellentmondásának kiéleződése következtében – nagyon súlyossá vált a piacprobléma, nagyobb lett az ellentét az árutermelés és a piac felvevőképessége között, mint a klasszikus kapitalizmusban. A kapitalista társadalom termelőerői óriási mértékben kifejlődtek, s ugyanakkor kialakultak a monopóliumok, amelyek még magasabb fokra emelték a termelési folyamatban létrehozott értékek egyéni elsajátítását. A termelőerők fejlődésének szerepe a piacprobléma éleződésében kézenfekvő. Tőkés termelési viszonyok között a termelőerők fejlődésével nem bővül megfelelő mértékben a fizetőképes kereslet, ezért a realizálási nehézségek tendenciálisan növekednek. A piacprobléma kiéleződését azonban a monopóliumok kialakulása is nagymértékben elősegíti.

Bár a monopóliumok nem képesek felemelni az összárak színvonalát, monopóliumos áremelés iparági szinten azonban létrejöhet, sőt ez igen nagymértékű lehet. Az árak emelése a monopolizált iparágakban kisebb-nagyobb mértékben csökkenti a keresletet, attól függően, hogy a kereslet milyen rugalmasan alkalmazkodik az árak alakulásához. A kereslet viszonylagos csökkenése mérsékli a monopóliu-

mos áremelésből adódó profitnövekedést, mert bár a magas monopolárak következtében egy áru eladásával több profitot realizálnak, viszont kevesebb árut tudnak csak eladni, mint az áremelés előtt. A monopóliumos áremelés azonban még egyféleképpen csökkenti a profitot. Amennyiben az áremelkedés csökkenti a keresletet, hosszabb időt tekintve a kínálatnak és a termelésnek is alkalmazkodni kell a viszonylag alacsonyabb keresleti színvonalhoz, a kereslet viszonylagos csökkenését tehát előbb-utóbb a termelés csökkenése követi. A termelés csökkenése azonban növeli az áruk önköltségét, mert a fix költségek nem változnak, vagy alig változnak a termelés emelkedésével vagy csökkenésével, alacsonyabb termelési színvonal esetén az egységnyi árura nagyobb fix költség esik. A monopóliumok természetes törekvése, hogy a monopóliumos áremelésnek csak az előnyeit élvezzék, és megszabaduljanak a hátrányaitól, vagyis elkerüljék a keresletcsökkenésből és az önköltség emelkedéséből származó veszteségeket. Ezt úgy igyekeznek megoldani, hogy fokozzák, vagy legalábbis igyekeznek fokozni áruexportjukat, vagyis a monopóliumos áremelésből származó belföldi keresletkiesést a külső piacokon igyekeznek pótolni. Így a monopóliumok két legyet üthetnek egy csapásra; tartani vagy növelni tudják a termelésüket, s a monopolárakon keresztül az egységnyi áru árában realizált profitot is képesek növelni.

Bár a monopolkapitalizmusban állandóvá és általánossá váló inflációs áremelkedést határozottan meg kell különböztetni a monopóliumos áremeléstől, az állandósult infláció a legtöbb esetben – általában békeidőkben – mégsem jöhet létre a monopóliumok áremelő tevékenysége nélkül. Inflációs áremelkedés esetén az árak nemcsak iparági szinten emelkednek, hanem az összesített, általános árindex is növekszik. Az inflációs áremelkedés növeli a termelés és a fizetőképes fogyasztás közti feszültséget, mert visszaszorítja a reálbéreket, vagy gátolja a reálbérek emelkedését, de ugyanakkor – legalábbis átmenetileg – az árak és a profitráta növelése révén erősen ösztönöz a termelés növelésére. Az infláció nyomán növekszik az értéktöbblet-ráta, s ez hosszabb időszakban a realizálási nehézségek növekedésének alapjává válik nemcsak egyes erősen monopolizált iparágakban, hanem az egész nemzetgazdaságban. Részben ez magyarázza, hogy nemcsak a monopolizált termelési ágak, hanem minden termelési ág számára megnövekedett a külkereskedelem, az áruexport fontossága a monopóliumok előtti kapitalizmushoz képest.

A tőkésországok külkereskedelme ma jóval nagyobb területet fog

át, mint a XIX. században. A XX. században hatalmas erővel indult meg a gyarmatok gazdasági kiaknázása, kizsákmányolása. A gyarmatokon jelentősen fejlődött az árutermelés, ami lehetővé tette az ide irányuló áruexport fokozását. A gyarmati országokkal folytatott külkereskedelem ugyanakkor nagyon jövedelmező is az imperialista országok monopoltőkései számára. Az imperialista országok monopolhelyzetet élveznek az elmaradott országokkal szemben, így nem egyenértékű cserét folytathatnak velük. Az ipari készárukat értéken felül adják el, s a nyersanyagokat és élelmiszereket pedig értéken alul vásárolják meg. A monopóliumok számára tehát a gyarmati országokkal folytatott külkereskedelem nemcsak a termelési kapacitás fokozottabb kihasználását teszi lehetővé, hanem a monopolista extraprofit növelését is.

A monopóliumok közvetve, a tőkekivitelen keresztül is igyekeznek növelni a tőkésországok külkereskedelmi forgalmát. Közismert a kölcsöntőke-kivitel összekapcsolása az árukivitellel. Ha valamely tőkésország kölcsöntőkét visz ki, áruexportja jelentősen meghaladhatja az importált áruk értékét, s minél több kölcsöntőkét exportál, annál nagyobb lehet az évi exportja és elért exporttöbblete. A külkereskedelmi forgalmat bizonyos mértékben a működő tőke exportja is növeli, amennyiben a külföldi országokban létesített új vállalatoknak szükséges termelési eszközöket – pl. gépeket – az anyaországból szállítják. A tőkeexport és az áruexport segítségével tehát növelni lehet az árutermelést anélkül, hogy az előidézné a hazai összárukínálat növekedését. Egyes tőkésországokban ez bizonyos mértékig csökkentheti a termelés és fogyasztás közti feszültséget, élénkítheti a gazdasági konjunktúrát.

A külkereskedelem nagy fontosságáról tanúskodik az imperialista országok külkereskedelmi protekcionizmusa is. A monopóliumok felhasználják a finánctőkés államot az áruexport fokozása érdekében. Az állami szervek igyekeznek megvédeni a hazai monopolistákat a külföldi monopóliumok versenyétől, ezért magas védővámokat állítanak fel, sokszor olyan magasakat, hogy azok a külföldi áruk behozatalát teljesen lehetetlenné teszik. Behozatali tilalmakat léptetnek életbe, vagy külföldi árukat behozni csak bizonyos mennyiségig engednek, tehát a behozatalt kontingentálják. Az importkorlátozó eszközökhöz tartozik még a behozatali adók rendszere, a valuták átválthatóságának felfüggesztése. Mindezek az állami intézkedések a hazai monopóliumok piacát védik a külföldi monopóliumok versenyétől. A behozatali korlátozások rendszere nem véletlenül jelent meg az

imperializmusban, hiszen minden imperialista országban kiéleződött a piacprobléma, a monopóliumok mindenütt arra törekednek, hogy fokozzák az áruexportot.

Természetes, hogy a tőkésországok állami szervei az áruexportot minden eszközzel igyekeznek fokozni. Az állami exporttámogatásnak különböző módszerei vannak, többek között az exportprémiumok fizetése, az exportáló vállalatoknak nyújtott adókedvezmények, adóvisszatérítések, exporthitel nyújtása, az olcsó hitel, s általában a kamatláb csökkentése, a hazai valuta leértékelése a külföldi valutákkal szemben, amelynek alapján a valutadömping fegyvere is alkalmazható a külső piacok megszerzéséért folytatott elkeseredett küzdelemben. A kapitalizmus általános válságának idején, különösen annak második szakaszában, a II. világháború után, a leggazdagabb imperialista országok állami szervei – elsősorban az Egyesült Államok kormánya – saját anyagi, költségvetési eszközeiket is nagymértékben felhasználják az áruexport fokozása érdekében. Például az állam bonyolítja le a kölcsöntőke-exportot – ma már a kölcsöntőke-export túlnyomó részét – vagy pl. az Egyesült Államok kormánya ún. gazdasági és katonai segélyeket nyújt – ezek értéke a II. világháború után jóval meghaladja a működő és kölcsöntőke-export növekedésének értékét –, hogy ezúton is fokozzák a monopoltőkések áruexportját. Az állami kölcsöntőke-kivitellel, valamint az Egyesült Államok által más tőkésországoknak nyújtott gazdasági és katonai segélyekkel kapcsolatosan beszélünk az ún. „állammonopolista exportpiacról", mivel az állam a kölcsöntőke-exporttal és a segélyekkel ugyanúgy piacot teremt a monopolisták számára, mint belföldi vásárlásaival, pl. fegyverrendeléseivel.

Mint látjuk, az imperializmus időszakában egy egész sereg speciális tényező kényszeríti, illetve ösztönzi a tőkéseket arra, hogy áruikat külföldön realizálják. A tőkés világkereskedelem ennek megfelelően nagymértékben emelkedett is, 1937-től 1956-ig változatlan áron számítva kb. 71%-kal. A tőkés világ ipari termelésének indexe azonban ennél gyorsabban növekedett, ami annyit jelent, hogy ma a tőkésországok minden erőfeszítésük ellenére, a társadalmi össztermék kisebb hányadát tudják csak exportálni, mint egy-két évtizeddel ezelőtt. Ezt igazolja a tőkés világ ipari termelésének és exportjának alakulását szemléltető táblázat (a táblázatot lásd a következő oldalon felül).

Az exportált áruk értékének az ipari termeléshez viszonyított aránya csak rövidebb időközökben, pl. 1938-ban, 1954-ben és – ez a

*A tőkés világ ipari termelésének és exportjának fejlődése 1937-től 1956-ig**

(1937 = 100)

Megnevezés	1937	1938	1948	1950	1953	1954	1955	1956
Ipari termelés	100	91,1	130,4	150,0	178,6	178,6	196,4	203,6
Export	100	95,8	97,2	118,1	138,9	145,8	158,3	170,8

* Forrás: The Economic Almanac 1958.

táblázatban már nem szerepel – 1958-ban növekedett. Hosszabb időszakban tehát előtérbe került a társadalmi termék belső fogyasztása a külső piacon történő realizálásával szemben, annak ellenére, hogy a tőkésországok minden eszközzel igyekeznek minél több külső piacot szerezni maguknak.

Az egyes tőkésországok külkereskedelme tekintetében is hasonló a helyzet. Növekszik ugyan az export volumene – időnként még gyorsabb ütemben is, mint az ipari termelés, vagy a társadalmi össztermelés – hosszabb időt tekintve azonban az imperializmus időszakára az jellemző, hogy az áruexport lassabban növekszik, mint a termelés. Angliában pl. 1913-tól 1956-ig a helyzet így alakult:

*Gyáripari termelés és kivitel volumenindexe 1913—1956-ig**

Megnevezés	1913	1929	1937	1947	1950	1956
Gyáripari export	100	82	68	74	118	169
Gyáripari termelés	100	109	145	154	204	246

* Forrás: *Molnár Erik:* A jelenkori kapitalizmus . . . Kossuth Könyvkiadó 1959. 91. old.

Anglia áruexportjának volumene hosszú ideig abszolút mértékben is csökkent, és csak a második világháború után, amikor Anglia számára égetően szükséges volt az export fokozása, kezdett a kivitel ismét és igen erőteljesen emelkedni. Ekkor az angol nemzetgazdaság számára az áruexport jelentősége nagymértékben fokozódott, különös tekintettel arra, hogy Anglia termelésének különben is igen jelentős hányada kerül be a külkereskedelem csatornáiba. A II. világháború után a társadalmi össztermelés és az áruexport Angliában a következőképpen alakult:

*A bruttó társadalmi termelés és az áruexport alakulása Angliában 1938—1957 között**

(millió font sterling)

Évek	Bruttó társadalmi termelés adatai	Áruexport	Áruexport a társadalmi termelés %-ában
1938	5,175	562,0	10,9
1948	10,397	1578,7	15,2
1949	11,093	1789,1	16,1
1950	11,674	2174,2	18,6
1953	14,911	2582,1	17,3
1956	18,268	3171,5	17,4
1957	19,378	3325,0	17,2

* Forrás: Annual Abstract of Statistics. London 1958.

Az angliai áruexport tehát az 1938. évi 562 millió fontról 1957-ig 3325 millió fontra, s ugyanakkor az áruexportnak a bruttó társadalmi termeléshez viszonyított aránya, vagyis az ún. exportkvóta az 1938. évi 10,9%-ról 1950-re 18,6%-ra és 1957-re 17,2%-ra növekedett. Az exportkvóta Angliában a II. világháború után messze meghaladta a háború előtti színvonalat.

Hosszabb időn át az exportkvóta csökkenésének a tendenciája jelentkezik az Egyesült Államokban. Itt az áruexport és az exportkvóta az alábbiak szerint alakult (millió dollárban, folyó áron) (a táblázat a következő oldalon).

Századunk első negyedében az exportkvóta átlagos magassága tehát jóval nagyobb volt, mint századunk második 25 évében. Bár az exportkvóta a II. világháború után, az 1930-as évekhez képest újból emelkedett, az exportkvótának az 1950-es években elért színvonala mégis sokkal kisebb volt, mint a századfordulót követő évtizedben. A tőkés világpiac tehát viszonylag szűkül a kapitalizmusnak éppen abban a szakaszában, amikor a tőkés árutermelőknek a világpiac bővülésére éppen a legnagyobb szükségük lenne. Vajon mi az oka a tőkés árutermelők gazdasági érdekeivel éppen ellentétes irányú folyamatnak?

Az exportkvóta hosszú időszakban érvényesülő süllyedő tendenciája tulajdonképpen ugyanazokból a tényezőkből ered, amelyek miatt erősödik a tőkés árutermelők törekvése a külső piacok megszerzéséért. A legfőbb tényező a termelés és a fizetőképes fogyasztás közti

	1900	1905	1910	1920	1925	1929
Áruexport	1478	1627	1866	8228	4910	5241
Exportkvóta %-ban	8,6	6,8	5,6	9,0	5,4	5,1

* Forrás: The Economic Almanac 1958., Federal Reserve Bulletin. 1958 március

ellentét fokozódása, végső soron a kapitalizmus alapvető ellentmondásának kiéleződése közvetlenül a monopóliumok megjelenése alapján. A kapitalizmus imperialista szakaszaiban súlyosbodó piacprobléma a tőkésországokat új piacok megszerzésére ösztönzi. *Ugyanez a piacprobléma azonban a tőkésállamokat arra is kényszeríti, hogy a hazai piacot elzárják a külföldi tőke elől, protekcionista politikát folytassanak,* amely a hazai monopóliumok érdekeit védi a külföldi monopóliumok versenyével szemben. A fizetőképes fogyasztás viszonylagos szűkössége gátolja a termelés növekedését a kapitalizmusban. Ugyanez a tényező természetesen gátat szab a tőkésországok exportjának is. *Az export növekedését azonban még egy tényező korlátozza. s ez pedig az egyes imperialista országok nagyfokú elzárkózottsága, az imperialista protekcionista külkereskedelmi politika.* Minél magasabbak a monopolista védővámfalak, minél szigorúbban korlátozzák a külföldi áruk behozatalát, annál jobban visszaszorul a nemzetközi munkamegosztás és annál inkább elmarad az export növekedése a társadalmi össztermelés emelkedése mögött. A behozatali feltételeket általában a rossz gazdasági helyzet idején szigorítják meg, s éppen ezekben az időkben érvényesül elsősorban az exportkvóta süllyedő tendenciája. Az exportkvóta a legszembetűnőbben az 1930-as években süllyedt, a hosszú ideig tartó pangás, a nyomott gazdasági helyzet, s a külkereskedelmi protekcionizmus drákói megszigorítása idején. Ellenben a tartós fellendülés idején, amikor a behozatali feltételeket nem szigorítják, hanem kisebb-nagyobb mértékben enyhítik – pl. a II. világháború után a nemzetközi gazdasági és kereskedelmi egyezmények –, az exportkvóta süllyedése félbeszakad, sőt a kiviteli hányad bizonyos mértékben emelkedhet is. Ezt bizonyítja az Egyesült Államok és Anglia exportkvótájának alakulása az 1950-es években. (Itt mindjárt meg kell jegyezni azonban, hogy az imperialista országoknak a tőkés világpiacon folytatott versenye miatt az exportkvóta ekkor sem emelkedik minden tőkésországban.) Figyelemre méltó az is, hogy 1848-tól kezdve a tőkés világkereskedelem is jóval gyorsabban fejlődött, mint a tőkés világ ipari termelése.

1935	1940	1945	1950	1955	1957	1958	1959
2283	4021	9806	10 275	15 547	20 850	17 893	17 566
3,2	4,0	4,6	3,6	3,9	4,7	4,1	3,7

és 1960 február.

Az exportkvótának ez a váltakozó irányú fejlődése időben nagyjából egybeesik a világgazdasági helyzet és a külkereskedelmi politika változásaival, ami bizonyítja, hogy az exportkvóta csökkenésének közvetlen oka a külkereskedelmi protekcionizmus megerősödése. Minthogy az imperializmusban hosszabb időközben a piacprobléma súlyosbodott, amit a külkereskedelmi protekcionizmus megszigorítása kísért, ennek megfelelően az exportkvótának is csökkenő irányzatúnak kellett lennie.

Az előbbi megállapításból következik, hogy a behozatali korlátozások enyhítése, a külkereskedelem liberalizálása alkalmas a külkereskedelmi forgalom, a külső piacok kibővítésére. Ezért a külkereskedelem liberalizálását célzó nemzetközi gazdasági egyezmények, mint pl. a GATT, az OEEC, az E. W. G. *ténylegesen képesek a külkereskedelmi forgalmat bizonyos mértékig mesterségesen kibővíteni, ösztönözni, s ezen keresztül a gazdasági életet élénkíteni.* Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy a kapitalizmusban a külkereskedelmi forgalom alakulását, a behozatali korlátozások mérséklését vagy lecépítését célzó nemzetközi külkereskedelmi egyezmények segítségével meg is lehet határozni. *Először is a* külkereskedelem liberalizálása után a külkereskedelmi forgalom csak *átmenetileg* növekedik gyorsabban, mint a társadalmi termelés, addig, amíg az export és import volumene el nem éri az új külkereskedelmi feltételeknek megfelelő színvonalat. Ezentúl a külkereskedelmi forgalom alakulása már teljes egészében a tőkés gazdaság általános helyzetétől függ. *Másodszor* a behozatali korlátozások enyhítését vagy szigorítását nagy részben a mindenkori konjunkturális helyzet szabja meg. A külkereskedelem liberalizálása pl. aligha képzelhető el a világgazdasági helyzet nagyfokú romlása, túltermelési válságok kirobbanása és elmélyülése idején. Könnyen lehetséges, hogy egy viszonylag mélyebb túltermelési válságban megszüntetik a különböző nemzetközi gazdasági egyezményeken, mint pl. az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezeten vagy az Európai Gazdasági Közösségen belül már eddig elért és még ezután végrehajtandó külkereskedelmi könnyítéseket. Ekkor

a behozatali korlátozások életbeléptetése ismét csökkenti az exportkvótát. Mindez azt jelenti, hogy alapjában véve nem a kapitalista országokban folytatott külkereskedelmi politika határozza meg a tőkés világkereskedelem alakulását, hanem ez a konjunkturális helyzettől függ, hiszen a külkereskedelmi forgalmat ténylegesen befolyásoló protekcionista politika szigorítását vagy lazítását is a konjunktúra állásától függően határozzák el.

Noha a tőkés világkereskedelemnek az imperializmus időszakában hosszabb időközben nincs konjunkturális, a termelés fejlesztését ösztönző hatása a kapitalista világgazdaság számára, hiszen a világkereskedelem lassúbb ütemben nő, mint a világtermelés, a külső piacok az egyes tőkésországok számára mégis igen nagy fontosságúak. Fontos a külkereskedelem az egyes tőkésországok számára egyrészt azért, mert a nemzetközi munkamegosztás következtében a társadalmi termék egy részét csak külföldön helyezhetik el, s az újratermelés lebonyolításához szükséges termelési eszközök és fogyasztási cikkek elég jelentős hányadát pedig csak külföldről tudják beszerezni. A külső piacok elvesztése tehát feltétlenül súlyos gazdasági következményeket idéz elő a kapitalista országokban – pl. csökkenti a termelést – függetlenül attól, hogy az exportkvóta éppen növekvő vagy csökkenő tendenciájú. Ezért az a megállapítás, hogy a külkereskedelem hosszabb időközben nem hat élénkítően a világgazdaságra, nem jelent egyet a külkereskedelem fontosságának tagadásával, hiszen csak arra utal, hogy hosszabb időszakban a tőkés újratermelést nem ösztönzi, inkább csökkenti a tőkés termelés átlagos évi növekedési ütemét, mint emeli. A társadalmi termék *realizálásában* a külkereskedelem egyes tőkésországok esetében igen nagy szerepet játszik. Ezt bizonyítja az exportkvóta színvonala, amely pl. Németországban 1957-ben 25,8%-ot, Angliában 17,2%-ot, Olaszországban 1956-ban 13,5%-ot és Franciaországban ugyancsak 1956-ban 13,9%-ot ért el. Az Egyesült Államok exportkvótája az említett tőkésországokéhoz viszonyítva ugyan nagyon alacsony, 1957-ben csak 4,8%, egyes iparágai mégis igen nagymértékben rá vannak utalva a külső piacokra. Ez megmutatkozik az egyes termelési ágak exportjának és a belföldi fogyasztásának az arányában. 1956-ban pl. a traktorexport a belföldi felhasználás 73,7%-át tette ki, ugyanaz az arány a civil repülőgépeknél 29,9%-ot, a mozdonyoknál 55,4%-ot, a szerszámgépeknél 13,3%-ot, a gyapotnál 22,7%-ot ért el.[3] A tőkésországok tehát, ha az

[3] Forrás: Survey of Current Business, Washington. 1958 január.

egész nemzetgazdaságot tekintve nem is, de termelési ágak szerint feltétlenül igen nagymértékben függnek a külső piacoktól.

A külkereskedelem nagyon jelentős a tőkésországok számára azért is, mert egyes tőkésországokban konjunkturális hatású lehet akkor is, ha az exportkvóta világméretekben csökken, vagy mert a külkereskedelem időnként fellépő konjunkturális hatása egyes imperialista országokban sokkal erőteljesebb lehet, mint a tőkés világgazdaság egészében. Itt – mivel az újratermelési ciklus problémáival foglalkozunk – a külkereskedelemnek ezt az egyes országokban fellépő erőteljes konjunkturális hatását kell elsősorban figyelembe venni.

A KÜLKERESKEDELEM KONJUNKTURÁLIS HATÁSA EGYES IMPERIALISTA ORSZÁGOK GAZDASÁGÁBAN

Az imperialista országok a külső piacokon az erő arányában osztoznak, s részesedésük a világkereskedelemben az erőviszonyok változásának megfelelően alakul. Az egyenlőtlen fejlődés törvénye erősen érezteti hatását az imperialista országok külkereskedelmében is. Az imperialista országok különösen a világháborúk idején és közvetlenül a világháborúk után fejlődnek rendkívül egyenlőtlenül. A vesztes imperialista országok ekkor egy időre kiesnek a versenyzők sorából, s ezeknek a világkereskedelemben elfoglalt helyét más imperialista országok töltik be. Sőt, a világháborúk idején és a háborúkat követő időkben gyakran nemcsak a vesztes imperialista országok szorulnak vissza a tőkés világkereskedelemben, hanem azok a győztes országok is, amelyek a háború idején gazdaságilag nagyon legyengültek. Az egyes versenyző partnerek kiesése tehát más országok ugrásszerű előretörését teszi lehetővé mind a világtermelésben, mind a világkereskedelemben. Ez történt az I. és II. világháború hatására is, amikor az Egyesült Államok világgazdasági jelentősége egyszerre megnövekedett. Természetesen a világháborúk által létrehozott egyensúlyi állapot nem marad végleges, a legyőzött országok lassanként visszaszerzik hatalmi pozícióikat, újból helyet követelnek maguknak az áru- és tőkekiviteli piacokon, követelik a világ gazdasági és területi újrafelosztását. Megerősödésüknek megfelelően részesedésük a világkereskedelemből újból gyors ütemben emelkedni kezd. Ilyenkor a külkereskedelem a legyőzött, de újból gyorsan fejlődő tőkésországok számára mint konjunkturális tényező szerepelhet. Az imperialista országok közti erőviszonyok állandó változása miatt a külkereskedelem

hol itt, hol ott szerepel mint konjunkturális tényező, eltekintve természetesen azoktól az időktől, amikor a tőkés világ az általános és erős gazdasági hanyatlás állapotában van, amikor az exportkvóta jóformán mindenütt erősen csökken.

A külkereskedelem konjunkturális hatása azonban egyes imperialista országokban viszonylag tartós lehet akkor, ha az export volumenét hosszabb ideig és gyors ütemben sikerül növelni, illetve igen magas színvonalon tartani. Ezt a legerősebb tőkésországok rendszerint megtehetik, hiszen nagy gazdasági erejükre támaszkodva különböző eszközök segítségével jóval az import színvonala fölé emelhetik exportjukat. Ilyen eszköz lehet pl. az állami kölcsöntőke-export. Az áruexport tartósan és gyorsan növekedik akkor is, ha ennek igen jó gazdasági feltételei vannak az egyes tőkésországokban. Ilyenkor az exportot állami eszközök felhasználása nélkül is gyorsan lehet növelni. Minél nagyobb az export átlagos évi növekedésének üteme, s minél nagyobb egy adott országban az exportnak a társadalmi termék értékéhez viszonyított aránya, a külkereskedelem annál erőteljesebben élénkíti az illető ország gazdasági helyzetét. Aránylag magas exportkvóta és az export gyors, az ipari termelésnél jóval gyorsabb növekedése esetén *a külkereskedelem egy-egy tőkésország gazdasági fejlődésének legfőbb közvetlen mozgatóereje lehet.* Az ilyen ország belső gazdasági helyzete azonban nagymértékben a világgazdasági helyzettől függ, a tőkés világgazdaságban kibontakozó túltermelési válság a nagy exportfüggőségű országokat rendkívül súlyosan megrázkódtathatja. Az olyan tőkésországban ellenben, ahol az áruexport fokozódása igen gyors ütemű, de az exportkvóta alacsony, a külkereskedelem konjunkturális hatása már jóval mérsékeltebb. Az is igaz azonban, hogy itt a tőkés gazdaságot kevésbé érinti a tőkés világgazdaságban bekövetkező gazdasági hanyatlás.

A következőkben a külkereskedelem egyes tőkésországokra gyakorolt konjunkturális hatását két ország példáján vizsgáljuk. A II. világháború után mindkét országban gyorsan növekedett az export volumene, de míg az egyik országban az exportkvóta igen magas színvonalú, a másik országban az átlagosnál jóval alacsonyabb. E két ország példáján keresztül igyekszünk megmutatni az áruexport fokozásának, s ezzel együtt a külkereskedelem konjunkturális hatásának a korlátait, azt hogy milyen ellentmondásokat szül az imperialista országoknak a monopolista profit növelését és a gazdasági élet élénkítését célzó külkereskedelmi politikája. Ez a két ország az Egyesült Államok és Nyugat-Németország.

a) *A külkereskedelem konjunkturális hatása az Egyesült Államokban*

Az Egyesült Államok áruexportja a II. világháború alatt és után gyors ütemben emelkedett, évről évre nagy összegű exporttöbblet keletkezett. Ezt a fejlődést bizonyítja az alábbi táblázat.

*A külkereskedelmi forgalom alakulása az Egyesült Államokban 1939-től 1959-ig**
(millió dollár)

Évek	Export (reexporttal együtt)	Import	Exporttöbblet	Bruttó társadalmi termék	Exportkvóta
1939	3 177	2 318	859	91 100	3,5
1945	9 806	4 159	5647	213 600	4,6
1946	9 738	4 942	4796	209 600	4,7
1947	10 430	5 756	8673	232 200	6,2
1948	12 653	7 124	5529	257 300	4,9
1949	12 051	6 622	5429	257 300	4,7
1950	10 275	8 852	1423	285 100	3,6
1951	15 032	10 967	4065	328 200	4,6
1952	15 201	10 717	4483	345 400	4,4
1953	15 774	10 873	4901	363 200	4,3
1954	15 106	10 215	4891	361 200	4,2
1955	15 547	11 384	4162	397 500	3,9
1956	19 066	12 607	6459	419 200	4,6
1957	20 850	12 982	7868	442 500	4,7
1958	17 893	12 834	4959	441 700	4,1
1959	17 566	15 212	2354	479 500	3,7

* Forrás: The Economic Almanac 1958., Federal Reserve Bulletin. 1960 február.

Az árucexport gyors emelkedése következtében a II. világháború után mindig meghaladta a háború előtti színvonalat, noha az export és ennek megfelelően az exportkvóta elég nagymértékben ingadozott. A külkereskedelem kifejezetten konjunkturálisan hatott 1945-től 1948-ig, az 1950-es évek elején, és 1955-től 1957-ig, a háború utáni ciklust bezáró periodikus túltermelési válság kirobbanásáig. Azóta az exportkvóta igen nagymértékben esett, sőt, az áruexport is csökkent. Szembetűnő, hogy a II. világháború után az exporttöbblet milyen nagy összegeket, 1945-től 1957-ig 68 326 millió dollárt tett ki. *Az exportkvóta a II. világháború után nem növekedett volna az exporttöbblet nagyarányú emelkedése nélkül. Ezért a külkereskedelem II. világháború utáni konjunkturális hatásának vizsgálatakor*

azokat a tényezőket kell szemügyre venni, amelyek lehetővé tették az Egyesült Államok számára, hogy áruexportját az importált áruk értékén jóval túl növelje.

Az Egyesült Államok 1945–1957 közötti több mint 68 milliárd dolláros exporttöbbletét természetesen nem az tette lehetővé, hogy kereskedelmi partnerei külkereskedelmi mérlegük passzívumát arany- és dollárkészleteikből egyenlítették ki. 1945-ben pl. a tőkésországok dollár- és aranykészlete – az Egyesült Államokat kivéve – összesen 20,2 milliárd dollár volt, vagyis sokkal kisebb, mint az Egyesült Államok 1945-től 1957-ig elért exporttöbblete. Ráadásul az Egyesült Államokkal kereskedő tőkésországok dollár- és aranytartaléka ebben az időszakban nem csökkent, hanem nagymértékben emelkedett, mégpedig 20,2 milliárd dollárról 31,3 milliárd dollárra. Az amerikai exporttöbbletet a tőkésországok dollár- és aranytartalékaiból nem is tudták volna kiegyenlíteni, mert ezek ehhez nem voltak elégségesek. Az Egyesült Államok nagyarányú és tartós exporttöbbletét nem magyarázza a tőkés világ aranytermelése sem. 1945-től 1957-ig a tőkés világ aranytermelése 11,2 milliárd dollár, messze elmaradt az amerikai exporttöbblet értékétől. S ez a hatalmas exporttöbblet már csak azért sem magyarázható a világ aranytermelésével és ennek az Egyesült Államokba történő szállításával, mert az Egyesült Államok aranykészlete 1945-től 1957-ig alig több mint 2 milliárd dollárral emelkedett. Nyilvánvaló, hogy az Egyesült Államok exporttöbbletére a fizetési mérleg egyéb tételei adnak magyarázatot. Az Egyesült Államok olyan fizetéseket teljesített a vele kereskedő tőkésországoknak, amelyek lehetővé tették, hogy ezek az országok az amerikai import értékét jóval meghaladó exportált amerikai árukat megvásárolják.

A nagyarányú amerikai exporttöbblet elérésében szerepet játszott egyrészt az amerikai állami *kölcsöntőke-kivitel.* A nettó, a visszafizetések értékével kisebbített kölcsöntőke-export 1945-től 1957-ig kb. 11,5 milliárd dollárt ért el, s ennek legnagyobb részéből amerikai árukat vásároltak a kölcsöntőkét importáló országok. Az állami kölcsöntőke-export legnagyobb részét a nyugat-európai országok, főként Anglia, Franciaország és Nyugat-Németország kapta. Az amerikai állami kölcsöntőke-export a II. világháború után kettős szerepet töltött be. Elősegítette a nyugat-európai országokban a kapitalista társadalmi rendszer ideiglenes stabilizálását, ezzel egyengette az utat a a magántőkés befektetések számára. Továbbá lehetővé tette az amerikai áruexport növekedését, hiszen a kölcsöntőke-export egyik feltétele az volt, hogy a hiteleken amerikai árukat vásároljanak.

Az amerikai exporttöbblet finanszírozásában azonban nem a kölcsöntőke-exportnak, hanem az ún. *katonai és gazdasági segélynyújtásnak volt a legnagyobb szerepe.* Az amerikai finánctőkés állam a katonai és gazdasági segélyeket visszafizetési kötelezettség nélkül nyújtja más tőkésországoknak. Ezzel az Egyesült Államok előmozdítja a fegyverkezési hajsza folytatását világméretekben, szítja a hidegháborús hangulatot, még magasabb színvonalra emelheti a haditermelést a saját országán belül, nagymértékben növelheti politikai befolyását a többi imperialista országra, beavatkozik a többi tőkésország kül- és belpolitikájába, ezzel megkönnyíti a Szovjetunió és a népi demokratikus országok elleni támadó jellegű katonai tömbök kialakítását, a segélyek ellenében – mintegy fizetségképpen – katonai támaszpontokat létesíthet jóformán az egész tőkés világ területén, amelyek természetszerűleg a szocialista tábor elleni támadó háború előkészítését szolgálják. A gazdasági és katonai segélyeknek tehát az Egyesült Államok vezető imperialista körei számára óriási politikai jelentőségük van. Az amerikai monopolisták számára a finánctőkés állam által nyújtott gazdasági és katonai segélyek már az említett politikai szerepük miatt is kifizetődnek, annál is inkább, mert a segélyek nem saját zsebüket, hanem közvetlenül az államháztartást és végső soron az egész amerikai lakosságot terhelik. A segélyek azonban gazdasági tekintetben is bőségesen kifizetődnek. Nagy szerepük van a Szovjetunió és a népi demokratikus országokkal szembeni diszkriminációs külkereskedelmi politika kierőszakolásában, amely egyrészt megkönnyíti a hidegháborús politika folytatását, másrészt lehetővé teszi, hogy az Egyesült Államok növelhesse az olyan áruk kivitelét, amelyeket azelőtt pl. a nyugat-európai tőkésországok a Szovjetunióból és a népi demokratikus országokból szereztek be. A segélyek azért is fokozzák az amerikai áruexportot, mert folyósításuk egyik feltétele, hogy ezek nagy részén amerikai árukat vásároljanak. A segélyekkel biztosított külső piac további monopóliumos áremeléseket tesz lehetővé, vagyis kétszeresen növeli a monopolisták profitját, egyrészt az áruforgalom, másrészt a monopolárak növelésén keresztül. Amennyiben a gazdasági és katonai segélyek fokozzák az áruexportot, lehetővé teszik az ipari termelés növelését, élénkítik a gazdasági életet, alkalmasak az összkereslet mesterséges emelésére. Sőt, a gazdasági és katonai segélyek az Egyesült Államok szempontjából kifizetődőbb befektetések, mint a hazai fegyverkezési kiadások, mert a segélyek nemcsak az exportot, a hazai ipar magasabb fokú kapacitás-kihasználtságát, nemcsak a hazai ipar termelését fokozzák, hanem közvet-

lenül és erőteljesen növelik az Egyesült Államok politikai befolyását az imperialista országokban. Az amerikai finánctőkések a segélyeken keresztül szabályszerűen megvásárolják a kapitalista országok uralkodó köreit. Természetesen a gazdasági és katonai segélyeknek nemcsak kedvező hatásuk van az amerikai finánctőkések számára, hanem megvannak a korlátaik is.

Az Egyesült Államok 1945-től 1957-ig kb. 51 milliárd dollár gazdasági és katonai segélyt nyújtott. Ebből kb. 21 milliárd dollár a katonai és 30 milliárd dollár a gazdasági segély. Míg kezdetben a katonai segélyek jelentéktelenek voltak a gazdasági segélyekhez képest – pl. az 1949–1950-es költségvetési évben a 4,57 milliárd dolláros segélyből 4,44 milliárd dollár volt a gazdasági és csak 0,13 milliárd dollár a katonai segély –, addig 1952–1953-tól a katonai segélyek állandóan meghaladták a gazdasági segélyek összegét. A katonai segélyek előretörése is bizonyítja, hogy az amerikai segélypolitika agresszív jellegű, a szocialista táborral szembeni háborús tömb összekovácsolását szolgálja.

Az 1945–1957 között nyújtott amerikai segélyek kb. 51 milliárd dolláros összege bizonyítja, hogy a segélyeknek csaknem ötször akkora jelentőségük van az exporttöbblet finanszírozásában, mint az állami kölcsöntőke-kivitelnek. Az exporttöbblet értéke 1945-től 1957-ig 68 milliárd dollár, a nettó kölcsöntőke-export és a nyújtott segélyek összege együttesen kb. 62 milliárd dollár. Az állami kölcsöntőke-kivitel és a segélyek tehát majdnem teljesen fedezik az exporttöbbletet. Az exporttöbblet azonban meghaladja a kölcsöntőke-export és a segélyek együttes értékét, s ugyanakkor az Egyesült Államokon kívüli tőkésországok arany- és dollártartalékai 1945 óta még jelentősen emelkedtek. A végleges választ az amerikai exporttöbblet finanszírozására, valamint arra, hogy az Egyesült Államokkal kereskedelmi kapcsolatban álló tőkésországok dollártartalékai az Egyesült Államokkal szembeni állandóan passzív külkereskedelmi mérlegük ellenére is emelkedtek, *az Egyesült Államok külföldi katonai kiadásai adják meg.* Az Egyesült Államok külföldi katonai támaszpontjai, különösen a koreai háború kirobbanása óta, gombamódra szaporodtak, s ennek megfelelően ettől az időponttól kezdve ugrásszerűen megnövekedtek az amerikai államnak a külföldi támaszpontok fenntartásával kapcsolatos kiadásai is. A támaszpontok fenntartásával kapcsolatos kiadásokat nagyrészt dollárban fizetik, s ezért ezek a kiadások is növelik a tőkésországok dollártartalékát. A külföldi katonai támaszpontok fenntartására fordított kiadások 1946-tól 1957-ig na-

gyobbak, mint az állami kölcsöntőke-export értéke, vagyis szerepük az exporttöbblet finanszírozásában jelentősebb, mint a kölcsöntőke-kivitelnek. 1946-tól 1957-ig az Egyesült Államok külföldi, legnagyobbrészt a támaszpontok fenntartásával kapcsolatos személyi és dologi kiadásai a következőképpen alakultak.

*Az Egyesült Államok külföldi katonai kiadásai 1946-tól 1957-ig**
(millió dollár)

	1946-tól 1952-ig	1953	1954	1955	1956	1957	Összesen 1946—1957
Összes kiadások	6171	2535	2603	2823	2955	3165	20252
Ebből *Nyugat-Európa*		1171	1455	1647	1702	1809	
Ebből *Franciaország*		408	519	566	447	396	
Nyugat-Németország		239	227	280	345	458	
Olaszország		103	174	162	151	163	
Anglia		210	329	362	435	488	
Kanada		192	194	217	259	288	
Japán		772	574	501	490	455	

* Forrás: The Economic Almanac 1958., Survey of Current Business. 1959 november. 16. old.

Az Egyesült Államok külföldi katonai kiadásai 1946-tól 1957-ig meghaladták a 20 milliárd dollárt. Ebből az összegből valamivel több mint 2,5 milliárd dollárt az Egyesült Államok külföldi hadimegrendelései, az ún. *„offshore" megrendelések* alapján fizettek ki, s ez a kölcsöntőke-exporthoz, a gazdasági és katonai segélyekhez, az amerikai külföldi, katonai támaszpontok fenntartására fordított kiadásokhoz hasonlóan dollárbevételt, illetve dollárkövetelést jelentett a tőkésországok számára, s hozzájárult a háború utáni amerikai exportoffenzívához. Az állami kölcsöntőke-kivitel, de különösen a gazdasági és katonai segélyek, valamint a külföldi katonai kiadások nélkül nem érhette volna el az Egyesült Államok a nagyarányú és tartós exporttöbbletét, az exportkvóta nem haladta volna meg a háború előtti szín-

vonalat, s az áruexport az Egyesült Államokban nem élénkítette volna a konjunktúrát, a gazdasági életet. Ha csak az amerikai külföldi katonai támaszpontokkal kapcsolatos kiadásoktól estek volna el a kapitalista országok, 1945-höz képest nem növekedhetett volna arany- és dollártartalékjuk, legfeljebb csak abban az esetben, ha lényegesen csökkentették volna importjukat az Egyesült Államokból.

Végül az amerikai áruexport fokozását segítik elő azok a hitelek, amelyeket a *Nemzetközi Valutaalap* és a *Világbank* nyújt a tőkésországoknak. Ezeknek azonban az Egyesült Államok kölcsöntőkeexportjához, gazdasági és katonai segélyeihez, külföldi katonai kiadásaihoz képest sokkal kisebb jelentőségük van az áruexport fokozása szempontjából.

Ezek azok a tényezők, amelyek lehetővé tették a nagyarányú amerikai exporttöbbletet, és amelyek a nagy exporttöbbleten keresztül alapot teremtettek az exportkvóta növelésére, és az amerikai gazdasági konjunktúrának az áruexport útján történő élénkítésére. Vajon a felsorolt tényezők mindig élénkíthetik a gazdasági konjunktúrát? Ha az amerikai állam tovább növeli a gazdasági és katonai segélyek összegét, növeli a külföldön tett hadimegrendeléseit vagy fokozza a katonai támaszpontokkal kapcsolatos kiadásait, akkor sikerül-e mindig növelni áruexportját, exporttöbbletét és exportkvótáját?

Ahhoz, hogy a külkereskedelem az Egyesült Államokban hosszú időn keresztül konjunkturális hatású legyen, először is az export és így az exporttöbblet állandó fokozása, s az évente folyósított segélyek, kölcsönök, és egyéb külföldre irányuló állami kiadások *folytonos* növelése lenne szükséges. Ez az út hosszú időn át nem járható, mert az államháztartás teherbírásának határai vannak. Tovább kellene növelni az adóterheket vagy az államadósságokat, hogy a külföldi kiadásokat finanszírozhassák. Az adóterhek és az államkölcsönök növelésének pedig nagyon erős korlátai vannak – erre már rámutattunk az előző fejezetekben. A nehézség nem is elsősorban a segélyek, kölcsönök és az egyéb külföldi fizetések növelésével kapcsolatos. Az amerikai áruexport hatalmas arányú előretörését a II. világháború előttihez képest végső soron *nem a gazdasági segélyek és egyéb fizetések növekedése váltotta ki, hanem az a körülmény, hogy a II. világháború nagyon egyenlőtlenül érintette a háborúban részt vett tőkésországokat,* s erősen megváltoztatta az erőviszonyokat az Egyesült Államok javára a többi kapitalista országgal szemben. Nyugat-Európában nagy hiány volt mind termelési eszközökben, mind fogyasztási cikkekben, Japán, valamint a nyugat-európai tőkésországok úgyszólván minden

cikkben behozatalra szorultak közvetlenül a II. világháború utáni években. Az Egyesült Államok segélyei, valamint kölcsöntőkeexportja tulajdonképpen csak lehetővé tette, hogy fokozza árukivitelét a háborúban erősen legyengült európai tőkésországokba és Japánba. Az említett tőkésországok ugyanis az amerikai áruexportért lényegében nem tudtak volna fizetni. *Nem az európai tőkésországok és Japán versenye volt az Egyesült Államok áruexportjának legfőbb közvetlen akadálya, hanem a dollárhiány.* Ilyen körülmények között az Egyesült Államok gazdasági és katonai segélyei, kölcsöntőke-exportja és más külföldre irányuló fizetései elháríthatták az amerikai áruexport fokozása előtt álló akadályt. Ebből természetesen egyáltalán nem következik, hogy az Egyesült Államok árukivitelét csak a dollárhiány korlátozhatja. A gazdasági segélyek, kölcsöntőke-export, a támaszpontok fenntartási költségei stb. csak abban az esetben segítik elő az amerikai áruexport emelkedését, ha az árukivitelt közvetlenül a dollárhiány korlátozza.

Az amerikai árukivitelt azonban nemcsak a dollárhiány, sőt egyre inkább nem a dollárhiány korlátozza. Az 1950-es évek második feléig az Egyesült Államok versenytársai, elsősorban Japán és a nyugat-európai tőkésországok hallatlanul megerősödtek. Ezekben az országokban mind a társadalmi össztermelés, mind a nemzeti jövedelem gyorsabban emelkedett, mint az Egyesült Államokban. A háború utáni években súlyos gondot okozó áruhiányt úgyszólván minden területen az árubőség váltotta fel. Ezért az amerikai exportszállítmányok, gazdasági segélyek mindinkább sértették és sértik az említett kapitalista országok tőkéseinek gazdasági érdekeit. Minél inkább kifejlődött az Egyesült Államokkal kereskedelmi kapcsolatban álló tőkésországok ipari termelése, annál kevésbé volt kívánatos az Egyesült Államoktól származó áruimport fokozása. A legfontosabb azonban ezzel kapcsolatban az a körülmény, hogy a nyugat-európai tőkésországok és Japán egyre sikeresebben veszik fel a versenyt mind a hazai piacokon, mind a világpiacon az amerikai árukkal szemben. Az említett országokban gyorsabban emelkedik a munka termelékenysége, mint az Egyesült Államokban, s bár a munka termelékenységének *színvonala* az Egyesült Államokban ma is jóval magasabb, mint a legfejlettebb nyugat-európai tőkésországokban, az utóbbiak mégis sokszor előnyös helyzetbe kerülnek a világpiacon az Egyesült Államokkal szemben, mert a reálbérek színvonala is jóval elmarad az Egyesült Államok bérszínvonala mögött. Ezért – bár igen sok európai árura átlagosan még több munkát fordítanak, mint az ugyan-

olyan amerikai árucikkre – a jóval alacsonyabb reálbérszínvonal miatt mégis sok európai árunak azonos vagy alacsonyabb az önköltsége. Ezért az amerikai áruk egyre gyakrabban szorulnak ki nemcsak a nyugat-európai országok piacairól, hanem más országok piacairól is, és újabban a nyugat-európai áruk komoly versenyt jelentenek az amerikai áruknak az Egyesült Államokon belül is. Példa erre az Egyesült Államokba irányuló gépkocsiexport. 1958-ban az Egyesült Államok, mint a világ legnagyobb személygépkocsi termelő országa, háromszor annyi személygépkocsit importált, mint amennyit exportált, s az amerikai gépkocsik gyakorlatilag kiszorultak a nyugat-európai országok piacairól.

A nyugat-európai tőkésországok és Japán fokozódó versenyének természetes következménye, ami elől a közeljövőben minden valószínűség szerint nem lehet kitérni, az Egyesült Államok áruexportjának egyre lassúbb ütemű növekedése, sőt abszolút csökkenése, az áruimportnak legalábbis az áruexportot meghaladó ütemű emelkedése és az exporttöbblet csökkenése. A külkereskedelem liberalizálása a II. világháború után ezt a folyamatot a jövőben még csak erősítheti. A kereskedelem liberalizálása a háború utáni években elsősorban az Egyesült Államoknak kedvezett a partnerországokkal szemben, ma már azonban egyre nagyobb mértékben a partnerországoknak *is* az Egyesült Államokkal szemben. A gazdasági és katonai segélyek rendszere, a kölcsöntőke-export stb. egyre kevésbé tudja fokozni az amerikai áruexportot, ezek a tényezők a többi tőkésországok fokozódó konkurrenciája folytán mindinkább az amerikai fizetési mérleg passzívumát növelik, s ez az Egyesült Államok aranykészletének rohamos csökkenését idézheti elő. A segélyek, a kölcsöntőke-export, az amerikai katonai támaszpontok dollárkiadásai tehát az áruexport fokozására alkalmas eszközökből a jövőben erre egyre inkább alkalmatlan eszközökké válnak, megszűnik az amerikai gazdasági életet élénkítő hatásuk – ez az exportkvóta alacsony színvonala miatt eddig sem volt túlságosan jelentős –, s *az Egyesült Államok számára gazdasági szükségesség lesz a külföldre irányuló gazdasági és katonai segélyek csökkentése,* ami viszont mérsékelni fogja az Egyesült Államok világpolitikai befolyását, veszélyeztetni fogja a többé-kevésbé erőszakosan létrehozott gazdasági és politikai csoportosulásokat.

Az a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésén alapuló tendencia, hogy a létrejövő tőkés gazdasági és katonai tömbök idővel, az erőviszonyok megváltozásával bomlani kezdenek, illetve széthullanak, a tőkésországok külkereskedelmén keresztül is erősen érezteti hatását.

Az a tendencia, hogy a nyugat-európai tőkésországok és Japán megerősödésével párhuzamosan az Egyesült Államok exportjának legalábbis viszonylagosan, exporttöbbletének abszolút mértékben csökkennie kell, már az 1957–1958-as válság idején érvényre jutott. 1958-ban az Egyesült Államok minden igyekezete ellenére sem tudta növelni áruexportját, sőt az 1957-től 1958-ig 3 milliárd dollárral csökkent. Ezzel szemben az import 1958-ban nem csökkent lényegesen, s 1959-ben pedig jelentősen emelkedett. Az exporttöbblet 1957-től 1959-ig kb. 5,5 milliárd dollárral csökkent. Az export csökkenése és az import növekedése nyomán 1958-ban és 1959-ben az Egyesült Államokból jelentős mennyiségű arany áramlott ki. 1957-ben még 798 millió dollár értékű arany áramlott be az Egyesült Államokba, 1958-ban pedig már 2275 millió dollár értékben áramlott ki, s az aranykiáramlás tovább folytatódott 1959-ben is, amikor az Egyesült Államok 732 millió dollár értékű aranyat adott el. Az aranykiáramlás következtében az Egyesült Államok aranykészlete 1959 decemberéig kb. 19,5 milliárd dollárra csökkent. Az arany kiáramlása 1960-ban tovább folytatódott, s az aranykészlet 1960 decemberéig 17,7 milliárd dollárra csökkent, s ezzel az Egyesült Államok aranykészletének értéke a háború befejezése óta a legalacsonyabb színvonalra süllyedt. Ezzel szemben a többi tőkésország és különböző nemzetközi intézmények arany- és dollártartalékai 1957. december 31-től 1959. december 31-ig kb. 10 milliárd dollár értékben emelkedtek.[4] Az Egyesült Államok aranyeladásai és a tőkésországok dollár- és aranytartalékainak növekedése nem új dolog. Az új, a tőkésországok dollár- és aranytartalékainak, valamint az Egyesült Államok aranyeladásainak *ugrásszerű* növekedése. Az arany- és dollártartalékok alakulásában nemcsak az 1957–1958-as periodikus túltermelési válság hatása jelentkezett, hanem nagymértékben az Egyesült Államok versenytársainak megerősödése is.

b) *A külkereskedelem konjunkturális hatása Nyugat-Németországban*

1948–1949-től kezdve, miután az Egyesült Államok vezető finánctőkés körei Nyugat-Németországot bevonták a szocialista tábor elleni támadó háború előkészítésébe, és amióta Nyugat-Németországot a szocialista táborral szemben az agresszív imperialista erők legfőbb

[4] Az Egyesult Államok aranyeladásaira és a tőkésországok dollár- és aranykészleteire vonatkozó adatok forrása: Federal Reserve Bulletin. 1960 május.

európai gazdasági és katonai bázisának tekintették, Nyugat-Németország ipari termelése és kulkereskedelme rohamosan novekedett, s kibontakozott az ún. „nyugatnémet gazdasági csoda". A II. világháború utóhatásainak vizsgálatakor már rámutattunk arra, hogy a háború után Németország nyugati zónáinak gyarmati kizsákmányolása miatt milyen alacsony színvonalra zuhant a nyugatnémet ipari termelés. Nyugat-Németország rossz gazdasági helyzete külkereskedelmi forgalmában is kifejezésre jutott. Míg Németország 1938-ban a világkereskedelem 9,4%-át bonyolította le, addig Nyugat-Németország 1947-ben csupán 1,4%-át. A részesedés sokkal nagyobb mértékben esett, mint amennyit a területi csokkenés indokolhatott volna.

1950 után, amikor Nyugat-Németország gazdasági fejlődése már teljes lendulettel haladt elore, rendkívul gyors utemben fejlődott az ország kulkereskedelme is. Sót az ország áruexportja jóval gyorsabban novekedett, mint a bruttó társadalmi termék.

*Nyugat-Nemetország kulkereskedelmének és bruttó társadalmi termekének alakulása 1950—1957 kozott**

(millió márka)

Megnevezes	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1959
Bruttó tarsadalmi termék	97 200	119 600	134 200	143 750	153 950	175 600	193 400	209 600	250 400
Áruexport	11 828	19 308	23 084	26 311	31 720	37 363	44 569	53 036	61 700
Áruimport	12 999	17 049	19 657	20 802	26 377	33 099	37 984	44 735	53 400
Exporttobblet	—1 171	2 259	3 437	5 509	5 343	4 264	6 585	8 301	8 300
Exportkvota	12,3	16,1	17,2	18,3	20,6	21,3	23,0	25,3	24,6

* Forrás Statistisches Jahrbuch fur die Bundesrepublik Deutschland. 1958., Viertelsjahrnefte zur Wirtschaftforschung 1961. Erstes Heft.

Nyugat-Németország áruexportja kétszer olyan gyorsan emelkedett, mint a bruttó társadalmi termelése. Ráadásul az exportkvóta evről évre nótt, vagyis a kulkereskedelemnek *állandóan* konjunkturális hatása volt. A kulkereskedelem konjunkturális hatásának méreteiről fogalmat alkothatunk, ha az évenkénti exportot osszehasonlítjuk a bruttó beruházások osszegével. 1950-ben a bruttó beruházások 18 455 millió márkás osszege még meghaladta az exportált áruk értékét (11 828 millió márka), 1957-ben azonban már fordított volt az arány,

míg az exportált áruk értéke 53 036 millió márka volt, addig a bruttó beruházások csak 46 100 millió márkát tettek ki. Vagyis Nyugat-Németországban az áruexport a bruttó beruházásoknál is gyorsabban növekedett, pedig itt a beruházások a többi tőkésországhoz viszonyítva kivételesen gyorsan emelkedtek. Kivételesen magas a bruttó beruházásoknak a bruttó társadalmi termékhez viszonyított aránya is s ez még inkább bizonyítja a jelentőségét annak a ténynek, hogy az áruexport 1956-ban és 1957-ben a bruttó beruházások összegét is meghaladta. A rendkívül gyorsan növekvő áruexport következtében Nyugat-Németországnak is exporttöbblete keletkezett, amely 1950-től 1957-ig – az 1950-es külkereskedelmi deficitet is számításba véve – 34,5 milliárd márkát tett ki. A külkereskedelem Nyugat-Németország gazdaságát sokkal inkább élénkítette, mint az Egyesült Államokét, mert Nyugat-Németországban az export sokkal gyorsabban növekedett, az exportkvóta rendszeresen, nem visszaeséseken keresztül emelkedett, s mindig sokkal magasabb volt, mint az Egyesült Államokban. A háború utáni nyugatnémet gazdasági konjunktúrának az egyik legjelentősebb, ha nem a legjelentősebb tényezője a német exportoffenzíva volt. Ezért Nyugat-Németország II. világháború utáni gazdasági konjunktúrájának értékelésekor feltétlenül vizsgálni kell az exportoffenzívát előidéző, illetve lehetővé tevő tényezőket.

Nyugat-Németország II. világháború utáni külkereskedelmi előretörését egyrészt az tette lehetővé, hogy az átlagos bérszínvonala alacsonyabb, mint a vele versenyző fejlett tőkésországok bérszínvonala, az ipari munka termelékenysége tekintetében pedig csak az Egyesült Államokat nem szárnyalta még túl. Ha a svájci feldolgozó iparban kifizetett átlagos órabéreket 100-nak vesszük, akkor a fontosabb nyugat-európai tőkésországok feldolgozó iparában kifizetett átlagos órabérek színvonala 1956-ban a következő:*

Svédország	128	Svájc	100	Belgium	89
Dánia	109	Franciaország	92	Nyugat-Németország	76
Norvégia	101	Anglia	89	Olaszország	75

* Forrás: Der westdeutsche Aussenhandel im Schatten der Krise, Bericht D. W. I. 1958. 5. sz. 74. old.

Természetesen az átlagos bérszínvonal tekintetében iparáganként más és más a helyzet, néhány év elteltével a tőkésországok bérszínvonala meg is változhat. Nyugat-Németország azonban a második világháború utáni időszakban csaknem valamennyi iparágat tekintve

az alacsony bérszínvonalú országok közé tartozott. Ennek az exportoffenzívával kapcsolatban kettős jelentősége van. Először az alacsony átlagos bérszínvonal más tőkésországokhoz képest önköltségcsökkentő tényezőnek számít, pontosabban, azonos termelékenységi színvonalat feltételezve a bérköltségek az áruk önköltségét Németországban kevésbé növelik, mint a magasabb bérszínvonalú országokban. Másodszor, ugyancsak azonos termelékenységi színvonalat feltételezve, a német dolgozók személyi fogyasztása a nemzeti jövedelemnek, illetve a társadalmi terméknek más tőkésországokhoz képest csak kisebb hányadát szívja fel, s viszonylag nagyobb hányada kerülhet exportra. Míg Nyugat-Németországban 1956-ban a bruttó társadalmi terméknek csak 58,9%-a került be az egyéni fogyasztásba – s ebben a tőkések egyéni fogyasztása is benne van –, addig ez az arány az Egyesült Államokban 63,6%, Franciaországban 68,3%, Angliában 64,6% és Olaszországban 67,9%. S emellett Nyugat-Németországban az egyéni fogyasztás részesedése a bruttó társadalmi termékben gyorsabban csökkent az 1950-es években, mint a felsorolt tőkésországokban.

Nyugat-Németország ipari munkatermelékenysége azonban nemcsak hogy azonos, hanem a legtöbb esetben még magasabb is, mint a vele konkurráló európai tőkésországoké. S a munka termelékenysége itt gyorsabban emelkedik, mint pl. az angol vagy a francia iparban. A vas- és acéliparban pl. a munka termelékenysége így alakult:

*Az egy munkásra jutó havi teljesítmény a vas- és acéliparban**
(tonnákban)

Megnevezés		Nyugat-Németország	Franciaország	Anglia
Nyersvas	1954	102,2	100,9	76,8
	1955	136,1	—	83,0
Acél	1954	74,7	60,7	74,7
	1955	83,4	—	78,0

* Forrás: *Dombey:* Die deutschen Monopole auf den äusseren Märkten. Berlin 1958. 103. old.

A munka termelékenységének gyors ütemű növekedése miatt az áruk értéke is nagyobb mértékben csökken Nyugat-Németországban, mint a többi tőkésországban, s ez ismét kihat az önköltség alakulására, annak nemcsak „v" elemén, hanem „c" elemén keresztül is. A munka

A feldolgozóipari munka termelékenységének alakulása Franciaországhoz viszonyítva

Év	Nyugat-Németország	Franciaország*
1935—1938	100	90
1949	100	107
1950	100	94
1953	100	87

* Forrás: *Dombey:* Id. mű. 103. old.

termelékenységének ilyen gyors ütemű emelkedése növeli Nyugat-Németország versenyképességét a világpiacon.

A munka termelékenységének gyors emelkedése és az európai tőkésországokhoz képest magasabb színvonala hozzájárul az egyéni fogyasztás arányának csökkentéséhez is. Abban, hogy az egyéni fogyasztásnak a társadalmi termékhez viszonyított aránya a felsorolt tőkésországok közül Nyugat-Németországban a legalacsonyabb, nemcsak a viszonylag alacsony bérszínvonalnak, hanem a viszonylag magas termelékenységi színvonalnak is igen nagy szerepe van. E két tényező nyugat-németországi konkrét alakulása következtében a társadalmi termék jóval nagyobb része kerülhet állami fogyasztásra, beruházásra és exportra, mint a többi tőkésországban. S ezzel egy újabb tényezőhöz érkezünk, amely szintén szerepet játszott és játszik Nyugat-Németország magas exportkvótájában és exportoffenzívájában.

Ez az újabb tényező a fegyverkezési hajszával kapcsolatos. Bár a nyugatnémet finánctőkések és más tőkésországok, főként az Egyesült Államok fegyverkezési versenyben érdekelt finánctőkés csoportjai mindent elkövettek a német újrafelfegyverzés meggyorsítása érdekében, ezt azonban a nemzetközi ellenállás következtében mindeddig nem sikerült nekik az általuk kívánt mértékben megvalósítani. Ezért a társadalmi terméknek fegyverkezés útján történő improduktív felhasználása a Német Szövetségi Köztársaságban alacsonyabb színvonalú, mint más tőkésországban. Míg a fegyverkezési kiadások a hivatalosan számított bruttó társadalmi terméknek pl. 1955-ben az Egyesült Államokban 10,2%-át, Angliában 7,9%-át Franciaországban 6,1%-át emésztették fel, addig Nyugat-Németországban a fegyverkezési kiadásoknak a bruttó társadalmi termékhez viszonyított aránya még csak 3,7%-ot ért el. Nyugat-Németországban tehát nemcsak a

személyes fogyasztás, hanem az állami improduktív fogyasztás színvonala is viszonylag alacsony volt. A személyes fogyasztás és az állami improduktív fogyasztás viszonylag alacsony színvonala alapján pedig jelentős mértékben kiéleződött Nyugat-Németországban a termelés, valamint a fizetőképes fogyasztás közti ellentét, és ez még inkább arra ösztönözte a nyugatnémet monopolistákat, hogy áruikat külső piacokon helyezzék el.

Mindezek a tényezők, bár fontosak a nyugatnémet exportoffenzíva megértésében, Nyugat-Németország II. világháború utáni világpiaci előretörését önmagukban mégsem magyarázzák meg. Abban, hogy Nyugat-Németország részesedése a tőkés világkereskedelemben az 1947. évi 1,4%-ról 1957-ben 8,7%-ra és 1958-ban 9,4%-ra emelkedett, igen nagy szerepe volt részben az Egyesült Államokban, valamint más országokban, és részben a Német Szövetségi Köztársaságban folytatott állami exporttámogatásnak.

A nyugatnémet exportvolumen növekedését segítette elő a tőkésországok közti külkereskedelemnek a II. világháború után végrehajtott nagyfokú liberalizálása, többek között a behozatali kontingensek fokozatos megszüntetése, illetve felemelése, és a vámtételek fokozatos csökkentése a nemzetközi gazdasági egyezmények keretén, pl. az OEEC-n, a GATT-on belül. Hiába lett volna ugyanis alacsony a nyugatnémet áruk önköltsége és ára, ha a német áruk kivitelét, a behozatali tilalmak, igen magas vámtételek, devizapolitikai intézkedések sokkal nagyobb mértékben korlátozták volna. A nyugatnémet monopolisták számára különös jelentőségű az amerikai monopolisták külpolitikai érdekeivel összhangban álló nyugat-európai integrációs politika; a Montanunio és az *Európai Gazdasági Közösség* létrehozása. A Montanunio keretén belül *közös piacot* hoztak létre a szén, a vas, az acél és az ócskavas, az Európai Gazdasági Közösségen belül közös piacot kívánnak megteremteni *valamennyi áru számára.* Az Európai Gazdasági Közösséghez és a Montanunióhoz hat ország, Nyugat-Németország, Franciaország, Olaszország, Belgium, Hollandia és Luxemburg gazdasága, valamint az említett országok gyarmati területei tartoznak. A hat ország területén létrehozott közös piac a nyugatnémet ipar számára rendkívül kedvező elhelyezési lehetőségeket biztosít. Természetesen a nyugatnémet monopóliumok előretörése a Közös Piacon kiélezi a tőkésországok közti ellentéteket.

A nyugatnémet exportvolumen gyors növekedésében, s különösen a nagyarányú és tartós exporttöbblet kialakulásában az amerikai kor-

mány segélyprogramja és az amerikai katonai támaszpontok fenntartásával kapcsolatos kiadások is nagy szerepet játszottak. Már rámutattunk arra, hogy az Egyesült Államok segélyprogramja és egyéb külföldre irányuló fizetései a tőkésországok számára nemcsak külkereskedelmi mérlegük passzívumának kiegyenlítését, hanem ezenfelül bizonyos arany- és dollártartalékok képzését is lehetővé teszik. Ezért a tőkésországok Nyugat-Németországgal szembeni deficitjüket arany- és dollárfizetéssel ki tudták egyenlíteni. Ezzel magyarázható, hogy Nyugat-Németország 1950 óta tartó exportoffenzívájával együtt gyors ütemben növekedtek arany- és dollártartalékai is. Nyugat-Németország gazdasági érdekei tehát a legszorosabban összefűződnek az amerikai imperialisták gazdasági és katonai segélyprogramjával, *a nyugatnémet monopóliumoknak egyenesen érdekük a külföldi amerikai katonai támaszpontok fenntartása,* mert csupán e támaszpontok felszámolása az imperialista országok dollártartalékainak gyors zuhanását, s következésképpen a nyugatnémet áruexport jelentős esését eredményezné. 1950–1957 között Nyugat-Németország arany- és dollártartaléka a következőképpen alakult (millió dollárban):*

1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957
222	434	691	1225	1999	2374	3329	4099

* The Economic Almanac 1958., Federal Reserve Bulletin. 1958 március és 1960 május.

A dollár- és aranytartalék értéke tehát 1950-től 1957-ig 3877 millió dollárral növekedett. Ez az összeg nyugatnémet márkában (1957-ben 1 márka = 0,23798 dollár) 16 290 millió márkát tesz ki, ami az 1950–1957 között elért nyugatnémet exporttöbbletnek csaknem 50%-a. Ez a %-os arány megközelítő pontossággal jelzi, hogy az amerikai segélyprogram, és az egyéb fizetések milyen jelentőségűek a nyugatnémet áruexport szempontjából.

A nyugatnémet kormány olyan külföldi fizetéseket is teljesít, amelyeknek az amerikai segélyprogramhoz hasonlóan exportnövelő hatásuk van. Ilyenek pl. az Izraelnek járó jóvátételi fizetések, amelynek összege 3450 millió márka, s ebből 1957-ig több mint 1,5 milliárd márkát kiegyenlítettek. Egyéb országok állampolgárainak 1953-tól 1957-ig kifizetett jóvátételek összege több mint 1,1 milliárd márkát ért el.

A Német Szövetségi Köztársaság elismerte a Weimari Köztársaság államadósságait, s 1953-tól 1957-ig tőketörlesztés fejében 2475 millió márkát, s kamatok fejében 1226 millió márkát fizetett ki. E fizetéseknek kettős a céljuk. Egyrészt a Német Szövetségi Köztársaság politikai befolyását hivatottak növelni más tőkésországokban, másrészt táplálják a nyugatnémet exportoffenzívát.[5]

Az export mennyiségi növekedését segítették elő továbbá a külföldnek nyújtott hitelek, amelyek 1957-ig jóval meghaladták az 1 milliárd dollárt. Közvetve ugyancsak az exportot növelik Nyugat-Németország hadianyagvásárlásai és a kifizetett megszállási költségek, amelyek évente több milliárd márkát érnek el. A partnerországok az így megszerzett márkatartalékok alapján növelhetik importjukat Nyugat-Németországból. Végül az exportot fokozzák az exportőröknek nyújtott adókedvezmények, adóvisszatérítések, az exportőröknek adott állami hitelek, az exporthitel-biztosítás. 1951-től 1956-ig csak a forgalmiadó-visszafizetések 2 milliárd márkát tettek ki.

Nyugat-Németország helyzetét a világpiacon az utóbbi években ezenkívül az is kedvezőbbé tette, hogy a kiviteli és behozatali árak aránya 1956-tól kedvezően alakul a nyugatnémet monopóliumok számára, az arányok, főként a nyersanyagárak esése miatt eltolódtak a kivitt áruk javára. A „terms of trade" indexe az 1953-as 100-ról 1955-ig ugyan 98-ra esett, de 1957-re 101-re, és 1958 februárjára 108-ra emelkedett. Ez lehetővé teszi Nyugat-Németország számára, hogy exportja fokozása érdekében exportált áruinak árát a jövőben csökkentse.

Nyugat-Németország II. világháború utáni gazdasági konjunktúrája nagyrészt az 1950-es évek exportoffenzíváján alapul. *Többek között éppen ebben rejlik a nyugatnémet konjunktúra gyengesége, ezért lehet csak átmeneti az ún. nyugatnémet gazdasági csoda.* A nyugatnémet gazdaság ugyanis nagyon komoly mértékben függ a tőkés világgazdasági helyzet alakulásától.

Rámutattunk arra, hogy a nyugatnémet exportvolumen gyors növekedésének egyik feltétele az amerikai gazdasági és katonai segélyprogram, a külföldi amerikai katonai támaszpontok fenntartása, vagyis az Egyesült Államok fizetései más tőkésországok részére. Azt is láttuk azonban, hogy az Egyesült Államokkal konkurráló tőkésországok fejlődése miatt, vagyis a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése törvényének hatására ez a segélyprogram és az egyéb fizetések rend-

[5] Nyugat-Németország jóvátételi fizetéseire és adósságtörlesztéseire vonatkozó adatok forrása: Wirtschaftskrise und Staatsmonopolistische Exportförderung. Bericht D. W. I. 1958. 21. sz.

szere egyre kevésbé lesz tartható, ami szükségképpen korlátot állít Nyugat-Németország exportoffenzívája elé is. Ugyancsak érinti a nyugatnémet külkereskedelmi kilátásokat az amerikai támaszpontpolitika egyre bizonytalanabb jövője, amely a szocialista tábor erősödése, a tőkésországok lakosságának egyre fokozódó háborúellenes állásfoglalása következtében mind értelmetlenebbé válik. A nyugatnémet exportoffenzíva azonban már csak azért is növeli a nemzetgazdaság belső ellentmondásait, mert az állandó exporttöbblet inflációs papírpénz-kibocsátást idéz elő, amennyiben az exportőröknek a növekvő arany-, dollár- és egyéb devizatartalékok ellenében újonnan nyomott „bankjegyekkel" fizetnek. Az inflációs áremelkedés a nyugatnémet nemzetgazdaságot két oldalról veszélyezteti. Egyrészt túlzottan ösztönöz beruházásokra, és korlátozza a fizetőképes kereslet emelkedését a fellendülés idején, vagyis még inkább kiélezi a termelés és fogyasztás közti ellentétet, labilisabbá teszi a német nemzetgazdaság helyzetét. Az infláció ezért hozzájárul egy igen mély túltermelési válság kirobbanásához, különösen abban az esetben, ha már megszűnt az újratermelési ciklus deszinkronizációja. Másrészt az infláció erőteljesebb kifejlődése esetén akadályozza az áruk kivitelét, és az árubehozatal növekedését ösztönzi. Ebben az esetben az exportőrök ugyanis rosszabbul járnak, ha idegen pénzre szóló követeléseiket váltják át hazai valutára, mint akkor, ha az árukat mindjárt az inflálódó hazai pénz ellenében adják el. Ha a hazai pénz gyorsabban értéktelenedik el, mint a külföldi valuta, akkor az – feltéve, hogy a hazai valutát nem értékelik le a külföldi valutákkal szemben – ugyanúgy hat a külkereskedelemre, mint a hazai valuta felértékelése. Csökkenti az áruexportot és növeli az áruimportot, s ezen keresztül rontja a belső konjunkturális helyzetet. A nyugatnémet exportoffenzíva tehát, amely az 1950-es évek gazdasági konjunktúrájának egyik legfontosabb tényezője, magában hordja a gazdasági konjunktúra félbeszakadásának lehetőségét is.

Azt a tényt, hogy Nyugat-Németország társadalmi termékének igen nagy részét a világpiacon realizálják, a nyugatnémet gazdasági perspektíva elemzésekor azért is fontos figyelembe venni, mert emiatt a tőkés világgazdaság átlagos évi növekedésének várható lassúbbodása a nyugatnémet export és az ipari termelés növekedési ütemét is csökkenti. Egy új, az 1957–1958-asnál mélyebb, súlyosabb lefolyású periodikus túltermelési világválság szintén nagymértékben elmélyítené a válság németországi lefolyását, még akkor is, ha az ugyancsak jórészt az exportoffenzíva közvetlen következményeként

kibontakozó infláció gazdasági hatásaitól eltekintünk. Előreláthatóan egy mélyebb világgazdasági válság idején korlátozzák a behozatalt, felemelik a vámokat, a protekcionista külkereskedelmi politika erősödik, s mindez még súlyosbítaná a válság lefolyását Nyugat-Németországban.

A közeljövőben minden valószínűség szerint megnehezíti az exportoffenzíva fokozását Nyugat-Németország fokozott ütemű újrafelfegyverzése. Ebben az esetben a társadalmi terméknek csak kisebb részét exportálhatják, nagyobb részét improduktívan használják fel, s ez – tekintettel arra, hogy Nyugat-Németországban a termelő berendezések kapacitás-kihasználtsága sokkal magasabb fokú, mint pl. az Egyesült Államokban – nem növeli a mesterséges keresletet, inkább rontja, mint élénkíti a gazdasági életet. Nyugat-Németországban a kapacitások viszonylag nagyfokú kihasználtsága miatt a külkereskedelem jobb konjunkturális tényező, mint a fegyverkezés. A fegyverkezési kiadások növelése egyéb okok miatt is dekonjunkturális tényező lehet. Minden valószínűség szerint erősíti az inflációs folyamatot, ezért kedvezőtlen hatást gyakorol a külkereskedelmi forgalom és a gazdasági konjunktúra alakulása az export fékezésén és az import növelésén keresztül.

Mindennek ellenére a jövőben is azzal kell számolni, hogy a nyugatnémet külkereskedelmi forgalom növekszik. Nyugat-Németországnak e téren még nagy lehetőségei vannak; a Közös Piac csak nemrégen alakult meg, nagy arany- és devizatartalékai lehetőséget nyújtanak a kölcsöntőke-kivitel fokozására. A Német Szövetségi Köztársaság növelheti külkereskedelmi forgalmát az exportárak leszállításával is. A nyugatnémet exportoffenzíva azonban a jövőben minden valószínűség szerint gyengülni fog, és konjunkturális hatása is veszít erejéből. A külkereskedelem konjunkturális hatása egyes tőkésországokban is csak átmeneti jellegű lehet. A külkereskedelmi politika révén egyetlen tőkésország gazdasága sem mentesülhet a periodikus túltermelési válságoktól, a tőkés újratermelés ciklikus fejlődésétől.

A tőkésországok külkereskedelmének alakulása a jövőben természetesen attól is függ, hogy hogyan fejlődnek majd a kapitalista és szocialista országok közti gazdasági kapcsolatok. A II. világháború után többek között az Egyesült Államok által folytatott és más tőkésországokra kényszerített diszkriminációs külkereskedelmi politika miatt a kapitalista és a szocialista országok közötti külkereskedelem a háború *előtti, s különösen az 1929-es színvonalnak a töredékére*

esett vissza.[6] A legnagyobb mértékben az Egyesült Államok és a szocialista országok közti külkereskedelmi forgalom esett vissza. Míg 1929-ben az Egyesült Államok a Szovjetunióba 85 millió dollár, Kínába 124,2 millió dollár értékű árut exportált, addig a kínai forradalom győzelme után teljesen beszüntette külkereskedelmi tevékenységét Kínával, s a Szovjetunióba exportált áruk értéke 1951–1955-ig csupán egy-háromszázezer dollárt, vagyis nevetségesen csekély összeget tett ki.

A kapitalista és szocialista országok közti külkereskedelem az 1950-es évek közepétől újból emelkedik. Ez az emelkedés ugyan gyors ütemű, de az export és import még 1957-ben is igen kis %-át tette ki a tőkés világ exportjának és importjának. A tőkés világ exportja 1957-ben körülbelül 98–99 milliárd dollárt ért el, a szocialista táborba irányuló export ennek az összegnek csupán 2,9%-a. A két világpiac

*A tőkésországok és a szocialista országok közti külkereskedelem 1950—1957 között**
(millió dollár)

Év	Export	Import	Kulkereskedelmi forgalom
1950	1545	1727	3272
1955	1960	2110	4070
1956	2390	2550	4940
1957	2870	2750	5620

* Forrás: Economic Bulletin for Europe. 1958. 2. sz., Economic Survey of Europe 1957—1958.

közötti külkereskedelmi kapcsolatok további és nagyarányú fejlődése lehetséges. Ez gazdaságilag mind a kapitalista, mind a szocialista országok számára előnyös lehet, megjavítaná a világbékéért és a két

[6] A Kelet és Nyugat közti külkereskedelem a II. világháború után nemcsak a diszkriminációs politika miatt csökkent. Természetes, hogy a tervgazdálkodást folytató szocialista országok külkereskedelmi téren is elsősorban egymásra támaszkodnak, és nem a tőkésországokra, hiszen a tőkés társadalomban uralkodó anarchia a külkereskedelmi kapcsolatokon keresztül megnehezíti a szocialista országok tervszerű gazdálkodását. A kapitalista és szocialista országok közti külkereskedelem azonban továbbra is szükségszerű, csupán e külkereskedelem „normális szintje" alatta marad annak a színvonalnak, amelyet a tőkésországok a szocialista országokkal még a forradalmi átalakulás előtt lebonyolítottak. A diszkriminációs politika következtében azonban a kelet—nyugati külkereskedelem mélyen ez alá a normális színvonal alá esett.

rendszer békés egymás mellett éléséért folytatott küzdelem kilátásait, s a tőkés országok gazdasági életére bizonyos konjunkturális hatást gyakorolna.

Az imperialista országok külkereskedelmi forgalmának alakulását befolyásolja a szocialista országok és az elmaradott, a gyarmati sorból az önálló nemzeti fejlődés útjára lépett tőkésországok közti gazdasági kapcsolatok fejlődése is. A szocialista országok a külkereskedelmi kapcsolatok területén is egyre nagyobb vonzóerővel hatnak a volt gyarmati országokra. Ezek az országok igen előnyös kereskedelmi és hitelegyezményeket köthetnek a szocialista országokkal. Egyre gyakoribb, hogy a gyengén fejlett országok a szükséges ipari termékeket, gépi berendezéseket nem az imperialista országokból, hanem a Szovjetunióból és a népi demokratikus országokból szerzik be, s az élelmiszereket és nyersanyagokat a szocialista tábor országaiban helyezik el. Ez természetesen szűkíti az imperialista országok piacát, és dekonjunkturális hatást gyakorol gazdasági életükre. A külső piacok ilyen értelmű szűkülése azonban a közeljövőben nem lesz olyan nagymérvű, amely jelentősen befolyásolhatná az imperialista országok külkereskedelmének egészét, és belső gazdasági helyzetüket. Számításba kell venni azt is, hogy az imperialista országok ilyen jellegű piacveszteségeiket bőven kárpótolhatják a szocialista világpiacra irányuló exportjuk fokozásával. Amiről mindinkább le kell mondaniuk, az az elmaradott területeknek a tőkekivitelen és külkereskedelmen (pl. nem egyenértékű cserén) keresztüli kizsákmányolása.

Végül befolyásolja az imperialista országok külkereskedelmét a gyarmati rendszer felbomlása és a volt gyarmati országok fokozott ütemű ipari fejlődése. Ez bizonyos, pl. a legnagyobb gyarmattartó imperialista országok, Anglia, Franciaország gazdaságát dekonjunkturálisan érintheti, amennyiben elvesztik biztosított áru- és tőkekiviteli piacukat. Más imperialista országok, pl. Nyugat-Németország számára előnyösebb helyzetet teremthet, amennyiben könnyebben betörhetnek a volt gyarmati országok piacaira. A gyarmati rendszer felbomlása differenciáltan hat az egyes iparágak fejlődésére is. Rontja a fogyasztási cikkeket előállító iparágak konjunkturális helyzetét, mert ezeket a termékeket mind nagyobb mértékben állítják majd elő az önállóan fejlődő volt gyarmati országok. Minden valószínűség szerint jelentősen megnövekszik a nehézipari termékek – gépek, gépi felszerelések, szállítási eszközök, vas- és acélipari termékek – iránti kereslet, mivel ezek a cikkek elengedhetetlenül szük-

ségesek a hazai ipar kifejlesztéséhez. Ugyancsak nagyon valószínű, hogy az elmaradott országok iparának kifejlesztése egészében nem csökkenti, hanem növeli ezeknek az országoknak az importját, hiszen a nemzeti jövedelem növekedése, a társadalmi munkamegosztás és az árutermelés fejlődése növeli a volt gyarmati országok árufelvevő képességét. A gyarmati rendszer felbomlása tehát *önmagában* nem szűkíti az imperialista országok külső piacait, de – különösen amíg a tőkés világgazdaság még nem alkalmazkodott az új világpiaci feltételekhez, vagyis a gyarmati rendszer felbomlását közvetlenül követő időkben – fokozza az imperialista országok és az iparágak fejlődésének egyenlőtlenségét, ezzel valószínűbbé teszi a részleges válságok kirobbanását, nagymértékben csökkenti az elmaradott területek kifosztását, kizsákmányolását.

A gyarmati iga alól felszabadult, elmaradott tőkésországok ipari fejlődésének gazdasági hatása hosszabb időközben már sokkal ellentmondásosabb. Hosszabb távlatban, egy-két évtizedes perspektívában már számolni kell a volt gyarmati országok ipari termékeinek világpiaci versenyével. Itt tekintetbe kell venni, hogy ezekben az országokban a nemzeti munkabérek néhány évtized múlva is jóval alacsonyabbak lesznek, mint a vezető tőkésországokban fizetett munkabérek. Az imperialista országok számára tehát néhány évtizedes távlatban a mainál jóval nehezebbé válik egyes áruk eladása a világpiacon, ami hátrányosan befolyásolja majd az imperialista országok gazdasági helyzetét.

A tőkés újratermelési ciklust a volt gyarmati országok fejlődése – amennyiben az tőkés fejlődés – a külkereskedelmi kapcsolatokon keresztül még egy oldalról befolyásolja. A termelőerők fejlődésével párhuzamosan a volt gyarmati országokon belül is egyre inkább kiéleződik a kapitalizmus alapvető ellentmondása. Itt is kiszélesedik a társadalmi munkamegosztás, kialakul a gépi nagyipar, ami a volt gyarmati és a tőkés fejlődés útjára lépett országokon *belül* is elkerülhetetlenül megteremti a túltermelési válságok kirobbanásának anyagi alapját, társadalmi, gazdasági szükségszerűségét is. Ma még az elmaradott területeken lezajló általános túltermelési válságok inkább csak a vezető tőkésországokban kirobbanó periodikus túltermelési válságok következményei. Közvetlen okuk a termelőerők alacsony színvonala, illetve a termelőerők egészségtelenül egyoldalú fejlettsége miatt nem magukban a gyarmati, vagy volt gyarmati országok gazdasági életében található meg, hanem a fejlett tőkésországokkal folytatott gazdasági kapcsolataikban. Eddig a gyarmati, illetve elmaradott fejlettségű

országokban lezajló válságok, jórészt csak a fejlett kapitalista országokban kirobbanó válságok *visszahatásaképpen* fokozták a tőkés termelés világszerte bekovetkező csokkenését A fejlett tokésországok a valság idején csokkentették nyersanyag- és elelmiszerimportjukat, s ez csokkentette a gyarmatok termeléset, a foglalkoztatottságot és a nemzeti jovedelmet. Ennek kovetkeztében pedig esett a fejlett tőkésországoknak a gyarmatokra irányuló készáruimportja. A jovőben a volt gyarmati országokban a termelóerők és a tőkés termelési viszonyok kifejlődése kovetkeztében a termeles idoszakos csokkenése nemcsak a fejlett tőkésországoktól való gazdasági függőség, gazdasági kapcsolatok miatt, hanem a tokés újratermelés ellentmondasainak hazai kifejlődése kovetkeztében is létrejohet. Az elmaradott és a tőkés fejlődés útjára lépő orszagok gazdasága tehát a jovőben az eddiginél jóval aktívabban hat majd a tokés világciklus alakulására, a fellendulés idején a kulkereskedelmen keresztul jobban élénkiti a tokés világgazdaság konjunktúráját, de a világgazdasági válságot is inkább súlyosbitja, mint eddig. A gyarmati rendszer felbomlása azaltal is elósegíti a periodikus tultermelesi valságok elmélyulését, hogy hozzájarul a tokés ciklus deszinkronizációját előidézo eróknek a hátterbe szoritásahoz. A gyarmati rendszer által biztosított árukiviteli piacok elvesztese ugyanis *hosszabb időkozben* a kulonbozó imperialista orszagok számára egyenlo versenyfelteteleket teremt, s ez valósznubbé teszi a soron kovetkező periodikus tultermelesi valságnak az egesz tokés vilaggazdasagban egyszerre torteno kirobbanását. A tokes ciklus szinkronizacioja pedig fokozza a ciklus kilengéseit, melyiti a valsagot es erositi a fellendulest

Osszefoglalaskeppen megallapíthatjuk, hogy sem a tokes világkereskedelem, sem az egyes tokesországok kulkereskedelmi politikaja, sem pedig a kapitalista es szocialista, valamint az imperialista es a volt gyarmati, felgyarmati országok kozti kulkereskedelem nem szuntetheti meg a tokés újratermelés ciklikus alakulását. Kozvetlenul az egyes tokesországok termelésének fejlodésében ugyan nagy szerepet játszik a kulkereskedelem, esetenkent egyes tókésországok gazdasagi fellendulésének egyik legfobb mozgató ereje lehet, ez azonban mindig csak átmeneti es sohasem kimerithetetlen A tokés külkereskedelem ciklust *befolyásoló* hatasat sem lehet azonban megerteni a tokés világgazdasagban bekovetkezett valtozások – pl. a monopoliumok kialakulása, a világhaboruk utóhatásai, az állammonopolista kapitalizmus megerősodese, a gazdasági erőviszonyoknak az imperialista országok kozti alakulása, a gyarmati

rendszer felbomlása a világpolitikai helyzet és egyéb tényezők – elemzése nélkül. A külkereskedelemben nagyon sokszor éppen az említett tényezőknek a ciklust befolyásoló hatása jelentkezik. A külkereskedelem legtöbbször az áttétel szerepét játssza, amikor is nem a külkereskedelem közvetlen hatása a lényeg, hanem az a tényező, melynek hatását a külkereskedelem a ciklusra közvetíti. Ezért a külkereskedelmi politika elemzésekor nem elégséges csak a külkereskedelem és a ciklus kapcsolatát vizsgálni, nem helyes a külkereskedelem és a társadalmi össztermelés fejlődésének összehasonlításával megelégedni, hanem ki kell mutatni azokat a tényezőket, amelyek a ciklust a külkereskedelmen keresztül befolyásolják. Csak ebben az esetben mérhetjük fel helyesen a külkereskedelem szerepét az újratermelési ciklus alakulásában, fedhetjük fel a külkereskedelem ellentmondásos hatását a tőkés újratermelésre.

IX

A TŐKÉS ÚJRATERMELÉSI CIKLUS IMPERIALIZMUSBELI ALAKULÁSÁT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK EGYÜTTES HATÁSA

A tőkés ciklus alakulását a modern kapitalizmusban befolyásoló tényezőket eddig lényegében külön-külön vizsgáltuk, hatásukat nem együttesen elemeztük. A ciklust befolyásoló tényezők hatásának külön-külön történő elemzése szükséges módszer. Csak így deríthető fel elegendő alapossággal és pontossággal az egyes tényezők tényleges hatása. Az egyes tényezők gazdasági hatásának ismeretében már könnyebben ábrázolható a tőkés ciklusra gyakorolt együttes hatásuk is.

Az imperializmusban az újratermelési ciklus alakulását egy adott időben általában nem egy, hanem több speciális tényező befolyásolja. A monopoltőkés állam gazdaságpolitikai intézkedései is sokrétűek, amelyek egyszerre, egy időben befolyásolják a tőkés újratermelést. Ezért helyes, ha legalább rövid áttekintést adunk a különböző tényezők együttes hatásáról, a már elemzett tényezők kapcsolatairól, kölcsönhatásairól és arról, hogy együttesen képesek-e döntően megváltoztatni a tőkés újratermelés lefolyását.

Azok a polgári közgazdászok, akik szükségesnek tartják a tőkés-állam gazdasági beavatkozásának fokozását, és képesnek tartják a finánctőkés államot arra, hogy gazdasági tevékenységével a túltermelési válságok kirobbanását megakadályozza, a tőkés termelés ciklikus fejlődését megszüntesse, vagy legalábbis a ciklus kilengéseit jelentéktelen, a kapitalizmus számára különös veszélyt nem jelentő méretűvé redukálja, újabban valamennyien elismerik, hogy a válságelleni harcban csak egyfajta eszköz – pl. az állami vásárlások, vagy az állami beruházások, a hitelpolitika, vagy az államadósságok rendszere stb. – nem képes a válságokat kiküszöbölni. Az állam rendelkezésére álló eszközök *komplex felhasználására* van szükség szerintük ahhoz, hogy a tőkés termelés ciklikus mozgását megszüntessék, a kapitalizmus állandó, egyenletes fejlődését biztosítsák. Ha az egyes eszközök önmagukban nem is, de összességükben, megfelelő

módon felhasználva feltétlenül eredményre vezetnek – ebben lehet összefoglalni az állami beavatkozás mellett kardoskodó, a monopoltőke érdekeit védelmező keynesista közgazdászok álláspontját. A tőkés újratermelési ciklus II. világháború utáni alakulását pedig úgy tekintik, mint annak az igazolását, hogy a tőkésállam komplex gazdaságpolitikája képes a tőkés termelés ciklikus alakulását megszüntetni.

A polgári teoretikusok a gazdaságpolitikai tényezők együttes alkalmazásának, hatásának rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítanak. Vajon van-e racionális magva a polgári teoretikusok tételének, valóban gyökeresen más-e az összkép, ha az egyes tényezők hatását nem egymástól elkülönítve, hanem együttesen vizsgáljuk?

A következőkben azokat a tényezőket is számításba vesszük, amelyek a finánctőkés állam gazdasági tevékenységén kívül esnek – pl. a világháborúk gazdasági utóhatásait, a gyors technikai fejlődést és ennek gazdasági következményeit.

Kétségtelen, hogy a gazdasági életet nemcsak egy speciális tényező élénkíti. Sőt, az is igaz, hogy több tényező hatására a fellendülés erőteljesebb lehet, mint akkor, ha csak egy tényező befolyásolja a tőkés konjunktúrát. A finánctőkés állam költségvetési politikája egymaga nem eredményezheti a termelés olyan erőteljes fellendülését, mint pl. az állami megrendelések, a spontánul kibontakozó és gyors technikai fejlődés, s a világháborúk utóhatásai együttesen. Ez megfordítva is igaz, a „technikai forradalom" és a világháborúk gazdasági utóhatásai nyomán kibontakozó gyors fejlődést erősítheti az állam gazdasági beavatkozása, az állami megrendelések növekedése, az export állami támogatása stb. Az újratermelés alakulását befolyásoló spontán folyamatok és az állam gazdasági tevékenysége hatásukban *kölcsönösen erősíthetik egymást, de csak átmeneti ideig.* A gyors technikai fejlődés pl. az ipari termelés és a termelési kapacitás nagymértékű kiszélesedését eredményezheti. Annak következtében, hogy pl. az állam költségvetési politikája a kereslet mesterséges emelésével képes ideiglenesen áthidalni a termelés és a fogyasztás közti ellentétet, a termelés és a fogyasztás ellentéte később kerül napvilágra, a termelés és a beruházások tovább növekednek, s ez végeredményben a termelés és a fogyasztás közti ellentét még nagyobb fokú kiéleződését eredményezi. Több tényező együttes hatása következtében tehát a fellendülés igen erőteljessé válhat, ez azonban perspektívában megteremti egy igen mély válság kibontakozásának a feltételeit. A kapitalizmus

szépítgetése – és ezt teszik a polgári teoretikusok –, ha több tényező együttes vizsgálata csak azok konjunkturális hatására szorítkozik, és nem veszik számításba, hogy az így kibontakozó erőteljesebb és tartósabb fellendülés előbb-utóbb még mélyebb válságba torkollik.

Hogy a spontánul érvényesülő tényezőknek és az állam gazdasági tevékenységének a hatására a kapitalista országokban a fellendülés igen erőteljes lehet, azt bizonyítja az Egyesült Államok gazdasága az 1950-es évek első felében. Az Egyesült Államok ipari termelésének gyors növekedésében részük van a II. világháború utóhatásainak és a finánctőkés állam tevékenységének is – pl. a fegyverkezési politikának, a hitel, különösen a fogyasztói és jelzáloghitel-politikának. Az állam gazdasági tevékenysége és a spontánul érvényesülő tényezők tehát bár átmenetileg, de igen szerencsésen kiegészíthetik egymást. Nem szabad azonban azt hinni, hogy a fellendülést rövid időszakban élénkítő spontán tényezők és az állam gazdasági tevékenysége között nincs ellentmondás. Ha ugyanis a spontánul érvényesülő tényezők miatt a gazdasági fellendülés igen erőteljes, s ennek következtében a kapacitáskihasználás már igen magas fokú, akkor az állami intézkedések bizonyos fajtái már nem segítik elő, hanem inkább fékezik az ipari termelés növekedését, a kapitalizmus ellentmondásainak azonnali és nyílt formájú kiéleződését idézik elő. Így pl. a fegyverkezési kiadások fokozása, a termelőerők improduktív felhasználása akkor, amikor a spontánul ható tényezők a tőkés termelés igen gyors emelkedését teszik lehetővé, nagyon rossz hatást gyakorolnak a gazdasági életre. Amellett, hogy a termelés emelkedését gátolják, inflációt idéznek elő, s ez fokozza a tőkés gazdaságra amúgy is jellemző anarchiát. A vezető tőkésországok közül a fegyverkezés kimondottan károsan hatott Franciaország gazdaságára, s nagy szerepet játszott a franciaországi osztályellentétek kiéleződésében. Franciaország példája is bizonyítja, hogy a spontánul ható tényezők és az állam gazdasági tevékenysége nemcsak kiegészíthetik, hanem kölcsönösen mérsékelhetik is egymás különben is átmeneti konjunkturális hatását. Még mélyebb lehet az ellentmondás az állami beavatkozás különböző oldalai között.

Kétségtelen, hogy a finánctőkés állam gazdasági tevékenysége során nemcsak egyféle eszközzel igyekszik élénkíteni a gazdasági életet és csökkenteni a válság mélységét. Így egy időben fokozza a nemzetgazdaság militarizálását, kölcsöntőkét exportál, a fegyvereken kívül gyakran egyéb árukat, pl. nyersanyagokat, mezőgazdasági

termékeket is vásárol, utakat épít, különböző területeken beruház, expanzív hitelpolitikát folytat, csökkenti vagy növeli a kamatlábat, költségvetési kiadásait adókból, állami kölcsönök felvételével, valamint papírpénz-kibocsátással fedezi. Lényegében *a gyakorlatban máris megvalósult a keynesista közgazdászok által követelt „komplex gazdaságpolitika"*. Ez a komplex gazdaságpolitika mégsem mentette meg az amerikai gazdaságot a válságtól, hiszen az Egyesült Államokban 1945 óta már két periodikus túltermelési válság robbant ki. A keynesisták elméletének és javasolt orvosságaiknak a tarthatatlanságát tehát maga a gyakorlat bebizonyította. Ennek ellenére nem elégséges a közelmúlt gyakorlati tapasztalataira utalni, hanem meg kell vizsgálni, miért nem igazolta a gyakorlat a polgári teoretikusokat, miért bizonyította a marxista válságelmélet helyességét. Csak így lehet megnyugtatóan bizonyítani, hogy a monopoltőkés állam „komplex" gazdaságpolitikája nemcsak a múltban, hanem a jövőben sem tudja a tőkés újratermelés ciklikus mozgását megszüntetni.

A keynesista közgazdászok szerint a „komplex" gazdaságpolitikán belül az egyes gazdasági intézkedések között semmiféle ellentmondás nincs, mindegyik élénkíti a tőkés gazdaságot, és ilyen értelemben nem korlátozzák, hanem kölcsönösen fokozzák egymás konjunkturális hatását. Ily módon az egyes intézkedések „jótékony" hatása a tőkés újratermelésre összegeződik, s az eredmény a tőkés termelés egyenletes és gyors ütemű fejlődése. Igaz-e, hogy a gazdaságpolitikai intézkedések nem állnak ellentétben egymással, hogy hatásuk nem keresztezi egymást, hogy jótékony hatásuk összegeződhet, s így a tőkés újratermelés minőségileg megváltozhat? Amikor a polgári közgazdaságtan erre a kérdésre igenlő választ ad, meghamisítja a valóságos összefüggéseket, helytelen összképet ad az állam gazdasági beavatkozásának a tőkés újratermelésben betöltött szerepéről.

Azt, hogy a komplex gazdaságpolitika sem képes a túltermelési válságokat kiküszöbölni, legjobban az állami intézkedések, a beavatkozási formák közti ellentmondások konkrét elemzésével lehet bizonyítani. Láttuk, hogy a finánctőkés állam vásárlásaival mesterségesen bizonyos mértékig képes emelni az összkeresletet. A kereslet növelésének azonban korlátot szab az, hogy a költségvetési kiadásokat finanszírozó adóbevételek *csak bizonyos határig fokozhatók*. Az adóbevételek növelésének felső határát egyáltalán nem érinti, hogy az állam a költségvetési bevételeket mire költi, fegyverekre vagy nyersanyagokra, mezőgazdasági termékekre vagy űrkutatásra. Bármilyen is a nemzeti jövedelem improduktív elfogyasztásának a formája, az

adóprés túlzott megszorítása már kifejezetten dekonjunkturális hatású. Ezen az sem változtat, ha az állam a költségvetési bevételekből egyszerre többféle cikket vásárol, ettől a mesterségesen létrehozható kereslet egy fillérrel sem növekszik. Ha a fegyverkezési program végrehajtásán kívül a monopoltőkés állam stratégiai fontosságú nyersanyagokat is igyekszik felhalmozni és sok mezőgazdasági terméket vásárol fel, akkor – ha feltételezzük, hogy a költségvetési kiadásokat kizárólag adóbevételekkel fedezik, s nem folytatnak deficites költségvetési politikát – egy-egy tétel csak kisebb összegű lehet, az egyik kiadási tételt csak a másik rovására lehet növelni. Az improduktív fogyasztás többféle formája csak abban az esetben növelheti a keresletet, ha valamilyen kiadást *pl. politikai okok miatt* nem lehet még magasabb színvonalra emelni. Ilyenkor az improduktív fogyasztást növelő egyéb állami vásárlások teszik lehetővé az összkereslet további mesterséges növelését. A keresletnek ez a további mesterséges felemelése azonban csak azért következhet be, mert az adott esetben a gazdaságilag adott lehetőségeket az állami intézkedések egyvalamilyen formáján keresztül nem merítették ki.

Nem változtat lényegesen az összképen az sem, ha az állammonopolista exportpiac szerepét is bekapcsoljuk a vizsgálatba. A folyósított állami hitelek, segélyek és egyéb fizetések forrása a lakosság adóbefizetése. Az állammonopolista exportpiac bővítése tehát éppúgy korlátozott, mint a konjunktúrát élénkítő egyéb állami intézkedések. Ráadásul az állammonopolista exportpiac bővítését még világgazdasági tényezők is – pl. a kapitalista országok világpiaci versenye – korlátozzák.

Mindezek alapján megállapítható, nem változik lényegesen a helyzet, ha az állam a válságellenes harc során költségvetési eszközeit többféle területen használja fel – ha a fegyverkezési kiadások mellett növeli a nyersanyagok, mezőgazdasági cikkek vásárlását, ha még nagyobb állammonopolista exportpiacot is teremt, ha nagyarányú útépítkezéseket bonyolít le stb. A költségvetési eszközök több irányú felhasználása a finánctőkés állam számára csak annyiban lehet kedvezőbb, amennyiben így az állami költségvetési kiadások növelése könnyebben keresztülhajszolható, a munkástömegek kisebb ellenállásával kell csak számolni, és *könnyebben ki lehet meríteni a kereslet mesterséges emelésének objektív lehetőségét*. Ez az objektív lehetőség azonban nem lesz nagyobb azáltal, hogy a gazdasági életet ösztönző kiadások egy vagy több tételre oszlanak.

Az anticiklikus gazdaságpolitika azonban nemcsak annyiban

komplex, amennyiben az állam a rendelkezésére álló költségvetési eszközöket többféle területen használja fel, hanem azért is, mert az állam különféle költségvetési kiadásait több módon, így az adóbevételeken kívül még államkölcsönökkel, és ami ezzel igen gyakran együtt jár, inflációs papírpénz-kibocsátással finanszírozza. Vajon a költségvetési kiadásoknak egyszerre többféle úton történő finanszírozása lehetővé teszi-e a kereslet állandó növelését? Az adóterhek igen magas színvonala esetén lehetséges-e a költségvetési kiadásokat lényegesen növelni államkölcsönök felvételével?

Ha abból a feltételezésből indulunk ki, hogy az állam csak szabad, ideiglenesen heverő tőkéket vesz igénybe és nem folytat inflációs pénzügyi politikát, akkor az államkölcsönök felvételének – különösen, ha az adóterhek súlyosak – csak nagyon szűk korlátai vannak. Abban az esetben, ha az adóterhek kizárólag, vagy majdnem kizárólag a munkásosztályt terhelik, és az adók a munkásosztály reáljövedelmét abszolút mértékben csökkentik, az államkölcsönök felvételének ugyan nagyobb a lehetősége, hiszen a profitráta magas, a reálbérek igen alacsonyak, bőven van szabad tőke, de ilyenkor *csak az államkölcsönökből finanszírozott költségvetési kiadásoknak van konjunkturális hatásuk a gazdasági életre, s eleve nem lehet szó a „komplex gazdaságpolitika" előnyeiről.* Viszont ha a tőkésosztálynak is jelentős adót kell fizetni – ez a gyakorlatban elsősorban a kis- és középtőkések megterhelését jelenti –, kevesebb heverő tőke áll a rendelkezésre éppen a tőkések megterhelése miatt, s az újabb államkölcsönök csak kevéssel növelhetik a keresletet. Ez az aránylag csekély konjunkturális hatás is *csak átmeneti,* mert az államkölcsönök után fizetett kamat növeli a jövedelmi egyenlőtlenségeket. A kamatterhek dekonjunkturális hatása hosszabb időközben nagyobb, mint az államkölcsönök elköltésének konjunkturális hatása. Az államkölcsönök növelése nyomán ezenfelül fokozni kell az adóterheket – hogy az állam a kamatot fizetni tudja, s ez csökkentőleg hat a reálbérek színvonalára. A komplex gazdaságpolitika tehát így sem változtat lényegesen a tőkés gazdaság helyzetén.

A gyakorlatban azonban az államkölcsönöket elsősorban nem az ideiglenesen szabad heverőtőkékből növelik. Az államkölcsönök növelése általában inflációs papírpénz-kibocsátást vagy a pénzforgalom – készpénz és készpénz nélküli pénzforgalom – felhígítását idézi elő. Ebben az esetben az államkölcsönök felvételének gazdasági hatása még jobban keresztezi, mérsékli az egyéb állami intézkedések hatékonyságát, mivel hosszabb időközben fokozza a termelés és

a fogyasztás ellentétét. Igaz, az államkölcsönök felvételével a monopoltőkés állam vásárlásait ugrásszerűen növelheti, s ennek önmagában konjunkturális hatása van, de a kibontakozó infláció azáltal, hogy nemzetgazdasági szinten fokozza a kapitalizmus ellentmondásait, rontja az általános gazdasági helyzetet, kiegyenlíti ezt a konjunkturális hatást. Amit nyer a tőkés gazdaság az állam vásárlásainak növekedése útján, azt elveszti a reálbérek csökkenése, a termelés és fogyasztás ellentétének és az iparágak közti aránytalanságok kiéleződése következtében.

A tőkésállam gazdaságpolitikájához tartozik a hitel- és kamatpolitika, ezen keresztül a hitelműveletek befolyásolása, a tőkés államosítás, az állammonopolista vállalatok beruházási politikája. Az állami hitel- és kamatpolitika igen csekély mértékben befolyásolja a tőkés újratermelési ciklust, hiszen amennyiben a tőkés államnak sikerül a hitelnyújtást ösztönözni, egyben rendszerint az inflációt is fokozza, ami mérsékli az állam egyéb intézkedéseinek a hatékonyságát, és növeli a tőkés újratermelés ellentmondásait. Ugyanez a nehézség jelentkezik az állammonopolista vállalatok gazdasági tevékenységével kapcsolatban is. Az állammonopolista vállalatok beruházásai egyrészt ösztönzik a gazdasági életet, növelik az összberuházások színvonalát, de az államosítás részleges és tőkés jellege miatt fokozzák az újratermelés ellentmondásait is; növelhetik az inflációt, s mérsékelhetik az állam vásárlásainak hatékonyságát.

Az állam gazdasági beavatkozásának bármelyik területét vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy ezek nemcsak az újratermelési ciklus alakulását, hanem *egymás hatékonyságát is befolyásolják.* Ezért teljesen hamis a monopoltőkés állam gazdasági beavatkozását úgy beállítani, hogy az állami intézkedések mindegyike komplex gazdaságpolitika esetében is ugyanúgy, ugyanolyan mértékben hat a gazdasági életre, mint egyedüli alkalmazásuk esetén. Egy bizonyos tényező gazdasági hatásának egy adott összefüggésen belül másnak kell lenni, mint ezen az összefüggésen kívül. Egyfajta állami intézkedés önmagában jóval nagyobb hatást gyakorol a tőkés ciklusra, mint ha több más intézkedéssel együtt alkalmazzák, *mert ekkor pl. a kereslet mesterséges emelésének lehetőségét egymaga meritheti ki.* Ez természetesen nem mond ellent annak, hogy a kereslet mesterséges növelésének lehetőségeit többféle állami intézkedéssel együttesen jobban ki lehet meríteni. Egyedül ebben van a „komplex gazdaságpolitikának" jelentősége. Mivel azonban a kereslet mesterséges növelésének, a válság késleltetésének és enyhítésének lehetőségei

korlátozottak, és az állami beavatkozás újabb ellentmondásokat szül, a komplex gazdaságpolitika is csak korlátozottan befolyásolhatja a ciklust. A tényekből, a tőkés termelési viszonyokból, a valóságos összefüggésekből, ha az állami intézkedéseket és a „komplex gazdaságpolitikán" kívül álló, a tőkés ciklus alakulását ugyancsak befolyásoló spontán hatású gazdasági tényezők működését is szem előtt tartjuk, csakis ez következik.

Vajon a monopoltőkés állam képes-e a ciklus kilengéseit, és ezen belül a túltermelési válságok mélységét lényegesen enyhíteni az ún. „tiszta anticiklikus gazdaságpolitika" segítségével? A „tiszta anticiklikus gazdaságpolitika" lényege, hogy az állam nem törekszik a kereslet *állandó* mesterséges emelésére, hanem a fellendülés idején pl. költségvetési többletet képez, tartalékokat gyűjt, ezzel *ekkor a keresletet mesterségesen csökkenti,* ami nem baj, mert a gazdaság úgyis a konjunktúra állapotában van. Válság idején pedig elkölti az összegyűjtött tartalékokat, deficites költségvetési politikát folytat, s *így a keresletet* államkölcsönök felvétele nélkül *mesterségesen emeli.* Hosszabb időközben tehát a tiszta anticiklikus politika az elképzelések szerint nem növeli az adóterheket, az állam eladósodását, nem fokozza az inflációt, s általában az ellentmondásokat, s emellett mégiscsak jelentősen stabilizálná a tőkés gazdaságot. Folytatható-e egy ilyen gazdaságpolitika, amely mindig a konjunktúra pillanatnyi állásához igazodik, s mindig a termelés konjunkturális kilengéseinek csökkentését célozza?

Elméletileg vizsgálva, a tiszta anticiklikus gazdaságpolitika megvalósulása esetén valóban mérsékelheti a tőkés termelés ciklikus kilengéseit. Fellendülés idején a költségvetési többlet képzése csökkentőleg hat az összkeresletre, vagyis ekkor a gazdaságpolitika valamelyest fékezheti a konjunktúrát. Válságban pedig a megélénkülés és fellendülés szakaszában képzett tartalékok elköltése mesterségesen növelheti az összkeresletet, s ez enyhítheti a válságot. *Egy ilyen, az összkereslet időbeni kiegyenlítését célzó költségvetési politika azonban a gyakorlatban nem valósulhat meg, s mindeddig nem is valósult meg.* Az imperialista országok kormányai különböző intézkedésekkel ugyan megpróbálták csökkenteni a bekövetkezett válságok súlyosságát, ezek az intézkedések azonban nem tekinthetők egy következetesen végrehajtott anticiklikus politika szerves részének. Az állam gazdasági intézkedéseit ugyanis nem egyszerűen konjunktúrapolitikai meggondolások szabják meg, hanem elsősorban a legnagyobb monopóliumok közvetlen gazdasági és politikai érdekei,

a vezető finánctőkés csoportok külpolitikai célkitűzései. Ezek az érdekek és célkitűzések pedig nagyon gyakran ellentétbe kerülnek a konjunktúrapolitikai megfontolásokkal, keresztezhetik azokat.

Amikor a tőkés gazdaság a ciklus válságfázisába jut, a monopóliumok gazdasági érdekei megegyeznek a tiszta anticiklikus politika követelményeivel. Ilyenkor a gazdasági élet élénkítése érdekében szükséges pl. a költségvetési kiadásokat fokozni, az adóterheket csökkenteni, deficites költségvetési politikát folytatni. Ezek az intézkedések természetszerűleg kedveznek a monopóliumok profitérdekeinek, mert a növekvő állami vásárlások és az egyéb költségvetési kiadások lehetővé teszik, hogy a monopóliumok növeljék árueladásaikat és az árakat. Ugyancsak kedvez a monopóliumok gazdasági érdekeinek az olcsó pénz politikája, az expanzív hitelpolitika, s ami ezzel összefügg, az inflációs pénzügyi politika. Egészen más a helyzet azonban a megélénkülés és fellendülés szakaszában, amikor az anticiklikus gazdaságpolitika már többek közt nem a költségvetési deficit, hanem a költségvetési többlet képzését követelné meg. Az ilyen költségvetési politika azonban gyakran a monopóliumok érdekeibe ütközik. A költségvetési többlet képzésének az a módja, hogy fokozzák a tőkés vállalatokat terhelő adókat, vagy csökkentik az állam megrendeléseit – pl. hadimegrendeléseit –, ellentétes a monopóliumok profitérdekeivel. Ezért a monopóliumok nemcsak a válság és depresszió, hanem a megélénkülés és fellendülés idején is deficites költségvetési politika folytatására igyekeznek kényszeríteni az állami szerveket, és e törekvésüknek szükségképpen az az eredménye, hogy ha a fellendülés idején esetenként a költségvetés aktív egyenleggel is zárul, ez az aktívum semmiképpen sem egyenlíti ki az államháztartásnak a válság és depresszió alatti passzívumát.

Ugyanilyen hatásúak pl. a külpolitikai tényezők, az imperializmus lényegéből következő hidegháborús politika, az imperialisták által időnként kirobbantott helyi jellegű háborúk is. A finánctőkés állam gazdasági tevékenységét különösen ilyenkor nem vezérlik konjunktúrpolitikai meggondolások. Ezért gyakran előfordul, hogy az ipari termelés igen gyors ütemű növekedése idején az állami költségvetés nem aktívummal, hanem nagyon jelentős passzívummal zárul, vagyis az anticiklikus gazdaságpolitika követelményeivel homlokegyenest ellenkező eset következik be.

Az Egyesült Államokban az 1948–1949-es periodikus túltermelési válság óta lezajlott háború utáni ciklus és ebben az időben végrehajtott költségvetési politika szemléltetően igazolja, hogy egy *követ-*

kezetesen végrehajtott anticiklikus gazdaságpolitika csak a polgári közgazdászok teóriáiban létezik, és nem pedig a valóságban. Az 1948–1949-es válság után az Egyesült Államok feldolgozó iparának termelése – részben a koreai háború hatására – gyors ütemben emelkedett, 1953-ig 1948-hoz képest 32%-kal. Ugyanebben az időben a háborús kiadások ugrásszerű felduzzadása következtében tetemes összegű költségvetési deficit képződött, ami megnyilvánult az államadósságok nagyarányú, kb. 20 milliárd dolláros növekedésében. Igaz, hogy 1956-tól kezdve az 1957–1958-as válságig ismét aktív egyenleggel zárult a költségvetés, de a ciklus utolsó éveiben elért suficit szerény összegű volt, messze elmaradt az 1950–1955 közötti költségvetési évek deficitjétől. Az 1957–1958-as válság nyomán képződő deficit miatt pedig az államadósságok az 1948-hoz képest majdnem 40 milliárd dollárral növekedtek. A háború utáni ciklusban folytatott gazdaságpolitikát tehát a legjobb akarattal sem lehet következetes anticiklikus politikának nevezni, amely hivatott a ciklikus kilengéseket az összkereslet egyenletesebb időbeni elosztásával megszüntetni. A teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy az Egyesült Államok központi bankrendszerének kamat- és tartalékráta-politikája már sokkal jobban megfelelt az anticiklikus gazdaságpolitika követelményeinek. A gazdasági élet befolyásolásában azonban a hitelpolitikai eszközöknek sokkal kisebb a szerepük, mint a költségvetési politikának.

Az Egyesült Államokban a II. világháború óta, de különösen az 1950-es években folytatott költségvetési politika formailag sokkal inkább hasonlít a säkuláris stagnáció elmélete alapján folytatandó költségvetési politikához, mint a tiszta anticiklikus gazdaságpolitikához. Hansen szerint – a säkuláris stagnáció teoriája az ő nevéhez fűződik – az államháztartásnak hosszabb időn át sem szükséges egyensúlyba kerülni, hanem tartósan deficites költségvetési politikát kell folytatni akkor, ha az érett tőkés gazdaságban a megtakarítások hosszabb időn át meghaladják a magánberuházásokat. Az általa javasolt deficites költségvetési politika azonban természetesen arra az időre vonatkozik, amikor a tőkés gazdaság stagnál, amikor a termelés nem, vagy csak igen lassan emelkedik s amikor a termelőberendezések kapacitás-kihasználatlansága és a munkanélküliség nagyméretű. A II. világháború után azonban, különösen az 1950-es évek első felében az ipari termelés viszonylag gyors ütemben emelkedett, a teljes munkanélküliség aránya sokkal kisebb volt, mint a II. világháború előtti évtizedben. Ezért a II. világháború utáni költségvetési politika nem egyezik a Hansen-féle teóriával sem.

A II. világháború utáni gyors gazdasági fejlődés, amely egyrészt a háború gazdasági utóhatásai és a gyors technikai fejlődés következményeként jött létre, hosszabb időszakban inkább költségvetési többlet, vagyis tartalékok létesítését, mint költségvetési deficit képzését követelte volna meg konjunktúrpolitikai szempontból.

Annak a körülménynek, hogy a monopolkapitalizmusban hosszabb időközben nem biztosítható az államháztartás egyensúlya, hogy a költségvetés válság alatti deficitjét nem egyenlítheti ki a költségvetésnek a konjunktúra idején esetleg elért suficitje, vagyis, hogy a költségvetési kiadások növekedése válság idején legtöbbször és legnagyobbrészt nem az összegyűjtött tartalékok elköltését jelenti, hanem az államadósságok további felduzzasztását és a pénzforgalom felhígítását – igen nagy szerepe van abban, hogy a költségvetési politika, az ún. büdzsestabilizátor nem a tőkés gazdaság funkciómechanizmusának tökéletesítését, hanem végső soron a kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződését eredményezi.

Bár a tőkés ciklus imperializmusbeli alakulását befolyásoló tényezők együttesen sem képesek a túltermelési válságok kirobbanását megakadályozni, de a ciklus alakulásának sajátosságait együttesen magyarázzák. Ezeket a sajátosságokat nem lehet egyetlen tényezőből levezetni, bármilyen jelentős módon befolyásolja is az a ciklus alakulását. A ciklus sajátosságai kétségkívül főleg a világháborúkból erednek. Leginkább a világháborúk miatt vált rendszertelenné – különösen a kapitalizmus általános válságának kialakulása óta – a túltermelési válságok közti időköz, alapjában véve ezek váltották ki – főként a II. világháború után – a tőkés újratermelési ciklus deszinkronizációját. A II. világháborút követő erős fellendülésben és az Egyesült Államokban kibontakozó válságok viszonylagos enyheségében pedig kétségtelenül a világháború utóhatásai játszották a fő szerepet. Ezt az erős fellendülést és a válságok viszonylagos enyheségét azonban nem helyes pusztán a világháború utóhatásának tekinteni. A II. világháború utáni ciklust jelentősen befolyásolta pl. a kibontakozó gyors technikai fejlődés, amely jelentős mértékben hozzájárult az állótőkék tömeges felújításához és a beruházások színvonalának növekedéséhez. Több tőkésországban – mint pl. Nyugat-Németországban – a II. világháború utáni gyors fellendülést nagyon jelentős mértékben támogatták az államnak a magánberuházásokat ösztönző intézkedései – pl. a gyorsított leírás engedélyezése, az áruexport állami támogatása, állammonopolista exportpiac létesítése stb. Az állam költségvetési, s ezen belül fegyverkezési kiadásainak növekedése az

Egyesült Államokban különösen jelentős szerepet töltött be. Ez időnként, főleg a koreai háború idején az összipari termelés növekedésének egyik fő mozgatórugójává vált. Közvetlenül a II. világháború után a ciklus sajátosságait inkább a világháború utóhatásai határozták meg, később pedig egyre jelentősebb szerepe lett az állammonopolista kapitalizmusnak. Például a II. világháború utáni válságok, különösen az 1957–1958-as válság viszonylagos enyhesége, az 1953–1954-es közbenső válság kirobbanása, az összipari termelés aránylag gyors emelkedése az 1950-es évek első felében nem érthető meg az állam gazdasági tevékenységének, s különösen fegyverkezési kiadásainak vizsgálata nélkül.

A tőkés ciklusra ható valamennyi speciális tényező vizsgálata ad képet a ciklus jövőbeni alakulásáról is. Valószínű, hogy a jövőben az újratermelési ciklus lefolyása az eddigieknél jobban hasonlít majd a ciklus XIX. századi „klasszikus" alakulásához. A szocialista tábornak a kapitalista táborral szembeni gazdasági értelemben vett győzelmével a világháborúk kirobbantását véglegesen meg lehet akadályozni. Ezzel a tőkés újratermelés deszinkronizációját előidéző erők visszaszorulnak, ami a válság ismétlődését is rendszeresebbé teszi. A jövőben az állam vásárlásai – minthogy a vásárlások már állandósultak – mind kevésbé játszhatnak szerepet a tőkésországok gazdasági életében, legfeljebb a nem különösebben mélynek ígérkező válságokat enyhíthetik. A tőkésországok minden valószínűség szerint tovább folytatják expanzív hitelpolitikájukat, inflációs pénzügyi politikájukat, s ez egyre inkább kiélezi, fokozza a termelés és fogyasztás ellentétét, és a kapitalizmus egyéb antagonisztikus ellentmondásait. Ugyancsak a kapitalizmus ellentmondásainak, s közöttük az alapvető ellentmondás, valamint a termelés és fogyasztás közti ellentét kiéleződésére vezet a gyors technikai fejlődés a munkanélküliség tendenciális növelésén, s a termelési kapacitásnak a fizetőképes fogyasztáshoz képest aránytalanul gyors bővülésén keresztül. A jövőben tehát – ha újabb világháború nem robban ki – minden valószínűség szerint az eddiginél jobban utat tör magának a túltermelési válságok elmélyülésének tendenciája, a termelés kilengései szabályszerűbbekké és erőteljesebbekké válnak. Ez egyben azt jelenti, hogy a túltermelési válságok nagyobb szerepet játszanak majd az osztályellentétek kiéleződésében, mint az 1948–1949-es, vagy az 1957–1958-as válság.

A monopolkapitalizmus időszakában a tőkés újratermelési ciklus tehát bizonyos mértékig sajátságosan alakul. Például: a válságok

nem olyan szabályszerűen ismétlődnek, mint a XIX. században, mélységük, időtartamuk szerint jobban különböznek egymástól, nem minden válság válik világválsággá. Időnként igen erőteljesen jelentkezik a tőkés ciklus deszinkronizációjának a tendenciája. A II. világháború után a ciklus sajátosságai igen szembetűnőek lettek, és ez alapot adott a marxista válságelméletet támadó revizionista és polgári teoretikusok számára. Valójában a ciklus e sajátosságok ellenére sem különbözik *merőben* a XIX. századi kapitalizmus újratermelési ciklusától, hiszen a tőkés újratermelés továbbra is válságokon, visszaeséseken keresztül fejlődik, s a ciklus sajátosságai is csak átmenetileg kerültek igen fokozott mértékben előtérbe. A tőkés újratermelést alapjában meghatározó tényezők, vagyis a kapitalizmus ellentmondásai miatt a tőkés ciklus végül is „szabályszerűbben", vagyis a XIX. századihoz hasonlóbban fog alakulni. Nagy hiba a ciklus imperializmusbeli sajátosságaitól és az ezeket létrehozó tényezőktől – pl. az állammonopolista kapitalizmusnak a ciklust befolyásoló hatásától – eltekinteni, de még nagyobb hiba lenne – a marxizmus feladását jelentené, ha ezeket a sajátosságokat abszolutizálnánk, ha e sajátosságokat előidéző tényezőket úgy tekintenénk, mint amelyek képesek a tőkés újratermelést alapjában meghatározni, szabályozni. A ciklus imperializmusbeli sajátosságaiban kifejeződik az, hogy a monopolkapitalizmus a kapitalizmus külön szakasza. S abban pedig, hogy a tőkés újratermelésre e sajátosságok ellenére is változatlanul a ciklikus mozgás jellemző, hogy a monopolkapitalizmusbeli ciklus nem különbözik *merőben* a ciklus múlt századbeli lefolyásától, hogy a meglevő sajátosságok csak a ciklus „klasszikus" alakulásából kiindulva érthetők meg, az fejeződik ki, hogy az imperializmus is kapitalizmus.

TARTALOM

I. A túltermelési válságok ... ...

A tokés ujratermeles ciklikus alakulása 5
A tultermelesi valságok szukségessége a kapitalizmusban 7
a) A valsagok elvont lehetosege 7
b) A tultermelesi valságok kirobbanasának elkerulhetetlensége a kapitalizmusban 10
A kapitalizmus alapveto ellentmondasa 11
Szervezettség uzemen belul es anarchia a társadalmi termelésben 14
A termeles és fogyasztas kozti ellentet kiéleződése a kapitalizmusban 17
c) A tultermelesi valsagok átfejlődese világgazdasági válságokká 24
d) A túltermelési valságok elezodésének tendenciaja a kapitalizmusban 26
A tultermelési valsagok periodicitása 27
Reszleges és kozbeeso válságok 34
A tőkes ujratermelési ciklus szakaszai 36
Az ujratermelesi ciklus időtartama 40
A XIX századi kapitalizmus tultermelési válságainak rovid története 42

II. A tőkés újratermelési ciklus „szabálytalan" alakulása a monopolkapitalizmusban 46

A XX. szazadi kapitalizmus (monopolkapitalizmus) tultermelési válsagainak rovid története 46
Az ujratermelesi ciklus modosulasat eloidézó főbb tényezok az imperializmusban 55

III. A világháborúk hatása a tőkés újratermelési ciklusra 59

A világháboruk elkerulhetetlensege az imperializmusban 59
A vilaghaborúk ujratermelesi ciklusra gyakorolt hatásának problémája a marxista irodalomban 61
A tőkés újratermeles alakulása a vilaghaborúk időszakában 68
a) A tokesorszagok gazdasagi helyzetenek alakulasa a világháborúk idejen 68
Félbeszakitjak-e a vilaghaboruk a tokés termelesi ciklus alakulását? 82

A tokes ujratermeles alakulasa a vilaghaboruk befejeződese után 86
a) Lehetseges e altalanos tultermelesi valsag kozvetlenul a vilaghaboru utani evekben? 86
b) A vilaghaboruk utohatasai a vilaghaborukat koveto tokés ujratermelesi ciklusra 94
c) A gyors technikai fejlodes hatasa a II vilaghaboru utáni ciklusra 101
A tőkes ujratermelési ciklus deszinkronizációjára irányuló tendencia a vilaghaboruk utan 105
a) A politikai tényezok szerepe a tokes újratermelesi ciklus világhaboru utani deszinkronizacíójaban 108
b) A tokes ujratermelesi ciklus deszinkronizacíójának hatasa a tultermelesi valsagok melysegere 113
c) Az Egyesult Államokban a II vilaghaboru utan bekovetkezett termelési visszaesesek ertekelese 116
d) A szocialista vilagrendszer hatasa a tokés ujratermelési ciklus deszinkronizációjara 123
Összefoglalás 124

IV. Az állammonopolista kapitalizmus lényege és kialakulásának szükségessége 128

V. A finánctőkés állam koltségvetési politikájának hatása a tőkés újratermelési ciklus alakulására 137

A nemzeti jovedelem fokozodo koncentralása a koltsegvetésben az imperializmus idoszakaban 137
a) A koltsegvetesi bevetelek novelesenek módszerei az imperializmusban 143
b) A financtokes allam adopolitikajanak hatása a nemzeti jovedelem elosztasara es ujraelosztására 148
A fegyverkezési kiadasok hatasa a tokes ujratermelési ciklus alakulására 157
a) A fegyverkezesi kiadasok novekedése a kapitalista orszagokban 157
b) A fegyverkezési kiadasok hatása a kereslet-kínalat viszonyára es az ipari termeles alakulasara 161
c) A fegyverkezesi politika hatasa a kapitalista tarsadalom ellentmondasaira 173
A fegyverkezesi kiadások konjunkturális hatásának idotartama 173
A fegyverkezesi kiadasok hatása az ujratermelési ciklusra hosszabb időszakban 178
A fegyverkezesi kiadasok eroteljes csokkentésének gazdasagi kovetkezményei 185
A stratégiai fontosságu nyersanyagok és mezógazdasági termékek állami felvasárlasa az Egyesult Államokban 200
Az államkolcsonok gazdasági szerepe 204
a) A tőkesállamok novekvo eladósodása az imperializmus időszakában 204
b) Az államkolcsonok szerepe a tokés ujratermelési ciklus alakulásában 210
Az államkolcsonok novelesenek korlátai 212

Helyi költségvetési szervek szerepe az újratermelési ciklus alakulásában .. 226
Összefoglalás .. 231

VI. A hitel, kamat és pénzügyi politika hatása a tőkés újratermelési ciklus alakulására .. 236

Az állami és magáneladósodás növekedése az imperializmusban .. 236
A fogyasztói és jelzáloghitelek alakulása az Egyesült Államokban .. 239
a) A fogyasztói hitelek és a lakásépítkezésekre nyújtott jelzáloghitelek konjunkturális hatásának átmeneti jellege .. 243
A hitelkereslet és kínálat állami befolyásolása .. 253
Az inflációs pénzügyi politika hatása az újratermelési ciklus alakulására .. 262
a) A pénzforgalom alakulása a kapitalista országokban .. 262
b) A pénzforgalom, a bruttó társadalmi termék és az árak alakulása az Egyesült Államokban .. 268
c) Az infláció kibontakozása kapacitás-kihasználatlanság és árufelesleg létezése esetén .. 272
d) Az infláció hatása a tőkés újratermelési ciklus alakulására .. 282

VII. A tőkés államosítások hatása az újratermelési ciklus alakulására .. 288

Az állami tulajdon növekedésének tendenciája az imperializmusban 288
A kapitalista országokban végrehajtott államosítások tőkés jellege .. 295
Az állami vállalatok gazdasági tevékenységének hatása az újratermelési ciklus alakulására .. 300

VIII. A külkereskedelem és a tőkekivitel szerepe a tőkés újratermelési ciklus alakulásában .. 308

A kulső piac jelentősége az imperialista országok számára .. 308
A külkereskedelem konjunkturális hatása egyes imperialista országok gazdaságában .. 317
a) A külkereskedelem konjunkturális hatása az Egyesült Államokban .. 319
b) A kulkereskedelem konjunkturális hatása Nyugat-Németországban .. 327

IX. A tőkés újratermelési ciklus imperializmusbeli alakulását befolyásoló tényezők együttes hatása .. 342

Szerkesztette: Bogyó Tibor. A borítót Erdélyi János tervezte.
Műszaki vezető: Szécsi Andor. Műszaki szerkesztő: Gyenes L. Gyorgy
A szedést 1961. jún. 10-én kezdték meg. Megjelent 1961. nov. 30-án
2000 peldányban, $22^1/_2$ (A/5) ív terjedelemben
61/26139. Franklin-nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi utca 28.

ERDŐS TIBOR

AZ ÚJRATERMELÉSI CIKLUS ALAKULÁSA AZ IMPERIALIZMUSBAN

A tanulmány arra a kérdésre ad választ, hogy ciklikusan alakul-e az imperializmusban, az állami monopolista kapitalizmus kifejlődésének időszakában a tőkés újratermelés.

A szerző bebizonyítja, hogy a tőkés termelés menete — fejlődése — ma is ciklikus, tehát a túltermelési válság továbbra is elkerülhetetlen. Amíg a kapitalizmus kapitalizmus, amíg a termelési viszonyok tőkés jellegűek, addig nincs eszköz, lehetőség arra, hogy a válságokat a gazdasági életből kiküszöböljék.

A változások, amelyeket az állami beavatkozás, általában a tőkés fejlődés az újratermelés menetében előidézett, azonban jelentősek, s ezeket nem szabad figyelmen kívül hagyni. Ezért vizsgálja a szerző a háborúk szerepét, a finánctőkés állam költségvetési, pénzügyi, hitelpolitikáját, a fegyverkezési kiadásokat stb.

A könyv tudományos és politikai szempontból is jelentős. A szerző bátorsága, vizsgálatának alapossága kétségtelen elismerést érdemel.

KOSSUTH
KÖNYVKIADÓ

WHEELER

A KAPITALIZMUS ÉS AZ AUTOMATIZÁLÁS

Az amerikai közgazdász sokoldalúan és alaposan elemzi az automatizálás jelentőségét. Feltárul előttünk a hatalmas méretű gépkocsi- és húsfeldolgozó-ipar egész története, jelenkori tevékenysége, megismerjük a szállítás, a közlekedés fejlődését, problémáit, megértjük az Egyesült Államok gazdasági és társadalmi életének sok érdekes, ellentmondásos jelenségét, amelyek az automatizálás időszakában sűrítetten jelentkeznek. Látjuk, milyen felmérhetetlen változásokat idéz elő az automatizálás a tőkés-, illetve a szocialista országokban, éppen ezért döntő tényező a két világ békés versenyében.

G. S. Wheeler bőséges, friss tényanyagot dolgozott fel, és könyve sok új, a szocialista társadalomban alkalmazható hasznos gondolatot tartalmaz. Az égetően aktuális, rendkívül izgalmas témát egyszerűen, világosan tárgyalja, ezért a könyvet nemcsak a gazdasági szakemberek forgathatják haszonnal, hanem a gazdasági élet tényei, a fejlődés menete iránt érdeklődők is.

KOSSUTH
KÖNYVKIADÓ